

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

ЧАСОПИС ЗА НЕГОВАЊЕ ДЕМОКРАТСКЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ

ГОДИНА XI БРОЈ 23 ЗА 2014.

КУЛТУРА – ПОЛИС НОВИ САД, ИНСТИТУТ ЗА ЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ БЕОГРАД

I ГЕОПОЛИТИКА И ЕКОНОМИЈА

Љубиша Деспотовић / Живојин Ђурић,
Миша Ђурковић, Горан Николић,

II БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

Слободан Зечевић / Милан Игрутиновић, Марија Љ. Поповић,
Жељко Бјелајац / Мина Зиројевић, Марија Р. Ђорић

III ИСТОРИЈА, ПОЛИТИКА, ДРУШТВО

Радослав Гађиновић, Милан Суботић,
Предраг Д. Павлићевић, Веран Станчевић, Марко Д. Вековић

IV СОЦИОЛОГИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, КОНФЛИКТИ

Владан Видицки, Lisan Be. Assen / Срђан Љ. Шљукић,
Бојана Комароми

V ЕКОЛОГИЈА И ДРУШТВО

Јелена Д. Матијашевић-Обрадовић / Александар М. Обрадовић,
Драган Б. Ђукановић / Милован Јовановић

VI КУЛТУРА И ИДЕНТИТЕТ

Снежана Бесермењи / Саша Марковић,
Будимир Поточан

VII ДРУШТВО И ПРАВО

Дарко Голић / Сара Почуча,
Иван Јоксић / Здравко Јеж

VIII ПРИКАЗИ

Весна Станковић Пејновић, Сенка Бенгин

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Зоран Аврамовић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
мр Веселин Конатар, мр Небојша Петровић,
мр Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Марија Ђорић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Василе Табара (Румунија)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;

др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,

др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,

др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић.

штампа: Мала књига

тираж: 150.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . - Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XI (2014), бр. 23
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

САДРЖАЈ:

I ГЕОПОЛИТИКА И ЕКОНОМИЈА

Љубиша Деспотовић / Живојин Ђурић, <i>Геополитика сиромаштва</i>	1
Миша Ђурковић, <i>Лав Гумиљев и савремено евроазијство</i>	15
Горан Николић, <i>Тенденције светске привреде у другој деценији 21. века</i>	29

II БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

Слободан Зечевић / Милан Игрутиновић, <i>Еволуција спољнополитичких и безбедносних институција Европске уније, 1950-2009</i>	51
Марија Љ. Поповић, <i>Допринос критичке школе концептуализацији људске безбедности</i>	67
Жељко Бјелајац / Мина Зиројевић, <i>Безбедносна култура у ери глобализације</i>	77
Марија Р. Ђорић, <i>Насиље у спорту (теоријске контроверзе и узроци)</i>	101

III ИСТОРИЈА, ПОЛИТИКА, ДРУШТВО

Радослав Гађиновић, <i>Колонијална политика Аустроугарске према балканским провинцијама почетком XX века.</i>	121
Милан Суботић, <i>Руска интелектуална историја: Карповичево наслеђе</i>	139
Предраг Д. Павлићевић, <i>Стил грађења легитимитета политичких лидера у Србији</i>	159
Веран Станчетић, <i>Лобирање vs корупција - линија раздвајања</i>	181
Марко Д. Вековић, <i>Улога религије у формирању српског политичког обрасца</i>	195

IV СОЦИОЛОГИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, КОНФЛИКТИ

- Владан Видицки, *Теоријски доприноси Габријела Тарда
социологији организација: од теорије имитације ка
идеји изоморфизма организација* 213
- Lisan Ve. Assen / Срђан Љ. Шљукић,
Појава НСРПН и друштвени конфликти 231
- Бојана Комароми,
Академске социјалне мреже 245

V ЕКОЛОГИЈА И ДРУШТВО

- Јелена Д.Матијашевић-Обрадовић / Александар М.Обрадовић,
*Угрожавање безбедности савременог друштва у
светлу угрожавања еколошке безбедности* 259
- Драган Б. Ђукановић / Милован Јовановић,
Еколошка криза у савременом полису 277

VI КУЛТУРА И ИДЕНТИТЕТ

- Снежана Бесермењи / Саша Марковић,
*Културни туризам Војводине у функцији очувања
националног идентитета националних мањина* 293
- Будимир Поточан, *Емоционална писменост уз
„граматику“ друштвеног статуса* 307

VII ДРУШТВО И ПРАВО

- Дарко Голић / Сара Почуча,
Статистички региони у Србији 325
- Иван Јоксић / Здравко Јеж, *Теоријске поставке и
идеје о правној држави* 341

VIII ПРИКАЗИ

- Весна Станковић Пејновић,
Приказ: Дубока људска тајна.. 363
- Сенка Бенгин,
Србија деведесетих: драгоцен емперијска архива 371

CONTENT:

I GEOPOLITICS AND ECONOMY

Ljubiša Despotović / Živojin Đurić, <i>Geopolitics Of Poverty</i>	1
Miša Đurković, <i>Lev Gumilev and contemporary Euroasianism</i>	15
Goran Nikolić, <i>Tendencies of the global economy in the second decade of the 21st century</i>	29

II SAFETY AND SOCIETY

Slobodan Zečević / Milan Igrutinović, <i>The evolution of foreign affairs and security institutions of the European Union, 1950-12009</i>	51
Marija Lj. Popović, <i>The Critical Theory's Contribution to Conceptualization of Human Security</i>	67
Željko Bjelajac / Mina Zirojević, <i>Safety culture in the globalization era</i>	77
Marija R. Đorić, <i>Violence in sport (theoretical controversies and causes)</i>	101

III HISTORY, POLITICS, SOCIETY

Radoslav Gaćinović, <i>Colonial politics of Austro-Hungary toward balkanian provinces at beginning of 20th century</i>	121
Milan Subotić, <i>Russian intellectual history: Karpovičevo heritage</i>	139
Predrag Pavlićević, <i>Style of building legitimacy of political leaders in Serbia</i>	159
Veran Stančetić, <i>Lobbying vs corruption - the dividing line.</i>	181
Marko Veković, <i>The Role of Religion in Forming the Serbian political pattern</i>	195

IV SOCIOLOGY, ORGANIZATION, CONFLICT

- Vladan Vidicki, *Gabriel Tard's Theoretical Contribution to Sociology of Organisations: From the Theory of Imitation to the Idea of Organisational Isomorphism* 213
- Lisan Be. Assen / Srđan Lj. Šljukić, *The emergence of the NSDAP and the underlying social conflicts* 231
- Bojana Komaromi,
Scholarly Networks 245

V ECOLOGY AND SOCIETY

- Jelena D.Matijašević-Obradović / Aleksandar M.Obradović,
Endangering the Security of Modern Society in the light of Endangering Environmental Security 259
- Dragan Đukanović / Milovan Jovanović,
Environmental crisis in the modern polis 277

VI CULTURE AND IDENTITY

- Snežana Besermenji / Saša Marković,
Cultural tourism of Vojvodina in the function of preserving the national identity of national minorities 293
- Budimir Potočan, *Emotional literacy is the "grammar" of social status* 307

VII SOCIETY AND LAW

- Darko Golić / Sara Počuča,
Statistical Regions in Serbia 325
- Иван Јоксић / Здравко Јеж,
Theoretical assumptions and ideas about legal state 341

VIII REVIEWS

- Vesna Stanković Pejnović,
Review: The deep human secret 363
- Senka Bengin,
Serbia nineties: a valuable empirical Archive 371

I

ГЕОПОЛИТИКА И ЕКОНОМИЈА

ЉУБИША ДЕСПОТОВИЋ*
ЖИВОЛИН ЂУРИЋ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.323:364.662
Монографска студија
Примљен: 28.12.2013
Одобрен: 20.1.2014

ГЕОПОЛИТИКА СИРОМАШТВА Економски идентитет националне државе у процесима њене деиндустријализације и пауперизације

Сажетак: Предмет овога рада биће покушај да се објасне узроци и последице економске девастације модерне националне државе и њених грађана у процесима глобализованог тржишта, капитала, финансија и трговине. Настојаћемо да докажемо и потврдимо почетну хипотезу рада да постојеће сиромаштво многих држава и региона и његова даља и све дубља дисперзија није последица случајности, деловања законитости тржишног развоја или усуда историје, већ свесна, планирана и контролисана политика стварања и продубљивања великог јаза између богатих и сиромашних држава и нација.

Кључне речи: геополитика, сиромаштво, деиндустријализација, економија, идентитет, национална држава

Економске политике својеврсног навођења и присиљавања читавих региона и земаља да се „специјализују” за сиромаштво у процесима планске пауперизације, деиндустријализације и успорене модернизације, део су пројектованог исхода *елита које глобализују* у настојању да за себе сачувају привилегован економски положај. Оне теже да обезбеде несметано и неправедно присвајање туђег рада и ресурса, једном речју да очувају и ојачају властити монополски положај у глобализованој структури финансијске, економске, медијске, војне, и геополитичке моћи. На делу је на име једна својеврсна **геополитика сиромаштва** -

* despotlj@stcable.net

плански концепт контроле економских токова пропадања оних региона и нација које су *геополитички опоненти моћних геополитичких сила* и њихових савезника, и обрнуто, значајно економско уздизање и убрзан економски развој региона и држава означених као *пивот државе* или *државе стожери*, чији је задатак регионално очување и унапређење постојећег геополитичког поретка моћи у свету.

Овај рад ће настојати да демистификује одређене митове модерне светске економије па и саме економске науке у покушају да објасни зашто су неке земље и региони у сталној зони економског и модернизацијског сумрака, а друге оне развијене, на благодатној светлости економског благостања. Један од таквих митова - опсена је и *мит о поклапању економских теорија са економском стварношћу*, прецизније мит о томе да је *економска историја* исто што и *историја економских теорија*. О томе да оне међусобно комуницирају, да економска теорија и економска пракса имају висок степен подударности и да најразвијеније земље света слепо поштују економску науку у планирању и реализацији својих економских интереса. Биће да је на делу логика - *економске теорије продајте другима, а сами радите само оно што вам је корисно - профитабилно*.

Док заступници неолибералне теорије у економији оличени у тзв. „Чикашкој школи” жучно и горљиво пропагирају свету не мешање политике (државних власти) у економију, снажно подржани од институционалне моћи Светске банке, ММФ и СТО, у исто време се у граду Чикагу месту настанка ове школе улажу милиони долара не били се створили повољни услови за развој високотехнолошког бизниса. Или пак саветују америчку администрацију на челу са председником, да троши хиљаде милијарди долара као помоћ посрнулом банкарском сектору или зарозаној аутомобилској индустрији, уместо да их препусте како сами подучавају, деловању законитости слободног тржишта. О томе Ерик С. Реинерт каже: „Богате државе имају тенденцију да сиромашнима намећу теорије који они саме нити користе, нити су икада користиле.” (Е. С. Реинерт; 2006, 10)

Историја економске политике (као реалан показатељ онога што су владе заиста радиле у пракси) није се никада конституисала као релевантна економска дисциплина, напротив, економска наука форсирала је само *историју економских теорија (као предлог онога шта би владе требало да раде)* стварајући тако огроман јаз између реалних економских процеса и онога што је најчешће остајало у сфери требања. Економске теорије наметане су као модел привредног понашања другим државама, док су владе земаља из којих су оне долазиле следиле логику

реалног приступа и поштовања властитих економских интереса. Поштовале су логику здравог економског разума - интереса, а не од стварности отуђену и дистанцирану економску теорију. Економске теорије се „још од Адама Смита користе као идеолошка и пропагандна заштита. Нова класична економска теорија која” „доказује” да ће сви постати богати у капиталистичкој тржишној економији добар је пример за то.” (исто, 10)

Модерне економске теорије сцијентизовале су свој методолошки и категоријални апарат. Математички и физички модели - формуле, преузеле су примат у њиховим анализама и резултатима, постале су од средства, главна методолошка матрица економске науке, у великој мери одвојена од оних реалних економских чинилаца који управо утичу на факторе економског развоја (иновације, синергијски ефекти, домаће предузетништво, економија обима, индустријализација, развој инфраструктуре и др.) које су током своје модерне економске историје следиле земље које су данас у ексклузивном клубу богатих нација. Економска историја показује да су нације које су пратиле политику ослонца на реалне економске показатеље, доживеле економским успон и развој. У економској науци овакава оријентација означена је као тзв. *Други канон* (The Other Canon). Реч је о другачијем реалистичном приступу економским активностима, која поштује разлике које постоје између појединих економских делатности (особито индустрије и пољопривреде), и које иду за добрим искуственим решењима. То су земље које су у својој модерној економској историји извршили убрзану индустријализацију и модернизацију засновану на новим технолошким иновацијама и здравом предузетничком духу. То су земље које се нису либиле да у време када су другима пропагирале добробити од слободне трговине, своју властиту привреду одлучно заштите високим царинама и протекционашком политиком.

Виктор Норман експлицитно истиче да данашња стандардна економска теорија не представља ништа више од једног „*начина размислања, док чињенично знање не постоји*”. Стање духа у великом делу данашње економске науке следи *Рикардовски парадокс*, који иронише на приговор да се његова економска теорија не слаже са стварношћу и чињеницама, када каже „штета за чињенице”. Математизована форма модерне економске науке добила је примат над релевантношћу реалних привредних показатеља. „Данашњој стандардној економији недостају фактори економије обима, технолошке промене и синергијски ефекти, који су сви понаособ, заједно али и прожимајући и појачавајући један другог, крајње суштински за објашњење економског раста.” (исто, 17). Јозеф Шумпетер, дугогодишњи харвардски професор означио је овакав

приступ у економији као последицу тзв. *Рикардовског греха*, реч је наиме о томе *да се модерна економска теорија гради без ослоња на емпиријске основе, и на насумице изабраним претпоставкама.*

Е. С. Реинерт овоме додаје и такозвани *Кругманов грех* који се састоји у томе „да имамо теорије које описују стварност боље од стандардне теорије, али их не користимо у практичној политици” (исто, 18.). Проблем је истиче Реинерт у томе што фактори који граде суштинску разлику између богатих и сиромашних земаља тешко продиру у квантификоване моделе савремене економске науке. То је један огроман хендикеп који је тешко надоместити савршенством математизованих модела економске анализе. Он не може постојећим категоријалним апаратом да изрази ону битну суштину која прави разлику између пута у богатство или пута у сиромаштво. То је каже он исти парадокс (хендикеп), *као када би сте неког докторанта наговорили да своју дисертацију о снегу, пише на свахили језику а не на лапонском.* „Радије ћемо веровати у мит да су хиљаде година људске еволуције коначно изградиле идеални економски систем, него се суочити са чињеницом да смо једноставно поверовали у лажни концепт и прихватили га као јеванђеље.” (Ц. Пекинс, 2012. 277.)

И евентуално накнадно пробуђена научна свест или савест неког професора не би суштински променила постојеће позиције јер би била блокирана системом финасирања науке и образовања, од стране носилаца моћи, који контролишу и корумпирају у исто време. „Схватио сам, такође, и да моји професори с факултета нису разумели праву природу макроекономије; да у многим случајевима помагање раста економије само чини оних неколико људи на врху пирамиде још богатијим, док за оне на дну не чини ништа, осим што их потискује још на доле. И доиста промовисање капитализма често се завршава увођењем система који подсећа на средњевековна феудална друштва. Да је којим случајем неко од мојих професора и знао то, одбио би да призна - вероватно због тога што велике корпорације и људи који их воде, финансирају универзитете.” (исто, 57.)

„Данашња економска теорија толико је апстрактна да није у стању да узме у обзир ситуацију у којој се појединачне земље налазе. Због тога се исти економски лек преписује свим државама, независно од њихове ситуације.” (Е. С. Реинерт, 71.) Наравно да је такав приступ погрешан и у медицини а камо ли у економској политици. Није ни чудо што су егзистенцијалне последице по милионе људи широм света тако туробне јер су постали жртве једне неодговорне и погрешне економске политике. Насупрот томе економије земаља које су свој развој заснивале на факто-

рима и мерама који подстичу привредни раст, и финансијско посредовање, створиле су ненадокнадиву предност у односу на оне које су биле спутаване или погрешно навођене да то не чине. „Економије које су комбиновале све ове институционалне иновације - банке, тржиште обвезница, берзе, осигурање и власничку демократију - на дужи рок пролазиле су боље од оних које то нису чиниле, јер финансијско посредовање, опште узев, омогућава делотворнију расподелу ресурса него, на пример, феудализам или централно планирање. Због тога не изненађује сасвим то што је западни финансијски модел тежио да се прошири свуда по свету, прво у облику империјализма, а затим глобализације.” (Фергусон Н. 2010; 342.)

Основни приступни проблеми економске науке леже у чињеници да не прави суштинску разлику између тзв. *теорија размене* (А. Смит, Д. Рикардо, нпр.) и *теорија производње и иновација* (Ч. Меккеј, Ф. Лист). Прве, упорно намећу став да је слободна трговина и несметана економска размена основни фактор економског развоја, прећуткујући да ће управо оваква оријентација учинити да се продуби већ постојећи економски јаз између богатих и сиромашних држава, односно да ће средње развијене земље осиромашити ако крену путем деиндустријализације као на пример Монголија, деведесетих година прошлог века.” Слабе индустријске државе у другом и трећем свету биле су изложене шок терапији, понекада се отварајући за слободну трговину преко ноћи. Нације као што је рецимо Монголија изгубиле су око 90% своје не тако мале индустрије у року од 2 до 3 године.(исто, 123.) Друга пак, истиче да је основни пут да нека земља или регион оствари економски развој и раст - улагање у инфраструктуру, индустрију, технологију, науку, образовање, техничке иновације, и сл.

Досадашња економска историја кристално јасно указује на чињеницу да сиромашним земљама и колонијама није било дозвољено да се индустријализују и развију своју привредну инфраструктуру. „...Свим црнцима ће бити забрањено да ткају и лан и вуну, да преу или дрндају вуну и да производе било шта од гвозђа, осим да га лију. Такође ће им бити забрањено да производе шешире, чарапе и кожу било које врсте”. Овај груби и брутални налог временом ће доживети своју политичко-правну трансформацију и доспети у фазу пуне ефикасности, али сада преточен у форме трговачких споразума или још боље у форме и правила трговинске размене богатих и сиромашних држава и нација.” (Љ. Деспотовић; 2010, 70.)

Данас се та политика намеће у виду деиндустријализације онога што је већ било изграђено. Те земље се упућују на специјализацију за

производњу сировина и полупроизвода, а онда да тако рањиви отварају своја тржишта за свирепу трговинску размену са богатима. *Јефтине сировине и радна снага за скупе високотехнолошке производе и услуге.* Овакав вид економске размене (пљачке) још више појачава ефекат економске неравноправности и свесно гура државе и нације у тзв. специјализацију за сиромаштво. Такву политику на глобалном плану намеће ММФ, Светска банка, СТО. „Данас се налазимо усред новог периода глобализације и исти фактори су на делу, иста визија, заснована на истим економистима - Смиту и Рикарду - о хармоничном свету са „природном” поделом рада, у којој неке земље извозе сировине а увозе индустријску робу а у данашње време и напредне услуге. Привредна структура у сиромашним државама у све већој мери је слична структури из периода колонијализма. *Исте економске теорије које су створиле колонијализам, данас стварају неоколонијализам. (...)* Окупљајући се око забране коју институције Вашингтона постављају давању било какве подршке појединачним привредним гранама, *ми сиромашним државама не дозвољавамо да раде оно што смо ми радили да би постали богати.*” (Е. С. Реинарт, 35-36.) Поента и јесте у томе да се одржава поредак богатих - привилегованих нација, појединаца и социјалних слојева у њима, као и поредак сиромашних нација и осиромашене популације у њима. *Ма колико изопачена била ова логика, богати нужно подразумевају наметање односа који стварају сиромаштво, као социјално-економски услов њиховог постојања.* „У свим досад познатим облицима социјалних односа, бити богат не значи ништа друго него одржавати друге сиромашнима. Ако је чак могуће замислити сиромаштво без богатства, сасвим је незамисливо богатство без сиромаштва.” (Кајтез Н.2004; 230.)

Уместо *економског развоја*, сиромашнима се нуде решења из корпуса тзв. *палијативне економије*, која чувају привилеговану позицију богатих, и продубљују сиромаштво оних који већ јесу или треба то да постану. Уместо мера које сигурно подстичу економски развој (*реиндустријализација, разноврсност поделе рада, повећање запослености, подстицање стварања властите економске класе - индустријалаца, снажење предузетничког духа, пореске олакшице за развој важних привредних грана, јефтине кредити за подстицање домаћег предузетништва, подршка извозно оријентисаној привреди, висока улагања у образовање и науку, подстицање домаће тражње, улагање у модернизацију пољопривредне производње, царинска заштита властите производње, и сл.*) слепо се слушају и примењују рецепти палијативне економије коју диктирају међународне финасијске организације. Деценијама у назад пропагира се *мит о тзв. слободној трговини.* „Један од великих

митова нашег времена јесте да слободна трговина и слични облици глобализације могу створити ново доба просперитета, поглед који подржавају бизнисмени, бирократе, политичари, новинари и други јавни коментатори који нису економисти.” (Г. Данкли: 2005, 12.) Ако можемо говорити о слободној трговини, онда се она може разумети једино као трговина у којој су богати узели себи слободу да дизајнирају такве одnose и правила размене која ће фаворизовати искључиво њихове интересе. „Предмет актуелне опсервације и захвата ових елита поред већ класичних облика претакања материјалних ресурса (грађани, особито средњи слојеви) сада интезивно врше алокацију вредности из простора базичне структуре националне државе.” (Љ. Деспотовић; Ж. Ђурић; 2012, 50.) „Ова криза је такође прилика да схватимо како мала група људи, која не производи богатства, у пуној легалности присваја, и то без контроле са било чије стране, битан део произведене вредности. Затим како ова иста група, пошто је покупила оно што је могла, чини да њене фантастичне профите, премије и бонусе плаћају радници, порески обвезници, запослени, потрошачи, предузетници и штедише из целог света (...) Свакако ова конфискација се обавља на легалан начин, „поштен”, ненасилан. **А то ће у осталом бити, у очима неких главни мотор побуне. Ако је све то легално, онда систем који омогућује такву изопаченост нема више разлога да постоји.**” (подвукао Љ. Д.) (Ж. Атали; 2010, 107.)

Сиромашне државе су земље које никада нису довршиле процесе своје модернизације. Тај својеврсни *модернизацијски комплекс*, није случајан резултат њиховог друштвеног и историјског кретања. *Дефицити модерности*, нису последица само њихових унутрашњих слабости (којих је било немерљиво много) већ и део једне смишљене и контролисане политике моћних економских сила које су успоравале и гушиле те процесе у намери да задрже свој доминантан положај. У теорији о политичкој модернизацији и социологији друштвеног развоја, јасно је кристалисан став да процеси модернизације морају да садрже неколико важних компоненти: „рационализација схваћена као процес запоседања свих аспеката традиционалног, функционална диференцијација, лаицизација друштва, бирократизација, доминација тржишних односа и индустријализација као процес ширења масовне робне производње.” (Љ. Деспотовић; 2008, 22.) Иако је модернизација директно подразумевала вестернизацију и промену комплетне структуре тих друштва (са традиционалне на модерну) па разумљиво и привредне структуре, никада модернизацијски покрети у њима нису добили кључну подршку европских држава за успешан завршетак тих процеса. Токови модернизације

Србије у последња два века најбољи су пример поступања тзв. европских влада у избегавању да пруже пресудну подршку да се ти процеси у нашој земљи успешно окончају. И актуелна економска политика у Србији најбољи је доказ изнесене тврдње. Ради се економској политици палијативних решења, даљег задуживања, ослонца на страни шпекулативни капитал, блокирања домаће тражње, финансијског исцрпљивања домаћих предузећа, неинвестирање у високотехнолошку привредну структуру, запостављања пољопривредне производње, неулагања у науку и образовање, даље пљачкање пауперизованог и осакаћеног средњег слоја и сл.

Олош елите друштава у транзицији, труде се да слепо слушајући *глобализацијске елите* одгурају своје земље на периферију богатог света. *Они чине све што им стоји на располагању не били задовољили господаре и убрзали ову трагичну специјализацију својих нација за сиромаштво.* За ово служење бивају награђени могућношћу да брутално пљачкају властита народа и државу, што највећи проценат њих прихвата оберучке. Није могуће остати чистих руку све и када би то неки појединац из тих кругова покушао. Неприхватање оваквог типа сарадње сурово се кажњава. „Систем заснован на корумпирању јавних личности не реагује благоданом на јавне личности које одбијају да буду корумпиране.” (Ц. Перкинс, 2012; 147.) *Олош економија*, која се буди и намеће у периодима великих финансијских и економских криза, као што је то и данас случај, није опљачкала само грађане и државе, пораженог социјалистичког блока, што је и било за очекивати, већ и сопствене грађане, тачније средњу класу. Оно што јесте привидни парадокс, је чињеница да је највише опљачкана америчка средња класа. Ти процеси трају и данас, и тешком им је сагледати крај. О томе Лорета Наполеони пише: „нико не може да објасни како је за свега петнаест година, дошло до сиромашења америчке средње класе, потпомогнутом падом Берлинског зида и успостављањем глобалне економије. Изгледа као иронија судбине, али две најважније победе Хладног рата - политичка и економска - осим што су гурнуле у сиромаштво житеље пораженог источног блока, покренуле су и друштвени и економски суноврат америчке средње класе. Ова велика, глобална победа уништава саме темеље америчког сна.” (Л. Наполеони; 2012, 44.) Мета и жртве актуелне пљачкашке олош економије нису дакле само грађани и привреда транзиционих држава, него и сопствени средњи слојеви, који су изложени до сада најбруталнијој и најдужој операцији алоцирања финансијских вредности које модерна економска историја памти.

Један од примера погрешне политике коју спроводи *олош елита* у земљама транзиције каква је и Србија, је процес тобожњег образовања младих за високо сложене послове које захтева модерна технологизована производња. *Суштина је у томе да се најбољи од тих младих кадрова школују о трошку сиромашне државе а за моћне послодавце у свету, док им се у исто време у властитој држави не нуди никакав посао. Логично, јер се није улагало у изградњу привредне инфраструктуре која би успешно апсорбовала школовану елиту.* „Просто, постоји минимална тражња за људима са образовањем. Оно ће, стога првенствено довести до емиграције. **Образовање може дати резултате само ако је повезано са привредном политиком која ствара послове за образоване људе, (...)** Једна од најважнијих тачака у процесу глобализације током последњих петнаест година је да су Светска банка и ММФ забранили такву привредну политику - какву су све богате државе водиле стотинама година. Ако сиромашне државе желе подршку богатих, морају да се одрекну политике коју су богате државе саме водиле, а често још увек и воде.” (Е. С. Реинерт; 68.) Убрзан одлив образованог кадра из сиромашних држава у богате, није вођен првенствено потребом младих за подражавање стилова живота богатих, већ простом чињеницом да у својој земљи нису имали могућност ни за елементарни ниво репродукције властите егзистенције. Није то како се често мисли код нас, њихова не утажива потреба за подражавањем стилова живота богатих, или освајања статусних симбола и престижа (мада постоји код појединаца и такав мотив) већ пре сурова чињеница да овде нису имали шансу за посао који подразумева њихово образовање и знање. Просто, локалне *олош елите* нису створиле елементарне услове које бим им дале шансу за посао, па тиме и за властиту егзистенцију. Класично шумпетеровско решење које подразумева изbacивање лопова из институција, опште изборе и давање шансе опозицији да запоседне владалачку структуру, показало је не могућност демократске трансформације, јер се за већину грађана, па и сам друштвени и политички поредак, ствар свела само на промену тзв. *лоповских структура*. (Љ. Деспотовић; 2012, 32.)

Ова својеврсна **геополитика сиромаштва** (*планско стварање и одржавање регионалних и континенталних зона богатства и сиромаштва*) на новим основама одржава сталну бригу богатих да сачувају своју привилеговану позицију моћи. У зонама примарног геополитичког интереса богатих, стварају се такозване *пивот државе* којима се омогућава да се контролисано богате и развију, јер је њихова улога *стојерних држава* за тај регион добро испланирана, и стављена у позицију одржања геополитичких позиција доминације. То је Турска на подручју

Балкана, Црноморског базена, Егејског мора и Блиског истока. Јапан и Јужна Кореја на далеком Истоку Азије или Сингапур, Тајван, Индонезија и Тајланд у зони Пацифика и сл.(види Б. Милановић, 2012. 173.) Све остале земље геополитички мање важне препуштене су деловању корозивних сила глобализоване економије, док је у највећем броју држава тзв. трећег света привреда у стању распадања и потпуног одумирања. Ни простор Балканског полуострва као зона полупериферије у односу на земље центра или тзв. језгра није поштеђен наведених процеса. „Савремени Балкан, као регион, у знаку је „луппенразвоја” или „субразвоја” (А. Г. Франк) као зона нових зависних друштава капитализма полупериферије, са девастираним привредама и slabим државицама, са компрадорском буржоазијом и сателитским елитама.” (Митровић Љ. 2008, 7.) Наравно да назначене процесе највише форсирају привилеговане земље центра, предвођене САД-ом као геополитичком силом империјалних размера. „Скакавац капитализма све прождире и пустоши, чак и разбујале националне привреде. Која држава се супротстави бива проглашена неуспелом и уништена. Која се прикључи тој супер сили, мора да трпи војне базе и да свој суверенитет уступи империји. Као пре сто година на целој земљиној кугли настају колоније и полуколоније - као затвори за мучење пркосних домородаца.” (Елзесер Ј., 2009: стр.6)

Геополитичка улога *стојерних држава* је да буду главни чувари интереса геополитичких сила и блокова у одређеној зони света. На пример, Јапан и Јужна Кореја, које требају да балансирају и спутавају све веће економске али и геополитичке аспирације модерне Кине. Оне су добиле дозволу да се убрзано идустијализују и модернизују како би САД-у и НАТО пакту пружили кључну подршку у обуздавању тзв. комунистичке опасности у региону Источне Азије, још након Другог светског рата. „Стратегија се фокусира на домино ефекат потпадања држава, једне за другом, под комунистичку власт и усредредила се на неколико земаља; Индонезија је била кључ, Мејнов пројекат електрификације био је део свеобухватног плана за обезбеђивање америчке доминације у југоисточној Азији. Премиса спољне политике САД била је да Сухарто послужи Вашингтону на сличан начин као и шах у Ирану.” (Ц. Перкинс; 2012, 50.) Поред економских и војних капацитета, један од главних критеријума за избор пивот државе, био је и *демографски фактор*. Многољудне земље којима је додељена улога геополитичких пивот држава морале су и својим демографским капацитетима да пруже гаранцију да су способне да одиграју намењену им политичку улогу. *Демографска деструкција и губици, жртвовање сопствене популације у будућим сукобима за рачун глобалне империје, биће скупо плаћена цена*

за привремени и контролисани економски развој, и привид сопственог геополитичког значаја.

Најбољи пример за објашњење деловања концепта **геополитике сиромаштва, односно концепта пивот државе**, је пример *Савезне Републике Немачке*. Још пред крај Другог светског рата, САД разматрале су који програм обнове треба спровести у тој земљи. Преовладао је у науци мање познат план тадашњег америчког министра финансија *Хенрија Моргентауа* (министар финансија САД од 1933. до 1945.) који је био мотивисан жељом тадашњег америчког политичког вођства да се послератна Немачка онеспособи за било какав облик озбиљног развоја који би је довео у шансу да поново буде покретач једног новог светског сукоба. Лоше искуство савезника са Немачком из претходна два рата, била је главна мотивациона полука да се осмисли један овакав геополитички план. Његова основна економска суштина крила се у намери да се *прво, изврши деиндустријализација привредне структуре Немачке која је преживела савезничку ратну девастацију, а затим целокупно немачко друштво усмери ка пољопривредној делатности као поузданом економском рецепту да се једна земља гурне у сиромаштво и тамо држи под сталном контролом*. „Немачку је требало деиндустријализовати и претворити у пољопривредну државу. Све индустријске машине требало је уклонити, а руднике попунити водом и цемента. Тај план - који је добио име **Моргентауов план** - савезници су прихватили на састанку у Канади 1943, и он је покренут чим је Немачка капитулирала.” (Е. С. Реинерт, 99.) Док је назначени план почео да остварује погубне учинке на немачку привреду, друштво и грађане, ствари су се радикално почеле мењати у пољу геополитичког престројавања Европе. Формиран је Варшавски пакт као одговор Совјета на формирање НАТО пакта, а затим и успешна производња Совјетског Савеза властитог нуклеарног арсенала. (види В. Конатар; 2013, 137.). Када је НАТО савезницима на челу са САД-ом било потпуно јасно да је на помолу један нови рат са комунистичким лагером, који ће се водити свим расположивим средствима изузев директног војног сукобљавања, (познатији као *Хладни рат*) промењени су и *геополитички приоритети*. НАТО-у је сада била потребна једна моћна и снажна Немачка држава као кључни бедем у борби са Совјетским Савезом и његовим трабантима. Немачка то свакако није могла постати као деиндустријализована и аграрна држава каквом ју је почео обликовати означени економски програм америчког министра финансија. „Током 1946 и 1947. постало је јасно да је Моргентауов план створио велике економске проблеме Немачкој.” (Е.С. Реинерт; 99.) Бивши амерички председник Херберт Хувер овлашћен је да потпу-

но сагледа новонасталу ситуацију и штету која је до тада учињена при меном назначеног плана. У своја три писана извештаја америчком политичком вођству, Х. Хувер истиче да је не могуће Немачку свести на пољопривредну државу а да при том „не истребимо (*exterminate*) или негде иселимо 25 милиона људи.” (исто, 100.) После ових извештаја, а у складу са новим геополитичким приоритетима, тихо се повлачи из примене **Моргентауов план** и у јавности промовише добро нам познати **Маршалов план**, који је значао *потпуну привредну обнову не само Савезне Републике Немачке већ и целе Западне Европе*. „Такође је успостављен Маршалов план, који је за циљ имао потпуно супротну идеју, на име реиндустријализацију Немачке и остатка Европе.” (исто, 101.) Овај *економски и геополитички експеримент* американаца са послератном Немачком, показао је управо оно што покушавамо да покажемо овим радом, прво да без индустријализације нема успешног економског развоја, и друго, да је одлука о томе које ће се земље и региони специјализовати за развој или сиромаштво, у највећем броју случајева одлука геополитичких центара моћи. „Другим речима; индустријализација јача одрживост једне земље. Чињеница да до глади долази само у државама које су скоро искључиво специјализоване за пољопривреду, истиче значај индустрије, поделе рада и синергијских ефеката у стварању благостања.” (исто; 100.) Наведени пример на најбољи начин илуструје и потврђује почетну тезу нашег рада, да је на делу својеврсна **геополитика сиромаштва** која обликује поредак моћи богатства и сиромаштва у свету, вођена основном идејом да се он повинује интересима најјачих.

Закључак:

Постојећи геополитички поредак заснован на економској и војној доминацији богатих држава и појединаца, до сада је на суров и бруталан начин наметао своје интересе, и успостављао социо-економске односе који су им грантовали статус господара. Неке од остатка депривилегованих држава које нису биле део овог ексклузивног клуба повлашћених, постајале су то својом спремношћу да и саме служе не часном поретку економске моћи. Цена тог служења била је у *бенефитима контролисаног привредног развоја* који им је допуштен. Но то су привремени бенефити који ће потрајати до новог геополитичког прегруписавања моћи у свету. Мултиполарни свет геополитичког прекомпоновања и дисперзије моћи почео је све снажније и брже да конфигурише нову географску и економску мапу читавих региона и континената. Коначан обрачун у

судару старог и новог поретка моћи, породиће по неким геополитичарима озбиљне последице. Један од мање могућих исхода је свет устројен са више економске и политичке равноправности и други, по очекивању глобализацијских елита, *нови светки поредак као финални резултат наметања идеологије глобализама*.

Крајњи очекивани резултат тих процеса, требао би бити поредак једне светске владе, једног правно-политичког поретка и глобалног концепта економске и политичке хегемоније. „Глобални финансијски систем који израста убрзаним темпом под изговором превенција будућих финансијских криза, процењује се, за најкасније двадесет година може добити и извршно управно тело у виду Глобалне (светске) економско - финансијске владе. Онај ко контролише токове новца контролише и политику националне државе, у овом случају то би била Глобална светска влада.” (З. Виторовић; 2013; 331.) То на експлицитан начин најављује и познати савремени банкар и геоекономиста *Жак Атали*, „... на лествици планете требало би, свакако, створити инструменте који су нужни за остварење суверенитета на глобалном нивоу : један парламент (један човек један глас) једна влада, (...) централна банка, заједничка монета, планетарни порески систем, планетарна полиција и судство (...) глобална контрола финансијског тржишта.” (Ж. Атали, 136.) Уколико човечанство одбије понуђени поредак моћи, поготово уколико одбије да га прихвати на миран начин, да без отпора прими спремљене му ланце глобализма, Ж. Атали му наговештава челично купање и патњу великог светског рата, после којег ће тај глобални поредак свакако бити остварен. „Нажалост, мораће се чекати један још страшнији рат да би се перспектива за такве реформе узела у обзир.” Поредеди садашњу ситуацију са оном пред Други светски рат, Ж. Атали сугерише да као што је и онда велико планетарно разарање послужило као средство нове геополитичке прекомпозиције света, тако ће и ова економско-финансијска криза свој коначни расплет доживети у патњама стотине милиона невиних и сиромашних људи чија је новопројектована судбина да живе у још већем егзистенцијалном кошмару и политичкој обесправљености.

Литература:

1. Атали Ж. (2010) *Криза, а после*, Хедоне, Београд
2. Данкли Г. (2005) *Слободна трговина*, Светови, Нови Сад
3. Деспотовић Љ. (2010) *Политички митови и идеологије*, Каирос, Сремски Карловци
4. Деспотовић Љ. (2008) *Српска политичка модерна*, Стилос, Нови Сад

5. Деспотовић Љ.; Ђурић Ж. (2012) *Разградња националне државе*, Српска политичка мисао, бр.2. Београд
6. Деспотовић Љ. (2012) *Српска геополитичка парадигма*, Каирос, Сремски Карловци.
7. Перкинс Џ. (2012) *Исповест убице економија*, Плато, Београд
8. Реинерт С. Е. (2006) *Глобална економија*, Чигоја, Београд
9. Наполеони Л. (2012) *Олош економија*, Хесперија еду, Београд
10. Фергусон Н. (2010) *Успон новца*, Плато, Београд.
11. Милановић Б. (2012) *Богаташи и сиромаси*, Службени гласник, Београд
12. Виторовић З. (2013) *Г 20 и нова финансијска архитектура - увод у светску владу*, Култура полиса, бр.22, Нови Сад
13. Конатар В. (2013) *(Не)моћ КГБ да спаси разбијање СССР*, Култура полиса бр.21. Нови Сад
14. Кајтез Н. (2004) *Цивилизација у служби зла*, Нови Сад
15. Ј. Елзесер (2009) *Национална држава и феномен глобализације*, Јасен, Београд
16. Митровић Љ. (2008) *Савремени Балкан у кључу геополитике*, ИПС, Београд

GEOPOLITICS OF POVERTY

Economical identity of national state in the processes of its deindustrialization and pauperization

Summary: A subject of this work will be our attempt to explain causes and consequences of economical devastation of modern state and its citizens in processes of globalized market, capital, finance and trade. We will strive to prove and confirm the initial work hypothesis that existing poverty of many countries and regions is not consequence of coincidence, action legality of market development or fate of history, but conscious, planned and controlled politics of creation and deepening of a great divide between rich and poor states and nations.

Key words: geopolitics, poverty, deindustrialization, economy, identity, national state

МИША БУРКОВИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 327(4):327(5) GUMILJEV
Монографска студија
Примљен: 22.01.2014
Одобрен: 05.02.2014

ЛАВ ГУМИЉЕВ И САВРЕМЕНО ЕВРОАЗИЈСТВО**

Сажетак: Аутор у овом раду представља основе учења Лава Гумиљева. Најпре се износи релевантност Гумиљева за савремене пројекте евроазијских интеграција. Следи његова кратка биографија и поређење његовог учења са идејама раних евроазијца. Затим се износи његов допринос традицији руских теоретичара који се опиру хегемонији запада и завршава се прегледом његове савремене рецепције и утицаја. Аутор даје и кратак осврт на релевантност идеје евроазијских интеграција за српски народ

Кључне речи: Лав Гумиљев, евроазијство, евроазијци, етнос, евроазијска унија

Евроазијство након скоро целог века од свог формалног настанка, из теорије прелази у праксу. Програм на основу ког је Владимир Владимирович Путин освојио свој трећи мандат почетком 2012 садржао је експлицитно заговарање реализације Евроазијске уније. Овај пројекат није остао само на нивоу програма, већ је започета и његова реализација. Према постојећим плановима већ 2015 године ЕА унија би требало да заживи на простору Русије, Белорусије и Казахстана који су већ ступили у царински савез. Постоје најаве да би и Киргистан и Таџикистан могли да са прикључе у међувремену, а Украјина је добила статус посматрача при постојећем царинском савезу. ОДКБ као пратећа безбедносна структура такође доживљава солидну трансформацију као водећи

* mdjurkov@gmail.com

** Чланак је настао као део пројекта 179014 који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја републике Србије.

систем колективне безбедности на постсовјетском простору, што је верификовано и његовим озваничењем у Уједињеним нацијама.

Но све ово је један пројекат који доста обећава, али се заправо налази у иницијалној фази развоја. Постоје бројне препреке које се постављају пред реализацијом. Највећи је свакако оштро противљење ривалских сила и колективних система као што су НАТО, ЕУ и Сједињене државе.¹ Други се може наћи у бројним отвореним питањима, нестабилности потенцијалних чланова и недовољном степену поверења између држава које би требало да се удружују. Коначно, трећи ниво проблематике повезан је са чињеницом да постоје различите, понекад директно конкурентне идеје евроазијства и да и сами актери понекад полазе од различитих претпоставки и различитих циљева. Није јасно да ли ЕА савез треба да буде допуна ЕУ, или је он њој конкурентан; да ли је он супститут за обнову Совјетског Савеза или се базира на другачијим вредносним полазиштима; да ли је он фасада за обнову руске империје и привлачење мањих држава у зону руских интереса, или је заснован на кооперацији и интересу свих потенцијалних актера; како се гледа на чињеницу да и Турска има своју визију евроазијства...

Због свега тога је потребно истражити и постојеће теоријске моделе развоја евроазијства како би се знало који од њих се узима као полазна основа за изградњу Евроазијске уније. Овом приликом изабрали смо концепцију коју је у другој половини двадесетог века изградио Лав Николајевич Гумиљев.

Овај аутор је код нас врло мало познат, преведена је само једна књига и тек један чланак написан о њему.² Не постоји чак ни прегледни чланак који би га представио српској и балканској публици. Ради се међутим о важном и интересантном мисаоном подухвату, као и занимљивој личној историји. За теоријску историју евроазијства он је веома важан као први покушај изградње заокруженог евроазијског пројекта на територији саме Русије, у време постојања Совјетског Савеза и као неко ко је претеча бурног и разгранатог развоја нео-евроазијских изучавања и нацрта политичке заједнице.

Лав Гумиљев се данас често помиње због:

1. Тезе да се Русија може очувати само као евроазијска земља.
2. Чињенице да је неколико пута цитиран од стране председника Путина као важна интелектуална карика и смерница за посао обнове и консолидације

¹ Често навођена изјава госпође Клинтон од 6. децембра 2012. о томе да ће САД на све могуће начине покушати да спрече обнову Совјетског Савеза преко Евроазијске уније је парадигматична.

² Видети Грчић, 2010.

јединства евроазијског простора. Чак и чувена Путинова теза да је пропаст Совјетског Савеза велика трагедија за руски народ, може се директно повезати са интелектуалним наслеђем Гумиљева.

3. Поједностављене, али све раширеније интерпретације синтезе две основне компоненте његовог учења о етносу на основу којих се тврди да је Путин носилац и покретач нове пасионираности која води ка обнови евроазијског супер-етноса и обједињавања евроазијског простора.

Биографија

Књиге Лава Гумиљева постале су после његове смрти прави бестселери у Русији, веома су цитиране и тумачене. Постоји низ портала који се баве пропагирањем и ширењем његове мисли, а универзитет у Астањи добио је његово име. Ова постхумна слава у супротности је са његовим доста тешким животом. Лав Николајевич је дете двоје великих руских песника, Николаја Гумиљева, кога је Чека ликвидирала кад му је било само девет година и Ане Ахматове. Између осталог и због свог порекла у периоду 1938-1956 провео је четрнаест година у гулазима и цео живот је био под неком врстом посебног надзора.³ Због тог положаја његово образовање је било испрекидано и доста атипично будући да је гулаг напустио са 44 године. У суштини сам је дефинисао теме и области које је изучавао и на којима је стицао образовање.

По изласку на слободу запослио се у музеју Ермитаж где је деловао под окриљем Михаила Артамонова кога ће наводити као свог ментора. Током педесетих и шездестих са њим је ишао на неколико археолошких експедиција где се истраживало наслеђе степских народа. У исто време завршавао је школске обавезе и докторат о старотуранским народима је одбранио 1962, у својој педесетој години. Од 1960. почео је да предаје на Лењинградском универзитету стичући значајну публику. Касније је прешо да ради на Географски институт где је одбранио још једну докторску тезу, и почео је да објављује своје радове што је чинио до своје смрти 1992.

Већи део совјетског периода провео је на маргинама, а совјетски научници су га или игнорисали или су са ниподаштавањем говорили о његовом раду. Ларуелова га одређује као ексцентрика који је за себе говорио да је геније, а чије су књиге читане између осталог и као суб-

³ Лав је често опутживао мајку да се није довољно заузела за њега код Стаљина. Познато је да је она написала чувену оду Стаљину како би спасила сина и себе од хапшења. Она је остала на слободи, али син није. Сва ова дешавања довела су до њеног чувеног Реквијема.

ститут за дела емиграната, оснивача евроазијства која нису била доступна у СССР.⁴ Библиографија његових радова прелази 230 наслова. Уз то треба додати и преводе песама, његову поезију, редакторске послове итд.

Укратко, његова интелектуална биографија и лична генеза асоцирају на положај моста. Лав Гумиљев представља неку врсту моста између:

- а) Оригиналног евроазијства *очева оснивача* и неоевроазијства које буја после распада Совјетског Савеза. У том контексту посебно се истиче његова веза и преписка са Петром Савицким.
- б) Велике империјалне Русије са њеном високом културом и савремене Русије која обнавља тај империјални етос.

Однос према оснивачима Евроазијства

Евроазијски покрет настао је у изгнанству почетком двадесетих година и имао је врло занимљиву, бурну и дисперзирану историју током две деценије између ратова.⁵ У његов развој укључиле су се и совјетске обвештајне и безбедносне структуре, а било је покушаја друге генерације евроазијца, посебно француске калмарске групе да се са СССР-ом успостави ближа сарадња, па су се неки од њих вратили у земљу. У самом СССР-у ова идеологија била је прокажена и забрањена као непријатељска, белогардејска, реакционарна и чак фашистичка.⁶

За нас је овде веома занимљива директна веза Лава Гумиљева са једним од оснивача евроазијског покрета Петром Савицким. Савицки је после подела унутар покрета остао нека врста баштиника аутентичне, изворне традиције евроазијства лоцирајући се у Прагу и настављајући свој рад све до 1945. када га након уласка совјетске армије органи безбедности хапсе, враћају у СССР и шаљу на осмогодишњу робију због контрареволуционарног деловања. После изласка са робије и рехабилитације 1956, Савицки је добио дозволу да напусти СССР и вратио се у Праг, где је живео све до своје смрти 1968.

У исто време започели су и контакти између Гумиљева и Савицког. Отпочели су преписку која је трајала свих дванаест (56 - 68) година

⁴ О његовом животу погледати С. Б. Лавров, *Лев Гумиљев. Судба и идеи*, М.: Сварог и К., 2000, доступна на страници <http://gumilevica.kulichki.net/LSB/lsb1.html>

⁵ Детаљно погледати у Суботић, 2004.

⁶ Овај комунистички манир веома је популаран код бројних савремених западних истраживача који пишу о евроазијству, али и код руских аутора проевропске оријентације.

и њихова кореспонденција обухвата стотине писама. О томе би иначе ускоро требало да се појаве посебне студије. На основу ове сарадње и преписке изграђена је нарација о Гумиљеву као настављачу евроазијства, или како су настављачи говорили о „последњем евроазијцу“. Дакле о неком ко је наводно прихватио штафету и пренео је на следеће генерације.

Увид у његов рад и њихове идеје показује међутим да је ситуација далеко сложенија и да се никако не може говорити о њему као простом и директном настављачу њиховог рада. Чињеница је на пример да Гумиљев у време писања својих радова из шездесетих и седамдесетих није имао увид у кључне текстове оснивача евроазијства нити у *Евразијски временик* и *Евразијску хронику* као најважнију периодику коју су евроазијци издавали између два рата. Он је дакле интуитивно кретао у сличном правцу више пратећи конкретна природно-научна истраживања Владимира Вернадског него што је могао да чита књиге и текстове Савицког, Трубецкоја, Сувчинског и осталих. Постоје и друге знатне разлике између његових ставова и ставова ових чувених емиграната.

Он је критиковао изворне Евроазијце због недостатака природно-научне компоненте у изградњи теорија, док је она код њега доминантна. И заиста Трубецкој, Савицки, Флоровски и Сувчински су аутори који су своје теорије градили у спекулативном маниру, полазећи од својих основних области које су везане за друштвене и хуманистичке науке (филологија, теологија, музика). Гумиљев је изградио другачију епистемологију и другачији приступ историјским истраживањима што га је много више одвело ка конкретним археолошким истраживањима и природно-научним дисциплинама. С друге стране Савицки је у њему видео управо некога ко треба да да научне доказе за њихове углавном спекулативне теорије. Ларуелова је у својим радовима често понављала тезу да је Гумиљев са својом тезом о последњем евроазијцу узупратор и да су његови настављачи изградили лажни мит о томе. Своју тезу је између осталог градила и на овим различитим епистемолошким приступима, оптужујући Гумиљева да је ригидни природнонаучни детерминиста. Фредерик Матерн⁷ даје далеко уравнотеженији приступ показујући да Гумиљев није ригидни детерминиста, да је његова идеја етноса суштински културолошка и да он у многоме следи идеју културе каква је развијена и код Трубецкоја нпр.

Епистемолошки гледано он је заиста у много већој мери детерминиста, који трага за јединством наука стављајући приоритет на природ-

⁷ Matern, 2007, стр. 20.

не науке (где смешта и географију и *етнологију* као науку о етногенези). Очеви оснивачи су много више инсистирали на слободи деловања и на хуманистичким наукама јер између осталог нису ни познавали природне науке.

Постоје свакако бројне термилошке и теоријске разлике између Гумиљева и раних евроазијаца. Он се много више бавио старотуранским народима него Монголима. Такође имао је веома негативан став према исламу за разлику од раних Евроазијаца. Сматрао да је прелазак Златне хорде на ислам пореметио јединство евроазијског простора. Генерално, он даје много већу вредност конзервативним снагама православног хришћанства него што је то уобичајено код раних Евроазијаца.

Док је рано евроазијство радикално увело геополитички моменат у руску теорију и инсистирало на значају специфичног географског простора, Гумиљев иде још даље у схватању елемената који утичу на фомирање специфичног етноса, културе и односа на одређеном простору – пре свега на подручју Евроазије. Простор је код њега само једна од детерминаната: ту су и биологија, хемија, физика и *космос* – схваћен на трагу Владимира Вернадског.

Конечно Гумиљев има потпуно супротну теорију о пореклу и значају Хазара у односу на ране евроазијце. Овај аспект његовог рада изграђен на трагу Артамонова обично се карактерише као веома контроверзан, а на основу тога неки аутори су спремни и да га оптуже за антисемитизам. Рани Евроазијци су Хазаре у потпуности укључивали у евроазијски простор и ту чињеницу користили да демонстрирају како Јевреји припадају источној, а не западној цивилизацији. Гумиљев међутим око случаја Хазара гради своју идеју *химере* – тезу да је спајање етноса неприродно и да се оно увек заврши тако што мањина овлада већином и наметне јој фаталне вредности које разоре заједницу. Јевреји су по њему одговорни за космополитизам који подрива интерну снагу и свест етноса. Они су деловали као нека врста паразита који се настанио у организму Хазара и који га је постепено конзумирао и уништио.

Због свега наведеног и данас су отворене контроверзе и дебате у погледу тога у којој мери се Гумиљев може смештати у Евроазијски покрет. Уз све очигледне разлике према очевима оснивачима он се у сваком случају може сместити у покрет на основу свог огромног утицаја на нова поколења евроазијаца попут Баграмова или казахстанских аутора. Иако су Александар Панарин и Александар Дугин избегавали да се експлицитно позивају на њега, и у њиховим радовима и терминологији у одређеним фазама било је лако уочити утицај Гумиљева.

Евроазијство према Европи

Сам термин *Евроазија* односно *Руска евроазија* настао је око 1915 када је руски географ Семјенов-Тјан-Шански покушао да опише простор на коме су се Руси раширили. Но тај термин се ускоро проширио на цео простор којим се баве евроазијски теоретичари.

Током своје једновековне историје евроазијство се истовремено дефинисало и развијало као

1. Спољнополитичка и геополитичка доктрина
2. Цивилизацијска, вредносна и културна доктрина. Ова два момента су наравно, директно повезана у смислу тезе да евроазијство има специфичну судбину и нормативни оквир који га супротставља окциденту.

Код Гумилјева је све ово отишло у новом, природно-научном правцу. Многи аутори тврде да је он донео нову *етницистичку* хипотезу у Евроазијски покрет. Евроазија по тој тези постаје оквир за развој етноса и посебног евроазијског суперетноса који је цивилизацијски и вредносно одвојен од окцидентна и других цивилизација.

У сваком случају, упркос различитој епистемологији, терминологији и научном апарату, може се лако утврдити да Гумилев следи нормативну основу коју су рани евроазијци изградили, и коју су великим делом наследили од Данилевског и Леонтјева.⁸ И Гумилев дакле следи традицију отпора европској хегемонији и доминацији оличеној у идеолошкој и системској матрици према којој је Русија периферија Европе која стално покушава да наликује на свој узор и да га стигне, али у томе касни. Русија није европска земља у том идеолошком смислу који би је начинио послушним, али малолетним следбеником великог брата. Из те просветитељске перспективе гледано, она постаје неуспешни и закаснили следбеник, стално отворен за мешање и придикие.

Отуд Гумилев као и рани евроазијци жели да постави нову перспективу: Русија постаје централна земља, земља трећег пута (што у европској традицији такође има свој пандан у разним идеологијама Трећег пута). Она је део специфичног евроазијског простора који није само

⁸ Овде немамо простора за детаљну анализу сложеног односа евроазијства према славенофилском покрету из деветнаестог века. Свакако су погрешна тумачења која га у потпуности свде на наставак те традиције, али је тачно да постоје заједнички елементи пре свега кад је у питању однос према западу. Евроазијство је чини се ближе Леонтјеву него славенофилима ако се погледа однос према другим етносима који постоје на евроазијском простору. Док су славенофили инсистирали на расном повезивању словенских народа, Леонтјев је критикујући ову концепцију наглашавао захтеве империје као сложене заједнице која се не сме градити само на једној етничкој основи.

европски и не треба да следи европске моделе. Она има своју посебну традицију, своје посебно наслеђе суживота са различитим степским народима.

Из ове померене визуре ствара се другачији однос и према оријенталним елементима и специфично азијским цртама у руском караткеру и етносу. Уместо да се прихвати европска перспектива која тражи обрачун са оријенталним цртама и њихово чишћење из руске државе, долази се до истицања управо тих азијских црта као благотворних. Тврди се да оне нису нешто чега се треба стидети, већ да оне постају нешто што са европским чини јединствени амалгам, што је структурирало руску државу, и што јој је коначано помогло да се одбрани од европског империјализма.

Ова геополитичка линија размишљања карактерише посебно последњи период рада Гумиљева. Ради се о књигама *Стара Русија и велика степа*, затим *Црна легенда* (побијање европске тезе о монголском злу), и последњој *Од Руса до Русије* где се развија теза да су царистичка империја и СССР природни континуитет са некадашњим империјама насталим у степи. Гумиљев као завештање оставља идеју да прави непријатељи Русије не долазе са Истока већ само са Запада: то су били редом балтички народи, Пољаци, Швеђани, а затим Французи, Немци, Енглези, Америкаци.

Ова геополитичка доктрина прелази и у вредносно - цивилизацијску. Тврди се да исте те црте данас чувају Русију од европске моралне и демографске декаденције (разарање породице, хомосексуализам) и само њихова обнова и истицање адекватног система вредности може да спасе Русију од европског таласа пропадања.

Гумиљев је био радикални противник западног универзализма у коме је видео оруђе хегемоније, и у том смислу је настављач Данилевског и тезе о различитим цивилизацијским типовима. Код њега је у пуној мери видљива подршка конзервативним начелима: ендогамија, заштита породичног живота са поштовањем старијих, друштва (значај затвореног етноса), културе (поштовање религиозних институција) и политике (прихватање постојеће власти) јесу неопходни за опстајање и развој сваког етноса који еволуира и настоји да преживи.

Гумиљев и посебна теорија етноса

Упркос његовим бројним историјским, политиколошким и другим радовима, име Лава Гумиљева најчешће се помиње у контексту његове

сложене теорије етноса. Она је најдетаљније развијена у његовом докторском раду *Етногенеза и биосфера земље* који је од 2005 доступан и на српском језику.⁹ О томе је код нас писао и Мирко Грчић па овом приликом нећемо износити детаљну анализу ове теорије. Међутим непоходно је разумети њен контекст.

По Гумиљеву кључна два момента у овој теорији су *етнос* и *пасионираност*. Енергија биосфере се пројављује кроз пасионираност која се јавља код изузетних људи, вођа које су способне да ту енергију усмере у подизање снаге етноса. Пасионираност доприноси успону етноса и са њеним нестанком пада и сам етнос.

Евидентно је да се овде ради о органицистичкој теорији која прилази заједници као целини и покушава да нађе елементе који ту целину држе на окупу.

Етнос се овде посматра као биосоцијални систем, а не чисто политички ентитет.¹⁰

Ова сложена концепција постаје веома занимљива у опреци са европским помодним идејам о свемогућности конструкционизма, по којима се нације наводно рађају ни из чега као арбитрарне пројекције. Ово је јака критика теорија и модела који друштво индетерминистички одвајају од сваког утицаја природе, биологије и природних начела генерално. Ова теорија је настала као опозитна званичним стаљинистичким теоријама нације, но нови живот и квалитет добија због доминације неомарксистичких концепција нације на западу. Његова примордијалистичка теорија данас се супротставља и новим западним идејама које нацију и етнос доживљавају као превише лако променљиву категорију.

Рецепција и утицај

Утицај и значај Лава Гумиљева расте крајем осамдесетих и почетком деведесетих због очигледног распада тадашње форме империје. Од човека који је читав свој академски живот провео на маргинама научне заједнице, Лав Гумиљев је у свега неколико година постао прави интелектуални суперстар на постсовјетском простору. Постоје логични разлози за то. Његова теорија давала је наду да се империјални модел неће расточити у низ малих држава нација, већ да ће се простор и евроазијски суперетнос по природи обновити ако се роди нова пасионираност.

⁹ Гумиљев, 2005

¹⁰ Видети како Матерн представља разлике између овог концепта етноса и Смитовог концепта *етние*. Матерн, исто, стр. 14.

Он је такође постао интересантан због тезе да су Татари део евроазијског руског идентитета и да је ширење на исток било логично и природно. Из те перспективе свака сецесија и фрагментација евроазијског простора се осуђује и сматра неприродном. Теорија у овом случају делује као нека врста сеизмологије у време распадања последње форме империје: са тачном прогнозом могу се предвидети опасности и бар донекле избећи процеси пропадања

Двојица руских аутора су покушали да разлоге његове популарности изнесу на следећи начин: „Гумиљев је утврдио и учврстио природне и историјске услове за рађање евроазијског суперетноса; демонстрирао је органски карактер његовог јединства које се гради из различитости; описао је фазе у његовом развоју... довео је целу социјалну филозофију и евроазијство до логичних закључака.“¹¹

На крају занимљиво је да из његових радова не следи теза о нужној руској доминацији евроазијским суперетносом и империјалним простором. Два основа суперетноса су руски и степски. Он је стога критикован већ седамдесетих и осамдесетих од стране једног броја руских националиста (Рибаков, Чивиликин, Кузмин) због наводне туркофилије и русофобије. Отуд занимање и Казахстанаца и других постсовјетских етноса који сматрају да и они могу да утичу на обнову овог простора или чак и да је носе.

Занимање за његове радове на постсовјетском простору не престаје већ две деценије, а најава практичне изградње Евроазијске уније сигурно ће повећати интереса за његовим изучавањем и на другим интелектуалним просторима.

Постскриптум: Срби и питање евроазијства

С обзиром да је чланак настао као последица дебате у којој су руски, украјински, белоруски и српски научници разматрали различите аспекте евроазијских интеграција, осећам потребу да на крају кажем неколико речи о релевантности ове теме за српски народ.

Последњих пар година низ озбиљних руских научника или државних службеника гостовало је на овим просторима представљајући пројекат евроазијских интеграција и експлицитно нудећи ову опцију као неку врсту реалне алтернативе за српски народ према евро-атлантским

¹¹ *Водолагин А. В., Данилов С. И., Метафизическая ось евразийства*, Тверь, 1994, стр. 84. Наведено и код Laguelle, 2008, стр. 50.

интеграцијама у које Србија и српски народ све више улазе. Игор Панарин је више пута поновио да би Београд могао да буде један од четири центра будуће Евроазијске уније. Из српске садашње перспективе поставља се међутим питање колико је евроазијски политички и безбедносни пројекат за нас заиста реалан.

1. Србија и простори на којима живи српски народ физички су одвојени од простора потенцијалне евроазијске уније неком врстом санитарног кордона који су пре свега Американци направили увођењем Румуније и Бугарске у НАТО, а затим и Европску унију. Из Београда се види да Русија има великих проблема у односима са Украјином и после смене антируског режима Јушченка и Јулије Тимошенко. Питање је у којој мери је Украјина спремна да постане део ЕА уније или ОДКБ система, а по општим оценама са њом би овај пројекат постао много приовлачнији и за остале постсовјетске државе. Без ње остали ће имати велики страх од руске хегемоније.

За нас је још важније питање Румуније и Бугарске. Трауматично искуство из 1999 када су ове две земље одбиле да дају дозволу руским снагама за прелет ка Космету показало је колико је Србија физички одвојена и без коридора ка Русији односно будућем евроазијском простору. Стога реалност говори да ЕА пројекат за Србију може постати релевантан тек ако Бугарска, која је данас интегрисана у систем НАТО-а, крене у другом правцу.

2. Иако руски званичници и научници често понављају да је на Србима да одаберу шта желе и где хоће да се усмере, реалност говори нешто другачије. Србија и готово све српске земље су данас под различитим видовима и нивоима окупације, а онај ко је под окупацијом није способан сам да бира, већ му и власт и изборе намећу они који га под том окупацијом држе. Под окупацијом Србија и српски простори све више клизе у правцу евроатлантизма и латинизације идентитета. Као што је познато немачки услов за Србију је не само одрицање од својих територија, већ и „промена свести“ што је један широк, малициозан и за Србију самоубилачки концепт. Срби данас свакодневно на микронивоима воде рат за одбрану свог идентитета док им окупатори натурају геј параде и промену законодавства која разара породицу и традиционалан систем вредности. Без озбиљне руске помоћи у погледу развоја меке моћи и озбиљне борбе против окупације Срби ће све више тонати у евроатлантизам и као вредносни систем и одаљавати се од Русије и било каквог алтернативног пројекта. Зато је та помоћ и сарадња са овдашњим суверенистима заиста ургентна.

Литература:

1. Bassin, M. (2008), „Eurasianism ‘Classical’ and ‘Neo’: Lines of Continuity“, у Tetsuo Mochizuki, Hokkaidō Daigaku, Surabu Kenkyū Sentā (ур), Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context, Slavic Research Center, Hokkaido University, стр. 279-294.
2. Водолагин А. В, Данилов С. И, (1994), *Метафизическая ось евразийства*, Тверь
3. Grčić, M, (2010), „Концепција ritmova etnogeneze L. Gumiljeva“, *Demografija*, knj. 7, str. 27-43.
4. Гумилев, Л, (1993), *Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации*, Экопрос,
5. Гумилев, Л, (2005), *Этногенеза и биосфера земље*, ЦИД, Подгорица
6. Лавров, С, Б, (2000), *Лев Гумилев. Судьба и идеи*, М.: Сварог и К., <http://gumilevica.kulichki.net/LSB/lb1.html>
7. Laruelle, M, (2008), *Russian Eurasianism: An Ideology of Empire*, Woodrow Wilson International Center for Scholars
8. Ларюэль, М, (2009), „Опыт сравнительного анализа теории этноса Льва Гумилева и западных новых правых доктрин“, Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры - Русское издание
9. № 1, 2009 - <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss11.html>, стр. 189 – 200.
10. Леонтјев, К, (2005), *Византизм и словенство*, Логос, Београд
11. Makarov, V. G, (2008), „Pax Rossica: The History of the Eurasianist Movement and the Fate of the Eurasianists“, *Russian Studies in Philosophy*, 47(1), стр. 40-63.
12. Matern, F, (2007), *The discourse of civilization in the works of Russia’s New Eurasianists: Lev Gumilev and Alexander Panarin*, Post-Communist Studies Programme Research Paper, 002, <http://yorkspace.library.yorku.ca/xmlui/bitstream/handle/10315/1375/YCI0043.pdf?sequence=1>
13. Рыбаков Б.А, (1971), «О преодолении самообмана», *Вопросы истории*, №3, стр. 153-159, http://scepsis.ru/library/id_69.html
14. Степић, М, (2013), *Геополитика неоевроазијства*, Институт за политичке студије, Београд
15. Subotić, M, (2004), *Put Rusije: evroazijsko stanovište*, Plato, Beograd
16. Шнирельман В, (2006), «Лев Гумилев: от 'пассионарного напряжения' до 'несовместимости культур' », *Этнографическое обозрение*, №3, стр. 8-21.
17. Filatov, V, (2003), *A Vision of History by L. N. Gumilev*, Ph.D thesis, University of Adelaide
19. Янов А.Л, (1992), «Учение Льва Гумилёва», *Свободная мысль*, №17, стр. 104-116., http://scepsis.ru/library/id_837.html

LEV GUMILEV AND CONTEMPORARY EUROASIANISM

Summary: In this paper author presents the basic teachings of Lev Gumilev. First, he displays relevance of Gumilev for contemporary projects of Eurasian integration. It is followed with his brief biography and comparison of his teachings with ideas of early Eurasians. Then author discusses his contribution to the tradition of Russian scholars who oppose the hegemony of the West, and ends with an overview of its contemporary reception and influence. Finally he gives a brief overview of the relevance of the idea of Eurasian integration for Serbian people

Key words: Lev Gumilev, Eurasianism, Eurasians, ethnos, Euroasian Union

ГОРАН НИКОЛИЋ *
Институт за европске студије
Београд

УДК 339.9:339.7
Монографска студија
Примљен: 28.01.2014
Одобрен: 07.02.2014

ТЕНДЕНЦИЈЕ СВЕТСКЕ ПРИВРЕДЕ У ДРУГОЈ ДЕЦЕНИЈИ 21. ВЕКА**

Сажетак: Према најновијем извештају Светске банке предвиђа се раст глобалног БДП са 2,4% у 2013. на 3,2% у овој години, те стабиловање раста БДП на 3,4% и 3,5% у 2015. и 2016, с тим да почетно убрзање одражава снажан успон економија развијених земаља. Економске перспективе већине развијених земаља су добре, и изгледна је синхронизована експанзија у САД, еврозони и Јапану, по први пут од 2010, што ће утицати и на повећање тражње на тржиштима у ЗУР и 'погурати' глобални раст у 2014'. најбржим темпом у последње четири године.

Финансијско-економска криза 2007-2008. довела је у питање постојеће глобалне образце моћи. Трендови указују да ће економија Кине престићи америчку већ почетком 20-их, али да ће САД ће и наредне деценије остати водећа глобална сила и то захваљујући снажној дипломатији и мрежи савезништва у свету, војној супремацији и доминирајућем културном образцу. Европа ће наставити да буде фокусирана на себе, по питањима као што је проширење ЕУ и санирање ефеката кризе. Азија ће остати најбрже растући регион у наредним годинама, будући да су економски фундаменти овог континента у врло добром стању.

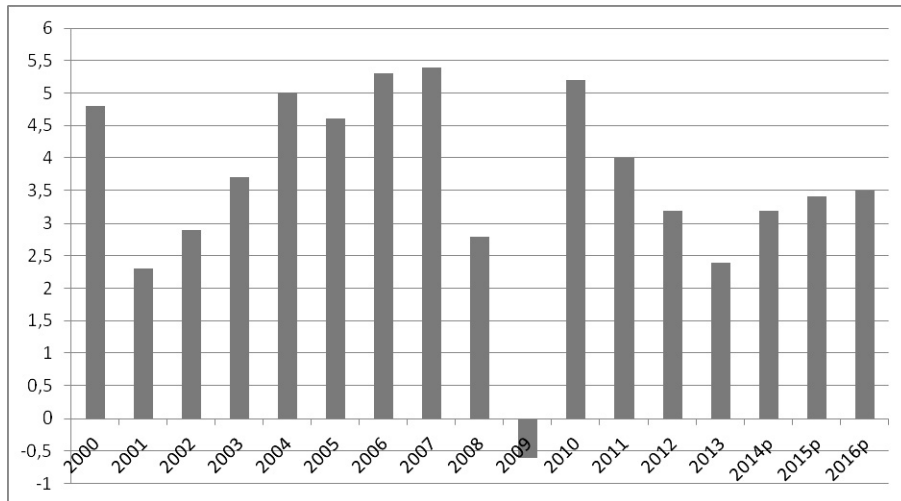
Кључне речи: глобална економија, тенденције, криза 2007-08, САД, Кина, Еврозона, 2020

* goranvnkolic@gmail.com

** Рад је део пројекта *Србија у процесима европских интеграција: глобални контекст, институције и идентитет* који под бројем 179014 финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Глобални економски раст у периоду 2000-2013.

Просечан раст глобалне привреде (по тржишним курсевима) у периоду 2001-2013. износио је 3,6%. Економија САД расла је просечно 1,9% у истом раздобљу, кинеска привреда 9,2%, док је економија еврозоне повећавана за 1% просечно.¹ Генерално, раст је био снажан у земљама у развоју (ЗУР) и веома спор у развијеним земљама, посебно услед ефеката Велике рецесије 2008-2009. године.

Графикон 1: Раст светског БДП 2000-2016
(пројекције Светске банке за 2014-2016)

Извор:

<http://finance.mapsofworld.com/economy/>; <http://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects/infographic-growth>

Период 2000-2013. се може поделити у два врло различита раздобља; прво траје до почетка кризе (2000-2007) и одликује га брз раст, посебно у ЗУР. У другом периоду наступа тзв. Велика рецесија, чије последице се и данас осећају, поред осталог и по томе што већина развијених земаља још увек није достигла предкризни ниво БДП (брuto домаћи производ или ГДП - Gross Domestic Product) по становнику. Од развијених земаља посебно је спор просечан раст 2000-2013. имала еврозона. Наиме, структурни трендови у Европи су слаби још од средине

¹ EUROSTAT, 2013. [epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title= File:Real_GDP_growth_2002-2011_\(%25_change_compared_with_the_previous_year_averaged_2002-2011\).png&filetimestamp=20121204111031](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Real_GDP_growth_2002-2011_(%25_change_compared_with_the_previous_year_averaged_2002-2011).png&filetimestamp=20121204111031). www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=us&v=66.

1990-их, што се најбоље види по успоравању раста ТФП (тотална факторска продуктивност). Поред тога, кредитни бум, који је започео у раним 2000-их, довео је погрешне расподела инвестиција и ресурса. Структурне промене су почеле, али је прерасподела средстава и даље спора, с обзиром на потребно раздуживање, структурне ригидности, преостале слабости у банкарском сектору, те и негативан утицај старења становништва на раст. Економија еврозоне крајем 2013. и почетком 2014. успева да се стабилизује, али је раст на њеној периферији отежан слабом доступношћу кредита. После рецесије (пад БДП од 0,4%) у 2013, која је била практично наставак кризе из 2009, очекује се (скроман) привредни раст од 1% у 2014. Званичници ЕУ предвиђају крајем 2013. да ће анемичан раст учинити да стопа незапослености остане рекордна и током ове а и 2015, и то услед смањивања трошкова приватног сектора и мера фискалне штедње.²

У студији Европске комисије (2013)³ прво је представљен ‘do-nothing’ сценарио који би значао просечну стопу раста нешто нижу од 1% просечно у периоду 2014-2023, што је душло спорије од процењене стопе раста у САД. У другом сценарију, са структурним реформама, које би пре свега подстакле раст ТФП, стопе раста БДП би биле знатно више. Наиме, процењује се да би просечан раст БДП износио 1,4% у раздобљу 2014-2023, после негативног раста 2008-2013. (-0,3 % просечно) и релативно снажног раста 1998-2007. (2,3%). Ипак, потенцијални раст у еврозони у наредних 10 година и даље је знатно нижи од онога процењеног за САД (2,5%). Поређење између еврозоне и САД у раздобљу 1998-2023. с обзиром на потенцијалне стопе раста БДП показује да су САД биле мање погођене финансијском кризом као и да ће та земља испливати из кризе у бољем положају у односу на еврозону. Након неизбежног реструктурирања у непосредном раздобљу након кризе, САД ће постићи потенцијални раст сличан ономе пре кризе, док ће потенцијална стопа раста у еврозони бити душло нижа од предкризне. Поменута студија указује да ће еврозона 2023. имати животни стандард у односу на САД који ће бити мањи него у средином 1960-их. Ако се то оствари, животни стандард у еврозони (потенцијални БДП по глави становника) ће бити само око 60% америчког нивоа 2023, а готово 2/3 тог гена у животном стандарду ће бити последица нижег нивоа продуктивности рада,

² Hannon, & Brittain (2013): EU Expects Sluggish Growth, High Unemployment to Persist. The Wall Street Journal (5.11.2013). Retrieved from <http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424052702304391204579179161059761256>.

³ European Commission, 2013, *Quarterly Report on the Euro Area*, VOLUME 12 N. 4 (2013) European Union, 2013. стр. 9-14. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/qr_euro_area/2013/pdf/qrea4_en.pdf.

док ће преостала трећина бити последица разлика у коришћењу радне снаге (тј. разлике у броју радних сати по раднику и стопа запослености). Након што је, после посебно интензивног раста 60-их и 70-их, средином 1990-их доспела на готово 90% америчког нивоа по продуктивности рада, еврозона је погоршала свој резултат за пуних 10 процентних поена до 2013, да би пројектовани пад износио додатних 6 процентних поена до 2023. (на 73 % нивоа продуктивности рада у САД).

Удео БДП ЕУ у глобалном БДП константно пада од 2000. (када је износио равно трећину) и после четвртинског удела 2013. пашће на петину 2018. (ИМФ, 2013). Кључни проблем ЕУ и еврозоне, је опадање конкуритивности њене индустрије, и то у корист источне Азије, и пре свих Кине. Већина земаља ЕУ има високе јавне дугове и велике фискалне дефиците, али основна ствар која разликује економије које су у тешкој кризи од осталих привреда ЕУ јесте висина спољнотрговинског (или тачније платнобилансног) дефицита, где 'предњаче' периферне земље ЕУ. Значај ЕУ као инвеститора, такође, опада од почетка кризе, а исти случај је и са учешћем ЕУ у глобалној трговини (од 2000. ЕУ у укупном светском робном извозу опада са 18,2% на 15% 2012.⁴

Финализовање Trans-Atlantic Trade Pact-а између између САД и ЕУ би значило отварање затвореног аграрног тржишта ЕУ, укидања царина и лимитирање регулације, смањивање ограничења код јавних набавки америчке владе, што би подстакло трговину и међусобне инвестиције. Европски званичници ове разговоре виде као пожељан генератор раста за регион, посебно због рецесије. Главна корист од договора била би укидање бројних прописа, односно нецаринских баријера, које ограничавају трговину. Са аспекта САД, ово је ривалски покушај у односу на азијску зону слободне трговине (Regional Comprehensive Economic Partnership), којим би се утицај САД у регион повећао на уштрб Кине. За ЕУ је планирани трговински споразум са САД начин да се избегне ирелевантност на глобалној сцени. Индикативно је да је Кина успела да спречи трговински рат поводом фамозних соларних панела практично сепаратним убеђивањем Берлина.⁵

Раст БДП САД је од стране Светске банке (2014) процењен на 1,8% у 2013 и 2,8% у 2014, и то захваљујући снажној приватној тражњи

⁴ EUROSTAT, 2013. Retrieved from http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/international_trade/data/database
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/2-13062012-BP/EN/2-13062012-BP-EN.PDF

⁵ Stephens, P. (2013). China is giving Europe a harsh lesson in geopolitics, *Financial Times* (13.6.2013). Retrieved from <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/8b68e518-d360-11e2-95d4-00144feab7de.html#axzz2jfZH6wAo>

подржаној опоравком тржишта некретнина. Релативно опадање привреде САД, односно смањивање њеног удела у глобалном ГДП, посебно је изражено након 2000. и убрзано кризом 2008. За успоравање релативног опадања САД од велике важности је наводна ‘freaking’ револуција (нафта и гас из уљних шкриљаца, хидраулично произведена), односно потенцијал да САД у наредној деценији постане, заједно са Канадом, енергетски самодоволна (што имплицира снажно слабљење позиција земаља Залива и Русије). О овој широко дискутованој теми постоје опречна мишљења, иако је чињеница да су у последњих седам година, закључно са августом 2013, САД за чак 30% смањиле увоз сирове нафте (укључујући и нафтне деривате (ИЕА, 2013). Нпр. Дејвис и Легет (Davis & Leggett, 2013) показују да ће америчка продукција тешке нафте (‘tight-oil’) достићи максимум 2017. и почети да опада. Сличног је мишљења и Паверс (Powers, 2013) који у интервјуу The Energy Report пореди ‘shale boom’ са бумом на тржишту актива, односно некретнина, које је неславно окончан средином 2007. Интернационал Енерџи Агенцу (World Energy Outlook, 2013) процењује да ће ‘light tight oil’ продукција у САД и широм света само кратко смањити зависност од сирове нафте са Блиског Истока. Наиме, средином 2020-их ‘non-OPEC’ производња ће почети да пада и земље Блиског Истока ће обезбеђивати све већи део повећање тражње. Високе цене нафте ће стимулисати екстракцију ‘light tight oil’, али ти ресурси нису бесконачни. Раст производње ‘light tight oil’ ће достићи максимум 2020, а од тада ће стагнирати. Ово је врло слично процени Energy Department’s Information Administration (базирана у САД). Једноставно, ‘light tight oil’ је, за разлику од нафте у Заливу, скупа. Коришћење ‘renewable energy’ за друмски транспорт ће снажно порастати са 3% 2013, на 8% 2035, највише у САД, ЕУ и Кини. Међутим, тражња за енергијом ће расти брже тако да ће ‘carbon dioxide output’ порастати за 20% до 2035.⁶

Велики проблем за одрживост јавних финансија САД представља снажан раст нето јавног дуга, који се дуплирао од 2007. када је износио 36% БДП. Обесхрабрујућа је тенденција његовог даљег увећања што је добрим делом последица Обаминах програма, пре свега: Social Security, Medicare, Medicaid.⁷ Истина, оно што делимично олакшава ситуацију је врло ниска камата на јавни дуг (2,8% средином јануара 2014).⁸

⁶ Wald, M. 2013, Shale’s Effect on Oil Supply Is Not Expected to Last. Retrieved from Nov 12, 2013 http://www.nytimes.com/2013/11/13/business/energy-environment/shales-effect-on-oil-supply-is-not-expected-to-last.html?ref=international&_r=0

⁷ Boccia, R. (2013): The Sure Path to American Decline, *National Interest*. Retrieved from <http://nationalinterest.org/commentary/the-sure-path-american-decline-9365?page=show>

⁸ <http://online.wsj.com/public/page/news-european-union.html>

Јапан се скоро две и по деценије, након берзанског краха, налази у фази врло спорог раста (просечно нешто испод 1%). Услед монетарне и фискалне експанзије раст ће 2013. достићи 1,7%, колико би требало да износи и 2014-15, док би благо успоравање могло да уследи наредних година (на 1,1% 2016-2017.).

Стопа раста у Кини ће благо успорити (са 7,8% 2013 на 7,3% у 2014.), како су фискални стимуланти ублажени због забринутости за финансијску стабилност и због жеље да се успостави балансиран и одржив раст. На трећем пленуму Комунистичке партије Кине, новембра 2013, отворена су главна питања везана за свеобухватно продубљивање реформи. Инсистира се на убрзавању развоја социјалистичке тржишне економије, демократије, културног развоја, друштвене хармоније и еколошког напретка. Базични циљ је да рад, знање, технологија, менаџмент и капитал ослободе свој динамизам.⁹ Дрезнер (Drezner, 2013) наглашава да поменути Пленум Комунистичке партије Кине промовише симултано економску либерализацију и наставак тврдог политичког приступа. Индикативно је да је на Пленуму посебно критикован неолиберализам ('market omnipotence theory') а и жестоко је одбачена критика државних предузећа као монополистичких. Премијер, Li Keqiang, упозорио је да земљи треба средњорочни раст од високих 7,2% да би одржала стопу незапослености на подношљивих 4%.

Пуно је референтних економиста који доводе у питање могућност Кине да одржи високе стопе раста у годинама које долазе, од којих неки чак сматрају да је „меко приземљење” већ почело. Процењује се да ће очекивани пад цена некретнина успорити кинески раст наредних година. Основни разлози успеха Кине, односно њеног епохалног тродеценијског раста (најбржег у светској историји), били су: реформска политика, повољно међународно окружење, као и адекватна демографска структура. Сви ти услови прете да се релативно брзо изгубе. Наизглед неисцрпна база јефтине радне снаге имаће врхунац у 2014, делом и због политике „једно дете”, мере која је коначно укинута на партијском пленуму новембра 2013. По неким проценама, велика понуда радне снаге је повећала раст БДП за 1,8 процентних поена на годишњем нивоу од краја 1970-их, али ће контракција радно способног становништва оборити раст за 0,7 процентних поена до 2030. Ослањање на извоз и контролисану валуту неће још дуго бити добитна комбинација ако амерички потрошачи наставе тренд повећавања штедње. Кинески раст извоза, који у просеку износио 21% годишње у последњој деценији, извесно ће морати

⁹ Minnich & Baker 2013, China's Inevitable Changes. *Stratfor*. Retrieved from <http://www.stratfor.com/weekly/chinas-inevitable-changes>.

знатно да успори. Плате већ значајно расту, па се производња сели у Вијетнам, Пакистан, Бангладеш. Јун (Јун, 2013) указује да Кина још увек има неискоришћени потенцијал раста, и поред успоравања са 10% 2007. на 7,7% 2013. Теорија конвергенције (Convergence Hypothesis) полази од становништва да ће брзо-растуће ЗУР успорити раст када достигну одређени ниво БДП по становнику и капиталне опремљености радника у односу на развијене земље. Обично се сматра да је тај ниво око 60% дохотка САД *per capita* по куповној моћи. Искуство Јапан и четири „азијска тигра” (Хонг Конг, Сингапур, Ј. Кореја, Тајван) конзистентно је са овом теоријом. Наиме, њихов БДП је био на том нивоу рачунајући БДП по куповној моћи по становнику када се економски раст снажно успорио, прво у Јапану почетком 70-их. Екстерни шок може да објасни успоравање кинеског раста од 2007. (ренминби је реално апресирао према долару, што је повећавало трошкове предузећа, док је шок на страни тражње, које је снажно пала с кризом 2008, погоршао ситуацију). Раст ТФП је извесно снажно пао. Ако Кина не успе да дође до предности које пружају шокови у складу са Шумпетеровом (Schumpeter) креативном деструкцијом (*creative destruction*), односно да имплементира структурне реформе (ојачавање улоге тржишта, смањивање државне интервенције, престанак субвенционисања неефикасних предузећа) кинески ТФП ће снажно успорити. Међутим, како је кинески БДП по становнику тек на осмини или шестини америчког (номинални или по куповној моћи) њен потенцијал за раст је у складу са *Convergence Hypothesis*, дакле, далеко од испуњеног. То упућује да ће ниво БДП до којег се може стићи у наредним деценијама зависити од перспективе раста ТФП. Кинески раст ТФП је у последње три деценије просечно износио 4% и извесно мора успорити у наредним годинама. За одржавање просечног раста БДП од 6% потребна је стопа инвестиција од 25-30% БДП и ТФП раст од само 2,2-2,7%, што су реалистичне претпоставке. Како је кинеска продуктивност знатно испод оне у САД и како ће се алокација ресурса додатно унапредити у наредној деценији (како се капитал и рад буду редистрибуирали широм земље), ТФП раст од 3% је сасвим реалан, што би значило да раст БДП може достигати 7% током наредних десет година, што би значило и наставак релативно брзе конвергенције.

Супростављеног мишљења је Петис (Petis, 2014), који потенцира да је коначно ребалансирање кинеске економије почело, пошто је постало очигледно да стопа раста од 7% или 8% није одржива, пре свега због домаћих неравнотежа, односно ниске потрошње. Овај аутор сматра да је раст од 3% или 4% у наредним годинама, током ребалансирања, реалистичан. Петис сматра да и ако се стопе раста од 7% одрже ове и 2015. то

ће бити због изостанка реформи. Овај аутор потенцира да огромна инвестициона потрошња отишла у пројекте са негативним приносима, што се дешава свакој земљи која има сличан развојни модел. Консекветно, укупни дуг расте снажно и брже од капацитета за његово сервисирање, што је неодрживо. Оно што ће успорити раст је неминовно успоравање кредитне експанзије, ефекат промашених инвестиција, те недостатак тражње за производњу са прегломазним капацитетима.¹⁰

Кина је 2013. постала и највећа светска трговинска нација (највећи извозник је већ дуги низ година), са разменом од 4160 милијади долара. Наиме, робни извоз је порастао је 7,9% на 2210 милијарди долара, увоз је порастао 7,3% на 1950 милијарди долара, док је трговински суфицит Кине достигао 260 милијарди долара, 12,8% више него 2012. Иако успорава, раст кинеског извоза је још далеко од заустављања, упркос нес танку предности у трошковима рада (наднице у вишеструко увећане у последњих десет година). Кинески извозници кажу да су били у стању да задрже ниске цене и иностране купце јер су фабрике постајале продуктивније. Већи део производње је остао у Кини услед високо развијених ланаца снабдевања, који су и даље међу најбољима у свету.¹¹

Ризик за Кину представља врло висок ниво монетизације привреде. Подаци кинеске централне банке од 15.1.2014. указују да се рапидан раст новчане масе наставља. Наиме, новчана маса (мерена агрегатом М2) су утростручила од краја 2006. То је далеко више од индиректних ефеката 'quantitative easing' у САД, где је М2 поралса 'само' 55% од краја 2006. до краја новембра 2013. (М2 у САД износи око 11 000 милијарди долара, а у Кини око 18 000). Снажно упумпавање новца од стране кинеске централне банке се, пре свега, одразило на раст цена актива, односно некретнина, што повећава ризик од стварања 'балона'. Раст М2 рефлектује снажну експанзију кредитирања, посебно тзв. 'shadow banking', што тренутно спасава многе неефикасне државне фирме (са прегломазним капацитетима) од банкрота. Кинеска централна банка предузима мере да обузда раст новчане масе: М2 је расла 13,6% 2013, благо спорије него 2012 (13,8%) и изразито спорије од 2009. (30%). Питање је да ли се може даље успорити раст кредита и новчане масе а да се не проузрокује снажан пад цена некретнина и створе непремостиви проб-

¹⁰ Michael Pettis, 2014. *China Reforms: Why Maintaining High Economic Growth Is Impossible*. Economy Watch, 7.1.2014. <http://www.economywatch.com/features/china-reforms-sustaining-high-economic-growth-impossible.07-01.html>

¹¹ Keith Bradsher, 2014. *Even as Wages Rise, China Exports Grow*. 9.1.2014. http://www.nytimes.com/2014/01/10/business/international/chinese-exports-withstand-rising-labor-costs.html?ref=international&_r=0

леми за кредитно зависне компаније. Два умерена успоравања у креирању новчане масе током 2013. су узроковала снажан раст интербанкарских камата.¹² Камате на корпорацијске позајмице су већ високих 10%, што је најскупље од свих великих светских економија. Америчка централна банка (ФЕД) је упумпавала огромне количине новца од почетка кризе (око 2900 милијарди долара), али су пословне банке биле мање спремне да саме позајмљују (док је у Кини мултипликациони ефекат код креирања новчане масе био вишеструко већи). На крају, главни разлог зашто је М2 у Кини толико већи од М2 у САД је то што се САД ослања на обвезнице (које нису укључене у М2) ради финансирања економског раста (а код Кине је то скоро искључиво кредитирање).¹³

У сваком случају, чини се реалним да ће се конвергенција, односно приближавање нивоа достигнутог БДП ЗУР у односу на развијене земље успоравати. Ђанков и Агтмаел (Ђанков & Агтмаел, 2013) наводе да је декаду дуг економски раст у ЗУР (6,9% просечно 2003-2012), извакао 300 милиона људи из сиромаштва, а да се удео ЗУР у глобалној економији сваке од последњих 20 година повећавао за скоро један процентни поен. Истовремено, развијени свет је имао просечан раст БДП од само 1,3%, услед финансијске кризе и губитка конкурентности. Ипак, раст ЗУР се знатно успорио последњих година, на 4,8% у 2013. Чини се реалним да ће се конвергенција, односно приближавање нивоа достигнутог БДП ЗУР у односу на развијене земље успоравати. Дервиш (Derwis, 2013) сматра да вероватан је повратак на преткризне разлике, као у периоду 1990-2008. (без 1997-1998, тј. азијске финансијске кризе), када је БДП *per capita* у ЗУР растао око 2,5 процентних поена више него у развијеним земљама. У периоду 2008-2012. тај диференцијал се повећао на више од четири процентна поена, а велики део разлике за ЗУР креирала је Кина током читавог посматраног раздобља.¹⁴

Пројекције кретања глобалне економије у периоду 2014-2020.

Пре анализе средњорочног периода пред нама можемо се осврнути на пројекције за текућу, 2014, годину. Наиме, предвиђа се благо убрзавање глобалног раста, после 2013, која се може сматрати прекретном.

¹² Minxin Pei, *The Real China Threat: Credit Chaos*, January 8, 2014, National Interest. <http://nationalinterest.org/commentary/the-real-china-threat-debt-9677?page=show>

¹³ Keith Bradsher, 2014, *China Dwarfs U.S. in Monetary Stimulus*, *New York Times*, 15.1.2014. http://www.nytimes.com/2014/01/16/business/international/china-dwarfs-us-in-monetary-stimulus.html?ref=international&_r=0

¹⁴ Kemal Dervis, 2013. *The End of Convergence?* Brookings, 3.10.2013.

<http://www.brookings.edu/research/opinions/2013/10/03-emerging-market-growth-dervis>

Када је у питању САД најважнијом променом сматра се постепено смањивање обима куповине обвезница од стране ФЕД-а (тј. мања примарна емисија). Раст запослености од 1,7% годишње, почевши од 2009, требало би се да настави. У еврозони се очекују даље активности на имплементацији банкарске уније, као и евентуална снажније ангажовање Европске централне банке у евентуалним кризним ситуацијама (у случају мања ликвидности, дефлације..). Трећа економија света, Јапан, ће одржати раст услед експанзивне монетарне фискалне политике (Abenomics). Кинеска привреда ће благо успорити, али се очекује да ће у случају да стопа раста падне испод 7% уследити фискално-монетарни подстицаји. Специјална економска зона у Шангају ће бити тест за даље реформе најављене на Трећем пленуму комунистичке партије.¹⁵

Светска банка у извештају од 14. јануара 2014. предвиђа убрзавање глобалног економског раста, на 3,2% у 2014 (са 2,4% 2013). Оно што охрабрује је процена да би убрзавање раста могло наставити. Наиме, глобални раст би требало да се повећа 2015. на 3,4% те 2016. на 3,5%. Раст БДП високо развијених земаља (high income countries) ће такође убрзавати са 1,3% 2013. на 2,2% (2014), те на 2,4% 2015. и 2016. Повећање БДП у ЗУР ће после 4,8% у 2013. износити 5,3% (2014), 5,5% 2015. и 5,7% 2016.¹⁶ Генерално, шест година након глобалне финансијске кризе светска економија, по проценама Светске банке, показује знаке снажнијег опоравка. Раст у 2014. је сензитиван на смањивање монетарног стимуланса у САД те на структурне промене које се предузимају у Кини. Раст САД је пројектован на 2,8% 2014. (после 1,8% 2013), да би се благо убрзао 2015. и 2016. (на 2,9%, односно 3%). Еврозона после две године контракције ће остварити раст од 1,1% 2014, 1,4% 2015. и 1,5% 2016. Раст у Индији се процењује на 6,2%, док се у Кини и у наредне три године очекује да би БДП могао расти брже од 'фамозних' 7%. Раст у Источној Европи и Централној Азији ће бити подстакнут растом извоза у развијеном делу Европе, али ће слаба домаћа тражња бити отежавајући фактор, уз потребно реструктуирање банкарског сектора, те фискалну консолидацију у многим од ових земаља (раст БДП овог региона ће 2013. износити 3,4%, благо ће убрзати на 3,5% 2014, те на 3,7% и 3,8% 2015. и 2016.).

¹⁵ Chandler, M. 2014 Outlook: Annus Not-So-Horribilis (3 January 2014).

<http://www.economywatch.com/features/global-economy-outlook-2014.03-01.html>

¹⁶ World Bank, 2014. Developing economies need robust blueprints to sustain growth (January 14, 2014).

<http://www.worldbank.org/en/news/feature/2014/01/14/developing-economies-need-robust-blueprints-to-sustain-growth>: *Global Economic Prospects*

<http://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>

Индикативне су и пројекције основних статистичких трендова у 2014. од стране Еуромонитор Интернационал. Поред осталог, глобална потрошња увећаће се за три одсто, али ће свега десети део тог износа доћи из западне Европе; глобални раст БДП-а износиће 3,7%; раст дохотка по глави становника у западној Европи порашће први пут после 2007; просечна старост становништва у свету први пут ће прећи 30 година (а најстарији регион је источна Европа).¹⁷

Economist Intelligence Unit (ЕИУ) даје сличне процене. У складу са јануарским (2014) пројекцијама ЕИУ економске перспективе већине развијених земаља су добре, и изгледна је синхронизована експанзија у САД, еврозони и Јапану, по први пут од 2010. Ово ће утицати на повећање тражње на тржиштима у ЗУР, од којих су неке претрпеле бурну претходну годину, и погурати глобални раст у 2014. најбржим темпом у последње четири године. Economist Intelligence Unit прогнозира да ће светски БДП по тржишним курсевима порастати за 2,8% реално у 2014 (након 2% 2013). Највећу допринос даће побољшања у америчкој економији. Раст БДП САД се убрзава као последица већег креирања нових радних места, док су корпоративни профити на 50-годишњем максимуму. Еврозона, такође, показује знаке оживљавања слабе домаће тражње, док се детектује и унапређење економских перформанси неких земаља на периферији ЕУ. Уз Јапан, који бележи другу годину умереног раста, очекивано је ће да три највеће индустријске економије које заједно чине око половине глобалне производње, расти опет заједно у 2014. Кина је 2013. завршила боље него што се очекивало (мада банкарски систем земље, с времена на време, изгледа крхко). Велика Британија је такође на успону, иако је дуго ослањање те економије на потрошњу и сектор некретнитна разлог за забринутост. Дакле, иако перспективе изгледају охрабрујуће, то је само зато што је опоравак од рецесије у 2008-09. био разочаравајући. Наиме, након више од четири године од Велике рецесије, глобални опоравак је далеко од снажног. Услови у еврозони су и даље тешки. ЗУР имају проблеме, јер се са побољшањима у развијеним економијама (САД, Европа и Јапан), капитал повлачи са тржишта у развоју остављајући многе од тих земаља изложене познатом скупу проблема (превише кредитита, инфлација, углавном изостанак потребних економских реформи). У периоду 2015-2016. Economist Intelligence Unit очекује да ће се достигнути виши ниво раста глобалног БДП задржати захваљући убрзању раста у ЗУР, док ће се стопа раста БДП у развијеним земљама минимално успорити.¹⁸

¹⁷ <http://blog.euromonitor.com/2014/01/top-3-trends-for-economy-finance-trade-in-2014.html>

¹⁸ ЕИУ, 2014. Economist Intelligence Unit Global Forecast: Brightening outlook

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Раст светског ГДП (тржишни курсеви)	-2.3	3.9	2.6	2.2	2.0	2.8	2.9	2.8	2.8	2.9
Раст светског ГДП (по куповној моћи)	-0.8	5.0	3.8	2.9	2.9	3.6	3.8	3.9	3.9	4.0
Раст ГДП САД	-2.8	2.5	1.8	2.8	1.9	2.6	2.4	2.5	2.4	2.6
Раст ГДП Јапана	-5.5	4.7	-0.4	1.4	1.7	1.7	1.7	1.1	1.1	1.2
Раст ГДП Еврозоне	-4.4	1.9	1.6	-0.6	-0.4	1.1	1.3	1.4	1.3	1.5
Раст ГДП Кине	9.2	10.4	9.3	7.7	7.7	7.3	7.0	6.8	6.3	5.9
Раст ГДП Источне Европе	-5.6	3.5	3.9	2.1	1.4	3.0	3.6	3.8	4.3	4.3
Светска инфлација (просек)	1.6	3.0	4.2	3.4	3.1	3.4	3.5	3.4	3.4	3.6
Раст светске трговине	-11.7	14.1	6.5	2.5	2.9	5.2	5.0	5.3	5.4	5.4
Цене сирове нафте (\$/барел; Брент)	61.9	79.6	110.9	112.0	109.0	104.8	107.3	103.8	97.5	93.0
\$:€ (просек)	1.39	1.33	1.39	1.29	1.33	1.28	1.26	1.26	1.27	1.27

Табела 1.: Пројекције *Economist Intelligence Unit* за светску економију
Извор: *Economist Intelligence Unit*.

Међународни монетарни фонд је у свом извештају од октобра 2013. пројектовао главне показатеље светске економије, који су дати у табели 2. Поред осталог, предвиђа се убрзавање раста глобалног БДП, благ раст инвестиција, стабилна инфлација и минимално повећавање релативно скромних стопа раста извоза. Иначе, у јануарској пројекцији ММФ (2014) предвиђа да се глобални раст износити 3,6% у 2014. (што је испод потенцијалног раста од 4%), а за 2015. 4%. Шефица ММФ, Кристина Лагард (*Christine Lagarde*), потенцира да је избегнут најгори сценарио (Друга велика депресија) захваљујући напорима глобалних креатора економских политика: централне банке су одржале ниске каматне стопе чиме су подржавале финансијски систем, док су фискалне политике биле експанзивне.¹⁹

<http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=1701429754&Country=US&topic=Economy>

¹⁹ CHRISTINE LAGARDE, 9.1.2014. Re-Empowering the Global Economy

<http://www.project-syndicate.org/commentary/christine-lagarde-sets-out-the-priorities-on-which-policymakers-should-focus-to-lift-global-growth-in-2014#UwLrBzS1v4zo8Dmo.99>

Индикатори:		2014	2015	2016	2017	2018
БДП	стопа раста	3.0	3.4	3.6	3.6	3.6
БДП	милијарди текућих долара	76,888	81,347	86,256	91,408	96,904
Инвестиције	% БДП	25.1	25.4	25.8	26.2	26.6
Инфлација	годишњи просек раста цена	3.7	3.6	3.5	3.5	3.5
Раст волумена извоза роба и услуга	стопа раста	5.1	5.4	5.6	5.8	6.0
Вредност извоза роба и услуга	милијарди текућих долара	24,395	25,748	27,292	29,114	31,115

Табела 2.: Главни показатељи глобалне економије 2014-2018
 Извор: imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/02/weodata/download.aspx

Када су у питању средњорочне пројекције, процена портала Economy Watch је да ће 2018. глобални БДП вредети 97 598 милијарди текућих долара, док ће раст те године износити 4,5%. Исте године БДП САД ће износити 21 101 милијарди текућих долара, еврозоне 14 251, а Кине 14 941 милијарди текућих долара.²⁰ Процене Goldman Sachs Asset Management су да ће Кина остварити просечни раст БДП од 7,5% у другој деценији²¹ века, док ће просечан глобални раст бити 4,1%, уз просечни раст БДП САД од 2,5% и еврозоне од 1,5%.²¹ ОЕЦД предвиђа да ће глобални раст износити просечно 3,6% у раздобљу 2012-2017. (од тога ОЕЦД земље ће раст скромних 2,3% а остале 6,9%; раст еврозоне је процењен на 1,7%, Кине на 8,8%, САД на 2,7%).²²

У извештају Итау ББА и Itaу Unibanco дате су глобалне економске пројекције за период 2014-2020. Процењује се да ће потенцијал раста економије САД између 2014. и 2020. бити 2,1% (потенцијални раст ће успоравати услед споријег прираста радне снаге, нижег раста капиталног стока на 2,8% са 3.7%, те успоравања раста ТФП на 0,6% са 0,7% током периода 2014-2020). У истом периоду еврозона ће остварити просечну стопу раста од 1,1% (захваљујући расту капиталног стока од 1,8% годишње и ТФП од 0,6% годишње услед већих инвестиција) Раст Кине ће износити импресивних 7,3%, иако ће се раст током тог раздобља успоравати на испод 7% у 2020. Реални раст цена сировина износио је чак 51% од 2000. до 2010, док се у другој деценији 21. века пројектује знат-

²⁰ <http://www.economywatch.com/economic-statistics/year/2018/>

²¹ <http://snbchf.com/2013/05/jim-oneills-bullish-brics-outlook-until-2020-and-our-critics/>

²² OECD, 2012. MEDIUM AND LONG-TERM SCENARIOS FOR GLOBAL GROWTH AND IMBALANCES. OECD Economic Outlook, Volume 2012/1p: 200. <http://www.oecd.org/berlin/50405107.pdf>

но спорији раст потрошње сировина са вишим маргиналним трошковима њихове производње, што ће условити успорени номинални раст цена сировина од 40% до 2020 (што је у реалном износу око 10%).²³

Закључна разматрања

У 2013, по први пут у последњих два и по века, ЗУР стварају преко половине светског Б ДП.²⁴ Пет земаља БРИКС су са 8,4% удела у светској привреди (2000) доспеле на преко петине глобалног БДП 2013 (у текућим ценама), а 2018. њихов удео биће близу четвртине. ЗУР (земље у развоју или emerging markets), посебно чланице БРИКС, ће бележити солидан привредни раст и у периоду 2013-18, по пројекцијама ММФ-а (ИМФ, 2013).

Londonски The Economist (2013) омогућио је да се комбиновањем разних сценарија процени година када ће Кина сустићи САД. Ако пођемо од конзервативне процене да би просечни раст БДП Кине у наредној деценији могао бити 6% (а САД 2%), да би кинеска инфлација (односно дефлатор БДП) могла износити 4% (а америчка 2%) и да курс јуана према долару остане непромењен (што је упитно јер велики суфицит текућих плаћања Кине уз истовремени дефицит САД, тренутно по око 2,5% БДП, указује да ће јуан јачати према долару), онда Кина прстиже САД 2022, односно 2023. The Economist (2012) нас подсећа да је Британији било потребно 154 године да дуплира БДП по куповној моћи, почевши од 1700. САД су то урадиле за 53 године (од 1818.) а Кина за 12 година (током 80-их и 90-их година 20. века). Са БДП по куповној моћи по становнику од 8400 долара 2011. Кини ће бити потребно седам година да опет дуплира ниво, док ће САД то учинити тек 2035.

Бери Ајхенгрин (Barry Eichengreen, 2014) наглашава да је, после десет година, ера глобалних неравнотежа завршена. Наиме дефицит платног биланса САД је са алармантних 5,8% БДП 2006. пао на 2,7% БДП, ниво који та земља може релативно лако финансирати од својих тантијема (приходи од патената итд.) и приноса од страних инвестиција. С друге стране, кинески суфицит платног биланса је још снажније опао, са 10% БДП 2007. на 2,5% 2013. Немачки суфицит од 6% БДП је проб-

²³ Kenneth Rapoza, 26 March 2012, Global Growth Forecast 2020.

<http://www.forbes.com/sites/kenrapoza/2012/03/26/global-growth-forecast-2020>

²⁴ SIMEON DJANKOV, A.VAN AGTMAEL, 'BRIC Wall', Foreign Policy, 24.9.2013. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.foreignpolicy.com/articles/2013/09/24/bric_wall_emerging_markets_growth

лем за Европу, а турски дефицит од 7,4 % је углавном проблем за Турску. Показује се дакле да се глобалне неравнотеже нису наставиле у недоглед. Како је Кина задовољила своју потражњу за сигурним средствима окренула се ризичнијим страним инвестицијама, док је и почела да ребалансира своју економију од штедње ка потрошњи и од извоза ка домаћој тражњи. САД су у међувремену почеле да предузимају кораке да смање своју задуженост и повећају стопу штедње, док је и долар благо ослабио. Поред тога, америчка трговинска позиција биће ојачана 'freaking' револуцијом. У међувремену, чини се да су ЗУР научиле да извозни вишкови нису гаранција брзог раста, нити да велике међународне резерве гарантују финансијску стабилност. Бољи начини да се побољша стабилност су јачање надзора за опорезивање и контролу дестабилизујућих токова капитала и прилагођавање курса. Осврнувши се главне узроке кризе Ајхенгрин их види у прилично лабавом надзору, односно регулацији америчких финансијских институција и тржишта, што је омогућило финансијске ексцесе. Он као кључне проблеме сматра токове капитала из САД у Европу те токове новца из европских банака у САД, којима су финансирани хипотекарни (субприме) кредити.²⁵

Рејнхарт и Рогоф (Reinhart & Rogoff, 2014) указују да и, поред свега, развијене земље немају спремност за радикалне акције као што су: реструктурирање дугова да би се олакшао положај презадужених, увођење капиталних контрола, дозвољавање више инфлације (нпр. да ФЕД тежи инфлацији од 4% уместо 2%).²⁶ Легат кризе остаје у форми високих дугова (на максимуму од 1945.), неконкурентних привреда и високе стопе незапослености. Дугови су препрека опоравку, отежавају монетарну експанзију и лимитирају фискалне стимулансе.²⁷

Генерално, може се са доста извесности констатовати да ће Азија остати најбрже растући регион у наредним годинама. Наиме, економски фундаменти овог континента су и даље у добром стању. Нивои дугова (и државни и приватни) су ниски у поређењу са Западом, а већи део азијског банкарског сектора био је отпоран на утицај глобалне финан-

²⁵ BARRY EICHENGREEN, A Requiem for Global Imbalances 13.1.2014.

<http://www.project-syndicate.org/commentary/barry-eichengreen-notes-that-a-decade-after-external-imbalances-emerged-as-a-supposed-threat-to-the-global-economy--the-problem-has-disappeared#GeSXuOrkSREEG8qT.99>

²⁶ NEIL IRWIN, 2014. Maybe the U.S. economic recovery isn't that disappointing, after all, Washington Post, January 8. 2014. <http://www.washingtonpost.com/blogs/wonkblog/wp/2014/01/08/maybe-the-u-s-economic-recovery-isnt-that-disappointing-after-all/>

²⁷ Carmen Reinhart & Kenneth Rogoff (2014). This time is worse Jan 11th 2014. <http://www.economist.com/news/finance-and-economics/21593418-leading-american-economists-argue-desperate-times-call-desperate>

сијске кризе. Индикативна је анализа Алтмана (Altman, 2014), који потенцира да је у 2013. удео Источне Азије у глобалном БДП опао у односу на САД и ЕУ. Он, поред тога, наглашава ризик до дође до снажног потреса на неформалном кредитном тржишту Кине и пуцања „мехура” на кинеском тржишту.²⁸ Међутим, чини се да је тренд раста Азије и ЗУР средњорочно одржив.

Ове и наредне деценије САД ће, скоро извесно, остати водећа глобална сила и то захваљујући могућности да снажном дипломатијом и мрежом савезништава у свету углавном „прогурају” своје приоритете, војној супремацији и доминирајућем англосаксонском, односно евроатлантском, културном обрасцу. Кина и Русија (а у мањој мери и Бразил, Индија и поједине европске силе) биће све склоније да вуку потезе који су противни интересима САД, знајући са великом сигурношћу да за то неће сносити одређене, пре свега, економске или дипломатске последице. У сваком случају, настајање мултиполарног света, које ће, пре свега, бити узроковано снажним економским растом многољудних земаља у развоју, је процес који се тренутно чини иреверзибилним. Расту глобалне привреде ове земље ће извесно давати доминантни допринос и наредних година, вероватно и деценија.

Литература:

1. Altman, Daniel (2014): 9 Economic Trends to Watch in 2014. Foreign Policy, JANUARY 4, 2014. www.foreignpolicy.com/articles/2014/01/02/8_economic_trends_to_watch_in_2014#sthash.uGzWlKpG.dpbs
2. Bradsher, Keith (2014): China Dwarfs U.S. in Monetary Stimulus, New York Times, 15.1.2014. http://www.nytimes.com/2014/01/16/business/international/china-dwarfs-us-in-monetary-stimulus.html?ref=international&_r=0
3. Bradsher, Keith (2014b): Even as Wages Rise, China Exports Grow. 9.1.2014. http://www.nytimes.com/2014/01/10/business/international/chinese-exports-withstand-rising-labor-costs.html?ref=international&_r=0
4. Boccia, R. (2013): The Sure Path to American Decline, National Interest. Retrieved from <http://nationalinterest.org/commentary/the-sure-path-american-decline-9365?page=show>

²⁸ DANIEL ALTMAN, 2014. Nine Economic Trends to Watch in 2014. FOREIGN POLICY, JANUARY 4, 2014. www.foreignpolicy.com/articles/2014/01/02/8_economic_trends_to_watch_in_2014#sthash.uGzWlKpG.dpbs

5. Brooks S & Wohlforth W. (2008): *World out of Balance: International Relations and the Challenge of American Primacy*, Princeton, Princeton University Press, 2008.
6. Chandler, M. (2014): *Outlook: Annus Not-So-Horribilis* (3 January 2014).<http://www.economywatch.com/features/global-economy-outlook-2014.03-01.html>
7. Davis, D., & Leggett, J. (2013): *Underground Truths: Shale Won't Save Us*. *The National Interest* (October 28, 2013). Retrieved from <http://nationalinterest.org/commentary/underground-truths-shale-wont-save-us-9320?page=1>
8. Dervis, K. (2013): Brookings. 'The End of Convergence?' <http://www.brookings.edu/research/opinions/2013/10/03-emerging-market-growth-dervis>
9. Djankov, S. Agtmael, A. (2013): 'BRIC Wall' , *Foreign Policy*, 24.9.2013. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.foreignpolicy.com/articles/2013/09/24/bric_wall_emerging_markets_growth
10. EICHENGREEN, BARRY (2014): *A Requiem for Global Imbalances* 13.1.2014.
11. <http://www.project-syndicate.org/commentary/barry-eichengreen-notes-that-a-decade-after-external-imbalances-emerged-as-a-supposed-threat-to-the-global-economy--the-problem-has-disappeared#GeSXuOrkSREEG8qT.99>
12. EIU (2014): *Economist Intelligence Unit Global Forecast: Brightening outlook*
13. <http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=1701429754&Country=US&topic=Economy>
14. European Commission (2013): *Quarterly Report on the Euro Area, VOLUME 12 N. 4* (2013) European Union, 2013. str. 9-14. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/qr_euro_area/2013/pdf/qrea4_en.pdf.
15. EUROSTAT (2013): [epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Real_GDP_growth_2002-2011_\(%25_change_compared_with_the_previous_year;_average_2002-2011\).png&filetimestamp=20121204111031](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Real_GDP_growth_2002-2011_(%25_change_compared_with_the_previous_year;_average_2002-2011).png&filetimestamp=20121204111031).
16. Guilford, G. (2013): *How the U.S. Government Shutdown Helps China's Geopolitical Influence*. *The Atlantic*. Retrieved from <http://www.theatlantic.com/china/archive/2013/10/how-the-us-government-shutdown-helps-chinas-geopolitical-influence/280231/>
17. Gnessoto N & Grevi G. (2006): *The New Global Puzzle: What World for the EU in 2025?*, Paris, EU ISS, 2006.
18. Hannon, & Brittain (2013): *EU Expects Sluggish Growth, High Unemployment to Persist*. *The Wall Street Journal* (5.11.2013). Retrieved from <http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424052702304391204579179161059761256>
19. Hong, S. (2013): *China Intervened Aggressively in Currency Markets in Latest Quarter*. *The Wall Street Journal* (15.10.2013). Retrieved from

- <http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424052702304106704579136800415516742>
20. IMF (2013): WORLD ECONOMIC OUTLOOK: Global Growth Patterns Shifting, Says IMF. WEO (Rupa Duttagupta and Thomas Helbling; IMF Research Department) October 8 2013.
 21. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2013/NEW100813A.htm>
 22. IRWIN, Neil (2014): Maybe the U.S. economic recovery isn't that disappointing, after all, Washington Post, January 8, 2014.
<http://www.washingtonpost.com/blogs/wonkblog/wp/2014/01/08/maybe-the-u-s-economic-recovery-isnt-that-disappointing-after-all/>
 23. Jun, Z. (2013): China's Untapped Growth Potential. Project Syndicate. Retrieved from <http://www.project-syndicate.org/commentary/jun-zhang-examines-the-factors-affecting-china-s-potential-rate-of-gdp-growth>
 24. LAGARDE, CHRISTINE (2014): Re-Empowering the Global Economy. Project-Syndicate, 9.1.2014.
 25. <http://www.project-syndicate.org/commentary/christine-lagarde-sets-out-the-priorities-on-which-policymakers-should-focus-to-lift-global-growth-in-2014#UwLrBzS1v4zo8Dmo.99>
 26. Minnich, & Baker (2013): China's Inevitable Changes. Stratfor. Retrieved from <http://www.stratfor.com/weekly/chinas-inevitable-changes>
 27. Pei, Minxin (2014): The Real China Threat: Credit Chaos, January 8, 2014, National Interest. <http://nationalinterest.org/commentary/the-real-china-threat-debt-9677?page=show>
 28. Pettis, Michael (2014): China Reforms: Why Maintaining High Economic Growth Is Impossible. EconomyWatch, 7.1.2014.
<http://www.economywatch.com/features/china-reforms-sustaining-high-economic-growth-impossible.07-01.html>
 29. Stephens, P. (2013): China is giving Europe a harsh lesson in geopolitics, Financial Times (13.6.2013). Retrieved from <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/8b68e518-d360-11e2-95d4-00144feab7de.html#axzz2jfZH6wAo>
 30. Rapoza, Kenneth (2012): Global Growth Forecast 2020.
<http://www.forbes.com/sites/kenrapoza/2012/03/26/global-growth-forecast-2020>
 31. Reinhart, Carmen & Rogoff, Kenneth (2014): This time is worse Jan 11th 2014.
<http://www.economist.com/news/finance-and-economics/21593418-leading-american-economists-argue-desperate-times-call-desperate>
 32. The Economist (2012): Double your income!, Dec 7th 2011, 14:55 by The Economist online (McKinsey Global Institute; IMF average of growth forecasts for 2011-16).
 33. The Economist (2012): Retrieved from <http://www.economist.com/blogs/freeexchange/2012/03/china-will-overtake-america-within-decade-want-bet>
 34. The Energy Report (2013): The US Shale "Boom": A Fantasy Concocted By Politicians & Industry Bigwigs? (23 September 2013).

35. Yhome, K. (2013): East Asia Forum. Retrieved from <http://www.eastasiaforum.org/2013/06/19/the-geopolitics-of-chinas-new-energy-route/>
36. Wald, M. (2013): Shale's Effect on Oil Supply Is Not Expected to Last. Retrieved from Nov 12, 2013 http://www.nytimes.com/2013/11/13/business/energy-environment/shales-effect-on-oil-supply-is-not-expected-to-last.html?ref=international&_r=0
37. World Bank (2014): Developing economies need robust blueprints to sustain growth (January 14, 2014). <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2014/01/14/developing-economies-need-robust-blueprints-to-sustain-growth>: Global Economic Prospects <http://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>
38. World Energy Outlook (2013): International Energy Agency. Retrieved from www.iea.org/publications/freepublications/publication/WEO2013_Executive_Summary_English.pdf

TENDENCIES OF THE GLOBAL ECONOMY IN THE SECOND DECADE OF THE 21ST CENTURY

Summary: According to World Bank recent report global GDP is projected to grow from 2.4% in 2013 to 3.2% this year, stabilizing at 3.4% and 3.5% in 2015 and 2016, respectively, with much of the initial acceleration reflecting a pick-up in high-income economies. The outlook for most rich countries is brightening and 2014 holds the prospect of synchronised expansion in the US, the euro zone and Japan for the first time since 2010. This will boost demand in emerging markets and push aggregate global GDP growth in 2014 to its fastest rate in four years.

The financial and then the economic crisis of the late 2000s dramatically undermine existing global forms of power. Indicators show that China's economic power will surpass the U.S. (at the beginning of the next decade), but despite that the U.S. will remain the leading global power and over the next decade, thanks to its strong diplomacy, network of global alliances, military supremacy and the dominant cultural pattern. Europe will continue to be focused on itself - on issues such as EU enlargement and repairment of the effects of crisis. Asia will remain the fastest growing region in the coming years as the economic indicators of the continent are in very good condition.

Key words: the Global Economy, Tendencies, Crisis of 2007-08, the U.S., China, Euro-Zone, 2020

II

БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

СЛОБОДАН ЗЕЧЕВИЋ*
МИЛАН ИГРУТИНОВИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 327(4)“1950-2009“
Монографска студија
Примљен: 28.01.2014
Одобрен: 05.02.2014

ЕВОЛУЦИЈА СПОЉНОПОЛИТИЧКИХ И БЕЗБЕДНОСНИХ ИНСТИТУЦИЈА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ, 1950-2009**

Сажетак: У раду се даје преглед основних спољнополитичких и безбедносних институција које користиле државе-чланице Европске уније, почевши од плана о Европској одбрамбеној заједници 1950. до Лисабонског споразума 2009. Њихов развој је био под доминантним утицајем неколико спољних и унутрашњих политичких процеса и стања, те је фундаментално одражавао положај Уније у односу на две хладноратовске велесиле а након 1991. у односу на САД. Услед тога, развој је текао кроз изградњу институција, начина договарања и полагањем јачања капацитета за деловање, да би актуелни израз нашао у Лисабонском уговору као до сада најјаснијем примењеном искораку у сфери спољне и безбедносне политике Уније.

Кључне речи: Европска одбрамбена заједница, Западно-европска унија, Европска политичка сарадња, Маастрихтски уговор, Заједничка спољна и безбедносна политика, Лисабонски уговор

Убрзо након краја Другог светског рата је постало јасно да су идеолошке и стратешке поделе међу две преостале суперсиле почеле да избијају у први план међународних односа. САД и СССР су готово у потпуности попуниле вакуум политичке моћи у континенталној Европи створен поразом нацизма. Сједињене Државе су у следећих неколико

* vzecevic@eunet.rs

** Rad je deo projekta ON179014 (*Srbija u procesima evropskih integracija: globalni kontekst, institucije, identitet*) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

година успеле да око себе окупе земље западно од линије блоковске поделе помажући им знатним финансијским средствима и војном опремом. На аутономне снаге европских савезника Америка није могла снажније да се ослони будући да су биле оптерећене ревитализацијом привреде и инфраструктуре.

Европска интеграција се у почетку одвијала у оквиру Европских заједница тј. прво у области привреде од маја 1950. и плана француског министра спољних послова Роберта Шумана (Robert Schumann) преточеног у Европску заједницу за угаљ и челик која је предвиђала постојање Савета, Комесаријата, Скупштине и Суда. (Manin, 2005: 34). Постојање јединственог европског тржишта наметало је као императив одређивање заједничке политике у различитим областима привреде, попут пољопривреде, индустрије, саобраћаја и заједнички наступ на међународним конференцијама. У државама чланицама заједнице јачала је свест да је једини начин да се поврати некадашњи спољно-политички и војни утицај у свету, међусобна сарадња и заједничко спољнополитичко деловање (Cartou, 1996: 41-42).

У тексту ћемо описати како је текао развој функционисања заједничког спољнополитичког и безбедносног оквира деловања земаља чланица Уније, почевши од Европске одбрамбене заједнице до Заједничке спољне и безбедносне политике према Лисабонском уговору. Покушаћемо да покажемо које су екстерне силе и интерне дилеме условљавале развој овог оквира и како се он мењао у складу са њима.

Почетни оптимизам и крах – Европска одбрамбена заједница

Поврх економских проблема с краја '40их везаних за мањак капитала и трошкове обнове, западни блок је био под сталним утиском инфериорније стране у односу на СССР ако се посматрају само конвенционалне војне снаге, те им је био потребан адекватан оквир за решење тог проблема. Стварање Бриселског (март 1948) и Северно-атлантског пакта (април 1949) је представљало крупне кораке ка зближавању њихових одбрамбених ресурса, као одговор на рапидно погоршавање односа са Совјетским Савезом. Кључни недостатак ових споразума је било нерешено питање немачког ангажовања у колективној безбедности. Најжешћи противник оживљавању немачких војних потенцијала је свакако била Француска, широм свог унутрашњег политичког спектра. Она није желела да Немачку поново види као уједињену земљу; није замишљала да ће Рур и Сап бити под немачком контролом, нити да ће некој новој

немачкој војсци бити дозвољено да буде битан фактор (Dedman, 1996: 2). Супротно њој, САД су биле животно заинтересоване за што брже немачко укључивање у заједничку одбрану како би растеретиле своје развучене ресурсе.

Први корак је учинио председник француске владе Рене Плевен (Рене Плевен), крајем октобра 1950. када је предложио спајање људских и материјалних ресурса земаља окупљених око Шумановог плана из маја месеца (Француска, Немачка, Италија и три земље Бенелукса) у циљу заједничке одбране. Базична идеја је била формирање заједничких оружаних снага под наднационалним министром одбране одговорног Заједничкој скупштини Европске заједнице за угаљ и челик, претходници данашњег Европског парламента. Такође, било би формирано и заједничко одбрамбено веће у које би свака држава слала по једног представника. Важан аспект овог предлога је у томе што је представљао контрапункт америчкој идеји о пуном укључивању 3. Немачке у НАТО, тежећи да питање положаја 3. Немачке задржи у европским, а првенствено француским рукама (White, 2001: 145).

За главног инспиратора овог плана узима се Жан Моне (Jean Monnet), иако је у литератури остао познат као Плевенов план. По Монеовим речима, једна од примарних мотивација иза плана је била и у томе да само питање немачког наоружавања не сме угрозити рад на Заједници за угаљ и челик, те га је требало решавати што брже. Такође, Моне је био тај који је посредовао да Американци дају своју подршку овом плану. (Dwan, 2001: 142-143). Наиме, француска јавност је у сагледавању своје спољнополитичке ситуације поред заједничке одбране морала да води рачуна и о позицији у Индокини. У овом другом случају Париз је био врло подложан америчком утицају имајући у виду знатну војну помоћ коју је примао од Вашингтона. Такав развој догађаја и неспособност да се сопственим капацитетима одржавају колонијални поседи су били плодно тле за многе нападе на владајућу коалицију. Убрзо по промоцији плана видело се да ће питање односа са Британијом, која је одбила директно учешће у заједници и армији, имати знатног утицаја на коначни успех (Lindley-French, 2007: 32).

Уз све расправе и размимоилажења у ставовима, земље чланице Европске заједнице за угаљ и челик су 27. маја 1952. у Паризу потписале Уговор о успостављању Европске одбрамбене заједнице (ЕОЗ).¹ Уговор је предвидео заједничке одбрамбене институције (Савет министара,

¹ Текст Уговора на енглеском језику се може наћи на интернет адреси: <http://aei.pitt.edu/5201/1/5201.pdf>, pristupljeno 19.01.2014.

Скупштину и Комесаријат), војни буџет и армију. Замишљене Европске одбрамбене снаге (ЕОС) су требале добити примат над националним армијама. Ове не би биле укинуте, али би биле сведене на меру у којој свака држава има потребу за њима у ваневропским пословима (у суштини се то сводило на одбрану колонијалних поседа) и у смислу савезничких окупационих снага у Немачкој и Аустрији које не би изгубиле свој национални карактер. Такође, националне снаге су изгубиле примат и у ефективном смислу јер њихова бројност није смела да угрози потребне капацитете ЕОС. Са друге стране, споразум је предвиђао примат обавеза према НАТО-у у односу на обавезе према ЕОЗ-у, што је, између осталог, евидентно из субординисаности ЕОС Врховном команданту НАТО-а за Европу у случају рата. Једно од кључних обележја овог уговора је била пуна једнакост СР Немачке са осталим државама чланицама, чиме је дат изванредан одговор на дилему немачког положаја.

Две политичке струје су се од старта противиле плану. Социјал-демократска партија Немачке је под вођством Курта Шумахера била на становишту да влада у Бону нема уставна овлашћења да одлучује о питањима рата и мира, нити Бундестаг може о њима да гласа. Са друге стране, француски војни естаблишмент је био против плана, сматрајући да стављање знатног дела француских војних ефектива под још увек препознатљиву и неуверљиву наднационалну институцију може да има врло негативне последице по војну спремност француске, а доза подозрења према Немачкој је такође била веома присутна. Комплексна спољно-политичка ситуација Француске, пораз код Дијен Бијен Фуа у мају 1954. су коначно довели да је споразум о ЕОЗ пао на ратификацији у француској скупштини у августу, управо услед страха од губитка суверене контроле над војском и укорењеног страха од интеграције немачке војне компоненте (Miskimmon, 2007: 26-27).

Шуман је током креирања свог плана увидео да су западни савезници практично постигли консензус о томе да се креира Западна Немачка од три западне зоне. Тако су, још током 1948. Шуман и кружок око њега и Жана Монеа формулисали планове о начинима безбедног укључења такве Немачке у западни мултилатерални савез (Dedman, 1996: 59-60). Заједница за угљ и челик је требала да ове две стратешке гране привреде без којих нема наоружавања стави под заједничку контролу а Европска одбрамбена заједница је требала да укључи немачке одбрамбене капацитете у западне одбрамбене планове а да они истовремено не представљају опасност за Западну Европу. Услед колапса плана о Европској одбрамбеној заједници у лето 1954, једне грешке почињене од саме Европе, НАТО постаје стуб војне безбедности а војна

сарадња западноевропских држава значајно редукована у форму Западно-европске уније. Крах овог процеса је истовремено и ефективни завршетак прве фазе укупних европских интеграција (Ruttley, 2002: 232).

Западно-европска унија и Европска политичка сарадња – дуги међукорак

Неуспех у реализацији уговора о Европској одбрамбеној заједници из августа 1954. године зауставио је процес сарадње држава чланица Заједнице у области одбране. Паралелно, све већа зависност од америчке војне помоћи те растућа перцепција опасности од СССР гурали су земље Западне Европе под америчко окриље. Међутим, потрага за посебним европским одговором на изазов Хладног рата је настављен на основама Бриселског споразума. Основна војна институција Бриселског споразума – командна структура – је распуштена већ 1950. године; покушаји да се на његовом нивоу успостави форум о интеграцији војне индустрије су такође блокирани и пребачени на НАТО.

Брз одговор на ове проблеме је дат на Париској конференцији крајем октобра 1954. Оригинални Бриселски споразум је амендиран те су у њега примљене Италија и Немачка и официјелно креирана Западно-европска унија, са седам чланица заједно са Француском, В. Британијом и земљама Бенелукса. Француска је покушала да направи корак даље, кроз поновно формирање врсте војног штаба, овога пута у виду тзв. ФИНБЕЛ конференције начелника војних штабова земаља чланица ЗЕУ. Лондон је успешно блокирао овај покушај, инсистирајући на томе да не може бити репликације војних функција које већ поседује НАТО, став који до дан данас деле заједно са Вашингтоном. Једина практична корист из успоставе ЗЕУ у 1954. је у том тренутку био Стални комитет за наоружавање (Dietl, 2009: 435).

Значајан ударац, условно гледано сепаратним европским покушајима да успостави сопствени безбедносни апарат, је задат током 1956. године, кроз кризу у Мађарској и интервенцију Британије и Француске на Суецу. Уздржаност Вашингтона према обарању владе у Будимпешти и совјетске интервенције у периоду октобар-новембар су Европљанима показали да су Американци посвећени одбрани само западне Европе и већ постојећих савезничких структура. Са друге стране англо-француска интервенција на Суецком каналу која се одигравала паралелно са догађајима у Будимпешти, је резултовала врло снажним противљењем Вашингтона нападном понашању две европске силе, те су оне биле при-

нуђене да напусте ову војну кампању. Три су важна правца развоја интер-европских односа наступила као последица оваквог америчког мешања. Прво, сва даља европска промишљања о самосталности у спољнополитичким акцијама и безбедносној институционалној поставци су морале добити одобрење Вашингтона. Друго, ако је Британија макар и невољно пристала на ову поставку, Француска није, што је довело током следеће деценије до врло затегнутих односа на линији Париз – Вашингтон (Тоје, 2008: 27). Треће, економска сарадња је остала као доминантна област у којој се даља интеграција Европе могла одвијати.

Крајем 1956. су у оквиру ЗЕУ разматране две опције даљег стратешког развоја. Прву, немачко - италијански је предвиђала изградњу Европске политичке заједнице као посебан стуб евро-атлантског савезништва. Други предлог је дошао Британаца у виду тзв. Великог плана који почива на НАТО-у као војно-безбедносном кишобрану али и ЗЕУ трансформисаној у Европску одбрамбену организацију као компоненти која би чак имала и нуклеарну компоненту. Вашингтон је до краја 1957. успео да обесмисли оба плана тиме што је предложио стварање нуклеарне сарадње, заједничког развоја наоружања и научног комитета и саветништва посвећеног тим питањима, све у оквиру НАТО-а и тиме што је нудио поједине билатералне пројекте, играјући на карту *divide et impera* приступа (Dietl, 2009: 437-439). ЗЕУ је остала да постоји као институционални ембрион без војних ефектива, више као врста дипломатске позе према САД али и СССР-у у смислу да је 3. Европа спремна да у случају потребе и могућности самостално преузме на себе терет самосталног безбедносног чиниоца. Међу интерним односима преко ЗЕУ се још вршио надзор немачке војне индустрије и програма наоружавања посебно забрана набавке и развоја атомског, биолошког и хемијског наоружања (Miskimmon, 2007: 26).

Сједињене Државе су биле забринуте због могућности креирања западно-европског нуклеарног програма који би обухватио развој и производњу посебног нуклеарног наоружања. Стога су до марта 1960. успеле да издејствују да Британија подржи набавку америчких ракета „Поларис“ под окриљем НАТО-а уместо самосталног европског решења. Када је опција посебног европског нуклеарног програма склоњена са стола, Вашингтон је са мање подозрења гледао на ток разговора о политичкој унији (Dietl, 2009: 442).

Питање улоге ЗЕУ је отворено је на посредан начин крајем '60-их година када је отворена дебата о британском приступању ЕЕЗ-у. Након другог француског вета за ово приступање, децембра 1967, Лондон је користио наговештај спремности да преиспита своје ставове о ис-

кључиво европској одбрани као начину да приволи осталих пет чланица да са своје стране притисну Француску. То је укључивало како ревизију постојећих процедура и јачања надлежности у односу на војну индустрију, тако и тајно обећање Бону да ће Британија пристати на престанак ограничења према Немачкој. Међутим, Бон је одбио да уцењује било коју страну и инсистирао је на Европи и са Британијом и са Француском. Коинцидирајући са Де Головом (Charles de Gaulle) оставком априла 1969. Хашки самит у пролеће 1969. је јасно отворио пут британском уласку у ЕЕЗ, док је положај ЗЕУ и њена структура остао, већ по обичају, непромењен.

Покушај успостављања синергије у спољној политици држава – чланица је евидентат из тзв Давињоновог (Étienne Davignon) извештаја из октобра 1970. који је истакао потребу да Европа говори „једним гласом“ и да је потребно да се спреми да преузме „неодложне светске обавезе“². Он је дошао као последица договора на Хашком самиту а довео је до стварања Европске политичке сарадње, инструмента који је формализовао међувладине састанке на којима су разматрана питања из спољнополитичког домена. Иако је њена вредност постала више академска и потенцијална, попут ЗЕУ, из ње је изникао други стуб Мастрихта тј. Заједничка спољна и безбедносна политика Уније (Тоје, 2008: 10).

Европске заједнице су током друге половине '80-их убрзале део својих интегративних процеса, а уочљиви колапс Источног блока је у перспективи отварао простор за будући војни и безбедносни “кишобран” под окриљем Западне Европе. Развој догађаја након 1989. године је донекле заштрио парадоксе специфичног и мешовитог система који је користила Европска заједница у својој спољној и одбрамбеној политици. Неоспорни примат је и даље припадао државама – чланицама, но одређене заједничке акције су биле могуће кроз наднационалне институције. Тако је формално ЗЕУ увела санкције Аргентини након што је искрцала трупе на Фокландима, а потом, од средине '80-их пружила оквир у коме су деловале поморске јединице њених држава – чланица у мисијама поморских патрола и чишћења мина у водама на Блиском Истоку, добрим делом под притиском Сједињених Држава како би европске земље преузеле део савезничких обавеза. Практично повлачење Совјетског Савеза са својих позиција у Источној Европи и пре него што је он номинално престао да постоји децембра 1991. је значило и умањива-

² Текст извештаја се може наћи на интернет адреси: http://www.cvce.eu/content/publication/1999/4/22/4176efc3-c734-41e5-bb90-d34c4d17bbb5/publishable_en.pdf, приступљено 22.01.2014.

ње америчког интересовања за европски континент у периоду од лета 1990. када је практично обезбеђено уједињавање Немачке под окриљем Европске заједнице и НАТО-а па до активирања програма Партнерства за мир током 1993. године, и коинцидирао са доношењем и ратификацијом Мастрихтског споразума.

Стуб из Мастрихта

Уговор о Европској Унији из Мастрихта из 1993. године представљао је веома важан корак напред у продубљивању и ширењу поља деловања европских структура. С тим у вези треба имати у виду да је, до доношења уговора из Мастрихта, европска интеграција била ограничена на привредну сферу. Сарадња држава чланица у области спољне политике је делимично институционализована Јединственим Европским Актом из 1987. године док се а сарадња у области правосуђа и унутрашњих послова од 1976. године и оснивања групе Треви развијала на неформалној основи (Manin, 2005: 51). Уговором из Мастрихта је пак било предвиђено да новооснована Европска унија под својим кровом покрива економску интеграцију држава чланица, која се одвијала на основу уговора о оснивању Европских заједница, али и да има надлежности у области спољне политике и безбедности с једне и унутрашњих послова и правосуђа, с друге стране. Дакле, Европске заједнице, Заједничка спољна и безбедносна политика (ЗСБП) и Сарадња у области правосуђа и унутрашњих послова (СПУП) (Cartou, Clergerie, Gruber, Rambaud, 2006: 55-56) постају стубови на којима почива Европска Унија као „заједничка кућа“ њених чланица (Манин, 1996: 42-43). Унија је тиме бар привидно покривала поља деловања федералне државе. Овај федерални привид је пак проистекао из чињенице да су се у области спољних послова и одбране као и правосуђа и унутрашњих послова још увек користили инситуционални механизми међудржавне сарадње. У тим областима су најиме, кључну улогу имали међудржавни органи као што су Европски савет и Савет министара у чијем се окриљу одлучивало једногласно док су Комисија и Европски парламент остали на маргини процеса доношења одлука. Суд правде није имао надлежности у преостала два стуба међудржавне сарадње (Вукадиновић, 1996: 29-30). Међутим, на међународном плану, поготову у области спољне политике, Унији су биле „везане руке“ и стога што су једино међународна правна лица могла да закључују међународне уговоре, а она то није била (Simon, 1997: 67).

У надлежност Уније у оквиру Заједничке спољне и безбедносне политике укључена је и област одбране. Међутим, механизми и начини сарадње држава чланица у области одбране је тек требало да се установе. Западно-европска унија је „преживела“ креирање другог стуба Европске уније, а постала је врста моста између Уније и НАТО-а. Наравно, у условима завршетка Хладног рата положај ЗЕУ је био одређен не само пуким институционалним обзирима него и дебатом о улози НАТО-а у новом окружењу у Европи и одсуству јасне претње коју је некада СССР представљао. Компромисно решење три највеће престонице – Париза, Лондона и Берлина – је поновило потенцијалну улогу ЗЕУ као евентуалног оквира за продубљивање војне и безбедносне инфраструктуре у Европи, што је потврђено чињеницом да је ЗЕУ постала носилац Европског безбедносног и одбрамбеног идентитета, али јасно у оквиру НАТО-а. (Miskimmon, 2007: 39-41)

Најјачи подстицај јачању безбедносних потенцијала европских земаља у пост-хладноратовском периоду је дат изјавом из Сен Малоа, француско-британским позивом децембра 1998. да Европска унија створи капацитет за аутономну акцију потпомогнуту кредиблиним снагама. Овај позив је пратио самит у Келну у пролеће 1999. на коме је одлучено да се ЗЕУ у догледно време у потпуности интегрише са Европском унијом. У јесен 1999. донети су и Хелсиншки циљеви који су практично установили Европске снаге за брзо реаговање. Како је с правом истакао Џолион Ховорт, у периоду од 18 месеци након Сен Малоа више је учињено на заједничким безбедносним питањима него у претходних 50 година (Howorth, 2000: 379). Тако је Унија у периоду 2002-2012. започела 25 мисија војног или полицијског и административног типа у Европи, Азији и Африци, мисија које су ниског интензитета будући да је тешко постићи неопходан консензус за веће војне потхвате. Тако је 2011. године у спровођењу резолуције Савета безбедности УН 1973 о Либији Француска прогурала војно решење интерног конфликта у тој земљи, у ослонцу на НАТО командну структуру будући да није било сагласности свих чланица Уније о томе.

Завршетак војних сукоба на Балкану и пре свега терористички напади 11. септембра 2001. и напад САД и појединих савезника на Ирак марта 2003. су коначно усмерили основне безбедносне бриге ван европског континента, те створили потребу за пројекцијом моћи уместо фокуса на одбрану сопствене територије. Овакав геополитички тренд је захтевао и посебан идејни одговор како би се концептуализовала улога Уније у тим околностима, што је покушано са доношењем прве безбедносне стратегије Уније, 2003. године. У руководеће принципе деловања

Уније су преточени ставови из Декларације о европском идентитету са самита у Копенхагену децембра 1973. године, кад су за базу узети принципи демократије, владавине права, социјалне правде и људских права. Ови принципи су преточени у критеријуме за приступ земаља Источне Еворпе, поново у Копенхагену, 1993. године, чиме Унија своје интерне норме тежи да постави као норме понашања на ширем, глобалном плану (Laidi, 2008: 42-50).

Савремени механизми Заједничке спољне и безбедносне политике

Промене донете Лисабонским уговором³ су се ослониле на исту нормативну матрицу али су установиле нове институције за спровођење Заједничке спољне и безбедносне политике. Њу утврђују и спроводе међудржавни органи Уније тј. Европски савет и Савет на основу једногласно донетих одлука, осим када је уговором предвиђено другачије (Уговор о Европској унији, Чл. 24). Усвајање законодавних аката у овој области је искључено. Предлоге одлука у области спољних послова и безбедности могу да доставе државе чланице или пак Високи представник за спољне послове и безбедносну политику уз подршку Комисије чији је члан (Уговор о Европској унији, Чл. 30). Овако утврђену спољну и безбедносну политику спроводи Високи представник Уније за спољне послове и безбедносну политику као и државе чланице.

Из претходно изложеног уочава се да наднационални органи у области о којој је реч имају споредну улогу. Тако су Комисији у овој области ускраћена готово монополска овлашћења у погледу подношења предлога одлука која иначе има у области привреде. Поред тога, Европски парламент нема законодавне надлежности у области спољне политике и безбедности. Високи представник за спољне послове и безбедносну политику само је дужан да консултује Европски парламент у вези са главним аспектима и суштинским опредељенима спољне и безбедносне политике Уније и да га обавештава о истој. Европски парламент има право да поставља питања и упућује препоруке Савету и Високом представнику за спољне послове и безбедносну политику, као и да два пута годишње организује расправе на ту тему (Уговор о Европској унији, Чл. 36). Поред Европског парламента ни Суд правде Европске уније нема суштинска овлашћења у области другог стуба, чиме се још једном подвлачи његова „међудржавна“ природа.

³ Текст Уговора на енглеском језику се може наћи на интернет адреси: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>, приступљено 20.01.2014.

Из претходно изнетог јасно је да међудржавне институције доминирају Заједничком спољном и безбедносном политиком. Тако је Европски савет надлежан да препозна стратешке интересе Уније, утврди циљеве и опште правце спољне и безбедносне политике (Уговор о Европској унији, Чл. 26). Са своје стране Савет на основу стратешких опредељења Европског савета, утврђује спољну и безбедносну политику Уније и доноси неопходне одлуке за њено спровођење. Високи представник за спољне послове и безбедносну политику није само пуки извршилац утврђене спољне политике. Наиме, претходно поменути председава седницама Савета посвећеним спољној политици и има надлежност да својим предлозима допринесе утврђивању спољне и безбедносне политике (Уније Уговор о Европској унији, Чл. 27).

У уговору о Европској унији из Лисабона јавља се значајна новина у виду успостављања дипломатске службе Уније. Наиме, Високом представнику у раду помаже Европска служба за спољне послове (ЕССП) (Уговор о Европској унији, Чл. 27). Ова служба делује у сарадњи са дипломатским службама држава чланица. Службу за спољне послове Уније чине службеници отпослани из генералног секретаријата Савета и Комисије, као и службеници упућени на рад у Службу из дипломатских служби држава чланица. Досадашња пракса је показала да је ЕССП постала чворишна тачка спољнополитичког ангажмана Уније, будући да има приступ релевантним информацијама и политичким телима али и право да разрађује дугорочније стратегије Уније у свим доменима који се на било који начин дотичу спољне политике.

Европска унија оперативно делује у међународним односима путем одлука које једногласно усваја Савет. На основу донетих одлука се покрећу акције Уније на међународном плану. Одлука садржи напомене о томе шта је циљ усвојене акције, који је њен дomet, колика средства се одвајају у ту сврху, који су услови под којима се акција реализује као и евентуално колико је њено временско трајање (Уговор о Европској унији, Чл. 28). Одлуком Савета може да се одреди и став Уније о поједином географском или тематском питању. Државе чланице су затим дужне да ускладе своју политику са њеним садржајем.

Савет усваја „одлуке“ по правилу једногласно изузев када уговор о Европској унији предвиђа другачије. Међутим, у вези са претходно изнетим треба имати у виду да је још уговором из Амстердама из 1999. године учињен напредак у избегавању примене једногласног одлучивања. У првом реду уведена је институција „конструктивног уздржавања“ која предвиђа да држава чланица има могућност да се уздржи приликом гласања у Савету, уз формалну изјаву да прихвата ангажова-

ње Уније без обзира што сама не жели да примени одлуку. Држава „ап-стинент” се изјавом обавезује да неће да улази у сукоб нити да спречава акцију Уније која се предузима на основу усвојене одлуке. Одлука не може да ступи на снагу уколико чланови Савета који се уздржавају уз „изјаву” имају више од трећине гласова у односу на пондерацију пред-виђену уговором (Уговор о Европској унији, Чл. 31).

Поред тога, предвиђено је да Савет одлучује квалификованом већином гласова када усваја одлуку о ставу или акцији Уније полазећи од већ једногласно усвојене одлуке Европског савета о стратешким циљевима и интересима Уније. Савет одлучује квалификованом већином и о ставу или акцији Уније коју усваја на предлог Високог представника за спољне послове и безбедносну политику, ако је Европски савет тражио од Високог представника да поднесе предлог у том смислу. Мере примене заједничких акција и ставова такође се усвајају квалификованом већином. Савет одређује квалификованом већином и специјалне представнике Уније задужене за одређене међународне проблеме.

Без обзира на претходно изнето суверенитет држава је заштићен, јер и онда када је уговорима о оснивању предвиђено да се одлука усваја квалификованом већином у Савету, државе чланице имају право да се супротставе њеном доношењу због „виталних националних интереса”, с тим што морају да образложе Савету о каквим важним националним интересима је реч (Уговор о Европској унији, Чл. 31). У овом случају Високи представник је овлашћен да у контакту са државом чланицом која се позива на заштиту виталних интереса покуша да пронађе за њу прихватљиво решење. У супротном Савет има могућност да на основу одлуке донете квалификованом већином проследи спорно питање „вишој инстанци“, тј. Европском савету који пак одлучује једногласно.

Државе чланице су дужне да се у оквиру Европског савета и Савета договарају о свим питањима спољне и безбедносне политике која су од заједничког интереса, а у циљу одређивања заједничког приступа међународним проблемима. Поред тога, пре него што предузму акције или преузму обавезе на међународном плану, а које би могле да угрозе интересе Уније, државе чланице морају да консултују своје партнере у Европском савету и Савету. Полазећи од усклађених ставова држава чланица, Унија брани своје интересе на међународној сцени. Државе чланице су такође дужне да буду међусобно солидарне. Када је Европски савет или Савет усвојио заједнички приступ међународном проблему, Високи представник за спољне послове и безбедносну политику и министри држава чланица треба у том смислу координирано да делују. Дипломатска представништва држава чланица и делегације Уније у тре-

ћим државама и међународним организацијама спроводе заједнички приступ, али и одлуке о заједничким ставовима и акцијама. У том смислу претходно поменути дипломатска представништва размењују информације и заједнички процењују стање у трећим државама (Уговор о Европској унији, Чл. 31). На крају, као својеврсно затварање круга ЗЕУ је угашена доношењем Лисабонског споразума, пошто су све њене преостале ингеренције стављене под капу Заједничке спољне и безбедносне политике и Високог представника.

Закључак

Историјски гледано европске одлуке о заједничком приступу међународним проблемима често су биле бледе, закаснеле и без утицаја на спољно-политичке догађаје јер су одражавале компромис између различитих интереса држава чланица (Berthu et Souchet, 1998: 231). Поједини аутори сматрају да је током Хладног рата Европа умрежена кроз Европску заједницу била *de facto* ревизионистичка сила, посебна субструктура у биполарном свету која је имала сталну тежњу ка његовој разградњи и изградњи мултиполарности (Dietl, 2009: 431). У том светлу можемо посматрати и Европску одбрамбену заједницу и Западно-европску унију, али и формирање другог стуба Уније непосредно након краја Хладног рата, као заматак својеврсне и још увек непотпуне еманципације Европе од америчког туторства.

Стога је заједничка концепција одбране држава западне Европе остварена у оквиру НАТО пакта као међународне организације у којој доминантан положај имају Сједињене Америчке Државе. Поједине државе попут Холандије, сматрале су да искључиво Сједињене Америчке Државе могу да обезбеде адекватну одбрану западне Европе од Совјетског Савеза и држава чланица Варшавског пакта. С друге стране, европске државе које су имале сопствено нуклеарно оружје попут Француске и Велике Британије нису могле да јемче да би ово могло да послужи за заштиту њихових партнера, тј. да би могло да се користи ван контекста одбране њихових уско националних интереса (Manin, 2005: 183).

Међутим, историјски развој догађаја а посебно југословенска криза која је избила 1991. године, показала је да је неопходно да Заједница/Унија треба да буде способна да интервенише у кризним ситуацијама на међународном плану а посебно на Европском континенту, и да у том погледу не буде зависна од Сједињених Америчких Држава и НАТО пакта.

У кризним ситуацијама је пак било веома тешко артикулисати заједничке акције услед дијаметрално супротних ставова држава чланица. Тако је рецимо, немачка влада почетком 90-их година XX века подржавала отцепљење Словеније, Хрватске и БиХ од СФР Југославије, док су Француска и Велика Британија указивале да би њихово преурањено признање без регулисања питања сукцесије и права мањина могло да изазове катастрофалне последице. Како је Немачка једнострано признала Словенију и Хрватску у децембру 1991. године, Француска и Велика Британија су у јануару 1992. године у име „европског јединства“ одлучиле да јој се придруже чиме је практично по речима појединих француских аутора запаљен фитиљ грађанског рата у бившој СФРЈ (Berthu, Souchet, 1998: 221). Иако се сукоб у Босни и Херцеговини одвијао на европском тлу, Европска унија према њему није имала довољно јасно дефинисан став те је решење пронађено 1995. године под покровитељством Сједињених Америчких Држава, на америчком тлу у војној бази у Дејтону (Defarges, 1998: 180).

У другим, кризним ситуацијама пак није постојала европска сагласност па самим тим ни могућност усвајања заједничких ставова и усклађеног наступа у области спољне политике. Примера ради, Француска и Немачка су биле против војне интервенције Сједињених Америчких Држава у Ираку која је покренута 20. марта 2003. године, а коју су с друге стране подржале Велика Британија, Шпанија и Италија, али и поједине државе кандидати за улазак у Европску унију у то време попут Пољске, Чешке или Мађарске. Стога не чуди да је уговором о Европској унији из Лисабона из 2009. године учињен још један покушај да се ојача заједнички наступ држава чланица у области спољне политике и безбедности. У вези са претходно изнетим намеће се суштинско питање, да ли интерес Уније на међународном плану уопште може да одговара збиру интереса држава чланица? Уколико пођемо од претпоставке да Унија има сопствене спољно-политичке интересе који би требало да буду ефикасно заступљени у међународним односима, онда би истој били неопходни федерални органи, односно председник или влада која би деловала у складу са смерницама Европског парламента. Овим би опет био суштински угрожен суверенитет држава чланица и у области спољне политике и одбране, а реч је о доменима за које државе иначе сматрају да им по природи ствари припадају у надлежност.

Литература:

1. Berthu, Georges et Souchet, Dominique (1998): *Le traite d' Amsterdam contre la democratie*, Liberte politique, Paris.
2. Cartou, Louis (1996): *L' Union europeenne*, Dalloz, Paris.
3. Cartou, Louis, Clergerie, Jean-Louis, Gruber, Annie, Rambaud, Patrick (2006): *L' Union europeenne*, Dalloz-precis, Paris.
4. Dedman, Martin J. (1996): *The Origins and Development of European Union 1945-1995: A History of European Integration*, Routledge, London and New York.
5. Defarges, Philippe Moreau (1998): *Les institutions europeennes*, Armand Colind, Paris.
6. Dietl, Ralph (2009): 'The WEU: A Europe of the Seven, 1954-1969', *Journal of Transatlantic Studies*, Vol. 7, No. 4, pp. 431-452.
7. Dwan, Renata (2001): 'Jean Monnet and the European Defence Community', *Cold War History*, Vol. 1, Issue 3, pp. 141-160.
8. Howorth, Jolyon (2000): 'Britain, NATO and CESDP: Fixed Strategy, Changing Tactics', *European Foreign Affairs Review*, Vol. 5, No. 3, pp. 377-396.
9. Laidi, Zaki (2008): *Norms Over Force: The Enigma of European Power*, palgrave Macmillan, Basingstoke.
10. Lindley-French, Julian (2007): *A Chronology of European Security and Defence, 1945-2006*, Oxford University Press, New York.
11. Manin, Philippe (1996) : *Les Communautés européennes, L' Union -europeenne*, Pedone, Paris.
12. Manin, Phillippe (2005): *L' Union europeenne*, Pedone, Paris.
13. Miskimmon, Alistair (2007): *Germany and the Common Foreign and Security Policy of the European Union: Between Europeanisation and National Adaptation*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
14. Ruttley, Philip (2002): 'The Long Road to Unity: The Contribution of Law to the Process of European Integration since 1945' in Pagden, Anthony (ed.) *The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union*, Cambridge University Press, New York, pp. 228-259.
15. Simon, Denys (1997) : *Le système juridique communautaire*, Puf, Paris.
16. Toje, Asle (2008): *America, the EU and Strategic Culture: Renegotiating the transatlantic bargain*, Routledge, London and New York.
17. Vukadinović, Radovan (1996) : *Pravo evropske unije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
18. White, Brian (2001): *Understanding European Foreign Policy*, Palgrave, Basingstoke.

THE EVOLUTION OF FOREIGN AFFAIRS AND SECURITY INSTITUTIONS OF THE EUROPEAN UNION, 1950-2009

Summary: The paper presents the basic foreign affairs and security institutions in use with member states of the European Union, since European Defense Community in 1950 until Lisbon Treaty in 2009. Their development was under the dominant influence of several external and internal political processes and conditions, and has fundamentally reflected the position of the Union in relation to two Cold War super-powers. Through the entire Cold War period Western Europe tried to find a common European institutional setup for its own security, but fell short on several occasions. This could be clearly seen in the case of the Western European Union, a nucleus of security cooperation, and European Political Cooperation, a small step towards 'speaking to the world with one voice'. This structure left economic integration as the primary base for member-states cooperation. Since the Maastricht Treaty (1993) the Union sought after wider influence in foreign affairs, but had to compete with lingering American power, NATO's dominance in military capabilities and heterogeneous interests of its member states. Because of such an influence, the development has evolved through institutions, through means and rules of cooperations and gradual strengthening of a capacity to act. Speeding up of such process can be seen since the late 1990s and early 2000s with proclamation of Common Security and Defense Policy and European Security Strategy, and has found its current expression in The Lisbon Treaty as a clearest practical step in the sphere of foreign and security policy. The focus of foreign and security policy does not lie on Europe itself but on African and Asian countries, a sign of changed circumstances in which EU now operates. While the governance of foreign policy still remains on the intergovernmental level, new institutions, like European External Action Service, add a new value to the common representation abroad. Still, the Union is far away from having the common armed forces under supranational command at European level, a goal entailed more than 50 years ago.

Key words: European Defense Community, Western European Union, European Political Cooperation, The Maastricht Treaty, Common Foreign and Security Policy, The Lisbon Treaty

МАРИЈА Љ. ПОПОВИЋ *
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 351.78:342.7
Монографска студија
Примљен: 23.12.2013
Одобен: 17.01.2014

ДОПРИНОС КРИТИЧКЕ ШКОЛЕ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈИ ЉУДСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ**

Сажетак: Савремене студије безбедности након хладног рата прошириле су поље свог интересовања и на безбедности људи. Концепт људске безбедности један је од најнепрецизнијих концепата безбедности. Теоријска непрецизност овог концепта произилази из тешкоћа у одређивања његовог аналитичког оквира, али и из неприхватљиве неусклађености аналитичког оквира са нормативним оквиром концепта. Из тог разлога, концепт људске безбедности представља данас велики истраживачки изазов за теорију студија безбедности. Овај рад представља израз идеје да се укаже на допринос који је критичка школа студија безбедности дала проширењу истраживачког поља студија безбедности уводећи појединца као релевантни ниво анализе, а тиме и отворила пут појави и обликовању људске безбедности као теоријског концепта који служи решавању практичних проблема.

Кључне речи: критичка школа, људска безбедност, концептуализација, аналитичка и нормативна употребљивост

* marija.popovic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом *Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција*. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (бр. 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011-2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић

Увод

Концепт људске безбедности представља једну од најхуманијих замисли светске политике. Скициран је 1994. године под окриљем Уједињених нација као резултат практичне потребе да се политике међународне заједнице и појединачних држава почну бавити човеком и његовим вредностима. С обзиром на његову окренутост решавању широког спектра практичних проблема са којима се људи сусрећу, код великог броја теоретичара безбедности постоји скепса у погледу научних домета овако широког и „безобалног“ концепта, као и могућности његовог доприноса студијама безбедности. Представници критичке школе, чије је учење најближе идејама које су у основи концепта људске безбедности, често се „ограђују“ од њега, највише због аналитичке неупотребљивости која је последица непрецизне одређености онога што се подразумева под људском безбедношћу, тј. онога што би требало да буде предмет анализе.

Истраживачко питање које се поставља у овом раду односи се на допринос критичке школе студија безбедности концептуализацији људске безбедности и тиме њеном научном позиционирању унутар студија безбедности. Циљ рада је да покаже да је критичка школа студија безбедности, упркос многобројним, бар привидним разилажењима са идејама концепта људске безбедности, дала својим основним поставкама „ветар у леђа“ овом концепту чијој аналитичкој прецизности треба посветити пажњу у будућим истраживањима. У раду ће бити указано и на раскорак између људске безбедности као практичне политике, и људске безбедности као теоретског приступа, у чијој је основи дебата између ширег напрाम ужег схватања људске безбедности, тј. аналитичке и нормативне употребљивости концепта.

Иако Едвард Њуман истиче Шиеново (Sheehan) мишљење да приступи људској безбедности генерално неће подржати аргумент да је безбедност социјално конструисан концепт, и да безбедност само има специфично значење унутар неког социјалног контекста (Newman, 2010: 89), ипак, структура објашњења у раду свакако ће бити у основи идеациона, социјално конструктивистичка. Наиме, безбедност није датост, и концепт људске безбедности је последица конструкције вредности и претњи тим вредностима, насупрот реалистичким уверењима о објективно датим претњама држави које су последица структуре међународног система. Најзначајнију подршку конструкцији тих вредности и претњи дала је критичка школа стављањем човека у сферу интересовања политика и теорије студија безбедности, а о којој ће касније бити речи.

Концепт људске безбедности – раскорак теорије и праксе

Људска безбедност јавља се првобитно као практичан концепт окренут идентификовању и решавању проблема са којима је човек, као најнижа јединица анализе безбедности, изложен. У литератури је, стога, направљена јасна подела између научног третмана људске безбедности (аналитичка употребљивост концепта) и њеног третмана као практичне политике (нормативна употребљивост). У том смислу, значајна је подела коју између ових приступа људској безбедности прави Мери Калдор (ет ал.) разликујући два различита аспекта доктрине људске безбедности: *lexis* – оно што је о њој речено и написано; и *praxis* – оно што она значи у смислу свакодневне практичне активности (Kaldor, Martin, Selchow, 2007: 273).

Роланд Парис сматра да људска безбедност не нуди нарочито користан аналитички оквир за теоретичаре и креаторе политике, али наглашава да концепт може да се користи као заједничка ознака за ширу категорију истраживања унутар студија безбедности која се примарно бави невојним претњама сигурности друштва, група и појединаца.¹

Фен Ослер Хампсон разликује 3 приступа људској безбедности: приступ заснован на људским правима (основна политичка и грађанска права), приступ заснован на „сигурности људи“ (лична права укључујући опстанак - основа за хуманитарне интервенције) и приступ заснован на одрживом људском развоју (економска, социјална права, права на здраву животну средину) (Hampson, 2003: 29).

Из овога се може извести закључак да се међу теоретичарима људска безбедност одређује у ширем и у ужем смислу. Велики број теоретичара који покушава да утврди научни допринос концепта људске безбедности студијама безбедности присталица је ужег схватања безбедности, јер има неопходну аналитичку прецизност. Овакав приступ имају Мекфарлен (MacFarlane), Кит Краус (Keith Krause), Пол Патерсби (Paul Battersby), Џосеф Сајракуза (Joseph M. Siracusa). По њима, без аналитичке прецизности, концепт људске безбедности постаје научно невалидан, јер онда када се не зна шта све може постати предмет концепта људске безбедности, и питање научног доприноса је дискутабилно. Шире схватање такође има своје присталице, као што су Лојд Ексворти (Lloyd Axworthy), Рамеш Такур (Ramesh Thakur), Фен Ослер Хемпсон (Fen Osler Hampson), Каролин Томас (Caroline Thomas). Нор-

¹ Видети: Парис, Роланд: „Human Security“, in: Hughes, W. Christopher; Meng, Lai Yew (ed.) (2011): *Security Studies - a reader*, Routledge, London and New York, pp. 74.

мативна употребљивост концепта која подржава праксу људске безбедности оправдава његово ширење на све оне сфере које су од значаја за практично побољшање живота човека као индивидуе и дела неког колектива. Аналитичка употребљивост се код многобројних теоретичара људске безбедности постиже сужавањем приступа људске безбедности на заштиту људи од последица оружаних сукоба, чиме се доводи до нормативног осиромашења концепта, што га чини практично некорисним.

Из свега претходног наслућује се сукоб који постоји унутар концепта људске безбедности и који намеће јасно питање – како превазићи неусаглашеност теорије и праксе људске безбедности како би се задовољило једно од основних захтева науке, а то је да нађе решења за практичне проблеме који су предмет њеног изучавања? И међу домаћим ауторима који се баве концептом људске безбедности заузет је став да је „прави тест вредности сваког концепта могућност његове практичне примене” (Липовац, Глушац, 2011: 71).

Одговор на ово питање може се наћи позивањем на ставове и идеје критичке школе студија безбедности. Роберт Кокс упознао је студенте међународних односа са идејама италијанског политиколога Антонија Грамшија (Antonio Gramsci), од којих је најпознатија она о разликовању „критичких“ теорија и „теорија које решавају проблеме“.² Људска безбедност, као нови, прагматичнији приступ у студијама безбедности, окренута је решавању проблема, али, ни критички приступ, иако чисто теоријски, не мора нужно да искључује усмереност ка решавању проблема. Напротив, циљ сваког критичког приступа требао би да буде нуђење алтернативног решења на постојеће проблеме, јер између осталог, свако научно и теоријско достигнуће мора имати своју практичну примену и решавати одређени друштвени проблем. Зато и Кокс и Бут истичу да се критичка теорија бави решавањем проблема, али то не значи да тиме губи из вида историјске процесе који су их произвели, или да је то онемогућава да предлаже алтернативе које су „изводљива трансформација постојећег света“ (Pinar, 2008: 92). Дакле, критиковање и решавање проблема не мора бити нулта сума.

Рита Флојд још истиче да, за разлику од аналитичара секуритизације, аналитичар (велшке) критичке школе није ограничен на безбедносну анализу већ може да уђе у безбедносну једначину са намером да упозна секуритизујуће актере са њиховом „лажном свешћу“ у процесу

² Видети: Ејдус, Филип (2012): *Међународна безбедност: теорије, сектори и нивои*, Службени гласник и Београдски центар за безбедносну политику, Београд, стр. 95.

секуритизовања одређеног објекта (Floyd, 2007: 43). Аналитичар критичке школе може и треба да допринесе прецизирању аналитичког оквира концепта људске безбедности уважавајући његов нормативни оквир и избегавајући уско традиционалистичко постављање концепта које уважава само импликације оружаног сукоба на људску безбедност.

Иако релевантан за све нације, концепт људске безбедности и претњи људским вредностима је контекстно специфичан.³ Ова специфичност мора бити уважена узевши у обзир социјалне, економске, политичке и друге различитости подручја у коме се разматра проблем људске безбедности. Позиција овог рада је да концепт људске безбедности треба да тежи ширем аналитичком и нормативном оквиру, који ће тек у неком специфичном контексту (контексту региона или државе) добити своју потпуну (локалну или регионалну) форму, јер је аналитичку прецизност концепта људске безбедности на глобалном нивоу, с обзиром на хетерогеност претњи са којима су људи у одређеним деловима света суочени, готово немогуће постићи. Јап Де Вилд (Jaap de Wilde) је један од теоретичара који предлаже примену логике теорије регионалног безбедносног комплекса и на друге актере, не само на државе, да објасни како се људски колективи односе једни према другима и према природном окружењу у смислу заједничких претњи и слабости (De Wilde, 2008: 229).

Критичка школа и концепт људске безбедности

Критичка школа студија безбедности представља антифундационалистички, алтернативни теоријски приступ који се, поред проширивања истраживачког поља студија безбедности, залаже и за његово продубљивање. Овај аналитички потез омогућује укључивања других референтних објеката, међу којима је и појединац, чиме се даје почетни корак теоријском, али и практичном заснивању концепта људске безбедности.

У епистемолошком смислу, критичка школа укључује улогу идеја, норми и вредности у стварању објекта заштите, као и историјског контекста у коме се процес одиграва. То подразумева померање од објективистичког и рационалистичког приступа неореализма и неолиберализма ка интерпретативним начинима анализе (Krause, Williams, 1997: 49).

³ Видети: Tadjbakhsh, Shahrbanou; Chenoy, Anuradha (2007): *Human Security: Concepts and implications*, Routledge, London and New York, pp. 237.

Критичка школа студија безбедности своје основе има у критичкој теорији друштва, чије су основне карактеристике брига о сопственој условљености социјалном и сазнајном праксом, уверење о смисаоности људских напора усмерених на ослобађање од вишка принуде, идеја о самоконституцији људског рода помоћу ума и сл.⁴ Управо ове идеје наслућују се и у концепту људске безбедности.

Критичка школа у студијама безбедности има специфичну позицију по питању третмана државе у савременом концепту безбедности, нарочито када се говори о људској безбедности. Пренаглашен став критичара о „држави која више није део решења, већ део проблема“ није чврст и искључив као што се представља. Newman говори о томе да је став неких теоретичара људске безбедности да држава, уколико је исправно конституисана, може да ради у интересу људи заправо супротстављен неким критичким приступима који су у основи сумљичави у погледу улоге државе као заштитника безбедности људи (Newman, 2010: 87). Ипак, ни представници критичке школе нису експлицитно на становишту да је држава део проблема, напротив. Кен Бут јасно истиче само то да државе не треба да буду референтни објекти, наводећи да су државе средство, а не циљ, не оспоравајући им значај који имају у светској политици (Booth, 2011: 39-40).

Дакле, из радова еминентних теоретичара критичке школе студија безбедности пре би се могло закључити да критикују концепцију у којој је држава примарни референтни објекат заштите. Уз то, критикују и државу која добије форму државе националне безбедности и зарад безбедности поретка и граница угрожава безбедност људи институцијама организованог насиља.⁵ Овим ставовима се представници критичке мисли само приближавају позицији људске безбедности, чији представници такође претпостављају државу која неће постављати традиционалне државне вредности испред вредности њених грађана. Овим се показује да је још једна од линија „разилажења“ критичке теорије и људске безбедности прилично замагљена.

Без обзира на извесну дистанцу критичке школе студија безбедности од концепта људске безбедности, нарочито шире схваћеног, и критички концепт еманципације представља значајну одредницу концепта људске безбедности. Управо то широко одређење концепта људске безбедности потврђује утицај концепта еманципације, јер обухвата заштиту

⁴ Више о критичкој школи друштва видети у: Павићевић, Ђорђе (2011): Критичка школа друштва Франкфуртске школе, *Годишњак Факултета политичких наука*, бр. 5, Факултет политичких наука, Београд, стр. 49-66.

⁵ Видети: Krause Keith, Williams C. Michael, *op. cit.*, p. 44-45.

и од директног и од структуралног насиља, што му даје еманципаторску снагу. Оно што чини шири концепт људске безбедности еманципаторским је екстензивна употреба језика „оснаживања“ и „ослобађања од ускраћености“ који се бави структуралним ограничењима (Johan, Henning, 2009: 22).

Еманципација, тј. одсуство претњи, тесно је повезана са политизацијом безбедности, која представља још један значајан допринос критичке школе људској безбедности. Наиме, како одсуство претњи у већини случајева представља резултат успешног обављања функције безбедности којом се постиже стање одсуства претњи, а не апсолутног одсуства било каквих претњи, еманципација се мора повезати са употребом неких утврђених правила политике.

Политизација у контексту људске безбедности указује да је њено место у домену редовне политике и утврђених правила. Наиме, она се односи на промишљање безбедности да би се открио политички карактер дефинисања безбедности и сачињавања безбедносних агенди, и отворио простор за укључивање других проблема идентификованих од стране мноштва актера, и да се изместе из средишта интересовања етатистички проблеми тако што ће се нагласак ставити на људску небезбедност (Pinar, 2008: 99). Критичари још сматрају и да није довољно анализирати само како се безбедност конструише и деконструише, већ је потребно отворити дискусију о томе ко је, од којих претњи и на који начин безбедносно угрожен (Ejdus, 2012: 97). Секуритизација људске безбедности сматра се последицом неуспеха мобилизације редовних политичких механизма, и треба са њом бити јако обазрив. Наиме, секуритизација води легитимацији ванредних мера да би се са њеним проблемима изашло на крај, остављајући могућности за злоупотребе концепта, попут употребе војних и других дехуманизујућих средстава за решавање хуманитарних проблема.

Закључак

Допринос критичке школе концептуализацији људске безбедности очигледно је врло значајан. Огледа се, пре свега, у изазивању до тада неприкосновене традиционалистичке концепције по којој не само заштитник, већ и референтни објекат може бити само држава. Сем увођења појединаца као референтних објеката, критичка школа дала је један конструктивистички поглед на свет који је за концептуализацију људске безбедности изузетно битан. Он показује да су претње по природи

друштвено конструисане, и да нису датост одређена неком непроменљивом структуром, па се стога на њих може утицати. Ово оставља простор за мењање безбедносне стварности и кретање од онога како јесте, ка ономе како би требало да буде. Критичари су, најзад, концептом еманципације људску безбедност ставили пред огроман задатак, а то је тежња ка ослобађању човека од претњи којима се угрожавају његове вредности.

Један од највећих изазова за концепт људске безбедности, на који с правом указује критичка теорија, је његова аналитичка непрецизност, којој свакако морају бити посвећена будућа истраживања у овој области. Потенцијално решење проблема аналитичке (не)прецизности концепта људске безбедности, које је од горућег значаја за његову егзистенцију унутар студија безбедности, лежи у томе да се теоријски концепт постави широко тако да задовољи критеријуме еманципаторског концепта. Тиме би се спречиле злоупотребе политичке природе до којих би процес секуритизације потенцијално могао довести кроз легитимизацију ванредних мера, али је битно да се та ширина ограничи на оне безбедносне претње човековим вредностима које су на датом подручју конструисане као егзистенцијално значајне. Дакле, нужан предуслов креирања политике људске безбедности је уважавање специфичности одређене државе или одређеног региона, чиме ће се дати и оквир теоријској поставци концепта људске безбедности која је без практичне употребљивости бесмислена и научно бескорисна.

Литература:

1. Booth Ken: „Security and Emancipation“, in: Hughes, W. Christopher; Meng, Lai Yew (ed.) (2011): *Security Studies - a reader*, Routledge, London and New York, pp. 36-43.
2. De Wilde, Jaap, „Speaking or Doing Human Security?“, in: Den Boer, Monica; De Wilde, Jaap (eds.) (2008): *The Viability of Human Security*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
3. Ejodus, Filip (2012): *Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i nivoi*, Službeni glasnik i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd.
4. Floyd, Rita (2007): Human Security and the Copenhagen School's Securitization Approach: Conceptualizing Human Security as a Securitizing Move, *Human Security Journal*, Volume 5, pp. 38-49.
5. Hampson, Fen Osler: „Вишезначност појма људске безбедности“, у: Dulić, Dragana (2003): *Људска безбедност*, Факултет цивилне одбране Универзитета у Београду, Београд, стр. 9-33.

6. Johan, Alberth, Henning, Carlsson (2009): *Critical Security Studies, Human Security and Peace*, IEI, Linköping University, Linköping.
7. Kaldor, Mary; Martin, Mary; Selchow, Sabine (2007): Human security: a new strategic narrative for Europe, *International Affairs*, Volume 83, Issue 2, pp. 273–288.
8. Krause, Keith; Williams, C. Michael: „From Strategy to Security: Foundations of Critical Security Studies“ in: Krause Keith, Williams C. Michael (eds.) (1997): *Critical Security Studies – Concepts and Cases*, UCL Press, London, pp. 33-59.
9. Lipovac, Milan; Glušac Luka (2011): Perspektive koncepta ljudske bezbednosti, *Kultura polisa*, god. VIII , br.16, str. 57-76.
10. Newman, Edward (2010): Critical human security studies, *Review of International Studies* vol. 36, pp. 77–94.
11. Paris, Roland: „Human Security“, in: Hughes, W. Christopher; Meng, Lai Yew (ed.) (2011): *Security Studies - a reader*, Routledge, London and New York, pp. 71-79.
12. Pavićević, Đorđe (2011): Kritička škola društva Frankfurtske škole, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, br. 5, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 49-66.
13. Pinar, Bilgin, „Critical Theory“, in: Williams, D. Paul (ed.) (2008): *Security Studies: An Introduction*, Routledge, New York and Wolverhampton, pp. 89-102.
14. Tadjbakhsh, Shahrbanou; Chenoy, Anuradha (2007): *Human Security: Concepts and implications*, Routledge, London and New York.

THE CRITICAL THEORY'S CONTRIBUTION TO CONCEPTUALIZATION OF HUMAN SECURITY

Summary: Contemporary Security Studies expanded their research field to human security after the Cold War. The concept of human security is one of the most imprecise concepts of security, often criticized for its bottomless. Theoretical imprecision of this concept stems from the difficulties in determining its analytical framework, but also from the unacceptable lack of of harmony when it's about analytical and normative framework of the concept. For that reason, the concept of human security is still a major scientific research challenge for the theory of security studies. This paper's aim is to highlight the contribution that critical school of security studies made to expansion of research field of security studies, introducing the individual as the relevant level of analysis, and thus paving the path for the emergence and shaping of human security as a theoretical concept that is used for solving practical problems. The contribution of critical school to conceptualization of human security is of a high importance. It is primarily reflected in challenging till than undisputable and sacrosanct traditionalist conception according to which not only the protector, but also a reference object can only be nation state. Besides, the critical school shows through its anti-foundationalist ontological approach that threats are socially constructed by nature and that they are not objectively given and determined by a fixed structure, and therefore they can be influenced. Creating the concept of emancipation, represen-

tatives of critical school put the concept of human security in front of another huge task, and it is striving to create the conditions for the liberation of humans from threats that are endangering their vital values. Emancipation, ie lack of threat, is closely related to the politicization of the security, which is another important contribution of the critical school to human security concept. The politicization in the context of human security indicates that its place is in the domain of ordinary politics and established rules. It is therefore opposed to the securitization, because securitization is considered to be the consequence of failure to mobilize ordinary political mechanisms to solve human security problems, and it should be very restrictively used because it gives legitimacy to the use of extraordinary measures, often highly contentious. This paper concludes with the position that the concept of human security should seek broader analytical and normative framework, which will only in a specific context (the context of the region or state) to get its full (local or regional) form. Potential solution to the problem of analytical vagueness of the concept of human security (which is of a great significance for its existence within security studies) lies in defining human security in a broader manner in order to meet the criteria of emancipatory concept, but it is important that the width is limited to those security threats to human's values that are in a given area designed as existentially significant. Thus, a necessary prerequisite of human security as a theory concept is its ability to meet the requirements of practice to solve specific problems identified as human security problems in a specific social context.

Key words: critical schools, human security, conceptualization, analytical and normative usability

ЖЕЉКО БЈЕЛАЈАЦ

Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

МИНА ЗИРОЈЕВИЋ*

Институт за међународну политику и привреду
Београд

УДК 351.78:330.5
Монографска студија
Примљен: 23.01.2014
Одобрен: 11.02.2014

БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ**

Сажетак: У раду се детаљно објашњавају појмови глобализације, безбедносне културе и њихов комплексан однос. Посебну пажњу аутори су посветили облицима организованог криминалитета и његов утицај на безбедносну културу и субјекте заштите. У закључку се истиче потреба правилне и обавезне едукације деце и младих као најосетљивијих субјеката.

Кључне речи: безбедносна култура, глобализација, дрога, комуникација

Увод

Глобализација се најопштије може одредити као процес стварања општесветског друштва кроз синхронизоване политичке, економске и војне активности низа политичких, војних и економских субјеката на челу са САД као државом – носиоцем глобализације, којима се усмерава кретање укупног људског друштва у правцу реализације поставки идеологије глобализма.¹

* mina@diplomacy.bg.ac.rs

** Рад представља део научног и истраживачког ангажовања истраживача на пројекту“ Српско и европско право - упоређивање и усаглашавање“. Пројекат број 179033.које финансира Министарство за науку и технолошки развој РС, а реализује се у Институту за упоредно право у периоду од 2011-2014.

¹ Види: Симеуновић, Драган, *Нација и глобализација*, Зограф, Ниш, 2009, с. 108-117.

Неки истраживачи сматрају да је глобализација носилац напретка цивилизације, али и неминовност. Развојем науке и технике неминовно смо дошли до интернета који је објединио многе аспекте живота, економије, комуникације. Развојем комуникација и приближања економије дошли смо до јединственог светског тржишта, полако унификујемо законе и вредности. Људи, робе, капитал, идеје, вредности постају видљивије и лакше се преносе, границе нестају.

Други, опет, такође аргументовано тврде да је то нови облик ропства и доминације богатих над сиромашнима. То је пошаст која убија сваки трачак националног бића, почевши од културе, језика, војске, писма, музике све до националне државе и осећаја националности.

Без обзира на различита мишљења, глобализација је повезала свет. Националне државе не размишљају више о одговорности пред својим грађанима, већ о првенствено размишљају о одговорности пред међународним институцијама. На глобалном плану издвојио се енглески језик (иако француски има дужу традицију „светског језика“, а шпански говори много више људи, и у више држава на свету), амерички долар (иако би могли да издвојимо неколико адекватнијих и постојанијих валута), Сједињене Америчке Државе су се издвојиле као једина и најважнија сила на свету. Питање ко хоће и да ли хоће нека држава да прихвати глобализацију се више не поставља и мале земље се просто утркују која ће боље и успешније прихватити (углавном некритично) све услове и захтеве. Посебно се издваја „случај ГМО“ и глобална корпорација *Монсанто* која сама креира услове по којима ће се „легалитизовати“ и која, захваљујући огромним средствима и војсци, просто само улази и прави праву еколошку пропаст у земљи. Последице које оставља на „заражене земље“ су непроцењиве, али наравно и поред доказа казне за сада нема.²

Ипак, тржиште, демократија, плурализам су данас саставни део формуле коју настоји да примени скоро свака држава на свету.

Наравно, нема сумње да има неких страна глобализације које су неспорно добре. Неки проблеми се једноставно могу решавати само глобализованим наступом. На пример, са еколошке тачке гледишта далеко је лакше спречавати еколошке катастрофе које прете свима и уопште решавати еколошке проблеме на глобалном нивоу него на локалном.

Проблем мањка воде и хране у свету је такође лакше решавати заједничким приступом и напором.

² Интернет страна: <http://www.nadlanu.com/pocetna/info/svet/STRAVICNO-Pogledajte-kako-GMO-razara-Argentinu-.a-218664.293.html>. 12/12/2013/.

Када бисмо посматрали проблем решавања мира у свету помислили би да је то проблем који је идеалан за решавање на глобалном плану. Али, оно што плаши јесте да се са надирањем глобализације не постиже више мира у свету, већ управо супротно. Питања нових конфликта, ратова, националистичких и сецесионистичких покрета и тероризам бујају. Исто тако, обећани просперитет не стиже свима, нити бар једнако. Сиромашни и даље све више сиромаше и једини им је спас у образовању, богати се такође све више богате, али не више као некад само на рачун сиромашних, већ и на рачун образованих и увек помоћу њих. Ипак, и поред образовања и уједначавања услова школовања, неке земље и неки елитни елитни центри остају више тражени од других. Наиме, већина факултета у свету ће пре на место професора прихватити неког из Енглеске или Америке него неког из Африке, Србије, Хрватске без обзира на њихово образовање и способност.

Такође, приметно је да, у свету, паралелно теку два процеса. Са једне стране имамо глобализацију, а са друге настанак нових држава и фаворизовање и затварање других. Та два процеса су наизглед потпуно противуречна, али они то у суштини не морају бити. Наравно да кад велике силе ослабе неку вишенационалну државу, она се распадне и тад настаје више мањих послушних држава уместо једне велике и непослушне.

Безбедносна култура у ери глобализације

Безбедност је једна од основних људских потреба, уз коју неодвојиво иде и унапређење вредности појединца, нације (колектива), а самим тим и појаве глобалних вредности које морају да се несметано развијају, испољавају и унапређују. Вредности појединца, у овом смислу, су несметано задовољење основних животних и биолошких потреба, достојанства, обезбеђивање услова и средстава за живот и др. Вредности нације (колектива, група) су бројне на пр. заштита језика, културе, писма, традиције, вере итд. Вредности појединца и нације можемо приказати и кроз спектар људских права и слобода.

Државне и друштвене вредности су: опстанак државе и територијални интегритет, суверенитет, уставни и правни поредак, политичка стабилност и национално јединство, стандард становништва и социјално благостање, јавни ред и мир, економски просперитет, енергетска одрживост и стабилност, еколошка стабилност и друге.

То све доводи до постојања међународних које се налазе у спектру заштите међународног права и које кореспондирају државним вредностима само на међународном плану.

Неки истраживачи издвајају као посебан сет вредности и глобалне вредности које сем ових међународних садрже и: опстанак људске врсте, демографска одрживост, квалитет животне средине, енергетика кроз призму обновљивих ресурса, контрола оружја за масовно уништавање. Посебно место у оквиру овог, највишег, круга вредности има и глобална безбедносна култура и етика.

Као и код било које нове појаве, тако и код глобализације, морамо да покушамо да неутралишемо негативне појаве које се појачавају, или настају. Оно што се истиче као обавезно је постојање безбедносне културе уз коју ћемо смањити мане глобализације. Моралне норме које су некада важиле, са експанзијом информационо-комуникационих технологија, те свеопштом употребом рачунара и Интернета као глобалне мреже, почињу да трпе драстичне промене и да представљају велику опасност.³ Безбедносна култура се уопштено речено огледа у идентификовању опасности, њиховом отклањању или пак упућивању на оне субјекте задужене да професионално реагују и сачувају угрожене вредности. При том се вредности једноставно морају тачно дефинисати, као наша веровања о томе шта је добро или лоше, корисно или штетно, односно у којој мери је нешто допустиво или недопустиво, пожељно или непожељно. На овај начин се може и мора рефлектовати морална димензија која представља неку врсту етичког светионика.

Под безбедносном културом може се подразумевати безбедносна активност која изражава спремност деловања и понашања у складу са стеченим знањима и вештинама, као и у складу са прихваћеним вредносним ставовима. Огледа се у препознавању опасности, реаговању на њих избегавањем опасности, отклањањем опасности или упућивањем на оне субјекте који ће професионално реаговати и сачувати угрожене вредности. Према мишљењу Љубомира Стајића, безбедносна култура представља скуп усвојених ставова, знања, вештина и правила из области безбедности, испољених као понашање и процес, о потреби, начинима и средствима заштите личних, друштвених и међународних вредности од свих извора, облика и носилаца угрожавања, без обзира на место или време њиховог испољавања. Безбедносна култура има своје унутрашње и спољашње манифестације. Унутрашње се односе на промишљање безбедности, а спољашње на понашање у безбедности, као и на однос и приступ безбедности, под чим се пре свега мисли на спремност и способност да се, било материјално било духовно, одговори на изазове и

³ Жељко Бјелајац, Милован Јовановић, „Поједини аспекти безбедносне културе на интернету“, *Култура полиса*, год. X (2013), бр. 21, стр. 101.

претње.⁴ Безбедносна култура је у тесној вези са нашим васпитањем, вредностима и вредносним системима које подржавамо.

Васпитање је трајан процес усвајања и усавршавања сензомоторних, интелектуалних, емоционалних, моралних и духовних способности детета, али и одраслог човека. Васпитање представља облик социјализације, што значи да се васпитањем детета или одраслог човека уобличава понашање тако да буде прихватљиво у друштвеној средини. Васпитање може бити физичко (учење и усавршавање сензомоторних особина и покрета тела, спортско васпитање), интелектуално (стицање знања из области науке, уметности, књижевности итд.), морално (стицање знања о томе шта је добро, а шта је лоше), естетско (стицање знања о томе шта је лепо, а шта није), религијско (стицање знања о вери, Богу, верским обичајима и традицији), безбедносно (стицање знања о безбедном понашању, заштити од претњи и угрожавања, избегавању и решавању сукоба итд.). С друге стране, вредности представљају наше идеје о томе шта је добро и исправно. Управо због тога вредности садрже моралну димензију. Људи имају различите вредности, јер су одрасли у различитим околностима, што одражава њихов субјективни карактер.

Глобализација и организовани криминал

Глобализација је умножила прекограничне везе и учесталост повезивања у економији, политици и култури. Било је неизбежно да и криминална удружења следе тај пут. У исто време, криминалци су се показали вешти у коришћењу слабости регулативе. Национализам, страхови од губитка суверенитета и одсуство јасних међународних правила и механизма за њихову примену довели су нас у ситуацију у којој преступници космополите веома лако избегавају мреже локалних контролора. Многе владе су огласиле да стрепе због опасности које са собом носи глобални „организовани криминал”. Многи у САД-у и Европској унији сматрају да је такав криминал озбиљна претња безбедности на нивоу појединих држава и на нивоу међународне заједнице.⁵

⁴ Светлана Станаревић, Филип Ејдус и остали, „Појмовник безбедносне културе“, *Центар за цивилно-војне односе*, Београд, 2009, стр. 16.

⁵ Nikos Passas, „Pregogranični kriminal i dodirne tačke legalnih i nelegalnih učesnika”, *Colloquium Group on Cross-Border Crime: „Feudalizam u novom obličju — Ogledi o klijentelizmu, korupciji, organizovanom kriminalu i pokušajima reforme”*, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji & The Organization for Security and Co-operation in Europe Vienna, Austria, Wolf Legal Publishers, Nijmegen, The Netherlands, 2007, p. 121.

Појам и дефинисање организованог криминала

Опште дефиниције организованог криминала су претрпеле обимне развојне промене, и те промене су још увек у току. Прва дефиниција организованог криминала почела се помињати у САД двадесетих година прошлог века, а тек деведесетих година појам корганизованог криминала се успешно преселио и у Европу. Почетне дефиниције организованог криминала су се углавном орјентисале пре свега у односу на починиоце оних кривичних дела која се могу описати као кривичниг дела, била одређена као организовани криминал, било би потребно да група починиоца делује заједно чинећи кривична дела током релативно дугог периода, на тај начин фактички формирајући „криминалну организацију”. До скоро је постајало погрешно, једноставније тумачење да криминал обухвата свако кривично дело почињено на организован начин. Неисправност оваквог приступа је јасна већ на први поглед, јер починиоци често чине и најубичајнија кривична дела, на пример пљачке, на високо организован начин, а ипак та дела не спадају у домен организованог криминала. Наиме, организовани криминал се доводи у везу са кривичним делима извршеним у име или од стране „криминалне организације”, и то га суштински издваја од такозваног „класичног” криминала, јер овај други, без обзира на ниво организованости у самом чињењу кривичног дела и на озбиљност кривичних дела, не мора бити у вези са активностима било какве криминалне организације.

Криминал представљају све оне активности (и пропуштања) које угрожавају у одређеном временском размаку поједина лица или пак добра — у материјалном и моралном смислу, која припадају тим појединцима, разним друштвеним органима и организацијама као и друштву узев у целини, а које су инкриминисане у важећем казнено-правним нормама једне земље, сматрају се и правно третирају као њен криминалитет за то време. Њихови извршиоци се узимају на одређену кривичноправну одговорност и подлежу одговарајућим санкцијама и мерама за њихово извршење.

У *ужем смислу* криминал представљају сва регистрована и санкционисана кривична дела на некој територији у одређеном временском периоду. У *ширем смислу* криминал одређује сва понашања којима су прекршене кривично-правне норме, без обзира на то да ли су виновници познати или не, да ли је према њима покретан кривични поступак и изречене санкције или не.⁶

⁶ Mina Zirojević, Dragan Đukanović, Dejan Gajić, „Tradicionalna i savremena shvatanja o kriminalu,

Организовани криминалитет је веома стара појава. Он постоји у скоро свим земљама и показује тенденцију сталног раста. Предмет је разматрања кривичара, криминолога, као и експерата разних научних дисциплина. Организовани криминал, има изузетну способност да користи повољне услове за своје инфилтрирање у легалне друштвене структуре и да се вешто прилагођава конкретној друштвено-политичкој и економској ситуацији не само унутар једне земље него и на међународном плану. Због своје свеобухватности и различитих видова испољавања, као уосталом и појам тероризма, постоје многе дефиниције, сличне и различите, али ниједна свеобухватна и свеприхваћена. На пример, један од проблема се односи на прецизност садржаја термина *организовани*, који може имати више значења. У том смислу, често се под исти појам сврстава и организована криминална група, организовано криминално удружење или организација, па све до типа класичне мафије.

Кроз историју дефиниција организованог криминалитета се мењала, али је њена суштина остала иста. То је активност криминалних група или организација чији је циљ противзаконито обављање послова, односно организација или мрежа чији је циљ вршење кривичних дела ради стицања користи или моћи.

Резултати бројних теоријских истраживања указују нам на основни проблем који се јавља у дефинисању појма организованог криминалитета, с обзиром на то да неки аутори сматрају да сви облици групног криминалног деловања не представљају и организовани криминалитет. Поборници овог мишљења истичу да је за постојање организованог криминалитета, поред елемената који карактеришу организовано криминално деловање, нужан још један елемент — веза криминалне организације са државом и њеним органима. Сам термин „организовани криминалитет“, историјски се везује за делатност извесног Џонатана Вајлда на почетку XVIII века у Енглеској. Вајлд и његови људи су прво крали ствари, да би их Вајлд касније „проналазио“ и за одговарајућу надокнаду враћао правим власницима.⁷ У случају да се власници нису јавили или да нису имали довољно средстава или једноставно нису хтели да плате, он је све те ствари продавао преко своје мреже, не само у Енглеској, већ и у Француској, Холандији, Белгији. Вајлд је имао заш-

organizovanom kriminalu i transnacionalnom organizovanom kriminalu“, u Željko Bjelajac, Mina Zirojević, *Organizovani kriminalitet izazov XXI veka*, Pravni fakultet za privredu i pravosude, Novi Sad, 2012, str. 12.

⁷ Јован Ћирић „Држава и организовани криминалитет“, *Социолошки преглед*, бр. 3/2005, стр. 265 – 290.

титу тадашњег енглеског краља Џорџа И и тек када је он умро, Вајлд је обешен 24. маја 1725. године.⁸

Међутим, ако посматрамо историју то ипак није први случај сарадње појединих криминалних организација и државне власти. Не треба заборавити трговину опијумом енглеске круне, где је установљена традиција „чаја у 5“. Наиме, како се Енглеска суочила са многољудним земљама (Кина и Индија) коју није могла да војно потпуно контролише, а које су располагале огромним богатством онда је дошло до „размене“ по којој ће Енглези увозити чај, а за узврат ће се гајити поља опијума који ће се конзумирати у тим земљама. Историја повезивања државе са одговарајућим криминалним структурама моћи је подугачка, али, чини нам се да овде првенствено треба имати у виду ситуацију која је у Европи настала након Колумбовог открића Америке и након открића која је извршио Васко де Гама, када су државе са Пиринејског полуострва, Шпанија и Португалија преузеле примат у морнарици и у богаћењу у односу на остале европске државе, Енглеску, Француску, Холандију. Суочене са пребацивањем центра моћи и богатства на Пиринејско полуострво, ове три државе су се нашле у својеврсној дилеми, да ли да крену у отворени рат против Шпаније и Португалије, или да мање ризичним и закулисним методама, уз помоћ „својих“ пирата и гусара које су некад отворено, а некад прикривено подржавале, пљачку великих товара блага који су путовали из Латинске Америке у Билбао и Лисабон. То је најпре подржавала Француска, која је гусарима и пиратима тога доба, пружала подршку и уточиште, пошто је у томе видела не само респектибилан извор богатства, већ и значајну могућност неутрализације економске и војне моћи Шпаније и Португалије.⁹ Енглеска и Холандија су убрзо следиле пример Француске, па су тако извесни сер Ричард Хокинс и сер Френсис Дрејк добили званично одобрење – дозволу од британских власти да у британским колонијама организују гусарске посаде које су имале за задатак да нападају шпанске и португалске бродове и да их пљачкају.¹⁰ Гусарство и пиратерија су били прописани као кривично

⁸ Ђорђе Игњовић, *Организовани криминалитет*, други део, - Београд 1998. стр. 13.

⁹ О томе на пример пише и Robert Ritchie, *Captain Kidd and the War Against the Pirates*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1986. pp. 42-45.

¹⁰ И један и други организатор ових гусарских пљачки шпанско-португалских конвоја добили су накнадно титулу «сер», те данас њихови могући потомци, сигурно уживају углед старих и надасве поштованих аристократских породица. У том смислу се ми морамо позвати и на речи једног америчког истраживача друштвених појава, по вокацији психијатра, Томаса Саса, који је говорио да ако човек украде 5 долара онда он бива проглашен за лопова и највероватније ће завршити у затвору, док ако украде милион долара, он ће уживати сав могући друштвени углед цењеног бизнисмена и успешног финансије-

дело за које је била предвиђена смртна казна, али су неким гусарима и пиратима биле издане (полу)званичне дозволе, „лиценце“ да се баве овом делатношћу, која је била од користи и самим гусарима и пиратима, али и државама које су иза њих стајале. Забележено је да је са само једног путовања – пљачкања које је био организовао Дрејк уз помоћ и француских пирата у периоду 1572-1573. године, (када је било опљачкано главно стовариште злата и сребра Шпанаца у Јужној Америци) било прикупљено толико злата и сребра да су се финансирали сви 7-годишњи издаци британске владе.¹¹

Анализом садржаја криминолошке и кривичноправне научне и стручне литературе која је била доступна, може се закључити да не постоје идентични ставови међу ауторима о нужности постојања везе криминалне организације са државом и њеним ауторима, као битног елемента организованог криминалитета, мада већина аутора сматра да организовани криминалитет укључује везаност за деловање у оквиру јавних институција и повезаност са органима власти.

ра. (Видети у књизи: Thomas Szasz, *Ideologija i ludilo – članci o psihijatrijskog dehumanizaciji čoveka*, (prevod), Zagreb 1980, стр. 101-102) Остаје само једно крајње цинично питање да ли можда неко од тих тако угледних и поштованих Хокинсових и Дрејкових могућих потомака данас има неког и коликог утицаја има на политичка догађања у савременом свету, политичка догађања у чијој позадини се, као и тада, тако и данас налазе исте или сасвим сличне методе организованог криминала, методе уцена, претњи, рекета и сл. Не без разлога, Чомски зато и истиче да су методи америчког империјализма, методи претњи, одмазде и агресије према нарочито малим државама и народима, у основи методи једног мафијашког боса, који, подмећући на пример бомбу у радњу једног непослушног ситног привредника – занатлије који се налази у рејону под његовом контролом, у ствари свима другима мора показати и доказати да се право и закон јачега морају беспоговорно поштовати. (Ноам Чомски, *Шта то у ствари хоће Америка*, (превод), Београд 1995. стр. 28-29)

¹¹ О томе видети у једном тексту Вилијема Чемблиса (William Chambliss, *State-Organized Crime*, доступно на интернет адреси www.memresearch.org/econ/state-organized_crime) С друге стране треба рећи и то да ни шпански и португалски конквистадори, освајачи латинско-америчких простора, нису ни у ком случају били милосрдни и невини, односно «имуни» од коришћења (организовано)криминалних метода за остварење својих основних империјалних циљева. Погром, пљачка и невиђени геноцид над староседеоцима Латинске Америке, био је нешто што је карактерисало шпанско-португалско освајање ових «новооткривених» простора. (Видети о томе код Љубомира Палигорића, *Историја Латинске Америке*, Београд 2003) У основи би се заиста могло рећи да сваки државни империјализам који осваја и колонизује друге земље, територије и народе и није битно различит од основних метода којима се служи организовани криминал, те ово гусарско пљачкање шпанско-португалских конвоја организовано од стране Енглеза, Холанђана и Француза и није ништа другачије од онога што данас називамо унутар, или међу-мафијашки обрачун у борби за територију на којој ће се бити апсолутни господар и врховни (мафијашки) «бос».

Може се рећи да при дефинисању организованог криминала постоји толико различитих дефиниција и приступа колико и аутора који се њиме баве. Већина докумената о истраживању организованог криминала базирана је само на емпиријским проучавањима, а резултат тога су дескриптивне дефиниције појаве, орјентисане на посматрање појединих појавних облика. Многе проблеме изазива мешање појмова традиционални криминалитет, професионални и криминалитет белог оковратника са организованим криминалитетом, као и појмови организоване криминалне групе, криминалне организације и мафија као суштински субјективитет криминалитета.

Иако су у многим земљама чињени покушаји дефинисања организованог криминала, за сада, у стручној и научној литератури и пракси не постоји јединствено прихваћена дефиниција.

Основне делатности организованог криминалитета

Трговина дрогама

Познато је да су људи више хиљада година на појединим континентима користили неке врсте биљака са наркотичним својствима као лек, али су их такође употребљавали и приликом одређених религиозних церемонија. Опојне дроге су првобитно имале намену искључиво у медицинске сврхе, нарочито као средство за ублажавање болова. У старом Риму постојала је изрека:

“Sedare Dolorem,divinum opus est” (Ублажити бол, божанско је дело).¹²

Упоредо са развојем цивилизације, дошло је до неконтролисане употребе опојних дрога, која је током времена ескалирала попримивши велике размере, што је за последицу имало разарање човекове личности у њеном психофизичком склопу. Дакле, како су последице употребе опојних дрога катастрофалне не само за човека као појединца него и за човечанство у целости, њихова производња, промет, ширење и злоупотреба, стављени су под контролу међународне заједнице, а самим тим и надлежних органа и институција сваке државе посебно.

Најуопштеније гледано, опојне дроге су природне и синтетичке супстанце сложених органских једињења које имају особину да на човека делују тако што изазивају код њега посебна психичка и физичка стања. Особа која узима наркотичка средства осећа раздраганост пијан-

¹² Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет – Имperiја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2013, стр. 161.

ство, омамљеност, изузетну храброст и халуцинације, као и осећај појачане интелигенције и сексуалне моћи.

Појне дроге које се најчешће стављају у промет су кодеин, мариуана, кокаин, опијум, морфин, хероин, хашиш.

Не треба напомињати колика је повезаност глобализације и трговине дрогама. Наиме, због трговинске, транспортне, медијске и културолошке повезаности дрога је постала лако доступна и добро рекламирана. Око 230 милиона људи, или 5% популације светског одраслог становништва, процењује се да су користили незакониту дрогу најмање једном у 2010. години. Проблем зависности од дрога има 27 милиона људи, што је 0,6% популације светског одраслог становништва. Широм света, трендови незаконите употребе дрога су генерално стабилни, иако се и даље бележи раст у неколико земаља у развоју. Хероин, кокаин и друге дроге убијају око 0,2 милиона људи сваке године, при том, разарају породице и доводе у беду на хиљаде других људи. Нелегалне дроге подривају економски и друштвени развој и доприносе порасту криминала, нестабилности, и ширењу ХИВ-а. Глобална производња опијума је износила 7.000 тона у 2011. години, а то је за петину мање, него на врхунцу 2007.године, али се бележи повећање у односу на ниски ниво који је забележен 2010. године, када је биљна болест уништила готово половину опијума, жетве у Авганистану, који наставља да буде највећи произвођач у свету. Укупна површина коке жбунасте култивације у свету, пала је за 18%, између 2007.године и 2010.године, и 33% од 2000. године. Настојања да се смањи узгој и производња основних дрога на биљној бази, усложнени су компезовањем пораста нивоа производње синтетичких дрога, укључујући и значајно повећање у производњи и потрошњи психоактивних супстанци које нису под међународном контролом. Иако државе чланице УН-а, треба да буду похваљене за свој напоран рад у суочавању са проблемом дрога, често подаци које презентира УНОДЦ-а, указују на размере ових изазова.¹³

Не треба подсећати да трговина опојним дрогама, као један од јавних облика организованог криминала, подстиче и продукује општу кризу у друштву, дестабилизујући у великој мери његове развојне капацитете. Последице ових активности су много шире и озбиљније него што се на први поглед чини, па је постало јасно да се репресивним методама у овој области може мало постићи, односно да се приоритет мора пружити превентивним активностима, превасходно едукативним. Систем едукације је веома битан и то на три нивоу: едукација кроз система здравства, едукација у оквиру система образовања (формално об-

¹³ Ибид. стр. 163.

разовање) и едукација свих других учесника у сузбијању злоупотребе опојних дрога. У савременим условима живота деца различитих узраста су изложена различитим злоупотребима у области производње и промета опојних дрога. Психологија детета је врло деликатна, па се у процесу сузбијања трговине опојним дрогама нарочита пажња мора обратити на едукацију припадника државних органа која делују у области сузбијања ове врсте криминала, затим родитеља, али и саме деце.¹⁴

Трговина људима и проституција

Трговина људима и проституција су веома комплексни феномени, са бројним узроцима који могу предочити реалну представу о величини и сложености, дубоко укорењеног готово у свим сферама живота и рада савременог човека. На раст и вртоглави развој ових негативних појава у великој мери утицала је глобализација. Наиме, интернет је довео до веће потражње, сиромашење једног дела света довело је до повећања „пону-де“, а поремећај вредности, недостатак образовања, правилне едукације и безбедносне политике доводе до правог бума у броју трговине људима.

Проституција као облик девијантног понашања, присутна је током читаве историје људског друштва. Она заправо представља историјску категорију, која је наравно у својој еволуцији мењала облике изражавања, усклађујући их са класним карактером друштва. Проституција се сматра „најстаријим занатом“ и служила је обично као последње средство очајних жена и девојака, које су врло често несмотрено упадале у зачарани круг индустрије секса, јер им је то наводно био једини избор за унапређење материјалног положаја, побољшања статуса, те добијања шанси за брзом и лаком зарадом. Та упечатљива и уопштена карактерна црта, доводила их је у заједничку, мрачну позицију, на ивицама друштва.

Порекло термина проституција изведено је од латинске речи „*prostitutio*“, што би се могло превести као блуд или „*prostitutus*“, што значи изложити, показати.

Конвенција УН-а, којом се предвиђа елиминација свих облика сексуалне експлоатације, проституцију одређује као, коришћење женског тела као робе која се продаје, мења (не искључиво за новац), а укључује повремену проституцију, уличну проституцију, проституцију санкцио-

¹⁴ Bjelajac Željko, Matijašević Jelena, Počuča Milan, „Значај едукације младих о злоупотребама опојних дрога“, Педагошка стварност, 2012, vol. 58, br. 3, str. 401-414.

нисану у друштвено-културној пракси, порнографију, секс туризам и тржиште невестама преко поште.

Када анализирамо ову тему морамо и да поменемо главне узроке трговине људима: сиромаштво, незапосленост, миграциони чиниоци, степен хуманог развоја, управљања и владавине права, неједнакост полова, дискриминације на тржишту рада, милитаризација региона, организовани криминал, насиље у породице, недостатак образовања и информисања, породични миље, ендогени фактори, корупција, економске и социјалне разлике између и унутар земаља.¹⁵

Док се истраживања и процене мимоилазе, услед отежане статистике, због особености овог дела, односно његове мобилности и инвентивности, претпоставља се да се на годишњем нивоу „тргује” са преко пет милиона људских бића. Центар УН-а за спречавање међународног криминала процењује, да је годишњи глобални промет који се остварује од овог облика криминала, готово конкурентан са прометом оствареним од трговине наркотицима.

Трговина људима је дуже време поистовећивана са кривичним делима проституције и кријумчарења људи, што рефлектује тежак и бруталан карактер ове појаве, па су напори у њеном сузбијању ишли у погрешном правцу, због поступка препознавања и санкционисања дела. При том, облици експлоатације могу имати широк дијапазон, од сексуалне експлоатације, експлоатације радне снаге, поробљавања као радника у домаћинству, укључивања у криминал, „донације органа”, присилне војне службе, уговорених бракова, итд.

Трговина људима зарад одстрањивања органа

У последње време, облик трговине људима, зарад одстрањивања органа, као најмрачнија и најбизарнија појава модерног доба, добија на значају и пажњи међународне јавности, која се суочава са чињеницом да црно тржиште трговине људским органима, никада није било развијеније. Цене „делова” тела се разликују од региона до региона, а негде достижу цену која намеће фрапантну аналогију, да човек више вреди мртв него жив.¹⁶

¹⁵ Ибид. стр. 181.

¹⁶ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет – Империја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2013, стр. 161.

Трговина оружјем

Трговина оружјем спада у традиционалне форме класичног облика криминалног бизниса организованог криминала. Поред легалног облика трговине оружјем постоји и илегална трговина оружјем, посебно ватреним, којим се снадбевају паравојне формације, терористичке организације и друге криминалне организације. У пракси су позната три начина трговине оружјем: легална и отворена трговина са другим земљама по утврђеним правилима и процедурама; тајна и нелегална трговина са другим државама преко треће државе и тајно снадбевање недржавних субјеката преко посредника на црном тржишту.

Трговина оружјем се као посао који доноси изузетно високе профите убрзано развија након Другог светског рата, оснивањем великог броја фабрика за производњу оружја и војне опреме. Сједињене Америчке Државе су највећи светски извозник наоружања. С обзиром да су једина земља која се привредно развијала током другог светског рата, омогућено им је да и после рата постану доминантна трговинска сила у свету. Период „хладног рата“ условио је наставак динамичног развоја војноиндустријског комплекса (субјект који производи и извози оружје) те земље. У том периоду, покушај Совјетског Савеза да држи корак са Америком у војној спремности и снази, коштао их је скоро половину бруто националног производа. Изнети податак је довољан показатељ ко је и зашто морао да изгуби ту неравноправну трку.

Фалсификовање и стављање у оптицај лажног новца

У вези са појмовним одређењем новца, у стручној литератури и у енциклопедијама, можемо наћи да је то „специфична роба коју је развитак робне производње и размене издвојио из осталог робног света да монополски врши улогу општег еквивалента. На тај начин новац представља прометну вредност која је апстрактан израз целокупног богатства друштвене заједнице, а уједно служи и као универзално средство за међусобно упоређивање и размењивање свих производа људског рада.” Дакле, новац је економско добро које једном речју служи у размени материјалних добара и услуга између учесника у робном промету. Настанак новца везује се за објективну потребу ефикаснијег функционисања робне производње.

Наравно, како је ризик велики, учиниоци овог кривичног дела се труде да максимизују профит, тако да је „боље“ фалсификовати валуту која се може „утопити“ у више земаља и чија вредност ће бити адекватна ризику. Олакшавање платног промета, интернет плаћање и остала

добра глобализације доводе до лакшег „сакривања“ и убацивања фалсификованог новца у систем.¹⁷

Илегална трговина радиоактивним и другим опасним материјама

Једна од највећих претњи међународној безбедности јесте опасност да организоване криминалне групе, злочинци, терористи, дођу у посед нуклеарних материјала. Стога је један од најважнијих циљева, поред нуклеарног наоружања, стопирања нуклеарног ширења и мирољубивог коришћења нуклеарне енергије, и решавање питања нуклеарне безбедности.¹⁸ То мора бити заједнички циљ, јер ојачање нуклеарне безбедности уједно и смањује претњу од нуклеарног тероризма, што подразумева одговорне акције на националном плану и одрживу и ефикасну међународну сарадњу. Наиме, несигурни нуклеарни материјали, високо обогаћени уранијум и плутон захтевају посебне мере предострожности, као начин спречавања и одговора на случајеве кријумчарења.¹⁹

У бившим совјетским републикама од распада СССР полиција је 21 пут спречила крађу обогаћеног уранијума. У сваком од тих случајева нико није пријавио његов нестанак, а зна се да само у Русији има 700 тона високообогаченог уранијума у више стотина објеката. Забрињавајући случајеви шверца уранијума или плутонијума, који се с времена на време откривују у источној Европи, потврђују сумње стручњака о постојању црног тржишта нуклеарних материјала.

Кријумчарење и илегална трговина културним добрима

Илегална трговина културним добрима, сигурно је једна од највећих и најизазовнијих криминалних делатности са којима се суочавамо у данашње време.

Ова криминална активност је међународног карактера, а глобални промет који се остварује од ове делатности, према неким проценама износи око 6 милијарди америчких долара, што ову врсту криминала ставља на треће место профитабилних криминалних активности, одмах после трговине дрогом и оружјем. Већи део од наведеног износа одлази на финансирање међународног организованог криминала и тероризма.

¹⁷ Ибид. стр. 239.

¹⁸ За више о овој теми: Mina Zirojević Fatić, “Nuclear Terrorism and Bioterrorism: Environmental Implication”, у Jouni Jarvinen and Emma Hakala, *Energy Security and Environment in the Western Balkans*, 2012, стр. 86-96.

¹⁹ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет – Империја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2013. стр. 252.

Заправо, вредност трговине културним добрима, веома је тешко квантификовати, упркос обиму овог злочина. То је утолико је теже, због високог степена тајности ове криминалне делатности и мешања законских са нелегалним токовима, што омогућава да се тешко детектује разлика између легалне и нелегалне трговине.

Атрактивности ове криминалне делатности доприносе уносна тржишта за трговину културним добрима, која доносе велики извор зараде за организоване криминалне групе, које делују преко оба канала, легалним (аукције и продаје преко интернета) и нелегалним (подземна нелегална тржишта).

Крађе, кријумчарења и кривотворења уметнина

Упркос инструментима који постоје за борбу против илегалне трговине културним добрима, она остаје велики проблем. Нажалост, у многим земљама, постоје уверљиви извори који говоре у прилог томе да се настављају распрострањене крађе и кријумчарења уметнина, често од стране организованих криминалних мрежа које имају јасно постављену хијерархијску структуру, чији је једини и искључиви циљ да финансијски профитирају од крађе уметнина. Мотивација ових криминалних група не респектује историјски контекст предмета и способност да се групише знање о прошлости и изгради разумевање наше колективне историје, која има немерљив утицај на културне идентитете не само изворних земаља, већ и за човечанство у целини. Олакшање криминалним групама у незаконитој трговини антиквитетима, чини и околност што не постоји јасна разлика између легалног и нелегалног тржишта антиквитета, јер легални актери често учествују у разним нелегалним трансакцијама у овом домену. То надаље замагљује и идентификацију самих криминалних група, које могу имати различите нивое структуре и организованости, али и различите мотивације, у распону од профита, до идеологија и неуроza.

Развитак модерне технологије, такође је допринео експанзији илегалне трговине културним добрима. Напредак у саобраћајној инфраструктури омогућио је криминалцима лакше и брже кретање и достављање робе до жељене дестинације.²⁰

Интернет као глобална мрежа, повезујући људе, истовремено је постао и глобална трговачка мрежа, дајући могућност људима да купују робу практично више преко веб – аукцијих сајтова него кроз физичке мреже. Пораст илегалне продаје културних добара, додатно компликује чињеница да огромна већина власника не пријави крађу уметнина.

²⁰ Ибид. стр. 265.

Сајбер криминал и интернет педофилија

Крајем 20. века, интернет је наметнуо глобалну промену у начину и брзини комуникација. Са сигурношћу се може истаћи, да је за две деценије постојања, дакле у прилично кратком временском периоду, интернет унео драстичан утицај на квалитет живота „обичног човека”. Тај утицај је извршен на сва поља нашег животног окружења и видљив је у свим сферама друштвеног живота. Изузимајући уобичајену и неизбежну употребу у оквиру пословних комуникација, савремени човек данас користи интернет и као средство за завршавање свакодневних обавеза. Захваљујући широком опсегу могућности помоћу интернета можете нпр., резервисати карте за авион, позориште, куповати и продавати разну робу, вршити услуге, гледати ТВ, подешавати клима уређај, комуницирати и обављати многе друге послове које диктира животни и радни темпо модерног човека. Стога не чуди преовлађујуће мишљење, да је на планетарном нивоу зависност од интернета из дана у дан све већа и већа.²¹

Одговор на све израженију преокупацију младих друштвеним интернетским мрежама (Фејсбук, Твитер, четовање..) траже социолози, психолози, педагози и разни други стручњаци. Њихова запажања доносе прилично помешана осећања.²²

С једне стране, евидентно је да нове технологије људима доносе значајне погодности и бројне изазове на које се може и мора одговорити креативном интелигенцијом, с друге стране интернет са собом носи бројне опасности, којима су нарочито изложени млади људи. Наиме, велики проценат младих људи опијен интернетом успоставља такве облике комуникација које не доприносе унапређењу хуманости него повећању осећања дезоријентације и самоће, што доводи напослетку до равнодушности према стварном животу. У том контексту, због нових технологија и бољитка које оне доносе, постоји оправдана неизвесност и страх од конфликта у коме се могу наћи подложни појединци, где би могло постати немогуће разликовати истину од заблуде, односно могло би доћи до мешања стварног света и виртуелне стварности.

Поред ових општих особености и запажања која одликују знатне контрадикторности, негативне стране употребе интернета попримају

²¹ Мина Зиројевић, „Zloupotreba interneta u svrhe terorizma“, *Međunarodna politika*, Vol. LXIII, br. 3, 2011, str. 417–448.

²² Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет – Империја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2013. стр. 283.

озбиљне конотације. Наиме, научно-технолошки развитак, упоредо са тим што је покренуо снаге које интегришу нашу планету, у циљу квалитетнијег живота њених становника, омогућио је претпоставке онима који желе да искористе одређене иновације у сврху вршења криминалних делатности. Позитивне и корисне новине савремених информационих и компјутерских технологија, донели су и низ проблема везаних за појаву и експанзију различитих облика и форми испољавања компјутерског криминалитета. Нове форме вредности, концентрација података, нове методе и технике деловања у другачијем амбијенту, те сужавање временске скале деловања, укидање лимита на просторна ограничења деловања, уз динамичност, покретљивост, инвентивност и стабилност ризика, јесу одреднице у које се уклапају и којима се руководе појединци и криминалне организације склоне различитим видовима злоупотреба.

Иако је данас немогућ живот и функционисање друштва у целини без употребе рачунара и савремене информатичке технологије, сазрела је свест да се ова корисна и потребна средства могу користити за недопуштене, противправне циљеве, у првом реду за прибављање противправне имовинске користи за неко лице или за наношење штете другима.²³

Појавни облици компјутерског криминалитета могу бити многобројни, али углавном се могу груписати на четири облика, а то су: крађа услуга; информацијски криминалитет; имовински и неимовински криминалитет. Област компјутерског криминалитета, односно различите видове злоупотреба и недозвољених радњи, теорија кривичног права прати, обрађује и разврстава, као дела која се односе на: компјутерске преваре, крађе добара, фалсификовање података и докумената, финансијске крађе, преваре и злоупотребе, хакерисање, крађе времена, вандализам, компјутерске шпијунаже и саботаже.

Интернет педофилија јесте посебно специфичан вид компјутерског криминалитета, јер педофили све више лутају електронским мрежама и траже жртве. Оне су нажалост деца, најосетљивији и најрањивији део људске популације. Стога се са правом у последње време, дискутује о распрострањености педофилије на интернету, укључивши и то, да ли таква дела улазе у категорију организованог криминала, јер се по правилу ретко завршавају на појединачним случајевима. Интернет је заправо постао ново „игралиште” доступније педофилима, где су деца

²³ Жељко Бјелајац, Јелена Матијашевић, Душко Димитријевић, „Значај успостављања међународних стандарда у сузбијању високотехнолошког криминала”, *Међународна политика*, бр 1146, Април–Јун 2012, Београд, стр. 66–85.

перманентно изложена непримереним сексуалним садржајима и узнемиравајућим и непријатељским порукама, што разорно утиче на њихов телесни и ментални склоп, односно психо-физички развој, што може бити опредељујуће за њихов будући биопсихолошки статус.²⁴

Интернет је дефинитивно сада постао глобални и главни комуникацијски медиј. Ипак, његова свеprisутност носи и опасност поготово за млађе кориснике. Пораст корисника социјалних мрежа (углавном млађе популације) је знатно утицао да се и број „интернет предатора“ (педофили, трговци људима) повећа. Тиме се намеће веома важна тема у области интернет безбедности а то је едукација и заштита деце и младих на интернету.²⁵

Праће новца

Праће новца је релативно нов феномен, међутим као криминална делатност представља једно од најраспрострањенијих кривичних дела у глобалним размерама. Овај феномен производи низ немерљивих негативних утицаја и има широк спектар повратних ефеката, како на економске и политичке, тако и на социјалне структуре сваке земље. Особеност овог кривичног дела састоји се у његовој разноликости начина извођења, софистицираности, степену организације, те напослетку међународном карактеру, што га чини посебно комплексним кривичним делом. Истовремено познато је да се највећи број кривичних дела са елементима организованог криминала извршава управо и искључиво са мотивом стицања имовинске користи, као основним мотивом, при чему је праће новца дериватан облик криминалитета, односно пратеће кривично дело, код којег мере превенције и поступци откривања захтевају посебну оспособљеност, стручност, преданост, организованост и координацију органа који се баве његовим сузбијањем. Све то ово дело чини једним од најопаснијих и најперфиднијих кривичних дела данашњице, које са становишта правне науке по мишљењу појединих аналитичара, има одређене елементе контроверзности.²⁶ Лаици, међутим на изговор овог термина, обично имају неке друге асоцијације.

²⁴ Željko Bjelajac, “Cyber Crime and Internet Pedophilia”, *Western Balkans From Stabilization to Integration*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2011, pp.437–456.

²⁵ Bjelajac Željko, Matijašević Jelena, Počuča Milan, „Значај едукације младих о злоупотребама на Интернету“,

Pedagoška stvarnost, 2012, vol. 58, br. 2, str. 207-220.

²⁶ Жељко Бјелајац, Милован Јовановић, „Специфичности феномена праће новца“, *Мегатренд ревија*, Вол. 9, Но 3, Београд, 2012, стр. 83–99.

Корупција

Израз корупција (*lat. corruptio*) је већ у доба старих Римљана описивао моралну исквареност и подмитљивост. Откако постоји државно организовање људске заједнице, корупција се јавља као прикривена појава, чије се размере не могу прецизно измерити и није је могуће у потпуности искоренити. Потреба прецизирања појма корупције у социолошким, правним, политолошким и економским истраживањима, а последично и у политичкој синтакси, довела је до еволуције дефиниције корупције. Данас појам корупције обухвата знатно шири спектар корупцијских дела од традиционално укореењеног примања и давања мита.²⁷

Корупција је феномен, који је перманентно присутан, и који са својим импликацијама прожима и потреса целокупне друштвене системе, како на микро, тако и на макро плану. Она представља најперфиднији и најкомплекснији вид организованог криминалитета и као таква доприноси његовој прогресији и укореењивању у институције система, па се с правом може истаћи да корупција представља „рак-рану” сваког друштва. Појам корупције не подразумева, како се то обично мисли, давање поклона и новчаница у плавим ковертама и не представља искључиво незаконито понашање, већ деградира моралне норме, промовишући изопаченост, поквареност, непоштење, непотизам и слично девијантно понашање.

Закључак

Глобализација је појам који се углавном користи за описивање промена у друштвима, култури и светској економији које доводе до драматичног пораста међународне размене (у трговини, култури, људима, идејама и сл.). Ова размена је у многомечему позитивна, али као и код сваке глобалне појаве, постоје и негативне последице. Ове последице највише погађају децу и младе и то како због њиховог посебног места у систему заштите тако и због њихове наивности и безбедносне некултуре. Наиме, млади имају проблеме које не могу увек да препознају и објасне, сусрећу се са појавама без претходне психолошке заштите, проблем углавном не могу сами да реше и/ил ине знају коме да се обраде за помоћ. Безбедносна некултура претпоставља да њихово сагледавање и вредносно квалификовање појава које претстављају претњу није

²⁷ Gerald E. Caiden, “Towards a General Theory of Official Corruption”, *Asian Journal of Public Administration*, Vol. 10, No. 3, University of Hong Kong, 1998, pp. 5–16.

убличено. Наиме, веома често се сусрећемо са појавом да деца немају адекватно развијене вредносне стандарде који ће им бити „брана“ од оваквих опасности.

Опасности на које посебно треба обратити пажњу и које се могу смањити адекватнијим приступом подизања безбедносне културе на виши ново су употреба опојних дрога, проституција, трговина људима, злоупотреба интернета.

Наиме, глобализацијим, као што смо раније објаснили, дошло је до неконтролисане употребе опојних дрога, која је током времена ескалирала попримивши велике размере. Трговина опојним дрогама, као један од појавних облика организованог криминала, подстиче и продукује општу кризу у друштву, дестабилизујући у великој мери његове развојне капацитете. Последице ових активности су много шире и озбиљније него што се на први поглед чини, па је постало јасно да се репресивним методама у овој области може мало постићи, односно да се приоритет мора пружити превентивним активностима, превасходно едукативним. Систем едукације је веома битан и то на три нивоу: едукација кроз систем здравства, едукација у оквиру система образовања (формално образовање) и едукација свих других учесника у сузбијању злоупотребе опојних дрога. У савременим условима живота деца различитих узраста су изложена различитим злоупотребама у области производње и промета опојних дрога. Психологија детета је врло деликатна, па се у процесу сузбијања трговине опојним дрогама нарочита пажња мора обратити на едукацију припадника државних органа која делују у области сузбијања ове врсте криминала, затим родитеља, али и саме деце.

Бројне су опасности и којима је млада популација корисника интернета свакодневно изложена. Последњих година дошло је и до експанзивног развоја социјалних мрежа на Интернету. Оне данас представљају садржаје који су веома популарни међу корисницима Интернета, а њихов утицај на младе је највећи. Млади су најугроженија циљна група већине појавних облика злоупотреба Интернета. Овакве околности су нарочито погодивале настајању, развоју и ширењу дечије порнографије. Упоредо са развојем Интернета, значајно је олакшана производња, али и дистрибуција порнографских садржаја са децом. Врло важна тема у области интернет безбедности јесте заштита деце и младих на интернету. Едукација и упозорења на нивоу родитеља играју можда најважнију улогу у превенцији и решавању овог проблема. Адекватна безбедносна култура свих корисника, а нарочито младих, императив је савременог друштва.

Неопходно је да се „безбедносна култура“ као обавезан предмет уведе у основне и средње школе. Због адекватнијег коришћења средстава, овај предмет не мора да има оцене нити да буде присутан целе године. Ова „животна обука“ мора да буде упечатљива са пуно слика из праксе, како би деца сазнала колико је сву страхоту дроге, алкохола, пушења, неопрезности у саобраћају. Сведоци смо тренда да се државе боре против ових опасности разним плакатима или рекламама, али мислимо да се на овај начин не постиже адекватан резултат. Наиме, огроман број реклама које обећавају бољи живот у иностранству за „конобарице, особе за чување деце, манекенке“ су много примамљивије од неких апстрактних упозорења. Морамо се сложити да ће младима много више корисити „положен испит“ из безбедносне културе него неки од огромног броја предмета које на пола слушају или не могу да примене у животу. Млади треба да постану активнији, са већим опсегом знања, разумевања и могућности да се суоче са проблемима, као и да негују оан понашања која ће значајно подићи њихов ниво безбедносне културе.

Литература:

1. Bjelajac Željko, Matijašević Jelena, Počuča Milan, „Značaj edukacije mladih o zloupotrebama na Internetu“, *Pedagoška stvarnost*, 2012, vol. 58, br. 2
2. Bjelajac, Željko, “Cyber Crime and Internet Pedophilia”, *Western Balkans From Stabilization to Integration*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2011
3. Caiden, Gerald E. “Towards a General Theory of Official Corruption”, *Asian Journal of Public Administration*, Vol. 10, No. 3, University of Hong Kong, 1998
4. Chambliss, William, *State-Organized Crime*, dostupno na internet adresi www.memresearch.org/econ/state-organized_crime.
5. Na dlanu, internet strana <http://www.nadlanu.com/pocetna/info/svet/STRAVICNO-Pogledajte-kako-GMO-razara-Argentinu-.a-218664.293.html.12/12/2013/>.
6. Passas, Nikos „Prekogranični kriminal i dodirne tačke legalnih i nelegalnih učesnika”, Colloquium Group on Cross-Border Crime: „Feudalizam u novom obličju — Ogledi o klijentelizmu, korupciji, organizovanom kriminalu i pokušajima reforme”, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji & The Organization for Security and Co-operation in Europe Vienna, Austria, Wolf Legal Publishers, Nijmegen, The Netherlands, 2007.
7. Ritchie, Robert, *Captain Kidd and the War Against the Pirates*, Cambridge, Harvard University Press, USA, 1986.
8. Szasz, Thomas, *Ideologija i ludilo – članci o psihijatrijskog dehumanizaciji čoveka*, (prevod), Zagreb, 1980.

9. Zirojević Fatić, Mina, "Nuclear Terrorism and Bioterrorism: Environmental Implication", u Jouni Jarvinen and Emma Hakala, *Energy Security and Environment in the Western Balkans*, 2012
10. Zirojević, Mina „Zloupotreba interneta u svrhe terorizma“, Međunarodna politika, Vol. LXIII
11. Zirojević, Mina, Đukanović, Dragan, Gajić, Dejan, „Tradicionalna i savremena shvatanja o kriminalu, organizovanom kriminalu i transnacionalnom organizovanom kriminalu“, u Bjelajac, Željko, Zirojević, Mina, *Organizovani kriminalitet izazov XXI veka*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2012
12. Željko, Bjelajac, Matijašević Jelena, Počuča, Milan, „Značaj edukacije mladih o zloupotrebama opojnih droga“, Pedagoška stvarnost, 2012
13. Bjelajac, Željko Jovanović, Milovan, „Pojedini aspekti bezbednosne kulture na internetu“, *Kultura polisa*, god. X (2013), br. 21.
14. Bjelajac, Željko, Jovanović, Milovan, „Specifičnosti fenomena pranja novca“, *Megatrend revija*, Vol. 9, No 3, Beograd, 2012
15. Bjelajac, Željko, Matijašević, Jelena, Dimitrijević, Duško, „Značaj uspostavljanja međunarodnih standarda u suzbijanju visokotehnološkog kriminala“, *Međunarodna politika*, br 1146, April–Jun 2012, Beograd
16. Bjelajac, Željko, *Organizovani kriminalitet – Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013.
17. Ignjotović, Đorđe, *Organizovani kriminalitet*, drugi deo, Beograd 1998
18. Simeunović, Dragan, *Nacija i globalizacija*, Zograf, Niš, 2009.
19. Stanarević, Svetlana, Ejodus, Filip i ostali, „Pojmovnik bezbednosne kulture“, *Centar za civilno-vojne odnose*, Beograd, 2009.
20. Ćirić, Jovan, „Država i organizovani kriminalitet“, *Sociološki pregled*⁶, br. 3/2005
21. Čomski, Noam, *Šta to u stvari hoće Amerika*, (prevod), Beograd 1995.

SAFETY CULTURE IN THE GLOBALIZATION ERA

Summary: In this paper authors tried to explain in detail the concept of globalization, security culture and their complex relationship. Special attention is dedicated to forms of organized crime and its impact on security culture and subjects of protection. Conclusion emphasizes the need for proper and compulsory education of children and youth as the most sensitive subjects.

Key words: *Globalization, protection, human security, organized crime*

МАРИЈА Р. ЂОРИЋ*

Факултет за европске правно политичке студије
Нови Сад

УДК 159.838:316.624

Монографска студија

Примљен: 15.12.2013

Одобрен: 17.01.2014

НАСИЉЕ У СПОРТУ (ТЕОРИЈСКЕ КОНТРОВЕРЗЕ И УЗРОЦИ)**

Сажетак: У раду се испитују теоријске контроверзе које настају приликом покушаја одређења узрока насиља у спорту. Посебна пажња у истраживању је посвећена објашњењу хулиганизма, који представља насиље публике на спортским приредбама (или поводом њих). Направљена је генеза насиља у спорту кроз историју, почев од античких времена у којима се зачињу Олимпијске игре, па све до модерног друштва. Ова компаративна анализа насиља у спорту је показала да је, без обзира на степен цивилизацијског развоја, насиље (некад мање, некад више) иманентно спортској публици. Уз помоћ широког дијапазона научних теорија аутор испитује узроке насилног понашања публике на спортским приредбама. У зависности од теоријског приступа, узроци насилног понашања публике на спортским приредбама могу бити разнолики, али је аутор мишљења да не постоји монокаузално објашњење и да све друштвене појаве укључив и хулиганизам, треба посматрати у констелацији одређених друштвених, економских, политичких и историјских догађаја.

Кључне речи: насиље, спорт, хулигани, хулиганизам, теорије

* mara.djoric@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Универзитета у Београду – Факултета политичких наука, Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту, (евиденциони број: 179076), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

Увод

Насиље у спорту (као форма социјалног облика насиља) које представља један од већих безбедносних проблема савременог друштва, егзистира од давнина. Могли бисмо рећи да су спорт и насиље повезани нераскидивим везама од првих корена цивилизације. Тамо где је било спорта било је и насиља у различитим појавним облицима. Спорт као неоспорно уносна и значајна сфера друштвеног живота може инволвирати различите облике насиља, али ћемо се ми у овом раду претежно бавити насиљем публице које се може оквалификовати као – хулиганизам.

Ова „британска болест“ се полако пренела и на друге државе, те је данас са научног становишта гледано потпуно невалидно елаборирати хулиганизам као искључиво „британски феномен“. Хулиганизам се развија тамо где постоји традиција навијачке културе, али му погодују и одређене економске, политичке и социјалне прилике које распирују насиље на спортским приредбама (или поводом њих). Како је спорт огледало друштва, он рефлектује најосетљивија социо-политичка таласања¹ и често најављује политичке конфликте који му тек предстоје². Управо из тих разлога је потребно сагледавати у каквом се историјском, временском, геополитичком и социо-економском контексту остварује хулиганско понашање. Хипотеза појединих енглеских социолога спорта да је насиље хулигана консенквенца фрустрације агресије коју емитује lumpen-пролетеријат (Taylor David, 2010) је „на стакленим ногама“ у модерном друштву. Наиме, многи хулигани заправо и јесу из породица у којима су родитељи високо образовани, веома богати или на значајним друштвено-политичким функцијама, што код њих ствара представу о томе да су недодирљиви.

Осим тога, треба правити дистинкцију између умерених навијача (којима може припадати било која персона која пасионирано прати репрезентацију земље или пак, неки спортски клуб) и екстремних навијача, које с правом називамо хулиганима. Док је првој категорији примарна спортска приредба, друга врста навијача (хулигани) користе спортска

¹ Дobar пример је сукоб навијачких група ФК “Ал Ахли” и ФК “Ал Масли” у постконфликтном Египту 1. фебруара 2012. године када је на фудбалском стадиону у Порт Саиду погинуло најмање 74, док је око 1000 људи било повређено. Ови нереди се могу сматрати консенквенцом политичких дешавања у којима је срушен вишедеценијски режим Хоснија Мубарака.

² Сматра се да је сукоб између навијача ФК “Црвена звезда” и навијача ФК “Динамо” на стадиону Максимир 13. маја 1990. године у Загребу био увертира пред дезинтеграцију СФРЈ.

дешавања као повод за насилно деловање. Иза насиља хулигана се често крије и деловање криминалних група које се баве трговином наркотика, укључив и остале илегалне активности. Не треба пренебрегнути ни чињеницу да су хулиганске групе у више наврата биле средство за којим су лако посезале поједине политичке структуре како би интезивирале или пак, смириле одређене друштвене тензије. Злоупотребу насиља у политичке сврхе можемо одредити као политизацију хулиганизма.

Да бисмо разумели одакле толико насиља у цивилизованом друштву, осврнућемо се на генезу насиља у спорту кроз историју, а потом ћемо покушати да уз помоћ различитих теоријских праваца објаснимо узроке насиља на спортским приредбама.

Насиље у спорту – генеза

Ерик Данинг (Erick Dunning) сматра да у погледу спорта стара Грчка представља пиједестал цивилизацијског досегнућа античког доба, док Римска империја симболизује регресију у варваризам (Dunning Eric, 1999). Упркос глорификацији старогрчког спорта не можемо тврдити да је у њему насиље било потпуно изопштено. „Крв, насиље, разуларена гомила, политичке манипулације, корупција, варање“ (Kyle Donald, 2007:128) су само неке од појава које су се могле срести за време Олимпијских игара. Колико је спорт био важан за Грке видимо по томе што су почели рачунање времена од првих Олимпијских игара³ које су се одржале 776. год. пре. н. ере у част врховног бога Зевса у Олимпији. Ове игре су имале специфичан карактер сакралности, јер су сви ратни сукоби током њиховог одржавања престајали, а саме игре би започињале религијским ритуалима. Важност спорта се код старих Грка огледала и у чињеници да су само мушкарци могли да се такмиче на Олимпијским играма, док је женама чак било забрањивано да буду у публици. Спорт је био резервисан само за изабране и привилеговане.

Са Римским царством долази до интензивирања бруталности у спорту. Рим је, пре свега, био војничка држава и није много марио за духовност попут Грка, па је код Римљана спорт у виду гладијаторских борби представљао добру забаву. У старом Риму се хладнокрвно гледало на убијање животиња као и људи, о чему сведочи велика популарност гладијаторских игара. Чак је из тога доба поникла изрека *Panem et circenses* („хлеба и игара“), коју је први изрекао Јувенал. Тако је рецимо,

³ Последње Олимпијске игре у античком периоду су се одржале 393. год. н. ере када их је владар Теодосије укинуо.

римски император Трајан када је освојио Румунију наредио да се 123 дана одржавају борбе са животињама у аренама као знак славља. Сматра се да је побијено на хиљаде животиња током императоровог тријумфа (Singer Peter, 2006).

Гладијатори су у Риму претежно били робови и криминалци који су имали задатак да забаве масу. Уколико би у арени гладијатор показао врхунске способности и постао миљеник публике (под условом да преживи), онда је постојала могућност да добије рудис (дрвени мач слободe), чиме би стекао слободу и почасно звање аматорес. Такву прилику су имали ретки јер су борбе биле сурове, а услови за опстанак и више него тешки. Посебно је био неповољан положај оних гладијатора који су носили назив паегниариус, јер су имали незахвалан задатак да се скоро голоруки боре са животињама, користећи при том, само бич. Амфитеатри, од којих је најпознатији био Колосеум, су представљали места у којима су се водиле борбе до смрти. Колико су биле бруталне гладијаторске игре можемо видети по томе да су многи гладијатори себи одузимали живот пре него ли изађу у арену, тако што су се намерно гушили храном или ударали главом о зид до смрти. Како бележи Касијус (Dio Cassius), нарочито морбидну пасију према гладијаторским борбама је показивао владар Комодус (Lucius Aurelius Commodus Antoninus) који је и сам учествовао у њима, тако што би окупио инвалиде који су у рату или због болести остали без ногу и хладнокрвно их убијао у борилишту (Wisdom Steven, McBride Angus, 2001).

У средњем веку је била танка граница између спорта и рата. То се посебно видело на витешким турнирима у којима су се комбиновале ратничке и спортске вештине, о чему је писао француски дипломата и историчар Жан Жусеран (Jean Jusserand): „Сличност између рата и витешких игара је била толико велика да је било немогуће повући јасну границу између њих“ (Guttmann Allen, 2004:52). Витешки турнири као симбол средњовековне храбрости, вештине и спорта су због високог интензитета насиља били забрањени од стране католичке цркве у периоду између 1130. и 1179. године.

Хуманизам и ренесанса представљају целокупни препород европског друштва у спиритуалном и материјалном смислу речи, што је веома значајно за развој спортских вештина. Са хуманизмом и ренесансом долази до цивилизованијег односа између такмичара, али и публика постаје умеренија и мање агресивнија. Фудбал се трансформише у игру виших класа у којој и мушкарци и жене могу учествовати, што представља напредак у односима полова, уколико се зна да је женама некада било забрањено чак и да посматрају спортске игре. Упркос свеукупном

просветљењу друштва, ренесанса није утицала значајно на потпуну елиминацију насиља из спорта. Енглеска аристократија је, рецимо, уживала у борбама паса, што је данас у већини земаља законом најстроже забрањено и третира се као кривично дело. Познато је да је гроф од Асекса 1598. године кренуо у борбу против Ираца водећи са собом псе који су пре тога били специјално дресирани за убијање ирских побуњеника (James Patrick, 2007:93).

У периоду ренесансе такозвани „крвави спортови“ представљали су значајан спектакл. Под оваквим спортовима подразумевамо и лов који је био популаран међу аристократским сталезом, док су борбе медведа и осталих дивљих звери са псима спадале у велики доживљај за припаднике нижих сталеза⁴. Према Патрику Џејмсу (Patrick James) сиромашни сталези су гледајући морбидне призоре у којима се животиње боре на живот и смрт, осећали већу моћ. Ово је још један доказ да је Макијавели био у праву кад је рекао да човек у себи носи огроман део анималне природе, иако поседује ратио. Фром (Fromm) пак, сматра да је лов иманентан садистичком типу личности, али такође истиче и то да је садизам много чешћа појава код исфрустрираних и немоћних људи који у насиљу према другима виде манифестацију своје моћи (Fromm, 1973). Но, ову Фромову тврдњу морамо узети са резервом, јер је свака врста генерализације без претходног сагледавања датог случаја, често пут у научни ћорсокак.

У деветнаестом веку спорт показује прогресивност у односу на минуло време, јер се стварају прва писана правила у спортским играма (Baker William, 2007). Олимпијске игре се обнављају 1896. године захваљујући Пјеру де Кубертену (Pierre de Coubertin), а чувено олимпијско гесло *citius, altius, fortius* (брже, више, јаче), постаје крилатица сваког спортисте.

Након завршетка Првог светског рата, насиље у спорту је имало много дубље политичко значење, поготово приликом сусрета репрезентација оних земаља које су у рату биле на супротним странама. У таквим ситуацијама спорт је имао симболичку функцију, јер је представљао сурогат рата у којем би она боља и јача страна побеђивала.

Током 60-их година 20. века насиље у спорту постаје све више израженије (посебно на фудбалским стадионима). Родно место фудбал-

⁴ У Србији се, рецимо данас, према Кривичном закоником за убијање и мучење животиња може добити казна до три године затвора, али се упркос томе и даље илегално одржавају борбе паса. Циљ оваквог „спектакла“ је забава људи и лукративни интерес, јер се организују клађења у којима је у оптицају велика количина новца.

ског хулиганизма је Велика Британија, а Ричард Гиљаноти, (Richard Guilianotti) сматра да је почетак модерног енглеског хулиганизма везан за телевизијски пренос утакмице 1961. године између „Тотенхама“ (*Tottenham*) и „Сандерленда“ (*Sunderland*). „Насиље између супарничких навијача, вандализам, провокација полиције и ривалитет између фанова били су први показатељи овог феномена“ (Guilianotti Richard, 2000:41), сматра Гиљаноти. Велики допринос у популаризацији хулиганизма остварили су медији који су преносили сцене насиља и на тај начин давали проблематичним навијачима на важности. Иако је насиље спортских навијача универзални феномен и јавља се на територији свих земаља „насилно и анти-социјално понашање код фудбалских фанова често се означава као фудбалски хулиганизам или понекад као *британска болест*“ (Frosdick Steve, Marsh Peter, 2005:3). Повезивање хулиганизма са Енглеском није нимало случајно јер се фудбал као игра најпре развија у овој земљи, а са њом и насиље публице. Такође треба нагласити да су и прве драконске казне за насилно понашање на спортским приредбама донете баш у овој земљи и то након чувеног Хејсела, када је држава почела озбиљно да решава проблем насиља у спорту.

У данашње време је спорт постао комерцијална забава и уносан бизнис. Намештање утакмица, некоректан однос између управа клубова и навијача, уплив политике у спорт, су само неки од проблема који прате модеран спорт. Спорт је постао једна од најзначајнијих сфера моћи и утицаја у друштву, али и сегмент друштвеног живота који је подложен корупцији. У сваком случају, обичан човек се увек идентификује са репрезентацијом своје земље или тимом за који навија, чиме се рађа навијачка култура која је мање или више присутна у свакој земљи. Међутим, иако је човечанство у цивилизацијском смислу речи далеко одмакло од античких и средњовековних правила у спорту, насиље као главни прагматички спорту и даље остаје да живи у модерном друштву.

Теорије о агресији и насиљу у спорту

Уз помоћ неколико теорија можемо објаснити насиље у спорту. То су: **инстинктивистичке теорије, теорије фрустрацијске агресије и теорије социјалног учења**, а посебну пажњу ћемо посветити и егзистенцијалној теорији Виктора Франкла (Viktor Emil Frankl).

Инстинктивистичке теорије полазе од тога да је човеково агресивно понашање урођено и предиспонирано инстинктом. **Сигмунд Фројд** је типичан представник инстинктивистичких теорија по којима

постоје два инстинкта или енергије које покрећу човека: *Eros* (као сексуални импулс или енергија живота и стварања) и *Tanatos* (као деструктивни импулс, или инстинкт смрти). Према овој теорији, човек је генетски предодређен да уништава друге (агресија) или пак себе (аутоагресија) јер га на то покрећу урођене ексцитације у организму у виду *Erosa* и *Tanatos* (Frojd Sigmund, 1964). По многим, Фројдова теорија је непоуздана јер није емпиријски верификована.

Иако **Алфред Адлер** не прихвата у потпуности Фројдов концепт *Tanatos*, он истиче биолошку улогу агресивности, мада је по њему основни покретач човека не сексуални нагон, већ *воља за моћ*. Адлер је био први који је критиковао Фројдову теорију, поготово њен део о сексуалности, сматрајући га пренаглашеним. По њему је тежња за личношћу најистакнутије зло културе човечанства, али исто тако сматра да се она може сузбити развијањем јачег осећања за заједницу (Адлер Алфред, 1996). Воља за моћ је основни покретач психичког динамизма човека и свуда присутан несвесан мотив психичких кретања.

Ерих Фром превазилази једностраност инстинктивиста и бихевиориста. У својој књизи “Анатомија људске деструктивности” указује на две врсте агресивности код човека: бенигну и малигну. Прва, бенигна агресивност је настала у сврху одбране, док је друга, тзв. малигна агресивност деструктивно-патолошког карактера. То је уништење ради уништења. Правећи компарацију између животињске и човекове агресивности Фром истиче да људска агресија далеко надмашује агресију човекових животињских предака: “Човек је, супротно од већине животиња, прави убица” (From Erich, 1984:11). По Фрому, животиње постају агресивне тек када се наруши њихова природна и друштвена равнотежа (на пример у јату или крду). Дакле, човекова хиперагресивност настаје као консеквенца стања које он производи (као што је нпр. пренасељеност) и због тога је учесталија у људском него ли животињском свету. За разлику од човека који може уживати у наношењу боли другима, таква ситуација се не може срести код животиња. У спорту можемо приметити обе врсте агресивности. Малигна агресија је својствена патолошким личностима, које долазе на утакмице само да би уживали у насиљу које ће спровести над неком од потенцијалних жртава, као што је случај са хулиганима, мада се среће и код неких спортиста који учествују у такмичењу са циљем да би повредили некога, а не да би остварили спортски резултат. Када би бенигну агресивност пренели на раван спорта, она би представљала оправдану борбу између ривала за бољи пласман и “преживљавање” у лиги (нпр. у фудбалу).

Конрад Лоренц (Konrad Lorenz) је представник инстинктивистичких теорија (и истраживач који је поседовао знање из више научних области)⁵ који је испитивао феномен агресије првенствено кроз анализу понашања животиња. Он сагледава агресију животиња кроз уништавање сопствене врсте. Лоренц Дарвинову теорију “борбе за опстанак” доживљава не као борбу различитих, већ као борбу претежно истих врста. Испитујући понашања коралних риба у топлим морима он закључује да су оне знатно агресивније према сопственој врсти, него ли према било којим другим врстама. Постоје неколико разлога зашто је то тако. Пре свега, агресивност је мотивисана потребом јединки за равномерно распоређивањем у оквиру настањивог простора. Рецимо, жабе обележавају своју територију кретањем, док пси и мачке то раде мирисима. Други разлог агресије међу истим животињским врстама, бар када су у питању мужјаци, је у вези са сексуалним нагоном. Такође веома значајан мотив за агресивност је одбрана младунаца у функцији одржања врсте. Слично је и код човека – он се бори када је његов живот и живот његовог потомства угрожен. Међутим, оно што је заједничко и човеку и животињама, како примећује Лоренц, јесте да је “страх најинтензивнији нагон за борбу” (Lorenz Konrad, 1970:30). Тешко је на основу изучавања животиња правити законитости о човековом агресивном понашању, али је чињеница да нагони могу код човека утицати на ирационално понашање које се среће и у спорту.

Док Конрад Лоренц сматра агресију биолошким појмом, а Фројд психолошким, **Виктор Франкл** (Viktor Emil Frankl)⁶ као представник **егзистенцијалне теорије** сматра да је агресивност повезана са узроцима који могу бити психолошке или физиолошке природе. По Франклу се агресивни нагон не налази у човеку, већ се манифестује као став човека према некоме или нечему. Насупрот теоријама мотивације по којима човек има потребу да се реши унутрашње напетости (нпр. доживљавање катарзе уз помоћ спорта приликом навијања), Виктор Франкл сматра да човек има потребу за успостављањем смисла живота, тако што се повезује са другима, дајући себе. У књизи “Нечујан вапај за смислом”, он подвлачи да услед превеликог изобиља савремено друштво губи смисао свога постојања, па стога човек ствара напетост како би живот учинио узбудљивијим и изазовнијим. Спорт је једна врста изазова за човека. За Франкла је спорт “модерни световни облик аскетизма” (Frankl Viktor,

⁵ Поред медицине је завршио зоологију и докторирао на филозофији

⁶ Виктор Франкл је оснивач тзв. *треће психијатријске школе* у Бечу после Сигмунда Фројда и Алфреда Адлера. По њему, дух човека не може оболети, већ само патити од непостојања смисла живота. Овај став је близак филозофији Томе Аквинског.

1981). Интересантно је да овај поборник логотерапије⁷ разликује мржњу од агресивности по томе што иза мржње увек стоји нека намера. Исто важи и за љубав. У популарним спортовима (попут фудбала), код којих су емоције навијача на навишем степену, врло често можемо говорити о мржњи једних навијача према другима, али и о ретким случајевима мржње навијача према спортистима које сматрају “издајницима”. Долазак некадашњег капитена и голмана “Црвене Звезде” Владимира Стојковића у “Партизан” је изреволтирао не само навијаче, већ и управу клуба “Црвена Звезда” која је најавила одузимање чланске карте Стојковићу. Осим што су из „Ред кафеа“ на стадиону у Љутице Богдана „Делије“ уклонили његов урамљени дрес, на којем је стајала порука „За све звездаше“, на интернету су освануле многобројне претње Стојковићу, док су на Фецебоок-у направљене групе у којима чланови вређају голмана српске репрезентације. Па ипак, најбизарније је било објављивање Стојковићеве умрлице по разним медијима. У једној од њих пише да је „преминуо Звездин голман, Звездино дете и понос Партизана Владимир Стојковић“, односно да ће се сахрана обавити на „првом следећем дербију“⁸. Овакве тензије су резултирале озбиљном агесијом према Стојковићу који је чак био нападнут од стране „звездаша“ уочи утакмице у квалификацијама за Европско првенство у Ђенови 2010. године. Међутим, оваква реакција навијача није ништа ново. Када је 1986. године фудбалер Милко Ђуровски прешао из “Црвене Звезде” у “Партизан”, Делије су то доживеле као најгору издају, док је био још интересантнији случај са фудбалером Велибором Васовићем који је 1964. године прешао из “Партизана” у “Црвену Звезду”⁹. Иако је Васовић у “црвено-белом” дресу освојио шампионску титулу Југославије, због константних претњи које су стизале од навијача “црно-белих” он је био приморан да се врати ФК “Партизан”.

Теорије фрустрацијске агесије сматрају да неостварена жеља рађа фрустрацију, а да аналогно томе долази и до агресивног понашања. Ова теорија која је настала тридесетих година двадесетог века опонира инстинктивистичка схватања и њен најзначајнији представник јесте **Дон Далард** (John Dollard). Касније је утврђено да иако изазива бес и љутњу, не мора свака фрустрација обавезно произвести агесију. Нил Милер (Neal Miller) је делио мишљење са Далардом и сматрао да фрустрација

⁷ Логотерапија којом се бави Виктор Франкл се базира на хуманизму и сврстава се у егзистенцијалну психијатрију. Логотерапија имплицира лечење и исцељивање смислом

⁸ Према: <http://www.pressonline.rs/sr/sport/fudbal/story/131288/Navija%C4%8Di+Zvezde+pobesneli%3A+Stojkovi%C4%87u+prete+smr%C4%87u!.html>, 01.09.2010.

⁹ Пре тога се никад није десило да неки славни фудбалер из “Партизана” пређе у “Црвену Звезду” и обратно.

не изазива увек агресивно понашање. Када је узрок фрустрације недоступан, као објекат испољавања агресивности се узима доступна жртва. То може бити неко слабији од нас, неко близак из породице, или неко ко нам је “стао на жуљ” у датој ситуацији.

Фрустрацијска агресија се може приметити код младих људи у Србији који одлазе на утакмице да се забаве али и да нађу вентил за своје незадовољство. Године санкција, ратова, економске кризе и нестабилне политичке ситуације имале су негативан утицај на породице које су се суочавале са свим тим проблемима, а нарочите последице се осећају код омладине која је расла у таквим условима. Млади људи представљају друштвени слој који је у трагању за својим идентитетом склон скретању са правог пута, што може предиспонирати девијантне облике понашања. Бесперспективност, лош животни стандард (поготово у транзиционим системима) и непостојање смисла живота, неки су од примарних узрока који утичу на појаву фрустрацијске агресије код омладине, али и код зрелих људи. Стога није ни чудо што многи навијачи налазе катарзу на стадионима кроз разне врсте насиља и девијантно понашање.

По **теорији социјалног учења** агресија није урођени нагон већ настаје као процес учења. **Алберт Бандура** је тврдио да се овакво понашање углавном везује за принцип награде и казне. Бандура је сматрао да постоје неколико врста учења: моделирање, имитација, посматрање и симболичко учење (Bandura Albert, 1970). Данас се агресија претежно учи захваљујући мас-медијима¹⁰ од којих су најбитнији телевизија (филмови са сценама насиља, нецензурисане сцене из ријалити шоу програма и сл.) и интернет (разне насилне игрице и сл.). Агресија се може учити и из непосредне околине, нпр. породице. Уколико је отац често агресиван према мајци и осталим члановима породице врло је вероватно да ће представљати модел који ће неко од деце прихватити. Агресивно понашање на спортским стадионима се може усвојити и од старијих навијача, који често представљају млађим нараштајима идоле. Највећи узор су тзв “жестоки момци” који се доказују кроз туче и криминално понашање. Кроз опонашање негативних идола на стадионима многи млади траже одређено место у навијачкој групи, чиме потврђују свој идентитет.

Мет Џервиш разликује две врсте агресивности у спорту: инструменталну и непријатељску (Matt Jarvis, 2002). Непријатељска агресија има тежњу да уништи противника и да му свесно нанесе бол и патњу.

¹⁰ О утицају медија и медијској манипулацији видети више у: Деспотовић Љубиша, Јефтовић Зоран, “Геополитика, медији и безбедност - негативни стереотипи и медијска манипулација”, *Наука, безбедност, полиција*, бр. 1, 2011, стр. 33-42.

Она је деструктивног карактера и обично иде у пару са љутњом и бесом. Што се тиче инструменталне агресивности и она жели да надвлада противника, али њен циљ је другачији – то више није жеља за повређивањем супарника, већ је примарни циљ остваривање додатних поена и боље позиционирање у спорту. Симплификацијом наведених врста агресивности долазимо до закључка да је непријатељска агресија “уништење ради уништења”, док је инструментална агресија нападање зарад бољих спортских резултата и победе.

Према Гранту Џарвију у спорту можемо издвојити неколико врста насиља (Jarvie Grant, 2006):

1. **Насиље гомиле** (масе) на спортским дешавањима, под којим обично подразумевамо хулигане
2. **Насиље међу спортистима** које подразумева недозвољени физички контакт
3. **Сексуално насиље** према млађим играчима од стране тренера или надређених
4. **Насиље мас-медија**. Реч је о насиљу које је инструментализовано и мотивисано од стране средстава јавног информисања, а које имплицира неко-ректно и непрофесионално извештавање.

Како истичу Лин Мари Џејмисон (Lynn Marie Jamieson) и Томас Ор (Thomas Orr), насиље у спорту се може јавити у чак осамнаест различитих облика међу којима су: насиље под утицајем дроге, насиље које за крајњи циљ има понижење појединца, уплитање криминала у спорт, насиље под утицајем националистичких идеологија...а посебно је интересантан пример “спортског тероризма” под којим се подразумева напад који изводи терористичка организација за време спортских дешавања над такмичарима (Jamieson Lynn Marie, Orr Thomas, 2009:10). Израз “спортски тероризам” је научно невалидан, јер иако се нападају спортисти или се терористички акт спроводи за време важних спортских догађаја, тероризам не можемо одређивати стриктно према месту извођења напада. Према Драгану Симеуновићу најпрецизнија класификација тероризма је она која се врши према “главним циљевима тероризма, односно према прагматско-циљној оријентацији терориста, према њиховим претежним методима и средствима и према типу актера-субјеката тероризма” (Симеуновић Драган, 2009:82) и додаје како је могуће извршити класификацију једино ако се поштује “начело претежности и установљавања неког својства као најбитнијег, а не ако се трага за некаквим, у веберовском смислу чистим моделима тероризма” (Симеуновић Драган, 2009:82). Стога је непримерено говорити о “спортском тероризму”, јер бисмо у том случају ако користимо место дешава-

ња терористичког акта као главни критеријум класификације, могли навести безброј примера тероризма – “позоришни тероризам”, “школски тероризам”, “железнички тероризам”, “аутобуски тероризам” и сл.

Ми ћемо издвојити неколико врста насиља у спорту на основу актера-субјеката насиља.

1. Први облик насиља се може јавити **између самих спортиста**. Овакво насиље се сматра прекршајем за који се на пример, у фудбалу може добити жути, а у тежим случајевима и црвени картон. Ударање играча између себе када судија не види, саплитање, али и вређање (као облик психичког насиља) су типични примери насиља међу спортистама. Тако је меч Акрополис купа у Атини 2010. године прекинут два и по минута пре краја због жестоког физичког сукоба репрезентативаца Грчке и Србије. Сличне сцене биле су присутне и у у финалу домаћег плеј-офа 2010. године, у сукобу кошаркаша “Партизана” и “Хемофарма” у Вршцу.

2. **Насиље према судијама** је други облик насиља који можемо срести на спортским дешавањима. У оваквим ситуацијама су обично спортисти субјекти насиља (мада и публика може бити субјект насиља), док судији припада улога објекта насиља. Повод за насиље је обично некоректно суђење (или га као такво спортисти или публика перципирају), а узроци могу да буду вишеструки – од личне фрустрације нападача, некоректног понашања судије, до немоћи спортиста услед лоше игре. Пример насиља према спортском судији смо имали 2010. године када је заменик дисциплинског судије ФС Србије Драгче Димитријевић брутално претучен испред свог стана, а нападач му је поручио да је то због фудбала. Сличну ситуацију имали смо 2008. године када је утакмица трећег кола прве лиге Републике Српске у фудбалу између “Дрине” из Зворника и “Дрине ХЕ” прекинута у 88. минуту због напада гостујућих играча на помоћног судију Синишу Радића из Лакташа.

3. **Насиље између тренера и фудбалера** се ретко дешава, али га не треба занемарити. Оно је најчешће присутно у форми вербалног, тј. психичког насиља док је физичко насиље ређе. Између тренера и играча може постојати нетрпељивост. Рецимо, познато је да је некадашњи тренер ФК “Рома” Фабио Капело (Fabio Capello) био у отвореној свађи са капитеном тима Франческом Тоттијем (Francesco Totti) али је био омражен и од стране навијача. Најпознатији скорашњи пример физичког насиља између тренера и фудбалера се догодио 3. маја 2012. године на утакмици између “Фиорентине” (Fiorentina) и “Новаре” (Novara), када је Делио Роси (Delio Rossi), тренер “Фиорентине” физички напао фудба-

лера овог клуба, Адема Љајића¹¹. Физичком обрачуну је претходила вербална препирка након што је Роси повукао Љајића из игре у 32. минути утакмице. После овог немилостивог догађаја Роси је добио отказ и суспензију на три месеца, док је Љајић кажњен новчаном казном и забрањеном игре у матичном клубу до краја сезоне.

4. Четврти облик насиља којим ћемо се бавити у овој студији представља **насиље публице на спортским приредбама**. Популарнији назив за ову врсту насиља у спорту јесте хулиганизам, који смо дефинисали као “насилно понашање којим део публице инспирисан спортским догађајима кроз припадање навијачкој групи изграђује свој персонални идентитет који исказује фрустрацијску агresiју деструкцијом материјалних ствари или повређивањем противника“ (Ђорић Марија, 2010:385).

Насиље публице се, иначе, може манифестовати у неколико облика:

- као насиље према спортистима (што је ређе)
- као насиље према судијама и тренерима
- као насиље према органима јавног реда и мира (полиција)
- као насиље према другим навијачима и
- као насиље које је усмерено ка материјалним стварима

Без обзира где се одвијају утакмице, насиље публице је у мањој или већој мери присутно свуда где постоји навијачка култура. Изучавајући културу САД, Вилкокс (Wilcox) је дошао до закључка да се спорт може дефинисати као “доминантан систем културолошких вредности једне нације” (Jamieson Lynn Marie, Ott Thomas, 2009:15). Чињеница је да се спорт рефлектује на целокупно друштво, али рекли бисмо да постоји и повратна реакција друштва на спорт. Поготово је у данашње време доминантан утицај политике на спортска дешавања, па често можемо говорити и о “политизацији спорта” која је директно повезана и са “политизацијом хулиганизма”. Уколико боље сагледамо видећемо да спорт представља део идентитета једне државе и њених грађана, па је стога оличење религијских, културолошких и политичких вредности те земље. Осим тога, спорт често служи и за промоцију дискриминисаних мањина. Такав случај смо имали на Олимпијским играма 1968. године када су Томи Смит (Tommy Smith) и Џон Карлос (John Carlos) протестовали на подијуму дизањем песница дајући подршку

¹¹ Фудбалер Адем Љајић је познат и по сукобу са селектором српске репрезентације Синишом Михајловићем, који га је избацио из тима јер је Љајић супротно уговору о понашању који су играчи потписали, одбио да пева химну Републике Србије пре утакмице правдајући такво понашање личним уверењима.

“Црним пантерима” који су се борили свим, па чак и виолентним средствима за права црнаца у Америци (Bodin Dominique, Heas Stephane, Robene Luc, 2004).

Ентони Стор (Anthony Storr) је у свом познатом делу “Људска агресија” тврдио да љутој мачки није ништа сличније од друге љуте мачке, као што и љутом човеку највише наликује други љут човек (Стор Ентони, 1989). Тако је и у спорту. Насиље једне навијачке групе инспирише друге навијаче да користе насиље, при чему једни наликују другима. Насиље једног спортисте предиспонира насиље његовог ривала. Оно што највише брине код употребе сваке врсте насиља, а посебно оне код хулиганских група на стадионима, је да се тешко зауставља кад једном крене. Стор тврди да је потребу за насиљем теже отклонити, него ли пробудити, кад су у питању нормалне животне околности и друштво. Због тога треба водити рачуна да се на све могуће начине сузбије агресивност или да се трансформише у позитивном смислу речи, како не би прерасла у насиље. Једном покренуто насиље је као лавина – неконтролисано је, интензивно и тешко га је зауставити.

Постоје и они теоретичари који сматрају да се потиснути бес мора каналисати на неки начин: “Насиље можемо преварити једино ако га не лишимо сваког вентила за пражњење, односно уколико му подметнемо нешто да набодје на зуб” (Žigat Rene, 1990:12). Овде се ради о могућности компензације веће жртве за мању. И данас су остали обичаји жртвовања животиња (приликом изградње куће нпр.) што је, уствари, замена за људску жртву коју су разна племена попут Маја и Астека приносили боговима да би им кренуло на боље.

И спорт захтева жртве. Да би неко био успешан спортиста чекају га напорни тренинзи, одрицања и висока дисциплина. Када је реч о хулиганима они захтевају “жртвено јагње” услед неиспуњења очекиваних циљева на утакмицама. Обично су жртве навијачи супарничког клуба, који у исто време представљају и објекте насиља, а када је немогуће осветити се правом извору фрустрације, онда у налету агресије страда све што се нађе на путу: од столица на стадиону, преко уличних аутомобила и жардињера.

Упркос претходно наведеним теоријама можемо констатовати да је насиље на спортским приредбама између осталог предиспонирано и деловањем наркотика и алкохола, које поједини хулигани користе. Наишли смо и на истраживања по којима један од узрока насиља може бити и висока ваздушна температура. На пример, истраживања из деветнаестог века (Guerry), су показала да је у периоду од 1826. до 1830. године у Француској за време високих температура било више кри-

вичних дела против живота и тела људи него ли кривичних дела против имовине. Ову тезу је подржао и Ломбросо (Cesare Lombroso) који је 1911. године утврдио да су убиства учесталија у јужном делу Енглеске, за разлику од севера (Baron Robert, Richardson Deborah, 2004). Данас узрочно-последични однос између топлоте и насилног понашања човека доказују студије многих научника (Haggies i Stadler, Larrick, Fein итд.), али их морамо узимати са опрезом када објашњавамо насилно понашање хулигана.

Закључак:

Насиље у спорту представља претежно социјалну врсту насиља која је данас најизраженија у форми хулиганизма. Консенквенце хулиганизма су вишеструке почев од материјалне штете до људских жртава, а узроци хулиганског понашања могу бити различити. Вербална експресија насиља се на спортским догађајима манифестује кроз „говор мржње“, док се невербална комуникативна функција насиља испољава кроз физички напад. Ова невербална експресија насиља се понекад, много ефективније преноси од вербалне поготово кад се уведе у обзир и тзв. „психологија гомиле“ о којој је давно писао Гистав Ле Бон (Le Bon Gustav, 1995). Оно што нам даје маса јесте осећај моћи, који наравно има своју цену, а која се огледа у губитку индивидуалности и персоналног идентитета. Још једна битна карактеристика придодаје „магијску“ моћ насиљу у гомили, а то је чињеница да - нико није крив када су сви криви.

У савременом друштву долази до комерцијализације насиља захваљујући мас-медијима који све више промовишу деструктивно понашање, а што има утицаја и на спорт¹². Сматра се да „до четрнаесте године деца виде преко једанаест хиљада убиства на телевизији, а сваки цртани филм просечно има двадесет и шест сцена насиља“ (The ABC's of bullying Prevention, 2005:14). Телевизија и интернет све више промовишу како физичко тако и вербално насиље, а ми смо сведоци енормне популарности реалити схов програма у којима се чак сматра пожељним ма која врста насиља, јер повећава гледаност. Истраживање које је објављено у научном часопису Педиатрицс показује да у САД 90 % деце узраста од 8 до 16 година игра у просеку 13 сати недељно видео игре

¹² Видети више о томе у: Симеуновић, Драган, “Violence in the "Old" (Paper Press, Television, Web 1.0) Media and the New Media (Electronic Press, Digital Video, Web 2.0) in Serbia”, *Review of International Affairs*, vol LXII, No. 1143 јули-септембар, 2011, стр. 34-48.

од којих су многе насилне, што утиче на повећање њихове агресивности (Ybara Michele, Diener West Marie, Markow Dana, Leaf Philip, Hamburger Merle, Boxer Paul, 2008: 929-937). У таквој друштвеној клими која популаризује насиље на виртуелном плану кроз компјутерске игрице, интернет и остале модерне медије, за очекивати је и пораст насиља у реалном животу, укључујући и спортске стадионе.

Насиље је одувек било пропратни део спорта, само су се мењале форме његовог манифестовања. Строге, готово драконске казне за недолжно понашање на спортским приредбама данас примењују оне земље које су имале непријатна искуства са насиљем навијача, али и то није довољно у сузбијању хулиганизма. Много битније од санкционисања насиља је рад на његовој превенцији, који би требало да укључи целокупно друштво.

Многи теоретичари су покушали да продру у суштину насиља на спортским приредбама. Чињеница је да не постоји монокаузално објашњење насиља у спорту јер узроци, као и поводи за насиље могу бити вишеструки и варијабилни.

Литература:

1. Adler Alfred: (1996) *Poznavanje čoveka*, Matica srpska, Novi Sad
2. Baker William: (2007) *Playing with God: religion and modern sport*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
3. Bandura Albert: (1970) *Social learning and personality development*, Rinehart and Winston, Holt, London
4. Baron Robert, Richardson Deborah: (2004) *Human Aggression*, Plenum, Pub Corp
5. Bodin Dominique, Heas Stephane, Robene Luc: (2004) *Sport and violence in Europe*, Council of Europe Pub., Strasbourg
6. Despotović Ljubiša, Jeftović Zoran: (2011) “Geopolitika, mediji i bezbednost - negativni stereotipi i medijska manipulacija”, *Nauka, bezbednost, policija*, br. 1, Beograd
7. Dunning Eric: (1999) *Sociological Studies of Sport, Violence and Civilisation*, Routledge, New York and London
8. Ђорић Марија: (2010) “Politizacija huliganizma”, *Politička revija*, br. 3, Beograd
9. Frankl Viktor: (1981) *Nečujan vapaj za smislom*, Naprijed, Zagreb
10. Frojd Sigmund: (1964) *Uvod u psihoanalizu*, Kosmos, Beograd
11. From Erih: (1964) *Anatomija ljudske destruktivnosti II*, Naprijed, Zagreb
12. Guttman Allen: (2004) *Sports : the first five millennia*, University of Massachusetts Press, Amherst, Mass.
13. Guilianotti Richard: (2000) *Football – a sociology of the global game*, Policy Press, London

14. Jamieson Lynn Marie, Orr Thomas: (2009) *Sport and violence: a critical examination of sport*, Elsevier, Amsterdam
15. Jarvie Grant: (2006) *Sport, Culture and Society*, Routledge, London and New York
16. Jarvis Matt: (2002) *Sport Psychology*, Routledge, London
17. Kyle Donald: (2007) *Sport and spectacle in the ancient world*, Blackwell Pub. Malden, MA.
18. Le Bon Gistav: (1995) *Psihologija gomila*, Papirus, Trgokom, Novi Sad
19. Lorenc Konrad: (1970) *O agresivnosti*, Vuk Karadžić, Beograd
20. Patrick James: (2007) *Renaissance and reformation*, Marshall Cavendish, cop. Tarrytown (N. Y.)
21. Simeunović Dragan: (2011) "Violence in the "Old" (Paper Press, Television, Web 1.0) Media and the New Media (Electronic Press, Digital Video, Web 2.0) in Serbia", *Review of International Affairs*, vol LXII, No. 1143 juli-septembar, Beograd
22. Simeunović Dragan: (2009) *Terorizam*, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd
23. Singer Peter: (2006) *In defense of animals : the second wave*, Blackwell Publ., Malden
24. Stor Entoni: (1989) *Ljudska agresivnost*, Nolit, Beograd
25. Taylor David: (2010) *Hooligans, harlots, and hangmen: crime and punishment in Victorian Britain*, Praeger, Santa Barbara, Calif.
26. *The ABC's of bullying Prevention*: (2005) National Professional Resources, Port Chester, New York
27. Wisdom Steven: (2001) McBride Angus, *Gladiators*, Osprey Military, Oxford
28. Ybara Michele, Diener West Marie, Markow Dana, Leaf Philip, Hamburger Merle, Boxer Paul: (2008) "Linkages Between Internet and other media violence with seriously violent behavior by youth", *Pediatrics*, Vol 122, Issue 5
29. Žirar Rene: (1990) *Nasilje i sveto*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad

VIOLENCE IN SPORT (THEORETICAL CONTROVERSIES AND CAUSES)

Summary: The paper deals with the theoretical controversies that arise when trying to determining the causes of violence in sports. Special attention has been devoted to the explanation of hooliganism, which represents public violence at sport-events. Regarding the genesis of violence in sport throughout history, the paper made comparative analyses from ancient times in which they conceive Olympics, to modern society. This comparative analysis of violence in sports through history has shown that, regardless of the level of civilization development, violence (sometimes

less, sometimes more) immanent sports audience. Depending on the theoretical approach, the causes of violent behavior in public sporting events may be different, but the author is of the opinion that there is no monocausal explanation and that all social phenomena inclusive and hooliganism should be seen in the constellation of social, economic, political and historical events.

Key words: violence, hooligans, hooliganism, theories

III

ИСТОРИЈА, ПОЛИТИКА, ДРУШТВО

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ*
Институт за политичке студије
Београд

УДК 94(439).2:325
Монографска студија
Примљен: 05.12.2013
Одобрен: 17.01.2014

КОЛОНИЈАЛНА ПОЛИТИКА АУСТРОУГАРСКЕ ПРЕМА БАЛКАНСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

*Ако чините добро, чините га за се-
бе, ако чините зло, чините га себи.*
Ганди

Сажетак: Овај рад је покушај аутора да подсети научну јавност на бурне догађаје са почетка XX века, као и да укаже на насиље Аустро-Угарске монархије према Србима на простору Балкана. Очито Аустро-Угарска се према балканским народима понашала као колонијална сила, тј. метропола према провинцији на најгрубљи могући начин. Своју економску моћ демонстрирала је царинским ратом од 1906 до 1911, када је сматрала да ће Србију економски уништити. Друштвена неједнакост у Босни и Херцеговини коју је свесно успоставила Аустро-Угарска Монархија узрок је стварања разних политичких фракција код Срба у Босни и Херцеговини, па се може рећи да је и узрок револуциоанрне делатности „Младе Босне”. Аустрија је те разлике очигледно знала искростити, уз помоћ њеног политичког принципа *divide et impera*. У анализи односа периферије и метрополе на почетку XX века, а у време владавине Аустроугарске монархије на Балкану овај рад треба дати одговор на питања која првенствено дефинишу периферију и метрополу и њихов однос, односно насиље метрополе над периферијом, које је Аустро-Угарска у континуитету примењивала. Овај приступ се у раду анализира са политичког и правног аспекта. У тој анализи се полази од Веберове тезе да „нерашчлањена разноврсност чињеница не доказује да треба створити нејасне појмове, него обратно: да оштре (‘идеалнотипске’) појмове треба правилно примењивати

Кључне речи: Аустро-Угарска, метропола, колонијализам, провинција, царински рат

* gacinovicr@gmail.com

Продирање капитализма у Босну и Херцеговину показује све типичне индикаторе капиталистичког освајања провинције од стране метрополе, чије су карактеристике: велика улога државног капитализма, неограничена и пљачкашка експлоатација природних богатства од стране приватног капитала, спречавање развика домаће индустрије потрошних добара, максимално искоришћавање јевтине радне снаге и чисто политички мотиви у привредно-политичким мерама.

Међутим, за консолидовање и стабилизацију тек освојене позиције у етапном наступању Аустроугарске монархије на Балкан, није било довољно само привредно деловати. Требало је интензивирати и политичку активност. И након великих напора Аустроугарске монархије да у Босни и Херцеговини стабилизује своје позиције као метропола, у крајњем смислу (уместо очекиваних резултата) чекао ју је потпуни неуспех. Дакле, Беч није успео да оствари јасно искристалисану босанско-херцеговачку политичку концепцију, није успео да већ постојећа национална и политичка стремљења повеже и амалгамира, и зато је у другом периоду своје владавине – после смрти Бењамина Калаја (Benjamin Kállay), напустио углавном све те покушаје и настојао да политички завлада земљом искоришћавањем постојећих националних, верских и социјалних супротности, у чему је, уосталом имао много више успеха. Операционализацију својих намера желео је остварити кроз низ политичких мера. *Прва*, на велико замишљена акција била је Калајева мисао о формирању босанске нације. Као савестан и педантан бирократа он је одмах, не губећи времена, створио спољне амблеме те своје „*нове нације*“: грб и заставу, а српски и хрватски језик прогласио је једноставно босанским. И онда је административно ликвидирао Србе и Хрвате у Босни, изјавивши да у њој нема ни Срба ни Хрвата, него само Босанца.¹ У том духу редигован је и лист „*Бошњак*“, који је издавала окупациона влада. Али, све је било узалуд. Сем неколицине муслимана, нико се није прихватио ове Калајеве идеје. *Друга* политичка мера била је нерешавање аграрног питања. То је био најтежи и најкомпликованији проблем пред којим је стајала Аустроугарска администрација. Без решавања аграрног питања, Аустроугарска монархија је морала рачунати на све отвореније непријатељство и на све борбенији национализам српског народа, а суочавала се и са оштром опозицијом муслимана. Настојећи да нађе једно средње решење, које би задовољило и беговат и бар

¹ Интересантно је да се Франц Фердинанд вратио на ову мисао 1914. године. Дан пре атентата он је, према г. Боривоју Јевтићу, рекао: „*Скините те заставе. Ја не познајем овде никаквих Срба и Хрвата. Ја знам овде само за Босанце.*... – Боривоје Јевтић: *Сарајевски атентат*, стр 32, Сарајево, 1923.

један део Срба, она је успоставила формулу о факултативном откупу кметова, која је постала закон 1911. године. Тиме је придобила муслимане за себе, и искористила прилику да на том питању отворено разједини Србе, међу којима је настао јаз не само услед интригантске и маневарске политике Беча, како то често жели да се прикаже, него услед супротности које су се родиле новим економским и социјалним развојем Босне и Херцеговине. Задржавајући феудалне односе, Аустрија није имала намеру да тиме стварно помогне економски муслиманима, јер је услед све већег развоја новчане привреде и новог начина живота беговат је (и поред задржавања својих привилегија), стварно све више економски слабио и све се више задуживао. Једини циљ Беча био је политичко придобијање муслимана. То је постигнуто. Што је босанско - херцеговачка пољопривреда од тога трпела, па према томе и цела привреда земље, за Аустрију није било важно. Она је радила на привредном подизању земље само уколико је то било у њеном интересу. *Трећи* покушај политичког освајања Босне и Херцеговине, по замисли је у политичком смислу најпримитивнији, по изгледима најбезизгледнији, а по неуспеху највећи и најочевиднији. За њега се није аустријска управа службено везала, али га је без резерве помагала. То је католичка акција и прозелитизам² врх босанског надбискупа Штадлера. Сем стварања великог политичког утицаја код Хрвата, ова акција је доживела потпуни неуспех и изазвала јаку реакцију и Срба и муслимана.³ Према томе, може се закључити да, супротно привредној политици, која је дала позитивне резултате, без обзира на њене мотиве, чисто политичка активност Аустрије није имао великог успеха. Претварање новчане привреде у натуралну, развој капитализма у земљи, стварање и јачање самосвесне грађанске класе и, као логична последица тога стварања, јачање класних супротности међу Србима, изазвали су политичко нејединство у српском народу и стварање политичких фракција са разним интересима, разним захтевима и разним методама борбе. Услед овог развоја и сенка окупације и националног угњетавања није једнако тамна за све друштвене класе. Друштвена неједнакост у Босни и Херцеговини коју је свесно успоставила Аустроугарска монархија узрок је стварања разних политичких фракција код Срба у Босни и Херцеговини, па може се рећи да је и узрок револуционарне делатности „Младе Босне”. Аустрија је те разлике очигледно знала искористити, уз помоћ њеног политичког принципа

² *Прозелитизам* – упорно, ревностно настојање да се припадник неке друге вере веже за своју веру – идеологију (Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад, 2008, стр. 1001),

³ Веселин Маслеша, *Млада Босна*, Култура, Београд, 1945, стр. 56 – 58,

divide et impera. Сенку Аустрије, међутим, са великом разликом у тону, од светлосиве до скоро црне, узимали су као једнако сенчену, могло би се рећи да је то социјални далтонизам, односно тачније: то је потпуно слепило.⁴

Доминација центра над периферијом

У анализи односа периферије и метрополе на почетку XX века, а у време владавине Аустро-Угарске Монархије на Балкану треба дати одговор на питања која првенствено дефинишу периферију и метрополу и њихов однос, односно насиље метрополе над периферијом, које је Аустроугарска у континуитету примењивала. Овај приступ треба анализирати са политичког и правног аспекта. У тој анализи треба поћи од Веберове тезе да „нерашчлањена разноврсност чињеница не доказује да треба створити нејасне појмове, него обратно: да оштре (идеалнотипске) појмове треба правилно примењивати.”⁵ Дакле, реч *метропола*, потиче од грчке речи *metropolis*, што значи град, матица, главни град; а енгл. *metropolis* значи град, главни град. Поред ових значења у старој Грчкој, метропола представља град који је имао своје колоније, град – матица. У међународним односима до друге половине XX века, метропола је била држава која је имала колонијалне поседе над којима остварује своју власт, а реч провинција потиче од латинске речи *provincia*, што значи већ освојена земља, а у енглеском језику *province*.

Наиме, док су на Западу снажне династије контролисале одређену територију, у Средњој и Југоисточној Европи династије се нису везале уз тачно одређену територију и поданике, а касне и остали процеси модернизације (индустријализација, урбанизација, демократизација политике, интеграција нације). Због тога је то простор „закашњелих нација” (*Helmut Plessner*) и „дугог трајања XIX века”, у којем у се *ancien régime* још дуго након свога слома на Западу успио одржати. Термином се *ancien régime* овде – треба поновно нагласити – означава владавински поредак који има хибридна својства, односно представља мешавину старог система и значење модерне државе. Управо та немогућност преовладавања старог и довршење процеса модернизације обилковала је главно значење *ancien régimea*: *ancien régime* је устројен као империја у којој центар доминира над периферијом; власт и власништво нису одвојени, него вреди формула: *што више власти, то више власништва*; власт,

⁴ Исто,

⁵ Weber, *Agrarverhältnisse im Altertum*, u: *Gesamelte Aufsätze zur Sozial – und Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen, 1929. (pretisak 1988), 280 (prev. T.C.)

надаље, формално припада држављанима као носиоцима суверенитета, но фактички је у поседу монарха; монарх је уједно и најбогатији појединац; он контролише присвајање материјалних добара и додељује разне привилегије и постоји дихотомна подела на богату мањину и сиромашну већину.⁶

У разматрању односа центар-периферија важно је анализирати и неомарксистичку теорију светског поретка Имануела Валерштајна (*Immanuel Wallerstein*), у којој се анализира концепт центар/периферија у веома разрађеној форми. Валерштајнова теорија показала се популарном, пре свега, у области економске историографије, а инспирисала је између осталих немачког историчара Ханса Хајнриха Нолтеа (*Hans Heinrich Nolte*) и његов истраживачки тим да помоћу ње истражују унутрашње периферије у Европи и њихов однос према центру на различитим нивоима, не само на светском или међународном, него и на регионалном, или у оквиру једне државе. Овакав приступ би се, могао и применити на Хабзбуршку монархију, у којој се веома лако открива више центара (поред Беча и Будимпеште и Праг, на пример, игра значајну улогу) и различите унутрашње периферије, зависно од тога из које перспективе и у ком правцу се анализира.⁷

Савремени колонијализам показује своја два различита али повезана лица. *Прво* његово лице обликовале су историјски настале административне установе западне Европе (и, у кратком периоду, Јапана) у Азији, Африци и у обе Америке. Тај феномен је настао у XVI веку и углавном је нестало средином XX века. У *својој другој* инкарнацији ко-

⁶ Мада су постструктуралистички мислиоци већ деконструисали контрастивни пар центар/периферија као једну од водећих хијерархијских дихотомија (*подела на два дела или две врсте*) западне цивилизације, ипак се стиче утисак да се, без обзира на његову проблематичност, овом моделу и даље придаје приличан значај унутар дискурса. Зато се намеће скоро нерешиво питање: „Да ли се он може схватити као категорија која одређује интерну организацију проучаваних феномена, или пак као придодата категорија њене екстерне анализе,“ (Тихомир Ципек, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца - ancient régime*, Загреб, 1998, стр. 2292-293),

⁷ Познати балканолог Габријела Шуберт (*Gabriella Schubert*) у свом тексту „Имагинарне географије периферије,“ истиче да је Балкан растргнут на попрштну европских парадигми и разматра периферну позицију која је Балкану додељена на когнитивној мапи Западне Европе. За разлику од позитивније вреднованог региона Средње Европе, Балкану се од почетка XX века у западноевропском (јавном, научном, новинарском...) дискусу приписује цео списак негативних особина, чинећи га тамном страном европске самосвести, сметлиштем негативних карактеристика насупротив којих се изградила позитивна слика о европским Европејцима и цивилизованом Западу (Габријела Шуберт, *Имагинарана географија „Балкана, из супротних перспектива и њихове манифестације у књижевним делима*, Зборник радова „Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима,“ Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006, стр. 17-21),

лонијализам је донео вредности, ставове и стереотипе који се везују за колонијалне владавине од којих ће се свет споро опорављати, ако се уопште и опорави.⁸

Када су колонијална царства достигла свој врхунац – у првим деценијама XX века – већина научника се сложила да је колонијализам имао свој почетни и средњи период развоја, и да је, логично, доживео свој крај. Колоније су представљале само нови облик царства који су смислили и развијали Европљани од XVI века па надаље. До 1900. године готово свако друштво изван Европе је постало или је већ било колонија неке европске државе. Научници су расправљали о разликама између холандске енергичности и португалске летаргичности, француске асимилације и британске индиректне управе, али су то били само национални облици у којима се испољила општа природа европског колонијализма. Он је зачет силом и претњом када су гувернери одговорни европским државама, преузели и почели да врше власт. Чинило се да је беда већина колонизованих народа и њихових привреда била последица штетног утицаја колонијалне политике и њеног програма. А када су колонијалне државе осетиле сигурност, почеле су да све више задиру у живот својих поданика, па је незадовољство људи наговештавало крај те колонијалне епохе.⁹

Дакле, тек што су колонијални моћници спаковали кофере за повратак у метрополу из периферије и најмања ситница онога што се знало о колонијализму доведена је у питање. Право нација на суверенитет условило је потребу да се дефинише појам нације. Ове дисхармоничне тенденције потхрањују постмодернистичке критике академског позитивизма. Уместо да се баве углавном политичким и економским појавама, неки научници у новијим радовима истичу културни садржај и способност колонијалних култура да преживе крај формалне колонијалне владавине. Теорије постепеног човековог напретка претрпеле су највећи неуспех. Колонијализам није уосталом представљао аномалију, нити је био ограничен временом и простором. Неки теоретичари сматрају да га у својој природи носи западно просветитељство, па наводе, на пример, Џона Лока, који је сматрао да је „*Бог створио свет за све људе, али како им га је даривао зарад користи и највећих животних угодности које из њега могу извући, стога му је наум сигурно био да га у руке преда вреднима и рационалнима*”. У оригиналном делу Едварда Саида Оријентализам (*Orientalism*) и у књизи Култура и империјализам (*Culture*

⁸ Доналд Денон, *Колонијализам*, Енциклопедија друштвених наука, Приредили: Адам Купер и Џесика Купер, Том I, Службени гласник, Београд, 2009, стр. . 630

⁹ Thomas, N, *Colonialism 's Culture*, New York, 1994, стр. 51,

and Imperialism), као и у многим радовима групе аутора изгнанника из јужне Азије, окупљених на пројекту под називом „Маргиналне студије” (*“Subaltern Studies”*), наводи се да колонијализам није везан за неку довршену епоху и да не означава неки одређени скуп установа. Деколонијализација стога захтева нешто више од примене техничких решења за материјалне проблеме. Колонијална апологетика и тријумфалистичке теорије о антиколонијалном национализму представљају два лица исте медаље, оне нису ништа друго до замена за теорије постепеног, еволутивног развоја друштва које искривљују уместо да расветљавају догађаје у прошлости и садашњости.¹⁰

Епоха развоја овако схваћеног колонијализма поклапа се с временом истраживачких путовања и географских открића, крајем XV в. и почетком XVI в., с тим да су тадашње велике поморске силе оснивале своје колоније¹¹ (насеобине својих поданика) и трговачке станице у земљама које су открили њихови морепловци. Тако је Шпанија успоставила власт над великим просторствима у Средњој и Јужној Америци, Португал дуж обала Африке и Индије итд. Касније су ове, али и неке друге велике државе предузеле нова освајања, овај пут нарочито продором са обале у дубину копна односних подручја. Иако у поређењу са античким светом постоји веза у имену и његовом значењу (насеобине у иностранству), разлике су очигледне. Стари народи су своје колоније подизали углавном у областима Медитерана и Црног мора и то ради развоја трговине са овим подручјима. Касније колоније су стваране

¹⁰ Доналд Денон, *Колонијализам*, Енциклопедија друштвених наука, Приредили: Адам Купер и Џесика Купер, Том I, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 632,

¹¹ *Колонија* (од лат. *colonia*, насеобина, насеље, сеоско имање; енгл. *colony*) 1. У античком свету, назив за насеља (обично прекоморска) грађана једне државе (града) ван њених граница, а нарочито за насеобине Старих Грка, осниване у VIII-VI в. п. н. е. на сицилијанским, јужноиталијанским, црноморским и другим обалама (Сиракуза, Неаполис, Масилија, Визант, Гела, Ким, Сибарис, Кротон, Тарент и др.) Неке од ових колонија толико су се развиле да су оснивале и сопствене „колоније-кћери, (тако је нпр. Гела основала Акрагас, Сибарис је основао Посејдонију итд.). Једна од особености ових првих колонија јесте то да су се оне по правилу оснивале на до тада пустим (ненастањеним) местима тј. нису подразумевале отимање земље од локалних становника. 2. У новијој историји тако се назива несамоуправна територија, подвргнута неограниченој власти одређене државе (метрополе) од које је најчешће просторно знатно удаљена (колоније европских држава у Африци, Америци и др.). Њено становништво не чини (или чине у релативно малом броју) изворни грађани метрополе, већ припадници других, домородачких народа, присиљених да трпе власт колонијалне силе која заправо врши економску експлоатацију њихове земље користећи је као извор сировина и тржиште за пласман сопствених производа. Некадашње велике колонијалне силе биле су Португал, Шпанија, Велика Британија, Француска, Холандија, Немачка, Јапан и др. (Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 420),

углавном ван Европе, а ради освајања, пљачке и свеколике експлоатације заузетих подручја и њихових становника.

Идеологија и пракса колонијализма

Колонијалне силе закључиле су и посебне уговоре у вези са колонијалним освајањима (поделом света) којима су прецизирале правила окупације до тада незаузетих територија. Последња велика подела колонија извршена је на Берлинској конференцији 1855. године. Све после тога значило је заправо поновну прерасподелу већ подељеног света.¹²

Иако је већина колонија била потпуно обесправљена и укључена у територијалне поседе метрополе, поједине међу њима (посебно оне које су биле географски знатно удаљене од метрополе и којима су управљали разни вицекраљеви, гувернери и сл.) уживале су у разним периодима извесне облике аутономије, укључујући и макар елементарне облике међународноправног субјективитета, посебно у време када је ослабила власт колонијалне силе, одн. у дужем или краћем периоду пред стицање независности. Најпознатија колонија у Европи јесте Гибралтар, такође под британском влашћу. Овај термин често се користи за означавање грађана једне државе који живе у туђини, а међусобно су мање-више тесно повезани. Премда може обухватати и лица трајно настањена у другој држави (тј. емигранте), најчешће се везује за оне грађане односно државе који дуже, али ипак привремено бораве у страниој земљи (чланови особља дипломатско-конзуларног представништва, дописници новинских агенција, трговински представници, радници на привременом раду и сл., као и чланови њихових породица). У прошлости, војна колонија је била територија дуж границе на којој су насељени војници.¹³

¹² Ближе гледајући 1900, на самом почетку XX века, од укупно 132,8 мил.км квадратних, колика је површина познатог света, колоније су заузимале укупно 79,2 мил.км квадратних или чак 59,4%. Највеће поседе имала је Велика Британија (32,7 мил.км квадратних), затим Француска (11,0 мил.км квадратних), Немачка (2,6 мил.км квадратних), Белгија (2,4 мил.км квадратних), Португал (2,1 мил.км квадратних), Холандија (2,0 мил.км квадратних), САД (1,9 мил.км квадратних), Италија (0,5 мил.км квадратних), Шпанија и Данска (са по 0,2 мил.км квадратних) итд. Сматра се да је 1914.на колоније отпадало чак 57,9% Земљине површине и 34,3% светског становништва. Тако су нпр. пред почетак Првог светског рата у Африци постојале само три суверене државе – Египат, Либериа и Етиопија. Још 1923.колоније Велике Британије биле су веће од своје метрополе, по броју становника 9,2 пута, а по површини територије – 176 пута(Исто, стр.420),

¹³ Колонијалним раздобљем сматра се епоха нововековног колонијализма од открића Америке 1492. до краја Другог светског рата 1945. године. Ово је тесно повезано с нас-

Колонијализам настао од лат. *colonia*, насебина, насеље, енгл. *colonialism*) и представља: Подјармљивање одређене земље (колоније) од стране неке државе (метрополе) у циљу пуне економске експлоатације, али и припајање сопственим територијалним поседима; однос између метрополе и колоније који се огледа у наметању колоније неограничене власти метрополи економској експлоатацији природних богатстава колоније; политика колонијалних сила која се огледа у настојању да се стекну нове колоније и задрже старе; доктрина која оправдава колонијална освајања и колонијалне односе.¹⁴

Идеологија и пракса колонијализма доживљава свој врхунац кроз империјализам. Према историчару Philipu Curtinu, колонијализам је „*владавина од стране народа који припадају другачијој култури.*” Но да би се јасно интерпретирао модерни колонијализам, треба разјаснити оба елемента и наведене дефиниције, владавина и припадност другачијој култури. Колонијални господари одузимају целом друштву могућност сопственог развоја. Тим развојем управљају странци вођени пре свега својим привредним интересима. Још једна врло важна карактеристика колонијализма је у светској историји ретко виђено одбијање колонијалних господара да успоставе културолошку везу с народима којима су господарили.

Империјализмом се означавају све активности које требају послужити изградњи трансконтиненталних империја. Ту уз јасну намеру поново наметнути сопствене националне интересе спада и моћ за спровођење тих интереса у међународном систему. При томе, империјализам преко колонијализма прелази у светску политику, у којој колоније врше циљ саме по себи, постају извор моћи које се могу замењивати у глобалној борби за моћ. Осим тога, империјалне силе (као на пример Британска империја у XIX и XX веку) имају привредни и политички утицај који надилази подручја директне колоније. То се показало ефикаснијом методом владања. Како империјализам у себи садржи способност обухватања великих привредних подручја, само се Велика Британија и САД могу сматрати потпуно развијеним империјалним силама. Француска, Немачка, Русија и Јапан или нису биле довољно дуго присутне на светској сцени, или су биле привредно преслабе за пробој на удаљена тржишта.

танком и ратвојем капитализма (Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Службени гласник, Београд, 2010, стр.419-420),

¹⁴ Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Службени гласник, Београд, 2010, стр.421,

Колонијализам је појам који дефинише праксу где поједине државе шире свој суверенитет изван матичне територије кроз оснивање колонија, односно зависних подручја чије се домородачко становништво ставља под непосредну власт или их исељава. Колонијализам је такође, и назив за идеологију којом се оправдавају такви поступци, најчешће кроз разне верске и расне доктрине о супериорности одређене вере, расе или културе над верама, расама и културама народа и подручја над којима се врши политика колонијализма. Појам колонијализам је блиско повезан, али не и истоветан са појмом империјализма. У XX веку је стекао пежоративно значење, јер се повезује с угњетавањем азијских, афричких и латиноамеричких народа од стране европских колонијалних сила. У историји су познате три врсте колонијализма:

1. *Класични колонијализам* – води потпуном (политичком и економском) потчињавању народа и држава, да би се овај циљ постигао, често је примењивана и оружана сила.¹⁵ Након што слободне земље постану колоније других земаља, постају и бесплатан извор сировина и јефтине радне снаге, а метропола добија ново тржиште за извоз робе и капитала. У последње време класичан колонијализам се распада. Процес деколонизације се није развијао једнако брзо у свим деловима света. Северна и Јужна Америка ослобођене су још у XVIII и XIX веку, а Африка и Азија у XX веку.

2. *Неоколонијализам* – представља новији облик колонијализма. Настаје и развија се у XX веку. Његови главни носиоци су високоразвијене земље. *Суштина неоколонијализма је у томе што се земљама, у мањој или већој мери, признаје политичка независност, али се у економском смислу оне доводе у зависан положај.* Метропола улаже капитал у

¹⁵ *Колонијалне трупе* (енгл. *colonial troops*) У доба колонијализма: 1. у најширем смислу, све трупе које су колонијалне силе упућивале у друге делове света ради колонијалних освајања и очувања свог статуса у колонијама; најчешће су биле састављене од држављана метрополе; 2. у ужем смислу, специјализоване јединице (посебно одабране, обучене, опремљене и сл.) формиране специјално за вршење борбених задатака у колонијама; прве такве трупе јавиле су се у Француској у XVII веку, као чете морнаричке пешадије, а затим њихов број расте, с тим да их урбзо формирају и друге државе; коришћене су углавном у Африци, Азији и Северној Америци; касније се у неким случајевима формирају, макар делимично, из састава домородаца, одн. од држављанаразних држава (разне легије странаца) с тим да су официри увек држављани метрополе; 3. у посебном значењу, назив за војне јединице које су колонијалне силе формирале од становника колонија, њиховом насилном мобилизацијом, ради коришћења у ратовима на другим просторима; такве трупе бориле су се и у Првом и у Другом светском рату; њихов старешински кадар, а у првом реду официрски састав, био је по правилу искључиво из метрополе (Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Службени гласник, Београд, 2010, стр.421)

онај сегмент производње за који мисли да ће најбрже остварити профит. Оваква врста колонијализма се најчешће јавља између бивших колонија и метрополе. Појавом неоколонијализма, наставља се експлоатација природних богатстава сиромашних земаља света.

3. *Технолошки колонијализам* – настаје као вид зависности једне државе од друге, без обзира на њену моћ или војну снагу. Наука постаје основни носилац технолошког напретка, па стога све земље теже ка што већем технолошком напретку, како би могле своје производе да продају на већем тржишту. Пратећа појава технолошког колонијализма је куповање (врбовање) висококвалификованих стручњака. На овај начин, фаворизује се мали број држава које су водеће у некој области научном или технолошког развоја. Колонијалном клаузулом колонијалне силе су постизале да се одредбе одређених међународних уговора не примењују на њихове колонијалне поседе, чиме су себи остављале одрешене руке.¹⁶

Колонизација је израз који у најширем смислу означава досељавање, односно долазак одређених организама(биљних и животињских врста) на подручје на коме претходно нису трајно живели. У том, ширем, смислу се почео користити тек од биолога у XIX веку. У свом ужем смислу се под колонизацијом подразумева искључиво досељавање људи – *колониста* на неко подручје, и то најчешће добровољно, организовано и планирано.¹⁷

Уважавајући научна тумачења појмова: колонијализам, метропола, провинција до почетка XX века, али и пре може се поуздано тврдити да је Аустро-Угарска Монархија поставила себи циљ, да постане велика колонијална сила по угледу на већ постојеће колонијалне силе. Центар је видела у Бечу, а периферију на простору Балкана. Ако би суверено овладала простором Балкана њене аспирације би биле даље наступање према истоку. Босна и Херцеговина је била аутентичан пример провинције са свим њеним карактеристикама потчињености метрополи, због чега је и наступила масовна самоорганизација грађана Босне и Херцеговине и припрема за борбу за постојање и опстанак.

¹⁶ *Колонијална клаузула* (нлат. *Colonialis*, који се тиче колонија, клаузула, одредба; енгл. *colonial clause*) 1. Одредба међународног уговора којом се уређује примена уговора на несамоуправне територије (колоније), тако што се прецизира да ли ће се на њих односни уговор применити и под којим условима. У том смислу, под „колонијама„ се, поред правих колонија, понекад подразумевају и територије под старатељством, одн.разни облици зависних држава (протекторати, вазалне државе). 2. У ужем смислу, одредба међународног уговора којом се напросто искључује примена тог уговора на све или само неке несамоуправне територије под управом државе уговорнице.(Исто, стр.421.),

¹⁷ Ankerl Gay, *Coexisting Contemporary Civilizationns*, INU Press, Geneva, 2000 p. 341,

Дакле, сарајевски атентат се мора, као друштвена и политичка појава, квалитативно изједначити са империјалистичком стварношћу ма колико он у њој био мален, безначајан и споредни догађај. Проблем се састоји у томе да се одреди његов квантитативни удео и његов ранг. Величина удела или висина ранга не мењају ништа суштину проблема, да је сарајевски атентат као последица једног стања саставни део империјалистичког комплекса, који је неминовно водио рату.¹⁸ Јер, управо Аустроугарске метрополе су Босну и Херцеговину сматрале најнижом периферијом из које треба узети сировине, а народ Босне и Херцеговине држати у вазалском односу према монархији, као империји. Самим тим, и сарајевски атентат је водио рату (наравно под претпоставком да се друштвене и политичке прилике нису измениле) – па чак и да рат није одмах после њега избио.

Царински рат – бечка промоција економске моћи

Економску блокаду Србије спровела је Аустро-Угарска Монархија као одговор на непослушност Србије, на коју је монархија била већ навикнута. Та блокада је била и промоција Аустро-Угарске економске моћи, позната као „царински рат”. У превазилажењу тих активности неопходно је било успоставити преговоре између Србије и Аустро-Угарске око склапања новог трговинског споразума. Аустроугарска је тада инсистирала да се склапање новог споразума услови раскидом трговинског споразума Србије са Немачком и Царинског савеза са Бугарском, поред тога што је инсистирала да Србија набави топове из „Шкодиних” фабрика. Затим, Аустро-Угарска је тражила за себе клаузулу највећих повлашћења и то без узајамности. Србија је, међутим, већ била направила прве кораке ка привредној еманципацији од Аустро-Угарске и више није могла да трпи диктате из Беча. Аустро-Угарска је зато прекинула преговоре и јануара 1905. године забранила увоз пољопривредних производа из Србије. Србија је, такође одговорила забраном увоза аустроугарске робе у Србију. Дакле, царински рат је изазвала Аустро-Угарска са циљем да Србија постане њен вазал. До првих неспоразума дошло је непосредно после свргавања династије Обреновића, за чије време је Аустроугарска од Србије направила своју провинцију. Царински рат је подстакao већ пробуђени српски патриотизам, па Србија више није желела господара.¹⁹

¹⁸ Веселин Маслеша, *Млада Босна*, Култура, Београд, 1945, стр. 23,

¹⁹ *Историја српског народа* – група аутора, „*Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918.*”, шеста књига, I том, Друго издање, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, стр. 155-157,

Кад је Аустро-Угарска дипломатија сазнала да је између Србије и Бугарске дошло до неког споразума, и кад је крајем 1905.године било објављено постојање српско-бугарског царинског савеза, склопљеног 22.јуна те године, прекинула је Аустро-Угарска влада трговачке преговоре са Србијом. Она је тражила, да се одмах тај уговор откаже. Кад Срби на то нису пристали, Аустрија је покушала да примора Србију на попуштање привредним репресалијама, које су се претвориле у прави царински рат. Аустро-Угарска влада била је уверена да Срби тај привредни рат неће моћи издржати, јер је главни извоз дотад је био упућиван скоро искључиво на аустријска и угарска тржишта. У току тог царинског рата аустријска влада је постављала као услов Србији за обнову трговачког уговора још и то, да мора у њеним фабрикама оружја набавити извешан број топовских оруђа, које је она намеравала купити тамо, где јој буде најповољније. Такво понашање Аустро-Угарске монархије наишло је на осуду код свих великих сила, а Енглеска је одлучила да обнови дипломатске везе са Србијом. Српска влада није хтела прихватити дрске захтеве Аустроугарске монархије из разлога, што би то додатно охрабрило монархију да у свом понашању настави дотадашњи начин понашања, тј. насиље које никако Србија није могла да прихвати.

Не треба губити из вида да је тада Србија чинила огромне напоре да ојача своју војну силу, као и да среди државну администрацију, која за време Обреновића сигурно није била на завидном нивоу. Све је то изазвало ванредно огромне трошкове који су били неподношљиво оптерећење за државне приходе, који су годишње износили једва 87,6 милиона динара. Држави дуг је у то време износио 461 милион динара са годишњом отплатом од 23 милиона динара.²⁰ Пред крај владавине краља Александра Обреновића посебно су били изражени знаци одлучности јавног мњења у Србији за промену врло нарушених односа унутар институција државе. Велике силе су, такође, схватиле да је неминовна промена власти у Србији, јер, тако стање више заиста није могло опстати. Сама погибија краља била је очевидна последица незадовољства и тежње за бољим животом и светлијом будућношћу. У завери против краља учествовали су претежно официри, али је незадовољство захватило све слојеве, нарочито интелектуалне и грађанске.²¹

²⁰ Др Животије Ђорђевић, *Сатирање српства у XIX и XX веку, Том I*, Драслар партнер, Београд, 2012, стр. 95-97),

²¹ *Страдија* Радоја Домановића, која уметнички није била од вредности, политичке басне и песме Милорада Митровића, оштри чланци *Одјека*, критички став *Српског књижевног гласника*, који је, покренут 1901.године, под уредништвом Богдана Поповића, окупио око себе све што је у књижевном свету Србије било најбоље и што се, у мањој или већој мери, није слагало с режимом, уносило је у српско друштво дух отпора,

У официјерском кору, уместо кастинске издвојености, почела се све више осећати непосредна повезаност с народом. Народ је убрзано стицао поверење у војску и истицао своју верност држави и одлучност у заштити њених интереса. Млађи официри високо мотивисани прелазе у састав четничких формација да се боре на територији Старе Србије и Македоније, док су старији официри били посвећени усавршавању својих знања из области стратегије и тактике ратовања и путовањима по српским земљама. Једно време и међу официрима било је оштрих неслагања, тј. између оних који су учествовали у завери, и њихових противника, али их је измирила опасност пред заједничким непријатељем.

Коалициони режим је ускоро замењен хомогеном владом Николе Пашића. Циљ владе био је консолидација тешког економско - финансијског стања, изградња националне економике и индустрије, како би се економски развој Србије подигао на што већи ниво и она постала економски независна у односу на аустроугарску економику, у чију је зависност ставила династија Обреновића. На тој линији је влада Пашића у марту 1904.године донела аутономну царинску тарифу, а у новембру је закључила трговински уговор с Немачком. Влада је затим у Француској закључила зајам од 11 милиона франака да би извршила набавку артиљерије за своју војску, а и да би омогућила изградњу нових железничких пруга. Тим је отворено тзв. „топовско питање”. Аустро-Угарска није никако могла да прихвати такву политику српске владе. Посебно је за њу било неприхватљиво да Србија набавља оружје-топове на другој страни, јер је Аустро-Угарска посебно била заинтересована за продају топова и због тога што је Фрањо Фердинанд (*Franz Ferdinand von Österreich – Este*) имао своје акције у „Шкода” фабрикама. Изгледа да су нека неслагања Двора и Црне руке са Пашићем, уз помоћ тајних служби Аустро-Угарске Монархије, довела до обарања Пашићеве владе, па је нову хомогену владу, у име Самосталаца, образовао Љубомир Стојановић,

критике, тражења нових стварних и моралних вредности. Ведри стваралачки дух Јована Цвијића, који је веровао у праснагу своје расе, јачао је веру и упућивао на нове видике. У српском друштву никад није било боље, позитивније и чак стваралачке критике, као тада. То је доба Љубомира Недића, Богдана Поповића, Јована Скерлића, Павла Поповића. Тад почиње свој научни успон изузетно даровити Слободан Јовановић. У поезији од почетка XX века развијају се с новом снагом Јован Дучић и Алекса Шантић, а јавља се Милан Ракић: у приповеци, у пуној снази, стварају тада Симо Матавуљ и Стеван Сремац, док се лирски приповедач мачванског села, Јанко Веселиновић, био већ шаблонизовао и истрошио. Приповедачки подмладак представљали су по таленту најснажнији Борислав Станковић, Иво Типико, Радоје Домановић, Светозар Ђоровић и Петар Кочић. Бранислав Нушић налазио се тад у служби реакције и имао је у то доба најслабији период свог стварања (Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Домино Фер – наша књижара, Београд, 2011, стр. 671-754)

који је организовао спровођење нових избора. Пашић је био против такве краљеве одлуке поткрепљујући свој став чињеницом да Радикалска странка има парламентарну већину и да као таква, једино она има право да спроводи изборе.

Са Бугарском је склопљен уговор 1905. године што је значило кршење Тајне конвенције. То је значило да је Аустро-Угарска затворила своје границе за размену било какве робе са Србијом, отпочео је Царински рат 1906-1911.године. Србија је неочекивано нашла излаз из привредне кризе, железницом је почела да тргује са Бугарском и Грчком, а пловидбом преко Дунава, развила је и трговину са Немачком, Великом Британијом и Холандијом. Сасвим неочекивано за ситуацију, српска привреда и трговина почела је да се развија брже него под утицајем Монархије. Аустро-Угарска је убрзо схватила да не успева у својим циљевима, јер се Србија све више осамостаљује. Постало јој је јасно да ће Србија ускоро представљати већу претњу, тим пре што пропагира уједињење свих јужнословенских народа у једну државу под њеним вођством. Та пансловенска идеја је претила да Монархију остави без великог дела територије будући да је обухватала Словенце, Хрвате и Босну и Херцеговину.

Литература:

1. Borivoje Jevtić: *Sarajevski atentat*, Sarajevo, 1923.
2. Ivan Klajn i Milan Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Prometej, Novi Sad, 2008,
3. Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, Kultura, Beograd, 1945,
4. Weber, *Agrarverhältnisse im Altertum*, u: *Gesamelte Aufsätze zur Sozial – und Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen, 1929.
5. Gabrijela Šubert (Gabriella Schubert), *Imaginarana geografija „Balkana” iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u knjižnjnim delima*, Zbornik radova „Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima”, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006,
6. Donald Denon, *Kolonijalizam*, Enciklopedija društvenih nauka, Priredili: Adam Kuper i Džesika Kuper, Tom I, Službeni glasnik, Beograd, 2009,
7. Thomas, N, *Colonialism`s Culture*, New York, 1994,
8. Donald Denon, *Kolonijalizam*, Enciklopedija društvenih nauka, Priredili: Adam Kuper i Džesika Kuper, Tom I, Službeni glasnik, Beograd, 2009,
9. Boris Krivokapić, *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Službeni glasnik, Beograd, 2010,
10. Ankerl Gay, *Coexisting Contemporary Civilizationns*, INU Press, Geneva, 2000,

11. *Istorija srpskog naroda* – grupa autora, „*Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*”, šesta knjiga, I tom, Drugo izdanje, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994,
12. Dr Životije Đorđević, *Satiranje srpstva u XIX i XX veku, Tom I*, Draslar partner, Beograd, 2012,
13. Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, Domino Fer – naša knjižara, Beograd, 2011,
14. Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, Prosveta, Beograd, 1961

COLONIAL POLITICS OF AUSTRO-HUNGARY TOWARD BALKANIAN PROVINCES AT BEGINNING OF 20th CENTURY

Summary: When analyzing a relation „centre-periphery“ it is important to take into consideration, among other theories, also a theory of World Order by Immanuel Wallerstein. In this theory Wallerstein analyzed the concept “center-periphery” in a very elaborated form. The Wallerstein’s theory became popular, amongst all other fields, in the field of economic historiography, too. It was inspired, in addition to other theoreticians, by German historian Hans Heinrich Nolte and his research team and relying on it the theory revolved around inner periphery in Europe and its relation with center in different levels – not only on the world or international level, but also on regional or domestic (within a state) level. This theoretical approach could be applied in case of Habsburg Monarchy, too, in which case it is easy to discover several centers (in addition to Wien and Budapest there is also Prague in this context of the center with its significant role) and different inner peripheries, depending on a perspective angle and direction of its analysis. As a colonial metropolis, Austro-Hungary finished its preparations for war long time before 1914. The war could have easily started in 1908 or in 1910 for that matter. It is certain that there was some talk about the war against Serbian during a meeting of William and Franz Ferdinand in Konopiste in 1914 before Franz Ferdinand departed on great maneuvers in Bosnia. Up to 1914 probably there had been finished all the warrelated plans, because the assassination was used as a reason for making the war in such a rapid and reckless way that it became obvious that the sorrow and lament over Franz Ferdinand and revolt that a member of “one common people” raised his hand to assassin “a sanctified imperial figure” were only a cloud of dust thrown to the eyes of whole world. Recklessness and furiosity of the attack on Serbia and refusal of any intermediate attempt to resolve the conflict amicably presented an obstacle to defenders of Austria and Germany who were trying in all possible ways to prove that they were provoked and almost enforced to start the war even if they did not want to do it. People of Bosnia and Herzegovina resisted invasion of the mighty enemy during its occupation, but without success. It should not be omitted that at that time Serbia made great efforts to strengthen its military power and to put in order its state administration which surely did not very properly functioned in time of ruling Obrenovics.

All these endeavors had caused extremely high expenditure which was unbearable ballast for the state budget which consisted of hardly 87.6 million dinars yearly. The state debt of that time was 461 million dinars with annual debt service of 23 million dinars. Prior to the end of reign of King Aleksandar Obrenovic there emerged very obvious signs of determination in public opinion in Serbia for a change of very strained relations within the state institutions. Great powers, too, understood that the change of government in Serbia was inevitable, because such state of affairs really was not capable of surviving anymore.

Key Words: Austro-Hungary, metropolis, colonialism, provinces, tariff war

МИЛАН СУБОТИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 94(470+571):316.7
Оригиналан научни рад
Примљен: 28.01.2014
Одобен: 05.02.2014

РУСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИСТОРИЈА: КАРПОВИЧЕВО НАСЛЕЂЕ**

„I will gather reflected glory from the writings of my students”
(Michael Karpovich)

Сажетак: У овом раду аутор се бави делом историчара Михајла Карповича (1888-1959), руског емигранта и професора Харварда чији су студенти из прве послератне генерације имали одлучујућу улогу у настанку и профилисању „руских и совјетских студија“ у Америци. Повод за интерпретацију Карповичевих историографских ставова и разматрање његовог утицаја на касније формулисане приступе руској и совјетској историји је недавно издање књиге у којој су први пут објављена његова предавања о руској интелектуалној историји. Након осврта на Карповичеву биографију, аутор детаљније излаже концепт „интелектуалне историје“, те приказује оне Карповичеве ставове о (дис) континуитету руске и совјетске историје које су касније развијали или оспоравали његови најутицајнији ученици – Малија, Пајпс и Хејмсон.

Кључне речи: Историја, интелектуална историја, руске студије, совјетологија

У лето давне 1957. године објављен је четврти том Харвардских словенских студија (*Harvard Slavic Studies*) у коме су двадесет седморица аутора штампали радове поводом одласка у пензију свог професора Михајла (Мајкла) Карповича (Michael Karpovich). Обухватајући, поред

* milsub@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта Института за европске студије (бр. 149026) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

уводног текста о Карповичу, широки спектар тема из новије руске и совјетске историје, аутори овог зборника (*Russian Thought and Politics*) следили су уобичајену академску традицију издавања Споменице (*Festschrift*) у знак захвалности своме учитељу и ментору. Осим данас неуобичајене чињенице да међу ауторима није било ниједне жене, списак Карповичевих доктораната био је заиста импресиван – сви су већ били ангажовани на америчким универзитетима,¹ а током друге половине XX века многи од њих стекли су углед водећих ауторитета у области „руских и совјетских студија“.² С обзиром на бројност и каснији утицај Карповичевих студената, често се тврди да је управо он био „отац“ америчке русистике и совјетологије: „Није претеривање рећи да почетак озбиљног проучавања руске историје у Америци може бити датиран у 1946. и 1947. годину када је Михајло Карпович одржао своја два 'заснивачка' семинара на Харварду... Он је, више од било ког другог појединца, формулисао прву парадигму у послератном проучавању руске историје. У оквиру своја два семинара обучио је више од двадесетак историчара који су затим наставили да конципирају програме проучавања руске историје на главним универзитетима широм земље. Ова научна дисциплина није могла имати бољег оснивача од њега“ (Malia, 2005: 133).

У својим оценама Мартин Малија, некадашњи Карповичев асистент и несумњиви наследник на Харварду, није нимало усамљен: „У највишим оценама његовог интелектуалног утицаја слажу се како његови ученици који су заузели катедре на најбољим америчким универзитетима, тако и руски историчари који последњих година пишу о свом необично успешном, али и у извесној мери, загонетном колеги“ (Эткинд, 2013: 398). Поменути „загонетност“ Карповича последица је чињенице да је он, упркос свом великом и далекосежном утицају, бројним признањима и високом академском статусу, мало писао и објављивао. Мере но данашњим стандардима, његова научна продукција је била веома

¹ У једном приказу духовито је истакнуто: „Аутори овог Зборника радова су готово монополисали предавање савремене руске историје на америчким универзитетима и колеџима, па је остало веома мало квалификованих приказивача који би га могли праведно проценити“ (Von Laue, 1958: 272).

² Према Ричарду Вортману то је била „прва 'изванредна генерација' научника који су под менторством Карповича поставили темеље за озбиљне студије руске историје током педесетих година и касније“ (Wortman, 2009: 332). Међу ауторима Зборника били су, између осталих: Ричард Пајпс (Pipes), Мартин Малија (Malia) Ханс Роџер (Rogger), Марк Раеф (Raef), Николас Рјазановски (Riasanovsky), Филип Мозли (Mosley), Роберт Даниелс (Daniels), Хју Меклин (McLean), Доналд Тредголд (Treadgold), Џорџ Фишер (Fischer).

скромна – осим једне кратке књиге коју је за живота објавио,³ био је коаутор једног зборника посвећеног економској историји Европе⁴ и писац десетак значајних студија објављених у научним часописима. Упадљива несразмера између оцене по којој је он био „један од најутицајнијих руских историчара после Кључевског“ (Эткинд, 2013: 398) и његовог скромног опуса није могла бити прећутана ни у некролозима написаним после Карповичеве смрти 1959. године: „Због његове снажне посвећености предавачкој делатности и неограничене великодушности у покретању и вођењу широког спектра научних и културних подухвата, као и због тога што је несебично трошио сопствено време и мисли помажући другима, Карповичево писано наслеђе је мање обимно но што је могло бити“ (Mosley, 1960: 58). Речју, овом сјајном предавачу и ментору, покретачу часописа и истраживачких институција, организатору и учеснику научног живота руске емиграције у Америци, остајало је мало времена и енергије за писање сопствених радова.⁵ Тако је велики пројекат писања *Историје Русује* у десет томова који је Карпович конципирао са сународником и пријатељем Георгијем Вернадским (Georg Vernadsky, 1887–1973) остао је незавршен – за разлику од Вернадског који је написао и објавио својих првих пет томова,⁶ планиране књиге о новијој руској историји Карпович никада није написао. Ипак, утицај Вернадског на развој руских студија у Америци био је, упркос његовој изванредној продуктивности и професури на Јејлу (*Yale University*), знатно мањи од Карповичевог. Оскудни предавачки таленат, снажан руски акценат и (теоријска и идеолошка) „евроазијска“ перспектива учинили су Вернадског својеврсним академским усамљеником⁷ чије су књиге

³ Michael Karpovich, *Imperial Russia 1801-1917*, New York: Henry Holt, 1932

⁴ Bowden W., Karpovich M., Usher A.P. *Economic History of Europe since 1750*, New York: American Books, 1937.

⁵ У једном писму пријатељу 1944. године Карпович истиче: „Немам времена ни за шта и потпуно сам занемарио сопствени рад. Да сам озбиљнији, одустао бих од уредничких послова и бацио бих се на писање сопствених књига. Али, нажалост, то је неостварива утопија. Буквално пропадам услед комбинације породичних брига, предавања и јавних активности. Веома мали број људи то схвата, а још мањи ме жали“ (цит. према: Zeide, 3013: 414).

⁶ Видети: Georg Vernadsky, *A History of Russia*: Vol. I: *Ancient Russia* (1943); Vol. 2: *Kievan Russia* (1948); Vol. 3: *The Mongols and Russia* (1953); Vol. 4: *Russia at the Dawn of Modern Age* (1959); Vol. 5: *The Tsardom of Moscow, 1547-1682* (I-II Parts, 1969). Опширније о Вернадском видети у: Болховитинов (2002); Суботић (2004): 95-114; Сорокина (2001).

⁷ „Сопствених ученика Вернадски је имао релативно мало – у Зборнику издатом 1964. године у његову част прилоге је објавило осам људи међу којима није било првокласних 'звезда'“ (Болховитинов (2001):12). Према Marku Raevu: „Искрено, треба признати да Вернадски није имао способност успешног организовања свог материјала и да, чак и на руском језику, његова проза није инспиративна“ (Raeff, 1990: 167). Колико су ставови

пуну афирмацију и популарност стекле тек након превођења у посткомунистичкој Русији. Насупрот томе, захваљујући бројним ученицима и руској емиграцији, академска слава Михаила Карповича сачувана је у Америци,⁸ док је у самој Русији он ретко и мало помињан. Стога је недавно московско издање његових предавања о руској интелектуалној историји значајни догађај који нам омогућава не само упознавање са историографским становиштима Михајла Карповича већ и потпуније сагледавање његове улоге у настанку „руских студија“ у Америци.

Књига *Лекције о интелектуалној историји Русије* има сопствену историју – она представља на руски језик преведени транскрипт предавања која је Карпович 1955. године држао својим америчким студентима. У основи, у ових двадесет пет лекција репродукован је садржај Карповичевог харвардског курса који је, поред предавања Исаије Берлина,⁹ пресудно утицао на интелектуално формирање првих послератних генерација његових студената. У остварењу намере да након одласка у пензију редигује и објави снимљена предавања Карповича је спречила смрт, а на молбу његове породице Мартин Малија је за штампу припремио само првих пет лекција које су, заједно са осталим материјалом, остале необјављене. После више од пола века, захваљујући напорима Карповичевог сина и Солжењициновог фонда (*Дом русског зарубежја*), целокупан садржај курса постао је доступан читаоцима на ауторовом материјем језику. Овај својеврсни Карповичев „повратак кући“ свакако је закаснео – културни контекст у коме се он пре читавог века интелектуално и политички формирао насилно је био потиснут совјетском епохом на чијим развалинама данас настаје нова, посткомунистичка руска култура. Као историчар, сам Карпович је био свестан да у животу друштва „повратка на старо“ нема: „Тај свет коме сам припадао више не постоји. Без обзира шта ће бити са Русијом у будућности, то сигурно неће бити оно што је некада било – постоје ствари које се не могу васкрснути“

Вернадског били чудни ондашњим академским круговима сведочи чињеница да је приликом његовог (касног) унапређења у редовног професора (1964) са Јејла тражена процена од Н. Рјазановског да ли се ради о „шарлатану“ или озбиљном научнику! (Риасановски, 1998:53).

⁸ „Неки од његових студената су преузимали и разрађивали његове идеје и учења; други су их одбацивали или полазили од њих како би се кретали у другим правцима, али сви су имали користи од његове мудрости, менторства и несебичне подршке. Као група – посебно ако се имају у виду и њихови сопствени ученици – они су чинили јединствену и доминантну појаву у области руских студија, нарочито у историографији, у Америци друге половине XX века“ (Pereira, 2009: 254–255).

⁹ „На настанак харвардске групе посебно снажан утицај су имали погледи Исаије Берлина на историју идеја које су упознали током његових редовних посета Харварду у првим послератним годинама“ (Emmons, 1995: 1445).

(Карпович, 2012: 285). Ипак, упркос протоку времена, објављивање ових предавања не представља само прилику да се читаоци у Карповичевој домовини упознају са његовим тумачењем интелектуалне историје Русије XIX века, већ и да у новом светлу размотре проблем (дис)континуитета између традиција руске дореволуционарне, совјетске и савремене посткомунистичке историографије. С друге стране, услед помињаног Карповичевог утицаја на конципирање „руских студија“ у Америци, појава његових *Лекција* омогућава нам потпуније разумевање настанка ове научне дисциплине чији је интелектуални, политички и друштвени учинак превазилазио оквире америчког академског живота. Заинтересован за ову двоструку контекстуализацију Карповичевог концепта „руске интелектуалне историје“, претходно ћу изложити основне податке његове животне и интелектуалне биографије који нам могу бити од помоћи у разумевању како његовог историографског становишта, тако и утицаја на послератне руске студије.

1.

Михајло Карпович (Михаил Карпович) потиче из породице интелектуалаца која је била типично „руско-империјална“ мешавина различитих етничких група – очеви преци били су му пољског и грузијског порекла, а мајчини руског. Рођен је 3. августа 1888. године у Тбилисију (тада – Тифлис) из кога је као гимназијалац, после једномесечне затворске казне због младалачких симпатија према Партији социјалистареволюционара (Эсеры), био депортован. Уписао је историју на Московском универзитету 1906. године (ујак му је био историчар Александар Пресњаков), а студије је, после две године боравка у Паризу, завршио 1914. радом о Александру I и Светој алијанси. Избијање Првог светског рата натерало га је да одустане од започете академске каријере и ангажује се у Министарству војске. Идеолошки и политички близак Партији конституционалних демократа (Кадеты), подржао је Фебруарску револуцију 1917. године. Слом самодржавља и формирање Привремене владе судбински су одредили Карповичев будући живот – на позив Бориса Бахметејева (Бахметев),¹⁰ новоименованог руског амбасадора у САД и старог породичног пријатеља, у лето 1917. године он ће обрести у Вашингтону у својству секретара руског дипломате. Мада је планирао да ову дужност обавља само краћи период, Карпович је наредних пет година – све до 30. јуна 1922. године када је Бахметејев америчком Државном секретару Чарлсу Хјузу (Charles Huges) званично предао оставку на свој положај – био дипломатски представник Владе која је свргнута

¹⁰ О Бахметејеву видети у: О. В. Будницкий, „Б. А. Бахметев - дипломат, политик, мыслитель“, *Россия в США*, Москва, 2001: 8–64.

Октобарском револуцијом.¹¹ Широко распрострањено очекивање брзог слома бољшевичког режима показало се нереалним, а Карповичева „америчка епизода“ претворила се у доживотну емиграцију. Успевши да организује долазак у Америку своје будуће супруге, Карпович је у тридесет четвртој години остао не само без домовине, већ и без посла – наредних пет година живео је од преводилачког рада, писања за емигрантске публикације и држања предавања.

Прекретницу у Карповичевом емигрантском животу представљао је неочекивани позив са Харварда да преузме упражњено место предавача руске историје у летњем семестру 1927. године: „За мене – писао је Вернадском који је тада био у Прагу – то је била сасвим изузетна прилика да се укључим у овдашњи академски живот. Непоседовање звања, штампаних радова и академског искуства стајали су на путу свим мојим досадашњим покушајима. Позив са Харварда (најбољег овдашњег универзитета за хуманистичке науке) уклонио је све те препреке“ (Карпович: 1992: 288–9). Кључну улогу у уклањању поменутих „препрека“ имао је Арчибалд Кулиц (Archibald Cary Coolidge, 1866–1928), пионир проучавања европске и руске историје на Харварду, управник Харвардске библиотеке, покретач и главни уредник часописа *Foreign Affairs*,¹² који је Бахметејевог секретара упознао током учешћа на Париској мировној конференцији. Избор кандидата без академског искуства био је очити показатељ малобројности америчких специјалиста за руску историју: „Упркос напорима пионира у тој области и невеликој групи њихових студената, проучавање Русије било је на маргини тадашње америчке историјске науке“ (Рибер, 2000: 72).¹³ За Карповичев први курс на Хар-

¹¹ Пошто су сви руски амбасадори (осим амбасадора у Шпанији) одбили да признају Совјетску власт, након окончања Грађанског рата није постојала Влада коју би представљали, нити којој би могли уручити своје оставке. До 16. новембра 1933. године САД и СССР нису имали дипломатске односе.

¹² „Озбиљна академска истраживања словенске цивилизације у Сједињеним Државама почела су тек касних 80-тих и раних 90-тих година XIX века и ти почеци тесно су повезани са именом Арчибалда Кулица који је, на различите начине, имао главну улогу у промовисању славистичких истраживања и неуморно се залагао за словенске студије као суштински важно и легитимно дело наставног програма. Под његовим вођством, први основни курсеви из ове области понуђени су студентима на Харварду 1895. године“ (Ногеску, 1980: 223). Опширније о Кулицовом научној, педагошкој и јавној активности видети у: Вугнес, (1978): 651–657.

¹³ Прву научна монографија посвећена Русији (теза Кулицовог докторанта Франка Голдера, *Russian Expansion on the Pacific, 1641-1850*) објављена је у Америци 1914. године. У водећем америчком историјском часопису (*American History Review*) у међуратном периоду објављено је само неколико чланака о Русији, углавном посвећених историји дипломатије и међународне политике: „Преокупације неколицине предратних историчара Русијом показује да они нису били упознати са радовима својих московских

варду пријавило се само девет слушалаца, а све до Другог светског рата он је био ментор само двојници доктораната (Mosely, Rodkay). Објављивање књиге о империјалној Русији (1932), поглавља о руској економској историји (1937) и студије о Октобарској револуцији (Karpovich, 1930) омогућили су му полагање напредак у академској каријери – од почетног предавачког статуса, преко доцентског (1933), до положаја ванредног професора (1939). Ипак, тек почетком и током,¹⁴ а нарочито након окончања Другог светског рата и трансформације Совјетског Савеза од америчког (ратног) савезника у (мирнодопског) непријатеља, проучавање руске историје постаје важан део „свјетологије“ – нове мултидисциплинарне дисциплине (*area studies*) која је конципирана тако да „истовремено служи и Марсу и Минерви – националној сигурности државе и академском животу“ (Engelman, 2009: 1).¹⁵ Раст интересовања за руску историју (изражен у повећаном броју студената, стварању специјализованих часописа и истраживачких центара, те повећаној „видљивости“ експерата у јавности) утицао је, између осталог, и на Карповичеву каријеру – статус редовног професора стекао је 1946. године, а од 1949. године руководио је и Одељењем словенских језика и књижевности на Харварду.

Прилив руских емиграната из ратом захваћене Европе у Америку није имао за последицу само повећање њиховог учешћа у америчком академском животу, већ и формирање нових центара културног и политичког живота „Русије у изгнанству“ (*Зарубежная Россия*). Једна од карактеристичних институција руског интелектуалног живота – издавање „дебелих“ часописа (*"толстый" журнал*) – оживљена је 1942. године у Њујорку појавом *Новог часописа (Новый Журнал)* чији је Карпович био један од оснивача и ко-уредника, а затим, у периоду од 1946. до

савременика, бар не са веома активном московском историјском школом коју су чинили ученици великог В. Кључевског који су од 80-тих година ентузијастички практиковали једну верзију 'нове историје' фокусиране на социјалне и економске структуре“ (Emmons, 1995:1141). За разлику од европских универзитета, према оцени Мартина Малије, „Америка није дала значајни допринос руским студијама све до 1945. године“ (Malia, 1998: 419).

¹⁴У наглашавању улоге Хладног рата у настанку и развоју руских студија у Америци често се губи из вида чињеница на коју указује Давид Енгермен: „Важан организациони посао стварања послератних центара руских студија одвијао се током рата против Немачке, а не током Хладног рата. За америчке експерте четрдесетих година типично је виђење Совјетског Савеза као непоузданог савезника, а не непомирљивог непријатеља“ (Engelman, 2004: 467).

¹⁵ Поред наведене књиге (Engelman, 2009), о настанку совјетских студија као плоду „браку Марса и Минерве“ видети исцрпно документовано истраживање: Diamond, Sigmund (1992): *Compromised Campus: The Collaboration of Universities with the Intelligence Community, 1945-1955*. Oxford University Press.

смрти 1959. године, главни уредник. Без детаљнијег разматрања Карповичевог уредничког рада,¹⁶ као и његових активности институцијама руске емиграције у Америци (Бахметејев “Хуманитарни фонд“ и издавачке куће „Чехов“), треба имати у виду да је он у својој часописној рубрици („Коментари“) често тематизовао општије теоријске проблеме разумевања руске историје и савремених америчко-совјетских односа у популарнијој, публицистичкој форми. Обрађујући се овим текстовима руској емигрантској заједници, Карпович није занемаривао потребу ангажовања у ширењу знања о руској историји, култури и савремености у научној и широј јавности своје нове домовине. Сматрајући себе „тумачем и посредником између две културе“ (Mosley, 1957: 8), био је 1941. године покретач и један од тројице првих уредника „Руског прегледа“ (*Russian Review*),¹⁷ часописа који је почетно конципиран као „главно средство на енглеском језику које ће послужити за разбијање погрешних и штетних митова о Русији“ (Pereira, 2009: 256).

Поменуте Карповичеве активности илуструју његов значај у историји руске емиграције, као и његову улогу у институционализацији и развоју „руских студија“ у Америци, потврђујући оцену према којој су емигранти били у средишту послератног америчког проучавања руске историје и литературе: „Две деценије после Другог светског рата ова област је била по многим својим димензијама ‘руска’ – не само зато што су многи први историчари били, као и многи од њихових студената, емигранти, већ и због тога што су проучавањем руске историје доминирали ‘руски аргументи и приступи’ (Engerman, 2009:153). Ова оцена превазилази пуку биографску констатацију да су водећи актери америчке совјетологије у њеном формативном периоду били емигранти јер упућује на постојање елемента континуитета између становишта развијених у оквиру руске (дореволюционарне) историјске мисли и нове америчке дисциплине. У том погледу, Карповичев пример је посебно значајан јер се плодни научни рад његових ученика не може интерпретирати без разумевања мере у којој су они настављали и развијали, критички превазилазили или, пак, експлицитно одбацивали становишта свог учитеља.

¹⁶ О Карповичевој улози и раду у *Новом часопису* видети у: Марина Адамович, «М. М. Карпович и "Новый Журнал"», *Новый Журнал*, 266, 2012; М. А. Бирман, „М. М. Карпович и "Новый журнал", *Отечественная история*, 1999, 5: (124–134) и 6: (112–116).

¹⁷ Данас, поред *Slavic Review*, водећи научни часопис настао је иницијативом тројице руска емигранта: „Идеја о часопису није рођена у академским круговима већ у оквиру групе руских емиграната који су раних двадесетих година доспели у Сједињене Државе и чије личности су формиране, према Карповичевом опису, ‘у бурама и потресима револуционарног периода’“ (Zeide, 2012: 290).

2.

Поред већ давно објављених Карповичевих студија, његове *Лекције о интелектуалној историји Русије* представљају основни извор на основу кога можемо реконструисати његово историографско становиште и проценити смер, обим и дomete његовог утицаја на прву генерацију америчких историчара који су се током Хладног рата почели бавити руском и совјетском историјом. Кључне карактеристике његовог приступа руској историји повезане су са одређењем смисла и садржаја „интелектуалне историје“ која је била његова основна и трајна преокупација. Расправе о природи и методама историографског истраживања које за свој предмет преваходно има „идеје“, а не (политичке, социјалне, економске...) процесе, структуре или „догађаје“, старије су од времена Карповичевог предавачког курса,¹⁸ а ни данас нису изгубиле на свом интензитету и ширини.¹⁹ Додатна збрка у одређењу ове врсте историографије последица је чињенице да се она у различитим националним и културним традицијама одређује на специфичне начине – од (англосаксонских) концепата „*History of ideas*“ и/или „*Intellectual history*“, преко француског проучавања „дискурса“, до немачких *Ideengeschichte*, *Geistesgeschichte* и „историје појмова“ (*Begriffsgeschichte*). Не разматрајући овде различите филозофске и методолошке проблеме који прате спорове о „интелектуалној историји“, треба имати на уму да је један од оснивача утицајне „Кембрицке школе“ ове врсте историографије признао како није бас сигуран да уопште може одговорити на питање: „шта је интелектуална историја“? (Росок, 1985: 52). Сличан став формулисао је Карпович у уводу својих предавања признавши да је „слаб у одређењима појмова“, те да се у одређењу предмета свог истраживања радије служи дескриптивним приступом (Карпович, 2012: 30). „Идеје“ и „опште представе“ којима се он бавио нису биле апстрактни филозофски системи, нити оне социјалне и политичке идеје које су садржане у политичким програмима усмереним на решавање конкретних друштвених проблема. Предмет његовог интересовања су идеје које су између сфера

¹⁸ Сам термин „интелектуална историја“ почетком XX века у оптицај је увео амерички историчар Џејмс Харви Робинсон (James Harvey Robinson, 1863-1936) у истоименом поглављу своје књиге о концепту „нове историје“: *The New History. Essays Illustrating the Modern Historical Outlook*, New York, 1912: (101-131). Филозоф и историчар Артур Лавџој (Arthur O. Lovejoy 1873 –1962) је концепт „историје идеја“ (*history of ideas*) развио у класичном раду *The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea* (1936), као и бројним есејима, попут “The Historiography of Ideas” (*Proceedings of the American Philosophical Society*, 1938, Вол. 78, (4): 529-543.

¹⁹ Видети различите прилоге у темату “What is Intellectual History?”, *History Today*, 35 (1985): 46–54.

„чисте“ филозофије и практичне политике, нешто што можемо сматрати „практичном филозофијом“ и „теоријском политиком“: „Чини ми се да се између апстрактности филозофије и конкретности политике налази једна посредујућа сфера општих појмова и представа који, директно или индиректно проистичу из неког од филозофских система, а истовремено имају однос према политичким и социјалним проблемима. *То је та посредујућа сфера која је управо предмет интелектуалне историје*“ (Карпович, 2012: 30). Стога се „интелектуална историја“ ослања, али није истоветна са посебним, специјалистичким историјама филозофије, политичке теорије, књижевности, хуманистичких наука..., нити са може поистоветити са класичном политичком историјом. С друге стране, за разлику од, на пример, Лавцојеве концепције која почива на праћењу „унутрашње“ историје појединих основних „идеја-јединица“ (*унит-идеас*) током различитих историјских периода и читавих епоха, Карповичева интелектуална историја за свој предмет има настанак, функционисање и утицај „идеја“ у њиховом ширем друштвеном и историјском „контексту“. Овај Карповичев спољашњи, „контекстуални приступ“ олакшан је како чињеницом закаснеле унутрашње диференцијације и специјализације у интелектуалном животу Русије XIX века,²⁰ тако и постојањем посебне социјалне групе – „руске интелигенције“ – која, ослобођена од државне службе, свој позив није видела у артикулацији појединачних или групних интереса, већ у заступању „опште ствари“.²¹ Стога, интелектуална историја о којој је Карпович предавао својим студентима представља историјско истраживање скупа филозофских, социјалних, политичких и естетичких идеја које су од краја XVIII века до

²⁰ „Руска култура демонстрира интелектуалну целовитост, готово потпуно одсуство специјализације која карактерише интелектуални живот земаља Западне Европе тог времена. У Русији XIX века, а делимично и почетком XX, није постојала разрађена политичка теорија као таква и готово није било професионалних политичких мислилаца. Политичко мишљење су углавном формулисали књижевни критичари и великој мери сами писци. Развој професионалне филозофије је такође био слаб“. За разлику од оних који целовитост руске мисли сматрају посебном одликом „националног духа“, Карпович сматра: „Неоспорно одсуство специјализације и диференцијације у руској култури је последица посебних историјских услова и, следствено томе, само прелазни стадиј у еволуцији руске културе и мисли. Речју, узроци су томе пре емпиријски, него метафизички“ (Карпович, 2012: 31).

²¹ У огромној литератури о „феномену руске интелигенције“, Мајкл Конфино у најкраћем виду сажима особине припадника ове друштвене групе који деле: „(1) дубоку забринутост проблемима и темама од општег интереса; (2) осећање кривице и личне одговорности за стање и решење тих проблема и тема; (3) склоност да се политичка и социјална питања виде као морална; (4) осећање обавезе да се траже коначни логички закључци – у мишљењу као и у животу – по сваку цену; (5) уверење да ствари нису онакве какве би требало да буду, те да нешто мора бити урађено (Confino, 1972: 118).

Октобарске револуције формулисали припадници „руске интелигенције“ у тежњи да осмисле историјски развој сопствене домовине, те да укажу на правце промене њеног стања према коме су, у зависности од својих нормативних полазишта, заузимали различите, па често и супротстављене, критичке ставове.

Приказ становишта и ставова руске интелигенције XIX века које анализира Карпович у својим *Лекцијама* и раније објављеним сродним студијама (посвећених Соловјову, Чернишевском, руском либерализму, као и односу Ткачева и Лењина) не може бити предмет овог рада – о тим темама написане су читаве библиотеке. Уместо тога, овде нас интересује начин на који Карпович концептуализује и излаже својим слушаоцима огромно поље руске интелектуалне историје, његово теоријско-методолошко становиште, као и став који је он заузимао у расправама о проблему постојања (дис)континуитета руске и совјетске историје.

Први проблем – идентификовање опште структуре и тематске целовитости руске интелектуалне историје од краја XVIII века до Октобарске револуције – Карпович решава издвајањем четири основне теме око којих су се током овог периода водили главни спорови у руским интелектуалним круговима. Те четири теме су проблеми односа између: (1) Русије и Запада (Европе); (2) интелигенције (елите) и народа (маса); (3) уметности (културе) и друштва (политике) и (4) реформе и револуције. По његовом мишљењу: „То су били централни проблеми у дискусијама које су током XIX века водили руски интелектуалци“, а њихова интерпретација и разумевање „од суштинског су значаја за правилно поимање савремене Русије“ (Карпович, 2012: 32). У зависности од става према наведеним проблемима припаднике руске интелигенције можемо сврстати у различите, полемички супротстављене „таборе“ – попут „западњака“ и „словенофила“, „просветитеља“ и „народњака“, заговорника аутономије уметности, на супрот поклоника њене „службе“ друштвеном прогресу, те различите врсте реформиста и револуционара. Ове групе су само „идеал-типски“ модели који нам омогућавају лакше сналажење у комплексном идејном, културном и политичком животу Русије XIX века, а не дескриптивне категорије које у потпуности описују кохерентна становишта појединаца и идејних покрета. У зависности од променљивог друштвено-историјског и политичког контекста, ове идејне традиције су комбиноване и „мешане“ на различите и, на први поглед, противречне начине – тако, на пример, „словенофилство“ може бити и либерално и конзервативно, „народњаци“ могу бити и реформисти и револуционари, а „западњаци“ и демократе и ауторитарци, итд. Пример бољшевика је у том погледу веома илустративан – „западњаци“ по свом

(марксистичком) уверењу да се заостала Русија мора укључити у друштвено-историјски развој који предводи (индустријско-капиталистички) „Запад“, они су истовремено били и „словенофили“ јер су веровали у „посебни пут“ Русије која, користећи „предност неразвијености“, може постати авангарда светског пролетерског покрета (вид. Карпович, 2012: 280).

Формулишући круте поделе на међусобно искључујуће „таборе“, историчари који се баве руском интелектуалном историјом не испољавају само разумљиву тежњу ка поједностављењу свог предмета истраживања, већ и склоност ка „есенцијалистичком приступу“ по коме постоје трајне, непротивречне „суштине“ које објашњавају руску мисао и целокупно руско историјско искуство. Такав приступ не карактерише само иностране ауторе („спољашње“ посматраче који су често писали о вечном „оријенталном деспотизму“ и „ропској руској природи“) већ, напротив, и велики број Карповичевих сународника који су били склони да у (супериорној) „руској идеји“ или мистичној „руској души“ траже универзални кључ који отвара „Тајну Русије“.²² Независно од идеолошких (зло)употреба таквог есенцијалистичког приступа, он, према Карповичевом уверењу, представља својеврсни анахронизам којим се, у крајњој линији, поништава сама историчност као сфера људске слободе и друштвене промене. Пошто вера у вечите „суштине“ и „националне идеје“²³ претвара историју у „вечно враћање истога“, Карпович снажно наглашава елемент историјске промене и утицај друштвеног контекста на трансформацију значења идеја и колективних представа: „Мислим да би тачније било рећи да се историја никада не понавља у том смислу да се у историји света не може наћи тачна реплика онога што се раније збило. Неки елементи политичке и социјалне структуре, психолошки ставови, културни концепти могу се обнављати. Понекад ће се обнављати више пута, али ће се сваки пут јављати у различитом контексту, а ти различити историјски контексти ће извесно утицати на саму њихо-

²² У својим мемоарима Пајпс наглашава: „Концепт 'руске душе' није код Карповича изазивао ништа друго осим презира“ (Pipes, 2003: 81). У некрологу Карповичу Малија истиче његов критички став према ауторима који су попут Берђајева и Достојевског руску историју тумачили позивањем на посебну „руску духовност“ (Malia, 1960: 69). Према Переири: „Карпович је сматрао појмове 'руске идеје' или 'руске националне типологије' сувише нејасним и неопипљивим да би имали неки смисао – шта више, они су служили као подстицај обнављању и јачању митова о Русији као трајно и једнако деспотској, варварској и азијатској“ (Pegiera, 2009: 247).

²³ „Ја уопште не знам шта је то 'руска идеја', као што не знам ни шта је немачка, америчка, француска или било која друга национална идеја. Знам да постоје различите руске идеје чија свеукупност и узајамни односи представљају предмет историје руске мисли“ (Карпович, 1958: 272)

ву природу“ (Карпович, 1953: 289). Стога је Карпович био веома критичан према честим покушајима да се савремени феномени, попут большевизма, објашњавају трагањем за аналогијама из далеке прошлости²⁴ или да се тумаче као оваплоћење и потврда вечитих карактеристика „националне идеје“. Указујући да се у историографијама које се баве другим културама објашњења савремених феномена ретко траже у далекој прошлости²⁵ или у позивању на стереотипе о „националном карактеру“, Карпович је свој истраживачки метод формулисао позивањем на једну врсту „Окамовог бријача“: „Придржавам се таквог правила – ако нешто може бити објашњено у непосредној зависности од одређених услова, онда не треба тражити удаљене, или како говоре, дубље узроке. Наравно, често се дешава да што сте ближи изворима, то изгледате мудријим. Али, у том случају постоји опасност: удубивши се у првобитне узроке, можете изгубити из вида оно што покушавате да проучите“ (Карпович, 2012: 33).

У захтеву за контекстуализацијом „идеја“ и критици „есенцијализма“ Карпович је близак савременим ауторима са којима, поред тога, дели и одбацивање раширеног поступка „егзотизације“ руске историје. Наиме, како у руској историјској самосвести, тако и у бројним радовима иностраних аутора, снажно се испољава тежња ка истицању „Другости“ Русије – њене (егзотичне) посебности и уникалности. У основи, у оба случаја полазиште представља традиционална дихотомија „Русије“ и „Запада“ („Европе“) на основу које се, са различитим вредносним квалификацијама, изводи закључак о њиховој поларној супротности. Иако различите верзије теорија о „посебном путу“ развоја (*Sonderweg thesis*) нису коришћене само у случају Русије, вера у особити карактер и изузетност руске историје (*Russia's exceptionalism*) упорно се репродукује у често неспојивим, па и међусобно супротстављеним филозофским, политичким и идеолошким становиштима и покретима. У свим својим

²⁴ „Током Хладног рата амерички истраживачи упорно су се, упућујући на Ивана Грозног, Петра И, самодржавље и кметство, бавили трагањем за коренима комунистичке опасности и сталинистичког деспотизма у руској историји. Веома популарна је била потрага за сличностима између Москве као Трећег Рима и Треће интернационале, као и сеоске општине и сталинске колективизације. Према сведочанству Мартина Малије, у својим курсевима руске историје Карпович је критиковао такве примитивне аналогије“ (Болховитинов, 2004: 92).

²⁵ „На пример, трудећи се да објасни отуђење Бодлера или Расина од друштва, нико неће узрок тражити у прастарим тамним силама западног религијског наслеђа... Садржаји руске и западне интелектуалне историје (или интелектуалне историје многих западних земаља) често се веома разликују. Али, у објашњењу руског интелектуалног развоја мора се користити исти метод и исти ти принципи, као у западном случају“ (Карпович, 2012:34).

радовима Карпович је био критичар тезе о Русији као радикалом „Другом“ у односу на „Европу“ – као декларисани „западњак“ историју своје домовине сматрао је нераздвајним делом општег историјског развоја који се, бар у свом модерном облику, најуспешније материјализовао у форми „западне цивилизације“. Од времена Петра Великог Русија је, по његовом мишљењу, укључена у „западни“ модел историјског развоја,²⁶ те су у његовим радовима „разлике између Русије и Запада биле презентоване као *разлике у степену, а не у врсти*“ (Malia, 1998: 422). Као илустрација таквог Карповичевог становишта може нам послужити његов коментар познатих стихова Тјутчева²⁷: „Овај катрен је омиљен међу руским словенофилима, евроазијцима и националистима разних боја. Свиђа ми се његова епиграмска прецизност, али сам против осећања који он изражава. Ниједна земља на свету не може се разумети искључиво умом или измерити општим аршином у свим њеним аспектима – свака од њих има сопствену посебну природу и, у неком смислу, у будућност сваке од њих може се само 'веровати'. С друге стране, у границама својственим свим земљама, Русија се може и мора појмити умом и измерити општим аршином. Не разумем зашто многи од мојих сународника налазе такво задовољство у идеји да се њихова земља налази ван ума и да не подлеже никаквим општим људским нормама“ (Писмо Хансу Кону, цит. према: Zeide, 2007: 257).

Реконструишући руску интелектуалну историју Карпович је показао да су њени главни токови одређени рецепцијом европских филозофских и идејних утицаја – просветитељством, романтизмом, немачком класичном филозофијом, позитивизмом, марксизмом. Иако се слично може тврдити и у погледу политичких и социјалних идеја,²⁸ тиме се, ипак, не доводе у питање оригиналност и значај руске мисли: „Падајући

²⁶ „Управо је Петар започео традицију нове Русије усмеравајући њен развој по западном и секуларном путу. Он је то учинио за кратко време – отприлике за двадесет пет година – на груб и стварно револуционарни начин, беспошtedно раскидајући са московском прошлoшћу и тражећи надахнуће искључиво у западним обрасцима“ (Карпович, 2012: 37).

²⁷ Стихови, у преводу Љубомира Симовића, гласе: „Не може Русија умом да се схвати/ Општим се аршином измерити не да/ Њен лик је чудан и чудно те гледа – У Русију можеш само веровати“.

²⁸ Исаија Берлин је у заостреној форми слично тврдио: „Готово да се не може наћи ниједна политичка или социјална идеја у Русији XIX века која је рођена на домаћем тлу“. По његовој оцени, изузимајући Толстојеву идеју непротивљења злу (оригинално-руска верзија старог хришћанског принципа), „Русија човечанству није дала ниједну појединачну нову социјалну или политичку идеју – ништа што се не би могло свести не само на неки, у крајњој линији, западни корен, већ ни на неку одређену доктрину која је на Западу откривена осам, десет или дванаест година пре него што се први пут појавила у Русији“ (Берлин, 1978: 124).

на руско тло, туђи културни модели и концептуалне схеме по правилу добијају сасвим другачији садржај, те се као резултат образује нешто суштински ново – нешто што не личи на позајмљену културу (тј. културу земље-оријентира), ни на културу рецепијента. У крајњој линији – ма како то звучало парадоксално – управо оријентација на туђу културу у значајној мери придонosi оригиналности руске културе“ (Успенский, 1999: 11). Признајући могући утицај носталгије, Карпович је својим слушаоцима руску предреволюционарну културу представио у њеном пуном сјају: „Живео сам у разним значајним центрима интелектуалног живота, али мислим да нигде културни живот није био тако интензиван, тако разнолик и интересантан, нити је толико обећавао, као што је то било у Русији пред саму револуцију“ (Карпович, 2012: 285). Друштвене претпоставке руског „сребрног века“ он је видео у енергији пробуђеној Револуцијом 1905. године која је либерализацијом и конституционализацијом политичког живота коначно приближила Русију „западном моделу“ државе и друштва.²⁹ Слом који је уследио није, по његовом мишљењу, био „уписан“ у некакву судбинску „логику Руске идеје“, нити је био плод „гвозденог закона нужности“: „Рат је учинио револуцију веома вероватном, али људско безумље учинило је револуцију неизбежном“ (цит. према: Зеиде, 2007: 252).

Не улазећи овде у детаљније објашњење Карповичевог тумачења бројних узрока Октобарске револуције (попут ратних пораза, слабог вођства, неодговорности радикалних интелектуалаца, неспособности администрације, незрелости и ресантимана маса, завереничке организације болшевика...) треба имати у виду да је он совјетску епоху сматрао радикалним прекидом историјског пута којим се Русија кретала, нарочито након 1905. године. У његовој визији руске историје елементи дисконтинуитета између „старе“ Русије и „новог“ Совјетског Савеза су тако наглашени да се читалац може запитати да ли је уопште реч о истој земљи. Ако имамо у виду контекст Хладног рата, Карповичево инсистирање на елементима дисконтинуитета између царског ауторитаризма и совјетског тоталитаризма, његово наглашавање комплексности и постојања различитих могућности развоја унутар руске традиције, можемо тумачити као својеврсну реакцију на раширене покушаје тражења дубоких корена совјетске политике у руској прошлости. Трагање за континуитетом и уочавање промена чине, према његовом дубоком уверењу,

²⁹ „Карпович је чврсто веровао да је Револуција 1905. г. успела да уведе истински, мада ограничени, конституционални поредак у Русији, те да је период од 1906. до 1914. године сведочио о настанку једног, иако на уским основама заснованог, плуралистичког политичког система и цивилног друштва (Pereira, 2009: 265).

две једнако важне стране историчарског заната.³⁰ У задатку разумевања Совјетског Савеза, концепт промене нам је, по његовом мишљењу, од веће помоћи него инсистирање на континуитету: „Мој закључак је да нити историјско искуство, нити национална традиција нису припремили Русе за добровољно прихватање тоталитарног режима. Оно што се у ствари десило, било је то да их историја није научила (1) како да организују свој живот на основу самоуправе, чак и када имају прилику за то, као што је било у првом стадијуму револуције 1917. године; (2) како да, када су је једном стекли, одбране своју слободу од оне врсте опасности која је настала у другој фази те револуције ...“ (Карпович, 1953: 298).

Академску славу, како је наведено у заглављу овога рада, Карпович је очекивао од радова својих бројних ученика: одблесак њихове славе бацио је светлост и на њиховог учитеља. Прва послератна генерација његови доктораната кретала се у тематском оквиру који је дефинисао њихов ментор – већина их је написала књиге посвећене истраживању значајних сегмената руске интелектуалне историје.³¹ Карпович је утицао не само на оне који су у великој мери следили и развијали његов приступ руској историји, него и на оне чије је дело настало у критичком односу према наслеђу учитеља. Парадоксално, његов наследник на Харварду није постао Мартин Малија који му је по својим ставовима од свих студената био најближи, већ Ричард Пајпс који је формулисао теорију о суштинском континуитету између Русије и Совјетског Савеза (теза о „руском патримонијализму“). Ипак, обојица су, попут свог учитеља, Совјетски Савез сматрали примером „тоталитаризма“ који су објашњавали на различите начине – Малија, попут Карповича, као пример „идеократске владавине“ која је Русију насилно скренула са њеног европског пута, а Пајпс, насупрот Карповичу, као логичан плод руске политичке традиције, неразвијености друштва и слабости институције приватне својине. Ни следећа генерација америчких историчара која је концептом и методом „социјалне историје“ критички одбацила теорије

³⁰ Карпович упозорава на две опасности: „Једна је да нашу пажњу концентришемо на континуитету до тог степена да почнемо занемаривати или бар минимализовати елемент промене, а промена представља у истој мери суштину историје као и континуитет.... Друга опасност у стварању или покушају изградње историјске позадине неке појаве је тенденција да превише симплификујемо сам континуитет“ (Карпович, 1953: 288).

³¹ Видети библиографију радова његових студената за период 1948–1963. године у: *Ab Imperio*, 2007 (1): 303–307. Интересовању за интелектуалну историју у великој мери допринела је и чињеница затворености руских архива која је онемогућавала бављење другачијом врстом историографије. Промене у академској историографији настале су тек након првих академских размена и „епохе попуштања“ у односима две суперсиле.

тоталитаризма и довела у питање примарну важност идеја (идеологија) у проучавању руске прошлости није, бар посредно, измакла Карповичевом утицају. Наиме, предводник и покретач ове „ревизионистичке школе“ био је Леополд Хејмсон (L. Haimson 1927–2010), још један, истина сасвим нетипичан, Карповичев ђак.³²

Литература:

1. Berlin, Isaiah. (1978): “The Birth of the Russian Intelligentsia”, *Russian Thinkers*, London: The Hogarth Press, pp. 114–135.
2. Byrnes, Robert (1978): “Archibald Cary Coolidge: A Founder of Russian Studies in the United States”, *Slavic Review*, 37, (4): 651–667.
3. Confino, Michael (1972): “On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth- and Nineteenth-Century Russia”, *Daedalus*, 10: 117–149.
4. Emmons, Terence (1995): “Russia Then and Now in the Pages of the American Historical Review and Elsewhere”, *The American Historical Review*, 100, (4): 1136–1149.
5. Engerman, David (2004): The Ironies of the Iron Curtain: The Cold War and the rise of Russian Studies in the United States”, *Cahiers du Monde russe*, 45 (3–4): 465–496.
6. Engerman, David (2009): *Know Your Enemy: the Rise and Fall of America’s Soviet Experts*, New York: Oxford University Press
7. Horecky, Paul (1980): “Slavic Studies in the United States: An Overview”, *Slavic Studies*, Sapporo: Hokkaido University, 26: 221–243.
8. Karpovich, Michael (1930): “The Russian Revolution of 1917”, *The Journal of Modern History*, 2, (2): 258–280.
9. Karpovich, Michael (1953), “The Heritage from Tsarist Russia”, in: Michael Karpovich and Problems of Russian History and Historiography, *Ab Imperio*, 2007 (1): 277–307..
10. Malia, Martin (1960): “Michael Karpovich, 1888–1959”, *Russian Review*, 19, (1): 60–71.
11. Malia, Martin (1998): “Clio in Tauris”, in: *Imagined Histories: American Historians interpret the Past*” (Edited by A. Molho and G. Wood), Princeton University Press, 415–433.
12. Malia, Martin (2005): “The Historiographical Legacy of Terence Emmons”, *Russian History/Histoire Russe*, 32, (2): 133–137.
13. McLean Hugh et al., (eds.), (1957): *Russian Thought and Politics*, Harvard Slavic Studies, Vol. 4, Cambridge, Mass.
14. Mosley, Philip (1960): “Michael Karpovich, 1888–1959”, *Russian Review*, 19, (1): 56–60.

³² Опширније о теоријским, политичким и генерацијским разликама у америчкој совјетологији видети у зборнику *Будућност совјетске прошлости* који сам приредио у часопису *Трећи програм I-II*, Београд, 2009: 9–177.

15. Pereira, Norman (2009): "The Thought and Teachings of Michael Karpovich", *Russian History/Histoire Russe*, 36: 254–277.
16. Pipes, Richard (2003): *Vixi: Memoirs of a Non-Belonger*, New Haven & London: Yale University Press.
17. Pocock, John (1985): "What is Intellectual History?" *History Today*, 35 (1985): 52–53.
18. Raeff, Marc (1990): *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919-1939*, Oxford: Oxford University Press.
19. Riasanovsky, Nicholas (1998): "Professor of Russian and European Intellectual History, University of California, Berkeley, 1951–1997, An oral history conducted in 1996 by Ann Lage", Regional Oral History Office, The Bancroft Library, University of California, Berkeley
20. Subotić, Milan (2004): *Put Rusije: evroazijsko stanovište*, Beograd: Plato
21. Von Laue, Theodore (1958): "Review of *Russian Thought and Politics*", *Journal of Modern History*, 30, 3: 271–272.
22. Wortman, Richard (2009): "Marc Raeff", *Ab Imperio*, Kazan, (1): 331–336.
23. Zeide, Alla (2007): "Creating a Space of Freedom: Mikhail Mikhailovich Karpovich and Russian Historiography in America", *Ab Imperio*, Kazan (1): 241–276.
24. Zeide, Alla (2012): "The Russian Review: The Story in History", *Ab Imperio*, Kazan, (4): 279–306.
25. Zeide, Alla (2013): "Intellectual History without a Context", *Ab Imperio*, Kazan, (3): 405–424.

1. Болховитинов Н.Н. (2001): «Роль русских историков в становлении русистики в США», *Вопросы истории*, (4): 3–20.
2. Болховитинов Н.Н. (2002): *Жизнь и деятельность Г.В. Вернадского (1887-1973) и его архив*, Саппоро: Центр славянских исследований университета Хоккайдо.
3. Болховитинов Н.Н. (2004): «М. М. Карпович и становление русистики в США», *Зарубежная Россия 1917 – 1945*. СПб.: 86–97.
4. Карпович, М. (1992): «Письма М. Карповича Г. Вернадскому» (Публикация, предисловие и комментарии М. Раева), *Новый Журнал*, 1992. Кн.188: 259–296.
5. Карпович, М. (2012) *Лекции по интеллектуальной истории России (XVIII–начало XX века)*, Москва: Русский путь.
6. Карпович, М. (1958): „Комментарии: Еще о русском мессианизме», *Новый Журнал*, Кн. LIV: 271-289.
7. Рибер А. (2000): «Изучение истории России в США», *Исторические записки*, 121, (3): 65–105.
8. Сорокина, М. Ю. (2001): «Георгий Вернадский в поисках 'русской идеи'», *Российская научная эмиграция: двадцать портретов*. Москва: Эдиториал УРСС, 330–347.
9. Успенский, Б. (1999): *Русская интеллигенция и западный интеллектуализм: История и типология*. Москва: О.Г.И.

RUSSIAN INTELLECTUAL HISTORY: KARPOVIČEVO HERITAGE

Summary: In this paper the author deals with the part of the historian Michael Karpovich (1888-1959), a Russian immigrant and Harvard professor whose students are the first generation of post-war played a decisive role in the development and profiling „of Russian and Soviet studies” in America. This interpretation historiographical of Karpovich positions and consider its impact on later formulated approaches to Russian and Soviet history is the recent release of the book in which they were first published his lectures on Russian intellectual history. After reviewing the biography of Karpovich, the author presents detailed concept of „intellectual history” and displays those Karpovich views on the (dis) continuity of Russian and Soviet history, which later developed or challenged his most influential students - Malia, Pipes and Hejmson.

Key words: history, intellectual history, Russian studies, Sovietology

ПРЕДРАГ Д. ПАВЛИЋЕВИЋ*

Универзитет Сингидунум
Београд

УДК 316.46:316.45(497.11)

Монографска студија
Примљен: 27.11.2013
Одобрен: 21.12.2013

СТИЛ ГРАЂЕЊА ЛЕГИТИМИТЕТА ПОЛИТИЧКИХ ЛИДЕРА У СРБИЈИ

Сажетак: Предмет чланка су карактеристике и модалитети грађења легитимитета политичких лидера у Србији – анализа легитимацијских токова са краја прошлог и почетка овог века. Основни научни циљ је конципирање модела за истраживање лидерског стила грађења легитимитета, други циљ је давање назнака за извођење хипотеза о легитимацијском стилу политичких лидера. Методолошки приступ је одређен поставкама теорије политике, подразумева примену свих основних метода научног мишљења, израженије аналитичких, кључно место има метод моделовања. Предложени модел обухвата два кластера: први) садржи категорије и индикаторе трочлане типологије (харизматски, традиционални и легитимитет формалне и материјалне рационалности), други) категорије и индикаторе подаспекта циљева лидерског делања систематизоване преко четири подкластера. Модел је отворен, те се назначавачу теоријски приступи којим га је могуће употпунити. Уз маркирање екстерних детерминанти од утицаја, на основу у моделу изложених одредница, постављени су кључни елементи за извођење хипотеза о легитимацијским обрасцима лидера. Закључује се да је осуђена на неуспех политика која заборавља да је њена бит не само операционализација прихваћених стратегијских циљева, већ усмеравање целине друштвених процеса, у циљу долажења до остваривих решења за превазилажење сукоба и одрживи развој, у датом контексту интереса и моћи.

Кључне речи: политичка елита, политичко лидерство, стил политичког лидерства, легитимитет, стил грађења легитимитета, модел за истраживање

* predrag_pavlicevic@yahoo.com

Предмет, циљ и методолошке поставке

Предмет чланка су карактеристике и модалитети грађења легитимитета политичких лидера у Србији са краја прошлог и почетка овог века, циљ је конципирање модела за истраживање лидерског стила грађења легитимитета. У основи, формулишу се основне смернице за истраживање легитимацијских процеса, индицирају принципи које лидери поштују у свом делању на плану учвршћивања легитимитета – уз назначивање кључних екстерних детерминанти од утицаја на лидерске легитимацијске обрасце. Други научни циљ је да се, преко у моделу изложених одредница, дају назнаке за извођење хипотеза о модалитетима грађења легитимитета политичких лидера у Србији.

Промишљати улогу политичких лидера у развоју друштва је неопходно услед њихове неспорне кључне улоге у дефинисању политичких приоритета¹. Постулирајући легитимитет као једну од референтних категорија делања политичких лидера, излагањем модела за истраживање стила грађења легитимитета и индицирањем елемената за постављање хипотетичког оквира лидерских легитимацијских образаца, доказује се шира хеуристичка поставка – методолошка основаност анализе делања лидера формулисаних преко категорије стила.

Методолошки оквир је одређен² поставкама теорије политике, њеним захтевом да анализа буде довољно детаљна и квалификована по „савременој профилираности и поузданој употребљивости за савремена емпиријска истраживања“³. Методолошки приступ подразумева примену свих основних метода научног мишљења и истраживања: израженије аналитичких метода (првенствено анализе и специјализације – и то класификације), али и синтетичких метода (и то: синтезе и генерализације). Анализа је дескриптивна и парцијална, и то: анализа садржаја – јер тежи да спозна суштинске одредбе стилова лидерства, и структурална анализа – јер се сагледавају битне одредбе стила лидера. Кључно место има метод моделовања. Формулисани модел је аналитички инструмент, сложен је и идеализован, носи карактеристике модела: 1) политичког понашања, 2) политичке моћи и 3) идеологије и оријентационих вредно-

¹ О начелним разлозима и користима анализе на микро и макро нивоу види: Dal & Stinebrickner, 2003: 149–155. Уз назнаку да је анализа изведена у овом чланку концептуална (тиче се избора и принципа), није нормативна.

² Тачније, изведен из: Павлићевић, 2010: 326–328.

³ У Павлићевић, 2010, су прихваћене поставке теорије политике конципиране у: Драган Симеуновић (2002), *Теорија политике – ридер 1.*, Удружење „Наука и друштво“, Београд, стр. 54–75.

сти. Модел је реалан, изведен, екстерни (модел садржине), актуелан – мада уз елементе ретроспективног. Конципиран је као отворен и еластичан, те се, у циљу формирања комплекснијег аналитичког инструментариа, назначавају теоријски приступи чије се детерминанте у њега могу унети. Стога се легитимацијски токови анализирају, у кратким цртама, и преко других теоријских прилаза.

Назнаке о концепту политичког легитимитета

У пропедевтичким текстовима се указује да је у ширем смислу легитимитет појам који „(од латинског *legitimare*, што значи ‘прогласити законитим’) означава законитост”⁴. Одређује се као „ступањ до кога друштво као целина – и елите, и масе – сматра да је владајући режим (а то није исто што и тренутна администрација, тренутна влада) народу најприкладнији, у смислу да ‘има право да се буде на власти’”⁵. Посматра се као значајна варијабла за успех демократије⁶ – као колеративне категорије – мада се легитимитет, као нормативни суд, раздваја од појма добре владе и не сматра „извором демократског успеха”⁷. Назначено поимање легитимитета је у складу са минималистичким одређењем демократије⁸.

Роберт Дал (Robert A. Dal) и Брус Штинебрикнер (Bruce Stinebrickner)⁹ подсећају да „лидери у политичком систему покушавају да осигурају да средства управљања увек буду употребљена да се расправи конфликт, досегнуте одлуке буду широко прихваћене не једино због страха од насиља, кажњавања, или принуде већ такође због веровања да су

⁴ Хејвуд, 2004: 401. Такође: „Легитимитет утврђује поредак или му пружа ауторитативан или обавезујући карактер... Политички филозофи тумаче легитимитет као морални или рационални принцип, на основу којег владе од својих грађана могу да захтевају послушност. *Позивање* на легитимитет је, отуда, важније од *чињенице* послушности. Политиколози... легитимитету придају социолошку природу: виде га као спремност да се повинује систему власти без обзира на то како је успостављен. Према Веберу, ово гледиште легитимитет означава као *веру* у легитимитет, односно веру у ‘право да се влада’”.

⁵ Lipset & Lejkin, 2006: 212. Уз назнаку да „нелегитиман режим може учинити низ одличних потеза... а ипак може бити, пре него што пристигну плодови тих потеза, срушен”.

⁶ Lipset & Lejkin, 2006: 254: „Легитимност је дакле мост који спаја културне факторе и институционалне варијабле”.

⁷ Lipset & Lejkin, 2006: 254–255: „Легитимност не значи да је народ ‘задовољан’ актуелним режимом... значи да друштво као целина сматра да постојеће политичке институције јесу најприкладније, дакле оне које и треба да буду... Какве су – да су, дошле су на власт процесом који је прихваћен као исправан”.

⁸ Види шире: Lipset & Lejkin, 2006: 39–60.

⁹ Dal & Stinebrickner, 2003: 60–62.

морално исправне и одговарајуће да се тако чини“, те је влада легитимна уколико грађани сматрају „да структура, процедуре, акта, одлуке, одређене политике, званичници, или лидери који управљају поседују квалитете ‘исправности’, пристojности, или моралне врлине“. Стога, лидери настоје да своје акције спроводе са легитимитетом, посебно остваривањем утицаја преточеног у ауторитет као делотворну форму аутоматског слеђења – тиме минимизирајући политичке ресурсе, посебно принуду. Развијају идеологију¹⁰ да би своје лидерство оснажили ауторитетом и легитимитетом, такође подржали политички систем – где „владајућа идеологија указује на моралне, религиозне, стварне и друге претпоставке које су прихваћене да би се оправдао систем“, уколико је развијена обично обухвата стандарде процењивања, идеализовану слику функционисања система и „верзију која смањује јаз између реалности и идеологијом одређеног циља“. Идеологије нису конзистентне нити статичне конструкције прихваћене од стране свих актера у политичком систему, лидери са њима не могу бескрајно манипулисати, већ могу постати и њихови заточеници.

Мајкл Раш (Michael Rush) одређује легитимитет као „степен до којег су друштвене и политичке норме у датом друштву прихваћене, посебно оне које се тичу вршења власти или доминације неких појединаца или група појединаца над другим“¹¹. Разматрајући релације легитимитета и повиновања (*compliance*) Раш¹² констатује да се легитимитет може схватити као објашњење зашто се људи покоравају онима на власти – који полажу право на власт над њима. Упућује на Дејвида Хелда (David Held, 1984) који поставља теоријски континуум који обухвата објашњење зашто се људи покоравају – преко седам идеално типских веберовских категорија (у стварности сусрећемо само мешавине) – полазећи од опажања да немају избора, до веровања да је исправно или одговарајуће да нешто чине. Категорије су слеђење заповести или принуда, потом традиција, затим апатија, те “*pragmatic acquiescence*” – прагматична прећутна сагласност која подразумева неслагање са ситуацијом уз немогућност да се замисли другачији поредак, мирење са судбином. Пета категорија, инструментална сагласност или условна сагла-

¹⁰ Dal & Stinebrickner, 2003: 61: „Лидери у политичком систему се обично придржавају сплета мање или више доследних, интегрисаних доктрина које подразумевају оправдање њиховог вођства у систему. Сплет доктрина ове врсте често се назива *идеологија* (што Моска назива ‘политичка формула’)“. The doctrines of the Bible; the precepts of our holy religion. [1913 Webster] The doctrines of the Bible; the precepts of our holy religion. [1913 Webster]

¹¹ Rush, 1992: 53.

¹² Rush, 1992: 55–56.

ност о пристанку (*instrumental acceptance or conditional agreement consent*) је двосмислена и може изражавати слабу форму легитимитета – подразумева да смо незадовољни али да и поред тога тежимо циљу, пристајемо јер су околности далеко од наше надмоћи. Хелд ограничава легитимитет на шесту категорију – нормативну сагласност (*normative agreement*) која значи да на основу околности и доступних информација закључујемо да је исправно шта треба/морамо да чинимо – односно на седму, идеалну нормативну сагласност (*ideal normative agreement*), која подразумева идеалне околности када сва сазнања прихватимо – уз могућност откривања захтева других сложили бисмо се да деламо.

Стил грађења легитимитета и предлог модела за истраживање

Стил грађења легитимитета одређујемо као „начин образлагања основаности одређеног начина делања политичких актера у складу са њиховим политичким концептом који се испољава у форми изражавања ваљаности, оправданости и рационализацијом овог делања на принципима поверења, пристанка и корисности“¹³. Како га истражити? Почнимо од констатација да неке дефиниције лидерства наглашавају значај харизме у појму лидерства¹⁴, а да „за сваки облик власти, а нарочито лични, је необично важан однос према традицији и избор пожељног уређења из прошлости, који ће се прогласити за истинско извориште актуелне власти“¹⁵. Мартин Криле (Martin Kriele)¹⁶ указује да је материјални рационалитет принцип политичког реализма, фундаментални интерес прогрес као претпоставка задовољавања других интереса – док формални рационалитет, на материјално рационалним основама, служи предвидљивости (правној сигурности, општем важењу). *Два кључна појма везана за савремену државу су суверенитет и легитимитет* – први је везан за моћ спровођења државне власти, други одговара на питање оправдања власти. *Ови су појмови суштински исти* – јер моћ спровођења власти постоји у мери њене оправданости – те су само наизглед искључиви судови да „моћ произлази из права и право следи из моћи“¹⁷. Основ легитимитета су једнака права грађанина на слободу и

¹³ Павлићевић, 2010: 318.

¹⁴ Види: Хејвуд, 2004: 643; Стојановић, Гавриловић, 2011: 11–38.

¹⁵ Куљић, 1994: 67.

¹⁶ Види ближе: Kriele, 1994: 19–46.

¹⁷ Криле такође пише да „поштовање правне обавезе има моралну основу“, те је „обавезност увек морална обавезност“, док је „питање легитимитета питање моралних основа на којима правна обавеза почива“.

људско достојанство, те је „образложивост бит рационалног легитимитета“¹⁸. Политички разум (чији је основ отвореност за аргумент и уважавање реалних услова) тежи да оствари оптималне услове за задовољење слободе и правде, поседује моралну и интелектуалну компоненту – реалистичко сагледавање објективних могућности у служби хуманитета. Разуму је инхерентна одговорност, која се исказује преко: 1) планског предвиђања, оцењивања последица одлука, 2) уважавања и усклађивања са интересима других, 3) уочавања озбиљности ситуације, што не оставља простор за шпекулације.

Полазећи од назначеног, модел за истраживање стила грађења легитимитета обухвата два кластера: први) који садржи категорије и индикаторе модификоване, у изворима врло фреквентне, типологије (харизматски, традиционални и легитимитет формалне и материјалне рационалности)¹⁹, други) категорије и индикаторе подаспекта циљева лидерског делања, преко четири подкластера. У оквиру првог кластера модалитете грађења легитимитета дефинишемо на следећи начин:

Харизматски легитимитет: 1. лидер поседује квалитет који се приписује личности на основу које она важи за изузетну, обдарену надљудским или бар специфичним и не сваком доступним особинама – ауторитету несвакидашњих способности 2. лидерско делање омогућава да се његов легитимитет темељи на емотивном осећању да по природи поседује карактеристичне црте лидера 3. лидер гради ауторитет тако да почива на његовој свеукупној личности – он није први зато што је непогрешив, већ због снаге властитих врлина и мана истовремено 4. лидер тежи да изгради уверење да је пресудан за будућност политичке заједнице – јер освјетљава прошлост, садашњост и будућност, буди наду, даље види него просечан човек 5. лидер дела као креатор новог реда, подстиче мобилизацију 6. заузимајући неутралну политичку позицију лидер сузбија испољавање конфликтних интереса у заједници, ублажава акутне идеолошке сукобе, остајући на уједињујућим и шире прихваћеним политичким темама²⁰ 7. лидер се бори за контролу симболичке подлоге власти, изражава групне норме, вредности и убеђења, потенцира припадништво ексклузивном колективитету, уз позитивна осећања и охрабрења која прати преузимање ризика уз драматични али и пријатељски ораторски стил (коришћење маште/сликовитости језика,

¹⁸ Криле констатује да су савремене државе засноване на рационалиту, политичка етика на поретку интереса одозго на горе, а темељи на дугорочним реалним условима задовољења интереса, уз осигурање темеља мира и толеранције – те концепт утилитаристичког индивидуализма не може бити основ легитимитета, нема смисао за прожимање индивидуалне и опште етике.

¹⁹ Изложени индикатори, делом промењени и употпуњени, конципирани су и изведене теоријске основе у Павлићевић, 2010: 256–261, 298–302.

²⁰ Овај индикатор је изведен на основу: Lipset & Lejkin, 2006: 423–424.

прича и симбола), изражавање визије, сврхе, идентитета или мисије групе или институције коју води²¹;

Легитимитет формалне и материјалне рационалности: 1. лидер подржава став да је држава заснована на рационалности (поретку интереса одозго на горе) 2. ставови лидера указују да легитимисање свог делања схвата решавањем практичних питања – њихове образложивости, на основу принципа политичког реализма, на основу уважавања реалних околности, реалистичког сагледавања објективних могућности и уочавања озбиљности ситуације, уз оцењивање последица одлука 3. циљ политичког процеса му је ефикасност одлучивања 4. легитимише делања ставом да му је фундаментални интерес прогрес, задовољавање интереса грађана у свој њиховој комплексности (стварање услова за задовољење слободе и правде, једнака права грађанина на слободу и људско достојанство, осигурање мира и толеранције) 5. указује да је отворен за аргумент и усклађивање са интересима других 6. за лидера је процедурални легитимитет (као скуп формализованих, универзалних и апстрактних процедура и институција који служе предвидљивости, правној сигурности и општем важењу) форма минималне легитимности 7. образлаже своје деловање на рационално створеним правилима, веровању у важење законског прописа и надлежности, рационалној спремности на поштовање законских дужности и њиховом извршавању;

Традиционални легитимитет: 1. заснован је на снази традиције, обичаја 2. лидере изјаве одликује конвенционалност, говор му је углађен (реторика је експлицитна и врло хијерархизована) 3. лидер исказује конвенционалност у понашању, уздржаног је понашања – подстиче оштра правила присутности која следе софистициране захтеве етикеције – конвенције подстичу, утичу или спречавају непожељне акције других политичких актера 4. лидер намеће принцип хијерархије као разумљив образац тумачења и каналисања иницијатива, означавања принципа и односа унутар социјалних група, пројеката подстицања и/или доминације индивидуалним акцијама 5. хијерархија се материјализује у личности лидера, легитимација се изводи из успешног перформанса овог принципа.

Други кластер, *категорије и индикатори стила грађења легитимитета – подаспект циљева лидерског делања*, обухвата: А) временску усмереност лидерских циљева; Б) одређеност циљева преко категорије значаја за задовољавање интереса и потреба друштва у целини; Ц) реалистичност циљева; Д) специфичност карактера циљева у односу на типологију лидерских стилова²².

²¹ Овај синдром је изведен на основу: Стојановић, Гавриловић, 2011: 22–26, 30–31, а могуће је извести још одредница из овог садржајног извора.

²² Ово је нешто модификован приступ него у Павлићевић, 2010: 318, као и на другим повезаним местима.

А) У односу на *временску усмереност* лидерови циљеви се оцењују: тренутни, краткорочни, средњорочни, дугорочни, историјски или (периодично) као нека од комбинација поменутих.

Б) Одређени *преко категорије значаја за задовољавање интереса и потреба друштва у целини циљеви лидера могу бити:*

стратегички, а то када лидер истиче 1. да су његови циљеви политичког деловања усклађени са унутар-политичким и/или значајним међународним околностима, стратегијским интересима кључних међународних фактора и њиховим опредељењима од утицаја на политичке активности лидера 2. да неке изјаве значајних политичких фактора узимају у обзир или директно подржавају политичке програме и активности лидера 3. да је јавно мњење глобално наклоњено политици лидера 4. да лако налази политичке савезнике 5. да лако развија аргументацију полазећи од свог политичког концепта 6. да су му акције офанзивне;

оперативни, када 1. лидер истиче да делује конкретно, прилагођено условима, да поштује правила ефикасног и благовременог политичког делања 2. предузима иницијативе, уз примерену дозу опреза 3. да је способан на размену политичких користи 4. да су му резултати и последице политичког деловања позитивни;

тактички, када лидер истиче 1. да је његова политика глобално успешна – са мало непријатних одлука, да је утицајан и да има позитиван имиџ у земљи и иностранству 2. да су му отворене могућности политичког удруживања и да поседује политичке потенцијале за придобијање политичких партнера 3. да га други, нарочито кључни политички фактори доживљавају као поузданог политичара и евентуалног (пожељног) партнера.

Ц) У односу на *реалистичност циљеви које лидер преферира могу се оценити (првенствено) као:*

нереални: 1. када нису прилагођени околностима, односима политичких снага, политичким тенденцијама и стратешким прихваћеним правцима политике (владајућој доктрини) 2. круто су дефинисани, сувише су обавезујући – лимитирајући за лидера²³ 3. немају у виду потенцијалне политичке савезе;

евентуално могући: 1. донекле су прилагођени околностима, односима снага, политичким тенденцијама и прихваћеним стратешким правцима политике 2. углавном су динамични и офанзивни 3. нису сувише обавезујући за лидера 4. у великој мери имају у виду потенцијалне политичке савезе (од интереса су за друге политичке актере);

вероватни: 1. прилагођени су околностима, односима снага, политичким тенденцијама и прихваћеним стратешким правцима политике 2. дина-

²³ Неопходно је назначити: овај индикатор је јасно одређен и од значаја ако се повеже са предходним или оним који следи – сам по себи не мора нужно носити атрибут *нереалног*.

мични су, израженије офанзивни 3. нису сувише обавезујући за лидера 4. имају у виду потенцијалне политичке савезе;

утопистички: 1. нису прилагођени околностима и односима снага, политичким тенденцијама и прихваћеним стратешким правцима политике 2. уско су дефинисани 3. оцењују се углавном као политички пожељни али неостварљиви 4. сувише су обавезујући за лидера 5. немају у виду потенцијалне политичке савезе;

немогући: 1. не одговарају политичким околностима, тенденцијама, односима снага, прихваћеним стратешким правцима политике (владајућој доктрини) 2. превазилазе могућности и способности лидера 3. као сувише обавезујући циљеви су одбојни за евентуалне политичке савезнике.

Д) *Индикатори специфичности циљева у односу на типологију лидерских стилова*:

Ауторитарни стил: 1. циљ лидера је извршити идентификацију своје личности и положаја, напад на њега је напад на систем 2. политички пројекти су му у функцији (правдања) „голе“ власти – што прати неконзистентна политичка стратегија 3. у лидеровим политичким пројектима изражава се хостилизам – карактеристична феноменологија „непријатеља“ у којој је унутрашњи непријатељ у служби „спољашњег непријатеља“, пропраћена агресивношћу и мржњом 4. лидер не познаје градацију супарништва и непријатељства – стварањем расположења опште угрожености политику своди у оквире званичне пропаганде „линије“ 5. подржава идеологизацију културе која покрива све димензије живота са циљем стварања атмосфере лажног оптимизма и среће коју наводно обезбеђује 6. у политичкој доктрини и стратегији присутан је есхатолошки, месијански елемент;

Републикански стил: 1. овековечење републиканских начела је крајњи циљ лидеровог политичког делања, циљ му је културу говора и либерално образовање пренети генерацији, наглашава јавне активности, истиче потребу максималног политичког ангажмана 2. лидер потенцира став да је политичка заједница конституисана на дискурсу, истиче уједначеност јавне политике са јавним мишљењем 3. захтева превладавање конфликта интереса, уз преусмеравање и ојачавање коалиција 4. наглашава истинитост у политичком деловању, врлину удружену са приватном борбом, хероизам који омогућава индивидуални успех у хармонији са јавним добром;

Реалистички стил: када лидер отворено ставља до знања 1. да је за њега политичка моћ опис и анализа чињеница, да му је политичко делање крајње рационализовано (да није засновано на страсти, које по њему води политичкој пропасти) 2. да му је мишљење и делање оријентисано искључиво према фактичким односима снага, да подразумева трезвену процену ситуације (спознају сопственог положаја уз дефинисање осталих актера на политичкој сцени) – уз процену последица својих акција (циљ је остварити комплетну контролу окружења) 3. да му је истина у ефикасности, да идеале и политичке пројекте процењује по њиховој практичној делотворности;

Популистички стил, у коме је основна легитимацијска поставка истицање доминације лидера као отеловљења колективне мудрости, понашања и начина живота народа, воље и тежњи народа – уз наглашавање моралних становишта;

Конформистички стил: 1. лидер се позива на опште – заједничке интересе, могућност и нужност сарадње различитих политичких опција, уз поштовање општеприхваћених вредности 2. лидер прихвата очекивано, захтевано или репрезентативно понашање ширег политичког корпуса којем припада, вредносни систем и норме легитимног ауторитета;

Революционарни стил: 1. лидер темељи легитимитет на поставци о апсолутности циља(ева) којем тежи, нужности промене, суштинског политичког и друштвеног преокрета – неопходности новог као основног атрибута револуционарности 2. оправданост свог политичког делања гради као претеча бољег доба (које са њим настаје) 3. истиче своју (револуционарну) принципијелност (идеализам) – способност да буде непокоран јер се покорава својим принципима, 4. упоредо наглашава свој реализам – настоји да се искаже као независна, слободна личност која критички мисли, способна да спозна стварност, брзо се оријентише и прилагођава политичком амбијенту;

Стил бунтовника: 1. лидер оштро и нападно потенцира неспособност других политичких снага да реализују политичке захтеве народа и оптужује друштво за недемократичност 2. стога је лидерова реторика наглашено освешћујућа и есхатолошка, понекад без антиципирање решења, сведена на голу критику 3. у ставовима лидера је изражен радикализам (који иде до фанатизма) – он претвара своје циљеве у идоле 4. код лидера је учљив конфликтни прилаз политичким проблемима – деструктивно порицање целокупног политичког окружења 5. лидерова перспектива је искључива – у разматрању политичких питања не уважава све околности, аспекте предмета одлучивања – карактерише је једносмерност (на изглед једноставност) понуђених решења.

Назнаке за хипотетички оквир

Уколико легитимацијске токове у Србији са краја прошлог и почетка овог века посматрамо преко категорија и индикатора трочлане типологије: уочавамо индикаторе харизматског легитимитета (и то да: лидер легитимитет гради на свеукупној личности, да је пресудан за будућност, да је креатор новог реда, да подстиче мобилизацију) – при чему је питање у којој мери су поједини лидери заиста то били, или су то само настојали да буду; да је временом све више добијао на значају легитимитет формалне и материјалне рационалности; елементи грађења традиционалног легитимитета се региструју код појединих лидера –

индицирају се првенствено у конвенционалности у понашању, док други уочљив индикатор – наметање принципа хијерархије од стране лидера – првенствено указује на ауторитарну димензију њиховог деловања.

Што се тиче временске усмерености уочавамо фреквентност тренутних циљева (мање изражено краткорочних) тесно везаних за дугорочне или историјске – што управо говори о напетости између категорија циљева, не о њиховој конгруенцији или усклађеном временском следу њихове реализације. Мали акценат је на средњорочним циљевима – што се може објаснити деловањем које карактерише мали интерес да се стратешким циљевима обухвати постизање опипљивијих циљева (посебно у области социјалне политике), или на немогућност ефикасније реализације планираних стратешких праваца политике. У односу на значај за задовољење интереса и потреба друштва врло мало су уочљиви оперативни и готово изостају тактички циљеви – а да се морамо упитати у којој мери су фреквентни стратегијски циљеви у складу са унутарашње-политичким и међународним околностима. Са аспекта реалистичности циљева – при чему не смемо заборавити да је за ову димензију кључан доживљај у политичкој публици – сами лидери циљеве означавају евентуално могућим или вероватним, док се они из друге, по претпоставци објективније перспективе, исказују на широкој лепензи, до утопистичких и немогућих.

Када сагледавамо специфичности циљева у односу на типологију лидерских стилова региструјемо индикаторе ауторитарног стила (у првом реду: неконзистентна политика и одсуство дугорочне стратегије, есхатолошки елемент у политичкој доктрини и стратегији); индикатори републиканског стила су врло ретки и детектују се само код појединих лидера; индикатори реалистичког стила су све израженији; популистички стил се готово изгубио као прихватљив модус; конформистички стил индицирамо повремено, или код појединих лидера у позивима на опште интересе и нужност сарадње различитих политичких опција; код више лидера уочава се настојање да се представе као политичари који негују револуционарни стил; стил бунтовника препознајемо код појединих лидера, а у дужем временском периоду.

Детерминанте од утицаја

Дотичемо више концепата легитимитета уколико устврдимо да га гради више аспеката, пошто: се испољава као процес датих карактеристика, односно специфичних начина грађења, одржавања и јачања пози-

ција политичке моћи и власти; обухвата садржај легитимацијских образаца, тесно везаних за шире, идеолошке принципе чија се реализација оправдава²⁴; одређују га резултати, односно ефикасност политике у чијој су функцији легитимацијски садржаји и форме (укључујући и симболичке); чине га релације којима се њиме граде и кључни принципи на којима је заснован (преко своје хоризонталне и вертикалне димензије²⁵); карактерише подршка циљаног политичког корпуса и/или јавно одобравање дате политике од стране већинске јавности²⁶ – тесно везана за категорију одговорности. Легитимитет се тиче и међународног аспекта који чини (образложива) позиција, углед и мера утицаја у међународној јавности – или бар мера прихваћености и уважавања политичких актера у дипломатским релацијама. Уколико се подсетимо да је легитимитет категорија од значаја у контексту проблематике слабе државе у нашем дискурсу ово је потребно истаћи имајући у виду да „јаче државе имају фиксиран и сталан међународни персоналитет“²⁷ – посебно ако уочимо да се у случају Србије дешава да лидери граде легитимитет на реторици која се, када се дубље анализира, може свести на став да је моћ у немоћи, понекад заборављајући да *садржај и форме стила грађења легитимитета лидера треба да чувају дигнитет политичке заједнице коју представљају*²⁸.

Наведени (динамички и у мањој мери статички) аспекти легитимитета уоквирени су *структуралним условима и геополитичким детерминантима*.

²⁴ Основе легитимисања власти су дубоко постављене. Куљић, 1994: 210, подсећа да је Шмит „био уверен да метафизичка слика света одређеног доба има истоветну структуру као и њена политичка ситуација“.

²⁵ Види: Ђурђевић-Лукић, 2006: 47–49.

²⁶ Куљић, 1994: 5: „Власт не може бити трајна без минимума масовне лојалности која се обезбеђује различитим идејним средствима (магија, религија, световна религија) и практичним поступцима... Масовна лојалност није истоветна са легитимношћу. У основи лојалности је спремност на послушност из било ког разлога. Томе насупрот легитимношћу, у рационалистичком и модерном значењу појма, располаже само она власт коју признаје већина одраслог становништва, па се из тог разлога и подвргава мерама власти. Демократска легитимност значи да већина не схвата политички поредак као принуду и да с друге стране већи део становништва има могућности да активно учествује у политичком процесу одлучивања у оквиру правно признатих установа (Мауер, 1982, с. 470-471)“. Или, Станковић, 2010: 106: „политички легитимитет представља валидност владајућег режима. У данашња времена ова се валидност исказује прећутном вољом свих да поштују изречену вољу (заинтересоване) већине“.

²⁷ Стојановић, 2011: 15.

²⁸ Овде се мисли на, по државу, самоуништавајуће топосе и стереотипе који су постали незаобилазни део реторичког пртљага дела политичке елите – не на нужност примене права, као и морални аспект суочавања са истином.

Истражити феномен лидерства је значајно за наше друштво уколико се прихвати став да је демократија „успешнија тамо где нису велике разлике у статусу и висини прихода, између лидера тј. вођа и оних који су вођени“²⁹, као и да се легитимност „лакше подстиче ако већ постоји културна хомогеност... Није немогуће пронаћи решење за етничке различитости у послу изградње легитимности, али, за то је потребна софистицирана државничка вештина а такође и употреба симболичних, а и конкретних гестова да би се исковао *demos*“³⁰.

Анализирати принципе и правце делања политичких лидера је научно коректно тек уз знање да је и њихово делање уоквирено структуралним факторима³¹. Подједнако уз свест да „владавина државом никада се не може свести на само једну једину тему“³², какав год приступ изабрали³³. Проблем легитимитета разматран преко категорије „интеграционог поља политичког легитимитета“ слично упозорава, јер се одређује као „поље унутар кога се спроводи државна политика од општег значаја... синоним за мњење о најопортуннијем политичком курсу који у државотворним пословима ваља за узети, а које ствара онај ко је у стању да то учини“³⁴. Као и уз знање да промене нису нужно у оквиру релација лидерства, али да вођство нужно подразумева персуазивне и стварне намераване а комплексне промене, тј. скуп повезаних промена,

²⁹ Lipset & Lejkin, 2006: 84.

³⁰ Види шире Lipset & Lejkin, 2006: 265–270. Издвојмо запажање: „Већина људи ће о успешности или неуспешности владе судити на основу економске ситуације и свог сопственог животног стандарда. Краткорочно гледано, међутим, ове генерализације слабо помажу новим системима. Најбољи непосредни институционални савет који се њима може дати био би: прионите одмах на одржавање или прављење неког извора националног ауторитета који би био дистинктан од конкретног човека, носиоца тог ауторитета“.

³¹ Lipset & Lejkin, 2006: 422: „Лидере покрећу не само културни обичаји, него и структурални фактори... међутим, да ако лидерство уопште има неку јединствену експанаторну (објашњавалачку) вредност, имаће је у оној сфери живота, ма како великој или малој, где структурални фактори нису контролни. Јер ако јесу, онда лидерство постаје ирелевантно“.

³² Lipset & Lejkin, 2006: 95.

³³ Уважавамо став да ни једна од стратегија процеса одлучивања (холистички приступи, стратегије ограничене рационалности или експерименталне стратегије) не гарантује „најбоље расположиве алтернативе или производи добру политику“ – види ближе Dal & Stinebrickner, 2003: 155–158.

³⁴ Станковић, 2010: 103–107: „Ово поље, које изискује најшире схваћени политички консензус... представља својеврстан тип мњења о кључним државним питањима... државни разлог је знање о средствима којима се једна заједница држи на окупу, како би опстала, или како би се очувала и увећала своју моћ. – интеграционо поље политичког легитимитета је сама садржина државног разлога, састављена од: идеја, замисли, концепата и стратегија којима се настоји очувати све оно што се да обележити државним разлогом“.

различитог обима, нивоа и сврха – а да „вођство представља заједнички подухват вођа и следбеника“³⁵.

Подсетимо се и тврдње Дејвида Хелда (1984): „Политички поредак није досегнут преко заједничког вредносног система, или општег поштовања ауторитета државе, или легитимитета, или, насупрот, једноставне бруталне силе; правилније, он је резултат комплексне мреже узајамне зависности између политичких, економских и друштвених институција и деловања које деле центре моћи и које креирају вишеструке притиске да се покори. Моћ државе је централни аспект ових структура али она није једина кључна варијабла“³⁶. Не смемо заборавити ни на констатације Хала (Hall, 1985) да „где се идеолошка, политичка и економска моћ креће у истом правцу, веома је вероватно да ће се створити велика друштвена енергија... резултирајући друштвеним променама“, а да ће у случају сукоба наведених типова моћи социјалне промене бити заустављене³⁷.

Имајући у виду позицију и утицај лидера у странкама, у истраживању форми грађења легитимитета политичких елита у Србији, од користи су модели који обухватају детерминанте везане за партијски систем: анализирају механизме грађења легитимитета лидера унутар партија и партијске легитимацијске обрасце³⁸.

Геополитичке детерминанте су по Србију сложене. Мирјана Радочић настоји потврдити хипотезу да је реморализација светске политике којом су се на реторичком нивоу легитимисали процеси разбијања Југославије и пројект глобализације „остала на нивоу на којем се и зачела, односно да су у односима политичких актера на глобалном, баш као и на локалном нивоу, и даље на снази модерни принципи реалполитике са интересом као централном категоријом политичког живота и моћи као врховном политичком вредношћу“³⁹.

Легитимитет као мера прихваћености принципа и циљева делања

Степен реализације одређене политике и ефикасност спровођења власти зависи и од мере њене оправданости. На питање оправдања влас-

³⁵ Види: Стојановић, Гавриловић, 2011: 32–33.

³⁶ Према: Rush, 1992: 56–57.

³⁷ Rush, 1992: 46–47.

³⁸ Није неопходно упустити се у компилацију, само назначимо извор: Дијана Вукомановић, „Легитимацијске матрице релевантних политичких партија у Србији (1990-2005)“, у: Зоран Луговац (ур), *Политичке странке у Србији – структура и функционисање*, Friedrich Ebert Stiftung и Институт друштвених наука, Београд, 2005., стр. 31–59.

³⁹ Радочић: 117.

ти одговара легитимитет, који је не само питање очувања политичке моћи – јер указује на одрживе принципе на којима је власт заснована, већ подразумева поверење народа у њих – преко позитивних ставова и осећаја испољених према политичком естаблишменту. Није само питање ауторитета водећих фигура политичког режима – већ и питање моралних основа поретка и одређене политике, он је доживљај ефикасности али и етичности делања политичке елите⁴⁰. То је мера обезбеђивања изражавања пристанка одређена ставовима о степену основаности (тима и корисности) делања политичких лидера у политичком процесу, о ефикасности и (не)бонивалентности одређене политике. Начин грађења лидерске политичке моћи наводи на промишљање основа легитимитета, пошто моћ подразумева меру прихватања политичког концепта: његових основа, принципа, сврхе, циљева, метода и средстава реализације, карактера политичких инструмената које лидери предлажу као могућа решења⁴¹. Уочава се веза између начина представљања политичког концепта лидера, образлагања основа његовог деловања – које је у функцији грађења и одржања политичке моћи – усмереног према другим политичким субјектима у циљу обезбеђивања сагласности, контроле лојалности, подстицања афективне везаност за лидера, уз буђење очекивања у могућност остварења властитих потреба политичке публике⁴².

Легитимитет не сме бити сведен на ‘право да се буде на власти’ (ма колико је од значаја да се тиме подвлачи значај категорија стабилности, извесности и сарадње⁴³). Обухвата и питање основа овог права. У супротном се актерима у политичком процесу одузима могућност избора као једно од основних одређења слободе. *Легитимитет је мера прихваћености принципа и циљева делања политичких актера, у оквиру датих правила и околности.*

Ипак, легитимитет је помало заборављена реч политичког дискурса Србије. Као да је ново поимање политике – државе као инструмента који дефинише и спроводи правила, ново политичко устројство и модели политичког деловања – такво да легитимитет тек само формално захтева као предуслов вршења власти. Опасност лежи у томе што једном креирана политика, чији се принципи у дужем периоду реализују,

⁴⁰ Имамо у виду, Хејвуд, 2004: 400: „... легитимитет се обично мање схвата као категорија моралне обавезе, а више као политичко понашање или уверење... не поставља се апстрактно питање зашто би људи *требало* да се подчињавају држави, већ зашто *се* подчињавају одређеној држави или систему власти. Који су услови или процеси који их подстичу да власт сматрају законитом“.

⁴¹ Куљић, 1994: 61: „Начин правдања власти је у тесној вези са начином владања“.

⁴² Павлићевић, 2010: 139. Поставке су нешто модификоване.

⁴³ Види: Lipset & Lejkin, 2006: 256–260.

постаје правило. Мада, Србија није изузетак. Савремена политичка реторика је неосетљива на истину (ослоњена на методе дефактуализације, језичке мистификације), циљ јој није да *убеди* (снагом аргуменатује) већ да *на(д)говори* (заведе, придобије ирационалним средствима), те покидане везе *oratio* и *ratio* узрокује да „ретор као политички пропагандиста увек наступа са намером да појединцу из масе већ донету политичку одлуку представи као његову личну“⁴⁴. Док је као захтев демократске политике, легитимитет од стране политичке елите у Србији више година уназад поштован у мери у којој је био предуслов досезања изборних гласова, уобличавања или преобликовања имиџа политичара, уједно подизања политичког рејтинга⁴⁵. Што, истине ради, не изненађује – у теорији се јасно указује на значај и размере политичке злоупотребе иконичког елемента медија масовних комуникација⁴⁶. Уз оцену: „Политички говор и делање константно исказују склоност да своја утемељења траже у опозицији према политичком противнику, не у конструктивној позицији према истини и захтевима прогреса одређеним ситуацијом. Легитимитет се зато не налази у сфери постигнутог, већ се наново тражи у, назовимо га ‘миту о наслеђеном непријатељу’, тачније, у потенцирању наслеђених оптерећења – тиме неопходности ‘борбе’ са наслеђеним – а регресивним тенденцијама, које оптерећују актуелни тренутак, и коче прогрес. Ту се налазе и оправдања за политички промашај“⁴⁷. Само што се конкретно одређење непријатеља мења. Што не чуди⁴⁸, посебно када се анализирају разлози формалних (лажних или митологијизирајућих⁴⁹) и суштинских промена политичког курса⁵⁰ (пропраћених аферама), иновације политичких доктрина и стратегија – тиме промене пратећих легитимацијских циљева – као карактеристике делања политичке елите и одреднице политичке културе у Србији.

Готово непредвидљива постизборна комбинаторика, оно понекад наз(и)вано непринципијелним коалицијама, директно урушава легити-

⁴⁴ Радојичић: 123–124.

⁴⁵ Пошто је не узима за основ даљег извођења закључака аутор само упућује на једну интересантану анализу, која делом подржава горњу тврдњу: Зоран Славујевић (2011), „Двадесет година вишестраначја у Србији: Од маркетиншког nihilizma и примитивизма до тоталног маркетинга и идолопоклонства маркетингу“, у С. Орловић (прир.), *Партије и избори у Србији: 20 година*, Београд, Факултет политичких наука – Центар за демократију, Friedrich Ebert Stiftung, стр. 285–295.

⁴⁶ Радојичић: 130.

⁴⁷ Павлићевић, 2010: 390–391.

⁴⁸ Куљић, 1994: 288: „У социјализму се нови партијски вођа готово увек легитимисао критиком претходног“.

⁴⁹ Види: Суботић, 2010: 43–66.

⁵⁰ Види: Станковић, 2010: 110–115.

митет изабраних представника бирачког тела. На позиције власти (и кључне административне позиције) долазе оне политичке опције и појединци који их заступају који немају јача упоришта у бирачком телу. То што уцењивачки потенцијали странака у Србији добијају мегаломанске размере није неуобичајно. Проблем је урушавање основног демократског принципа: владавине већине. Што води апстиненцији на изборима. Важније, постаје упитно у којој мери, услед начина на који се уобличава и реализује, политика потом формираних коалиција поседује легитимитет.

Политички активизам мотивисан не делењем за јавно добро него крајње лукративним мотивима – не као операционализација јасних начела и праваца политичког деловања – чини да се политика доживљава као манипулација политичке елите. У јавном мњењу то не може произвести ставове који подржавају власт као инструмент који делује (деловао је, или ће деловати) у правцу који је од већине шире прихваћен, користан већини и по (економски, социјални, културни) развој друштва, најмање ефикасан у датим унутарполитичким и међународним околностима. Девалвирају се значења категорија поверења, одговорности, правде и правичности.

Промишљајући поставке Хелда о теоријском континууму покорности преко идеално типских категорија, закључујемо да се дужи временски период политичка стварност Србије креће у подручју инструменталне сагласности, уз периодично изражену форму равнодушности и прагматичне прећутне сагласности, док су релације добијале и форму принуде.

Када уведемо у игру процесе, механизме, поступке, начине, модалитете, или их дефинишемо као стилове грађења легитимитета политичких лидера – садржинске и формалне одреднице који они подразумевају – закључујемо: осуђена је на неуспех политика која заборавља да је њена бит не само операционализација прихваћених доктринарних и стратегијских циљева (дефинисање ресурса, механизма и начина њиховог остварења – како компромисом, тако и силом), већ – преко одређења приоритета – усмеравање *целине друштвених процеса*, у циљу долажења до остваривих решења за превазилажење сукоба и одрживи развој, у датом контексту интереса и моћи.

Резиме

Предмет анализе су карактеристике и модалитети грађења легитимитета политичких лидера у Србији са краја прошлог и почетка овог

века. Преко категорије легитимитета се доказује теоријско-методолошка основаност анализе делања политичких лидера преко категорије политичког стила. Методолошки приступ је одређен поставкама теорије политике, подразумева примену свих основних метода научног мишљења и истраживања – израженије аналитичких метода, док кључно место има метод моделовања. Основни научни циљ је конципирање модела за истраживање лидерског стила грађења легитимитета. Изложен модел за истраживање обухвата два кластера: први) који садржи категорије и индикаторе трочлане типологије (харизматски, традиционални и легитимитет формалне и материјалне рационалности), други) категорије и индикаторе подаспекта циљева лидерског делања, а преко четири подкластера. Подкластери су временска усмереност лидерских циљева, одређеност циљева преко категорије значаја за задовољавање интереса и потреба друштва у целини, реалистичност, четврти је специфичност карактера циљева у односу на типологију лидерских стилова (ауторитарни, републикански, реалистички, популистички, конформистички, револуционарни и стил бунтовника). Други циљ је да се у основним цртама анализирају легитимацијски токови и дају назнаке за извођење хипотеза о лидерском легитимацијском стилу у Србији. Елементи за извођење хипотеза дати на основу у моделу изложених одредница, уз маркирање екстерних детерминанти од утицаја. Посматрано преко категорија и индикатора трочлане типологије уочавамо индикаторе харизматског легитимитета – уз питање у којој мери су поједини лидери заиста то били или су то настојали да буду, а да је временом све више добијао на значају легитимитет формалне и материјалне рационалности. Елементи грађења традиционалног легитимитета претпостављају се само код појединих лидера – индицирају се првенствено у конвенционалности у понашању, док други претпостављени индикатор – наметање принципа хијерархије од стране лидера – првенствено указује на ауторитарну димензију деловања. Што се тиче временске усмерености уочавамо фреквентност тренутних циљева (мање изражено краткорочних) тесно везаних за дугорочне или историјске – што говори о напетости између категорија циљева, не о њиховој конгруенцији или усклађеном временском следу њихове реализације. Мали акценат је на средњорочним циљевима – што се може објаснити деловањем које карактерише мали интерес да се стратешким циљевима обухвати постизање опипљивијих циљева, или на немогућност ефикасније реализације планираних стратешких праваца политике. У односу на значај за задовољење интереса и потреба друштва врло мало су уочљиви оперативни и готово изостају тактички циљеви – а да се морамо упитати у којој ме-

ри су фреквентни стратегијски циљеви у складу са унутарашње-политичким и међународним околностима. Са аспекта реалистичности циљева лидери их означавају евантуално могућим или вероватним, док се они из објективније перспективе често исказују на широкој лепези, до немогућих. Што се тиче специфичности циљева у односу на типологију лидерских стилова региструјемо индикаторе ауторитарног стила; индикатори републиканског стила су врло ретки и детектују се само код појединих лидера; индикатори реалистичког стила су временом постајали све израженији; популистички стил се готово изгубио као прихватљив модус; конформистички стил индицирамо повремено, или код појединих лидера у позивима на опште интересе и нужност сарадње различитих политичких опција; код више лидера уочава се настојање да се представе као политичари који негују револуционарни стил; стил бунтовника препознајемо код појединих лидера, а у дужем временском периоду. Модел је конципиран као отворен и еластичан, те је у њега могуће унети детерминанте других теоријских приступа преко којих се, у кратким цртама, анализирају легитимацијске форме политичких елита. Промишљајући поставке Дејвида Хелда о теоријском континууму покорности преко идеално типских категорија, закључујемо да се дужи временски период политичка стварност Србије креће у подручју инструменталне сагласности, уз периодично изражену форму равнодушно-сти и прагматичне прећутне сагласности, док су релације добијале и форму принуде. Легитимитет је мера прихваћености принципа и циљева делања политичких актера. Када делање политичких лидера анализирамо преко категорије стила грађења легитимитета закључујемо да је осуђена на неуспех политика која заборавља да је њена бит не само операционализација прихваћених доктринарних и стратегијских циљева, већ – преко одређења приоритета – усмеравање целине друштвених процеса, у циљу долажења до остваривих решења за превазилажење сукоба и одрживи развој, у датом контексту интереса и моћи.

Литература:

1. Dal, A. Robert & Stinebrickner Bruce (2003), *Modern Political Analysis, sixth edition*, Prentice Hall, Unitet States of America
2. Đurđević-Lukić, Svetlana (2006), Bringing the state back: strong versus weak states, *Međunarodni problemi*, vol. 58, br. 1-2, str. 36–66
3. Hejvud, Endru (2004), *Politika*, CLIO, Beograd
4. Kriele, Martin (1994), *Einführung in die Staatslehre*, Westdt. Verl., str. 19–46
5. Kuljić, Todor (1994), *Oblici lične vlasti*, Institut za političke studije, Beograd

6. Pavličević, Predrag (2010), *Stil političkih lidera u Srbiji: U periodu 1990-2006. godine*, Udruženje „Nauka i društvo“ i NOLIT, Beograd
7. Radojičić, Mirjana, Interesi versus moral u politici (na primeru razbijanja Jugoslavije i projekta globalizacije), *Filozofija i društvo*, XIX-XX, str. 117–135, Internet, <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2002/0353-57380209117R.pdf> (pristupljeno 29.04.2013.)
8. Rush, Michael (1992), *Politics and society: an Introduction to political sociology*, Prentice Hall Harvester Wheatsheaf Campus 400, Great Britain, pp. 43–57
9. Sejmur Martin Lipset, Džejson M. Lejkin (2006), *Demokratski vek*, Alexandria Press, Beograd
10. Stanković, Vladan, Integraciono polje političkog legitimiteta – primer Srbije, *Politička revija*, Godina (XXII) IX, vol=24, Br. 2/2010, str. 103–120
11. Stojanović, Đorđe, Problem državnog, političkog i administrativnog kapaciteta: „Anatomija“ Srbije kao slabe države, *Srpska politička misao*, broj 4, 2011, god. 18, vol. 34, str. 11–31
12. Stojanović Đorđe, Gavrilović Darko, Od moderne paradigme vođstva ka post-modernoj paradigmi vođstva, *Srpska politička misao*, br. 1/2011., god. 18, vol. 31, str. 11–38
13. Subotić, Momčilo, Srbija i Evropska unija, *Srpska politička misao*, br. 1/2010, god. 17, vol. 27, str. 43–66

STYLE OF BUILDING LEGITIMACY OF POLITICAL LEADERS IN SERBIA

Abstract: Subject of this article are characteristics and modalities of building legitimacy of political leaders in Serbia – analysis of legitimacy flows from the last century and the beginning of this century. The main scientific objective is to design a model to explore the leadership style of building legitimacy; the second objective is to give an indication for formulating hypotheses of legitimacy-style political leaders. The methodological approach is determined by the settings of the theory of politics, it involves the basic methods of scientific thinking application, predominately analytical ones, and the key point is the method of modelling. The proposed model comprises two clusters: the first one, which contains categories and indicators of tripartite typology (charismatic, traditional and formal and substantive rationality legitimacy); the other, comprising categories and indicators of subspect of a leader's action goals systematized through four subclusters. The model is an open one, and theoretical approaches by which it can be completed are indicated. In addition to highlighting influential external determinants, based on the model guidelines, key elements for formulating legitimation patterns of a leader are set. It can be concluded that policy, which forgets that its essence is not only operationalization of the accepted strategic goals, with the aim or achieving feasible solutions for overcoming conflict and sustainable development in a given context of interest and power, is doomed to failure.

Key words: political elite, political leadership, political leadership style, legitimacy, the style of building one's legitimacy, research model.

Summary: The subject of analysis are characteristics and modalities of building the legitimacy of the political leaders in Serbia at the end of last and beginning of this century. Merits of the theoretical and methodological analysis of the political leaders' actions are proved by the category of political style through the category of legitimacy. The methodological approach is determined by the postulates of the theory of politics, it involves the application of all fundamental methods of scientific thinking and research – pronounced analytical methods, while the key point is the method of modeling. The main scientific objective is designing a model for exploring the leadership style of building legitimacy. The exposed research model includes two clusters: the first one, that contains categories and indicators of tripartite typology (charismatic, traditional and legitimacy of formal and substantive rationality); and the other, categories and indicators of subaspect goals of the leader's action, and through four subclusters. Subclusters are the time direction of the leader's objectives, determinativeness of objectives through categories of importance to meet the interests and needs of society as a whole, the realism, while the fourth is the specificity of objectives' character in relation to the typology of leadership styles (authoritarian, republican, realistic, populist, conformist, revolutionary and rebellious style). The second goal is to outline legitimacy flows analysis and indicate examination of the hypothesis of legitimacy leadership style in Serbia. Elements to formulate hypothesis are given on the basis of the model of the set benchmarks, highlighting the external determinants of influence. Through categories and indicators of tripartite typology, we observe indicators of charismatic legitimacy – together with the question to what extent some leaders were really charismatic or were trying to be such, while legitimacy of formal and material rationality has increasingly gained in importance. Elements of traditional legitimacy construction are assumed at certain leaders only – indicated primarily in conventionality of behavior, while another assumed indicator – imposing the principle of hierarchy by leaders – mainly indicates the authoritarian dimension of action. As for the time orientation, we observe the frequency of the current objectives (less pronounced short-term ones) is closely related to long-term or historical ones – which explains the tension between the categories of goals, but not their congruence or coordinated timeline for their implementation. There is little emphasis on medium-term objectives – which can be explained by the influence characterized by small interest for achieving tangible goals with strategic goals or inability of more efficient implementation of planned strategic policy directions. In relation to the importance of meeting the interests and needs of the society, operational and tactical objectives are insufficiently perceivable and almost absent – and we need to ask ourselves to what extent strategic objectives are frequent in line with interior political and international circumstances. From the aspect of realism of goals, leaders indicate them as either possible or probable, while those from a more objective perspective are often expressed in a wide range, up to the impossible ones. Regarding specificity of objectives in relation to the typology of leadership styles, we

register authoritarian style indicators; republican style indicators are very rare and are detected only at certain leaders; realist style indicators became more pronounced over time; populist style is almost lost as an acceptable mode; conformist style is indicated periodically, or at certain leaders in calls to general interest and necessity of cooperation between different political options; at several leaders there is an effort to present themselves as politicians who cherish the revolutionary style; rebellious style is recognized at certain leaders in the long run. The model is conceived as open and flexible, and it is possible to enter the determinants of theoretical approaches to analyze the legitimacy forms of political elites. Reflecting settings of David Held on theoretical continuum of obedience over ideally typical categories, we conclude that the long period of political reality of Serbia is moving in the field of instrumental acceptance with periodically expressed in the form of indifference and pragmatic acquiescence, while the relationships have received a form of coercion. Legitimacy is a measure of the acceptance of the principles and objectives of political actors' action. When actions of political leaders is analyzed through categories of building legitimacy style, we can conclude that policy, which forgets that its substance is not only operationalization of the accepted doctrinal and strategic objectives, but – through definition of priorities – targeting the whole of social process, in order to arrive at a feasible solution for overcoming the conflict and sustainable development in this context of interest and power, is doomed to failure

ВЕРАН СТАНЧЕТИЋ*
Факултет за европске правно -
политичке студије
Нови Сад

УДК 316.334.3:316.624
Монографска студија
Примљен: 24.12.2013
Одобрен: 26.01.2014

ЛОБИРАЊЕ И/С КОРУПЦИЈА - ЛИНИЈА РАЗДВАЈАЊА

Сажетак: Тема овог рада је лобирање у политичкој сфери схваћено као организовано и систематско утицање на власт. Конкретније, у раду се анализирају појмови лобирања и корупције са циљем установљивања разлике између ова два појма. Ово установљивање разлике, поред теоријског значаја треба да понуди и смернице при кодификацији ових налаза у правне прописе у циљу борбе против корупције. У уводном делу рада расправља се о значају лобирања у савременом друштву и дилемама које оно производи. У наредном делу је детаљно обрађен појам лобирања, његови елементи и понуђена је радна дефиниција. У трећем делу рада исто је урађено са појмом корупција. Након тога је на основу дефиниција и једног конкретног примера објашњено у којим случајевима лобирање прераста у корупцију.

Кључне речи: лобирање, корупција, демократија, политичка одлука, политичар

Увод

Савремена демократска држава базирана на принципима представничке власти, поделе власти, слободних и демократских избора, владавине права и тржишне економије, не црпи свој легитимитет само из ових основних постулата већ и из других као што су: демократичност одлучивања, партиципација, инклузивност, постизање консензуса итд. Ово су неки од принципа који чине савремени концепт доброг управљања (*good governance*)¹. Сматра се да у демократској држави свако има

* vstancetic@yahoo.com

¹ Израз управљање (енгл. *governance*), негде превођен и као владавина означава процес креирања одлука (*decision-making*) и процес којим се одлуке спроводе. С обзиром на то

право да дефинише свој интерес и да настоји да га промовише и оствари али уз поштовање демократских и легалних процедура. Међутим, савремена демократија је неоспорна као идеја, неизвесна када је у питању њено спровођење у пракси и коначно врло проблематична када су у питању њени резултати на глобалном плану. (Дамјановић Мијат, 2001: 21). Стога је проблематично и ово начело у пракси (слободно дефинисање и заступање интереса). Намеће се питање али и одговор, да ли заиста сви грађани имају могућност да формулишу свој интерес и заступају га у јавној сфери или то могу само добро организоване групе, блиске медијима и властима, које располажу релевантним информацијама и финансијски јаке групе?

Дакле, са једне стране стоји неоспорно право свакога да се у друштву бори за свој интерес а са друге стране је реалност да су у пракси у могућности то да чине тек поједине добро организоване групе. Власт би по дефиницији требало да одлучује у складу са општим интересом. И на овом месту постоји напетост између идеје и реалности, односно да ли ће власт заиста деловати у складу са овим принципом ако њени носиоци добијају информацију само од добро организоване групе које имају прецизно дефинисан интерес а који не мора увек бити у складу и са ширим друштвеним интересом. На пример, произвођач неког производа или пружалац услуге може у дослуху са властима да обезбеди монополску позицију зарад свог интереса (већег профита) а на уштрб општег интереса (високих цена које ће грађани плаћати за ту услугу или сервис). У овом примеру имагинарни произвођач је утицао на власт да би обезбедио свој интерес Кључно питање је да ли овај утицај представља лобирање или пак напосто системску корупцију и да ли ова два појма могу да имају исто значење.

Са аспекта доносиоца одлука лобирање се може посматрати као процес који доприноси и појачава демократски капацитет једног друш-

да се под управљањем подразумевају процеси креирања и спровођења одлука, анализа управљања се усмерава и на формалне и неформалне структуре које су укључене у обликовање и спровођење одлука (поред владе, ту су и интересне групе, лобисти, невладине организације, финансијске институције, локалне власти, политичке странке...). Добро управљање није само фраза већ прецизно одређен и дефинисан концепт чији су креатори Светска банка и друге међународне финансијске институције. Већина ових донатора заснивају своју помоћ и кредите на стварању услова и реформама које ће омогућити добро управљање. Тако добро управљање постаје нови рецепт односно захтев у првом реду Светске банке, који она поставља државама које траже кредите, али се ти захтеви односе и на оне државе које желе постати чланице Европске уније. Принципи доброг управљања су: партиципација, владавина права, транспарентност, поузданост, постизање консензуса, једнакост и укљученост, ефективност и економичност и одговорност (Станчетић Веран, 2012: 48-50).

тва. Наиме, током лобирања доносиоц одлука добија релевантне информације о одређеном процесу и сазнаје ставове актера о неком конкретном питању. Међутим, као и већина других процеса и лобирање има своју извитоперену или искварену верзију односно процес који више не представља лобирање већ незаконит или у најмању меру неетичан чин. У том смислу, деликатан је однос између лобирања и корупције. У демократској држави свако има право да артикулише свој интересе и да се организовано бори за његово постизање. Један од начина остваривања интереса може да буде организовано и аргументовано утицање на доносиоца одлука. Лобирање схваћено на овај начин је позитивна појава. Међутим, шта се дешава у ситуацији кад нечији појединачни или партикуларни интерес постаје доминантнији од општег – јавног интереса? Ово доводи у питање претходну тврдњу и истовремено овај вид утицања на доносиоца одлука представља антидемократски принцип, јер донета одлука може бити против воље или интереса већине. Ово питање је у основи „Медисонове дилеме“ постављено још у 18. веку. Ова на први поглед прилично сложена ситуација, ипак може да се деконструише разматрањем тачних значења термина лобирање и корупција.

Имајући на уму не само објективни и нормативни аспект науке (шта јесте и шта би требало да буде) већ и њену практичну и друштвено-корективну функцију овај рад има за циљ да понуди решење - разликовање легалног од нелегалног утицања на власт (прво се означава као лобирање а друго је корупција) и за операционализацију овога у правне прописе. Имајући на уму да ће у Србији највероватније бити усвојен Закон о лобирању, овај чланак може знатно допринети разрешењу неких проблема у овој области.

Да би се дошло до крајњег одговора (теоријско и практично раздвајање лобирања од корупције) а услов да се то деси и у пракси јесте и законско регулисање лобирања, у овом раду се морају објаснити и прецизно проанализирати појмови, дати дефиниције а онда на основу ових прецизних дефиниција тј значења кључних појмова могуће је направити и линију раздвајања.

За потребе овог рада најпре треба разложити појам лобирања на битне категорије и принципе, а потом исто урадити и са појмом корупција. Сваки вид утицаја на доносиоца политичке одлуке неће се сматрати лобирањем, већ само онај који испуњава одређене услове. Сваки вид утицаја који не представља лобирање означиће се као девијација лобирања, а ту спада и корупција.

Након утемељења битних карактеристика лобирања и корупције и њиховог теоријског разграничења сврсисходно је да се ови теоријски

налази конвертују у формат који ће бити практично применљив. Другим речима, неопходно је креирати такав институционални оквир у коме ће постојати минимална могућност или воља да се процес лобирања претвори у корупцију или чак криминлану радњу.

Појам лобирања

Реч лобирање² је новијег датума и углавном се везује за свет политике и бизниса. Све је присутнија и у медијима, што указује на присутност и значај ове појаве у савременом друштву. Ипак, као и многи термини у свету политичког, лобирање је такође широко коришћени термин који указује на већи број људских активности па стога постоји и прилично велики број одредница овог појма.

Због тога сврсисходно је указати на различите дефиниције и реалитете на које овај термин указује, затим констатовати битне елементе појаве односно процеса званог лобирање и коначно понудити радну дефиницију овог појма на основу које се даље може изградити логички конзистентна и методолошки целовита студија о лобирању.

Лобирање у најширем значењу подразумева утицање на некога да прихвати мишљење или донесе одлуку у складу са преференцијама - интересима оног који лобира. Овако схваћено лобирање је присутно готово у свакодневном животу. Скоро да нема ситуације или разговора о послу а да се у њему не врши утицај на саговорника. Сам разговор садржи у себи елементе лобирања односно утицања, јер се кроз њега износе ставови и утиче на размишљање или перцепцију других. Лобирање схваћено у овом најширем значењу, може бити чак и несвесно, када изношењем свог става или мишљења утичемо на размишљања и ставове других. Већ у овом кратком дискурсу је поменуто утицање. Утицање је, дакле, један битан елемент лобирања. Међутим, за потребе политичке науке и праксе утицање које постаје предмет истраживања је само оно које је специфицирано и усредсређено на доносиоце јавних одлука односно на власт. Стога је други битан елемент лобирања који се

² Изрази лобирање односно лоби води порекло од латинског израза *labium* што значи – предворје, ходник односно кулоар. Израз *лобиста*, се везује за осамнаестог по реду председника САД Гранта који је имао мандат од 1869. до 1877. године. У току рада често је излазио из Беле куће на паузу у оближњи хотел *Willard*. Када се прочуло да председник Грант повремено долази у овај хотел, они који су имали неког интереса да се са њим сретну, чекали су га у холу како би му предали неку петицију или га информисали и упућивали на нешто од њиховог интереса. Ове људе председник Грант назвао лобистима (*lobbyists*).

може назвати објектом лобирања, управо доносиоц одлука, односно власт. Утицање на доносице одлука такође може бити разноврсно. Може бити посредно или непосредно, може се утицати и ненамерно, а може бити и *ad hoc* утицање, када се човек нађе у неформалној или непла-нираној ситуацији да разговара са доносиоцем одлука. Ипак све ове одреднице још увек упућују на то да се ради о лобирању које је више неформалног карактера. Међутим, да би лобирање било ефектно и професионално, оно мора да садржи још један битан аспект а то је организованост и испланираност. Дакле, не било какво или спонтано утицање на доносиоца одлука, већ стратешки организовано, планско и циљано представља лобирање у правом смислу речи.

Иза свега овог стоји још једна важна категорија а то је интерес. Интерес је кључна и трајна категорија у политици и економији. Ниједна анализа политичког или друштвеног процеса не може бити ваљана без прецизирања и анализе интереса. У Енциклопедији политичке културе наводи се да се интерес често дефинише као политички изражена или освешћена потреба (ед. Матић Милан, Подунавац Милан, 1993: 428). Наравно ово је једна од дефиниција или одређења и може се расправљати о томе да је однос између потреба и интереса сложенији и да категорија интереса поред политиколошког значења садржи и филозофске, економске и психолошке димензије. Поред тога битна категорија су и вредности јер од њих зависи које ће се потребе артикулисати као интереси.

Без детаљне елаборације ове категорије ни процес лобирања не може да буде успешан. Овде постоје две стране интереса. Једна је интерес лобисте, односно клијента за кога лобира а други је интерес доносиоца одлука. Циљ и суштина процеса лобирања је да се доносиоцу одлука укаже да се интерес лобисте поклапа са интересом лобираниог. Циљ дакле, не би требало да буде да се лобирани по сваку цену наведе да донесе одређену одлуку, већ да се јаким и доследним аргументовањем увери да је баш та одлука која му се предлаже најбоља. У супротном, под лобирањем би се могле навести и акције када се лобираниом нуди новац или друга услуга за доношење одређене одлуке или се чак прети. Наравно, ово се не сматра лобирањем већ митом и криминалним радњама. У реалности се дешава да се пређе ова граница, али прихватање лобирања само као аргументованог и смисленог утицања на доносиоца одлука омогућава да се ови „преласци“ сведу на најмању могућу меру. Само у том случају лобирање може да има позитивно значење и да доприноси квалитету одлучивања и ефектнијем постизању интереса.

На основу до сада реченог о битним категоријама лобирања, може се рећи:

Лобирање је плански и организовани процес аргументованог утицања на доносиоца одлука са циљем да донесена одлука буде у складу са интересима лобисте односно његовог клијента.

Дакле, није свако утицање на политичара (донесиоца одлука) лобирање. Да би се утицање на доносиоца одлука означило као лобирање, неколико принципа мора да буде испуњено. Прво то је организован процес. То значи да је лобиста приступио стратешки начину на који ће утицати. Други важан елемент је **аргументовано** утицање. Ово значи да лобирање није убеђивање без рационалне или емпиријске основе. Претпоставка је, наравно, да је доносиоц одлука рационалан. Ради појашњења овај процес се може упоредити са оним који се одиграва у судници. Адвокати штите стране које су их ангажовале и они износе своје аргументе у интересу клијента, али само аргументе који су у складу са законима и који им могу помоћи. Судија је тај који даје завршну реч, на основу закона али свакако и релевантних информација које је добио од адвоката. Дакле, адвокат не штити интерес свог клијента „вукући за рукав“ судију и говорећи му „мој клијент није крив“ већ на основу важеће законске регулативе настоји да нађе најповољније решење. Слично се дешава и у процесу лобирања, с тим што се не ради о правном поступку већ политичком, односно о одлучивању о неком јавном питању или проблему. Тешкоћа код процеса лобирања је та што не постоји као у претходном случају прецизан и кодификован оквир или платформа (закони). Тај оквир у извесној мери постоји у пољу јавног сектора и јавног одлучивања али је знатно флуиднији и састоји се из принципа као што су демократичност, ефективност, економичност, ефикасност, поштовање воље већине, транспарентност, информисаност, солидарност, укљученост, затим бројних вредности као што су грађанске слободе, здрава животна средина, просперитет и економски развој.... Ово је нарочито проблематично у ситуацији када доносиоц одлука може да донесе више одлука које су легалне али нису све моралне или исплативе. И док ће судија уколико свесно прекрши правну норму бити непосредно кажњен, у случају доносиоца одлука (*policy* или *decision maker*) једина казна је негативна медијска кампања и евентуално губитак на следећим изборима. Међутим, уколико се корупција прецизно дефинише и угради у институционални оквир, простор за овакве случајеве је мањи. Због карактеристика лобирања схваћеног као позитиван процес који доприноси повећању квалитетног одлучивања, оно се често у енглеском језику назива и политичко заступање (*policy advocacy*). Политичко заступање је блиско појму анализа практичне политике (*policy analysis*). То значи да је добар лобиста нужно добар аналитичар и да у процесу анализе прак-

тичне политике сакупља јаке и уверљиве аргументе са којима ће да наступи испред доносиоца политичких одлука. Ово указује и на то да лобиста није свемоћан. Понекад неће моћи да нађе довољно јаких аргумената за свог клијента, јер је реална ситуација таква да друга страна може да надјача. И као што ни адвокат не може да прихвати сваки случај, већ само онај за који мисли да ће успети да заштити интерес свог клијента, тако ни лобиста не треба „слепо“ да прихвата сваки случај и да обећава нешто што је реално тешко изводљиво. Међутим ово већ спада у домен морала лобисте.

*

Сада треба разлучити различите начине утицања на доносиоце одлука који не представљају лобирање већ његово деформисање и извитоперење:

1. Сходно дефиницији битан сегмент лобирање је аргументованост односно аргументовано утицање. Разуме се, утицање не мора да буде аргументовано. Оно може да буде чисто убеђивање без емпиријске подлоге. Ово већ представља искривљени или извитоперени облик лобирања. Иако још не представља прекршај или кривично дело, ово је почетна тачка која почиње да раздваја лобирање у правом смислу речи и покушај утицања на доносиоца одлука које не представља лобирање. Овде се могу сврстати сви покушаји убеђивања, затрпавања писмима или порукама, па чак и досађивања да политичар донесе одговарајућу одлуку. У овом случају појединац се може окривити за професионално и лично неетичне активности.
2. Други случај је када се доносиоц одлука наводи да донесе одговарајућу поруку а за узврат му се обећава погодност, за њега или неког другог, (нпр новац, положај или нешто треће). Ово је још веће удаљавање од оног утицања које називамо лобирање. На овом месту превазилази се кршење етичких принципа и залази се у сферу нелегалности. Реч која најбоље описује ову ситуацију је корупција, а њени учесници подлежу законским казнама.
3. Трећи могући случај утицања је када се од доносиоца одлука тражи да донесе одређену одлуку, а ставља му се до знања да уколико до тога не дође да ће то погоршати његов положај или да ће му се десити неко зло. Другим речима, ради се о претњи. Ово је крајње искварени облик утицања који спада у домен криминала.

Први случај је тешко нормирати јер се ради о моралу који је ствар појединца. Од поменути три случаја овај је за јавност најмање штетан. Да би се заштитили од овога, обично постоји лобистички кодекс који утемељује основне етичке принципе којих би се сваки лобиста требао придржавати. Ипак, и поред постојања кодекса, ово поље остаје питање личности и појединца који се бави овим послом.

Трећи описани случај такође релативно лако нормирати јер се ради о типичном кривичном делу. Поред тога лобиста и лобирани су у таквој ситуацији непријатељи и лобирани – доносиоц одлука ће да учествује и подржава процес извођења пред лице правде онога који је претио. Међутим, будући да су политичари углавном утицајни људи, оном који покушава да врши утицај претњом то представља такође велики ризик. Стога вероватноћа да до овога дође је релативно мала и стога није предмет ове анализе.

Најкомпликованији је ипак други случај, а то је када онај који утиче (квазилобиста) и политичар раде заједно, обојица стичу добит а резултат је штетан или противан јавном интересу. Једном речју ради се о корупцији.

Шта је корупција?

Корупција је стара готово колико и сам човек односно организоване друштвене заједнице. Интереснатно је да јој кроз историју није придаван увек исти значај, а било је периода када је она сматрана уобичајеном и природном појавом. Прво познато писано дело, које се бави темом корупције је Арташастра (Поука о материјалном богатству или једноставније Економска наука). Написао ју је брахман Каутилија у 4. веку пре нове ере, који је био и „министар“ индијског краља Чандрагупте Маурије (Бриоски Карло Алберто, 2007: 23). Још тада је поменути писац констатовао како је тешко доказати новчану непоштеност државног службеника. То је „тешкоћа која је барем једнака покушају утврђивања колико воде може попипати риба која слободно плива у води. Не окусити мед или отров, стављен на језик, подједнако је тешко као и управљати краљевим новцем (а данас државним, прим. аутора), а не окусити барем мали део.“(оп. цит. 23).

Термин корупција потиче из латинског (*corruptio*) и има следећа значења: „поквареност, кварност, изопаченост, разврат, поткупљивање, подмићивање, поткупљење, кварење, укваривање, труљење, распадање, кривотворење списа, мере, тега и сл“ (Вујаклија Милан, 1980: 472). У нашем језику и свакодневном говору под корупцијом се углавном мисли на подмићивање. Говорећи у строгом значењу те речи корупција би имала шире значење и указивала би и на поквареност или процес кварења. Због тога и енглеска реч *corruption* преведена на српски не мора нужно да означава корупцију у смислу како се у свакодневном говору схвата већ и као нешто покварено.

За потребе ове анализе и функционалног раздвајања лобирања и корупције неопходно је прецизније дефинисати корупцију. У тексту „Појам и узроци корупције“ као ефективна и свеобухватна наводи се дефиниција Вита Танџија:

„Корупција постоји уколико дође до намерног урушавања принципа непристрасности при одлучивању у циљу присвајања неке погодности“ (Ненадић Немања, 2007:17).

Поред ове дефиниције, често се наводи и следећа која у суштини садржи елементе као и претходна:

„Корупција је стицање добити злоупотребом јавних овлашћења“ (оп.цит.).

У нашем народу корупција се везује пре свега за новац, односно остваривање новчане добити, док се поклони и уступци чешће схватају као део традиције и навика.

На основу дефиниције корупције могуће је издвојити њене битне елементе:

1. одлучивање (јавно)
2. свесна пристрасност – намера да се не поступи професионално и у складу са правилима квалитетног одлучивања
3. добит или корист – погодност која се добија пристрасним (непрофесионалним) одлучивањем

У вези феномена корупције на основу констатованих битних категорија могуће је извести неколико закључака али и дилема.

Прво, не постоји корупција тамо где је донета погрешна или пристрасна одлука услед недостатка информација доносиоца одлука. Битан елемент корупције је дакле **намера**. Међутим, у пракси је тешко доказати да ли је неко нешто знао или није, стога би било веома тешко ово операционализовати и уградити у институционални оквир како би се смањила могућност за корупцију. Недостатак информација јесте пропуст доносиоца одлука али је и одговорност оних (групе) на које ће се одлука односити. Стога таргетирана група треба да организовано врши утицај на доносиоца одлука да информише и лобира како би доносиоц одлука сигурно имао информацију. Уколико постоји и контрагрупа могуће је да ова прва наметне свој став и да доносиоц одлука опет донесе пристрасну одлуку али и опет несвесно јер га контрагрупа (група која има другачији интерес) није информисала о својим ставовима и аргументима. Стога ове процесе не треба означити као коруптивним, поготово ако недостаје и суштински елемент а то је добит или корист. С обзиром на то да живимо у друштву где би један од значајних принципа

требало да буде одговорност, онда неадекватну или непотпуну информацију (која треба да стигне до доносиоца одлуке) из друштва или од заинтересоване групе треба оквалификовати као њихову неагилност, незаинтересованост или неодговорност.

Друго, када се говори о добити или користи, питање је да ли под коруптивну активност треба увести само новчану добит или сваку другу врсту користи? Ове две категорије не треба раздвајати и да под корупцијом треба сматрати чин без обзира да ли је предмет добити новчано исказан или пак добит као положај или уступак за неког другог. У свим случајевима се свака добит може посредно претворити у будућности као новчана добит.

У вези корупције постоји још једна дилема, а то је питање да ли је корупција само понашање појединаца или је одлика система? Могући одговор је да је у основи корупције и један и други елемент. Морал појединаца је различит и неки ће увек бити спремни да учествују у коруптивним радњама док ће други то сматрати неетичним чином па ће и по цену личне штете заобићи овај пут. У сваком друштву постоји потенцијал за корупцију. Тај потенцијал је у релацији са колективним моралом, политичком културом и културом уопште. Међутим у којој мери ће корупција бити и манфиестна зависи од система. Напросто, постоје системи где је ризик корупције много мањи него официјелно обављање послова тако да се потенцијалним учесницима корупције исплати да је употребе. Стога, када је у питању лобиста и корупција, неопходно је деловати на оба поља (системском и моралном) како би дошло до стварања институционалног оквира који минимизује могућност појаве корупције. То значи да на општем плану треба донети одговарајућу регулативу – Закон о лобирању а на моралном плану лобисти треба да се придржавају етичког кодекса. Ко се огреши о закон, следује законска санкција – новчана или затворска, а ко се огреши о етички кодекс, следује казна професије – одузимање права бављења лобистичким послом.

Линија раздвајања

После свега треба проанализирати један замишљен и упрошћен пример процеса лобирања у коме учествује доносиоц одлука (лобирани), лобиста и његов клијент и установити шта представља лобирање а шта његово кварење или корупцију.

Политичар П се на територији локалне заједнице обраћа својим грађаним са идејом да се затвори фабрика Ф чији је власник предузетник В. Разлог за то је што се током процеса обраде сировина у поме-

нитој фабрици продукују отпадни материјали који загађују животну средину. Политичар П образлаже своју намеру грађанима, каже да су стандарди о животној средини изузетно важни данас у свету, да се управо вратио са светског скупа о здравој животној средини и да је његова одлука у потпуности у складу са многобројним повељама и декларацијама из ове области. Поред тога, напомиње својим грађанима, да не жели да њихова и његова деца удишу загађен ваздух и пију затровану воду, јер је здравље најважније и испред свега. Аргументни политичара П делују убедљиво, а он сам као политичар (оправдано) рачуна на неколико добити. Прво ствара имиџ политичара који прати светска достигнућа и намерава да их спроведе у својој заједници. Друго, овим гестом је показао да је одговоран и забринут за своје грађане. У крајњем случају ова акција појављивања у јавности повећавају наклоност бирача и веће шансе за реизбор.

Међутим, на другој страни је власник фабрике В који од ње зарађује милион годишње. Уколико дође до забране рада његова зарада ће пасти на нулу. Стога, се предузетнику В исплати да део своје зараде, нпр 100 или 200 хиљада преусмери у активности којима ће се избећи затварање фабрике. Уколико би овај новац власник фабрике директно понудио политичару а да овај за узврат одустане од своје намере, радило би се недвосмислено о корупцији чији би актери били власник В и политичар П. Али, ако власник фабрике ангажује за тај новац професионалног лобисту који треба да издејствује промену мишљења политичара односно да одустане од забране рада фабрике, онда није реч о корупцији (уз неке услове).

У овом случају лобирање није:

1. Ако би лобиста за новац који је добио радио исто што и власник, тј. понудио део новца који је добио од В, јасно је да је корупција на делу и да су њени актери политичар П и лобиста Л.
2. Уколико би лобиста део новца искористио за надокнаду људима „с оне стране закона“ који врше уцене, прете и застрашују реч је о криминланој радњи лобисте.
3. Коначно, лобиста може без много аргумената да убеђује политичара да одустане од своје намере затрпавајући га писмима или телефонским позивима односно досађујући му. Ово не спада у степен прекршаја или кривичног дела као у претходна два случаја, али опет није ни лобирање у правом смислу речи, јер се крше професионалне и етичке норме.

Међутим лобирање у овом случају јесте, када:

Лобиста проучивши предмет свог клијента, власника фабрике В, на основу информација које има о процесу доношења одлуке везано за његов предмет и аналитичког истраживања саопшти свом клијенту да је у могућности да заштити његов интерес. Као искусни професионалац и врстан познавалац анализе јавних – практичних политика (public policy analysis) лобиста поставља нпр. следеће питање: Да ли се решавањем једног јавног проблема (у овом случају загађена животна средина) продукују нови чији ће трошак бити већи од тренутно постојећег проблема. Лобиста може да закључи следеће: истина је да ће забраном рада фабрике еколошка ситуација бити боља, али исто тако значајан број људи остаје без посла. Сви они не само што ће остати без посла већ неће за њих бити плаћани порези који се сливају у буџет којим такође управља политичар П. Поред тога буџет ће остати празнији и за порез на приход који плаћа власник В. Затим, велики број људи који су се снабдевали производом из ове фабрике мораће сада да га набавља из места које је далеко, (што утиче опет на кућни буџет грађана) или ће да га се одрекну. У оба случаја смањује се квалитет живота. Коначно лобиста може да ангажује професионалце који ће измерити колико је заиста загађење и да ли је опасност баш толика као што је политичар рекао у јавности или је ситуација преувеличана ради ефектнијег одјека међу грађанима. На крају, уколико је то и тачно, можда постоје и друга решења, као што су филтери који задржавају штетне материје или другачија технологија производње.

Након свих анализа, постављених питања и одговора, лобиста креира стратегију и формат аргумената за политичара који ће бити довољно разумљиви и уверљиви и тек онда наступа са њима према лобираним – политичару П. Његов циљ је да својим аргументима увери господина П да променом свог мишљења на основу изнетих аргумената заправо више добија он сам, него да остане при својој одлуци.

Ова прича представља један упоршћени приказ лобистичког процеса, али је важно приметити да лобирање у свом правом и конструктивном значењу представља један функционалан и користан процес који доприноси квалитетнијем одлучивању. И заиста, у овом примеру се то може видети.

Приказ комуникације лобисте (Л), лобираниог (доносиоц одлука у тексту политичар П) и клијента (у тексту власник фабрике В) и ток надоканде за услугу (новца):

Сада, када је постављена линија раздвајања између лобирања и корупције у функционалном и теоријском смислу, преостаје питање имплементације овога у реланости и креирања нормативног оквира како би ова линија била јасно видљива. С обзиром на то да је ово комплексан посао и да је ова линија често нејасна, тј да је тешко доказати кад је нешто лобирање а кад корупција преостаје закључак да је превентива могућа ако се запрете велике казне за случај да се корупција докаже. То у пракси значи да многе коруптивне радње у процесу лобирања не би биле откривене, али са друге стране онај ко буде откривен трпео би велике казне. Стога, иако је могућа потенцијална добит од корупције, помисао на могућност и опсег казне требало би да спречи ову појаву. Поред тога, требало би кажњавати не само чин корупције (учествују два или више лица) већ и понуду корупције (може да буде криво и само једно лице).

Други елемент смањења могућности за корупцију је етички кодекс лобиста. Био би то кодекс професије, што значи да треба да постоји професионално удружење лобиста које може да изриче санкције којим се лице удаљује из друштва лобиста или му се ускраћује право на бављење тим послом. Уколико лобиста буде непрофесионалан или корумптиван треба да очекује осуду струке, професије и колега. Стога је ово још један елемент који треба да одагна искушење лобисте да учествује у корупцији.

Закључак:

Лобирање није исто што и корупција! Тамо где постоји транспарентност, где свако има право да артикулише свој интерес (у складу са прописима и друштвеним вредностима) и да настоји да га оствари и где се знају надлежности и одговорности, лобирање представља демократ-

³ Напомена: не ради се о било ком утицају већ аргументованом и смисленом!

ски процес, ефектније постизање интереса и правовремено информисање доносиоца одлука о ставовима заинтересованих страна. У крајњем случају лобирање доприноси квалитетнијем одлучивању. Као што свака појава у друштву има своје лице и наличје, тако и процес лобирања може да се исквари и претвори у корупцију. Али, добар правни и институционални оквир смањује могућност за овако нешто. И, као у мало пре поменутом примеру, много је већа штета од недефинисаног и неинституционализованог лобирања када су услови за корупцију много повољнији, него када се сфера утицаја постави на јавну сцену, када је сви виде и могу да учествују у њој.

Литература:

1. Brioski, Karlo Alberto (2007): *Kratka istorija korupcije*, MATE, Beograd.
2. Damjanović, Mijat (2011): *Demokratija – epizodna misterija*, Službeni glasnik, Beograd
3. Matić, Milan, Podunavac, Milan ed. (1993): *Enciklopedija političke kulture*, ured. Savremena administracija, Beograd.
4. Nenadić, Nemanja: Pojam i uzorci korupcije, u: Ilić, Goran P. ed: (2007): *Korupcija – osnovni pojmovi i mehanizmi za borbu*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd.
5. Stančetić, Veran: (2012): *Reforma upravljanja u savremenoj državi – razvojni i demokratski potencijali decentralizovane države*, Službeni glasnik, Beograd.
6. Vujaklija, Milan (1980): *Leksikon stranih reči i izraza*, redaktori: Svetomir Ristić i Radomir Aleksić, dopunili, proširili i redigovali š izdanje Radomir Aleksić i redakcija Prosvet, Prosveta, Beograd

LOBBYING VS CORRUPTION - THE DIVIDING LINE

Summary: The topic of this paper is lobbying in the political sphere considered as an organized and systematic influence on the government. More specifically, in the paper the concepts of lobbying and corruption are analysed with the aim of establishing the differences between these two notions. This can have both theoretical as well as practical importance and should offer guidance in the codification of these findings in the legislation in order to combat corruption. In the introductory part of the paper the importance of lobbying in modern society is discussed as well as the dilemmas it produces. In the next section, the concept of lobbying and its elements are in detail elaborated and offered a working definition. In the third part of the paper the same has been done with the concept of corruption. Subsequently, based on the definitions and a specific example it is discussed in which cases the lobby turns into corruption.

Key words: lobbying, corruption, democracy, political decision, politician

УЛОГА РЕЛИГИЈЕ У ФОРМИРАЊУ СРПСКОГ ПОЛИТИЧКОГ ОБРАСЦА**

Сажетак: На формирање српског политичког обрасца утицало је много различитих фактора. У овом раду аутор ће се фокусирати само на један од њих – религиозни и поставља истраживачко питање – каква је била улога религије у формирању српског политичког обрасца и каква је њена улога данас? Као једну од најзначајнијих историјских чињеница које су утицале на политички живот Србије аутор види припадност хришћанству, или прецизније, православљу и православној традицији. Кроз векове православље је, кроз деловање Српске православне цркве, пратило развој државности Србије, одржавало идеју државности онда када није било државе и помагало онда када је помоћ била најпотребнија. Самим тим, српска политика је кроз векове била под утицајем религије. Пратећи тај утицај аутор ће покушати да закључи како је та веза утицала на формирање српског политичког обрасца и нарочито, каква је њена улога данас.

Кључне речи: политички образац, Србија, религија, православље, политика, улога, функција, формирање

* marko.vekovic@fpm.bg.ac.rs

** Овај рад је рађен у оквиру пројекта „Цивилно друштво и религија“ (179008) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Матићева поједностављена типологизација својстава и саставница српске политичке баштине нам говори да у позитивне особине српског политичког обрасца можемо убрајати: а.) вишак колективног идентитета, самопоуздање, понос, б.) слободарство и независност, борбени дух отпора, в.) епско и херојско, славна прошлост, г.) индивидуализам, заједничност и саборносту и д.) отвореност, дружељубље и гостољубље. Свака од ових одредница има своју негативну страну, и то: а.) самопрецељивање, виолентност, честољубље, хвалисавост, б.) подаништво (рајетинство), подложност манипулацијама и аутократским вођама, в.) еуфоричност, осиноност, осветништво, инертност, г.) неслога, сурењивост, анархичност и д.) лаковерност, неповерење, отуђивање од политике и државе. (Матић, 2000: 105-106).

Преглед политиколошке литературе о истраживањима на тему српског политичког обрасца, као и политичког обрасца уопште, указују на закључак да ова тема није довољно заступљена у нашој академској јавности. Оно што се такође да примјетити јесте да је појам политичког обрасца углавном био истраживан као дио политичке културе и традиције, и то нарочито од обнове и конституисања српске државности и нације почетком XIX вијека. Записи које су нам оставили прије свега Јован Дучић, Владимир Дворниковић, Јован Цвијић, Драгиша Васић, незаобилазни Иво Андрић, те Милош Црњански и Слободан Јовановић, Петар Цацић и остали, са њиховим различитим стиливима и естетским формама, свакако да представљају полазну тачку за осветљавање ове, чини се, замрачене фигуре српског политичког обрасца. Свакако да је најцеловитију књигу на ову тему је написао Милан Матић, *О српском политичком обрасцу* (Матић, 2000), те ће нам она служити као главна теоријска основа рада.¹

Са друге стране, литература нам такође показује једну мањкавост у научном и методолошком смислу. Сви ови списи, заједно са Матићевог књигом, представљају један генералан, наративни, општи поглед на проблем који чак није ни дефинисан како треба. Тако да се стиче утисак да је у српски политички образац стављано „све и свашта“ а објашњено мало тога, или ништа. Живот на Балкану, који су још стари Римљани звали „*промаја*“, је утицао на то да Срби буду под утицајем разних фактора, од којих је сваки оставио барем мали утицај на њихову политичку културу и политички образац. Пуко набрајање фактора (дескрипција) нам помаже да увидимо генералну слику о политичком обрасцу у Срба, али аутор сматра да сваком од њих треба приступити са великом пажњом и интересом. Наша полазна тачка у овом раду, и хипотеза који желимо да докажемо, јесте да је српски политички образац настао као као резултат међуодноса религије и политике на српским просторима, те да је стога важно указати на улогу коју је религија имала у његовом формирању. О религиозности Срба је истраживано и писано много. Кроз

¹ Матићева поједностављена типологизација својстава и саставница српске политичке баштине нам говори да у позитивне особине српског политичког обрасца можемо убрајати: а.) вишак колективног идентитета, самопоуздање, понос, б.) слободарство и независност, борбени дух отпора, в.) епско и херојско, славна прошлост, г.) индивидуализам, заједничност и саборносту и д.) отвореност, дружељубље и гостољубље. Свака од ових одредница има своју негативну страну, и то: а.) самопрецељивање, виолентност, честољубље, хвалисавост, б.) подаништво (рајетинство), подложност манипулацијама и аутократским вођама, в.) еуфоричност, осиноност, осветништво, инертност, г.) неслога, сурењивост, анархичност и д.) лаковерност, неповерење, отуђивање од политике и државе. (Матић, 2000: 105-106).

таква истраживања давана су и рефлексije на међуоднос религије и политике у Срба, кроз који је и стваран посебан српски политички образац. То је оно што и желимо да докажемо у овом раду. Дакле, сама религиозност није централно питање овог рада, већ однос религијског и политичког у Србији. Делимично се слажемо са Драгишом Васићем који пише „...Срби нису веома религиозан народ. И оно што је најмање тачно, то је: да је религијско веровање играло првенствену улогу у њиховим акцијама. Ко год ово тврди, тај говори без икаквог познавања о Србима.“ (Васић, 1992: 208). Али и додаје „Истина је, да се њихови преци у почетку прошлога века беху подигли за „крст часни“. Али та борба значила је просто борбу за одбрану њихове вере, у колико је она била гоњена у циљу уништења српскога имена; она је значила борбу да би се слободно веровало и да би се тако очувало национално јединство. *Религијско и национално заиста је значило једно исто* (курзив М.В.) и утолико је она борба имала верско обележје.“ (Васић, 1992: 208)

Управо из тог разлога, аутор ће се у овом раду бавити местом и улогом религије у српском политичком обрасцу, као једном од најважнијих историјских фактора који су утицали на профилисање српског политичког обрасца, што ће овим радом покушати и да докаже. Стога, истраживачко питање овог рада би се могло дефинисати на следећи начин – каква је улога религије у формирању српског политичког обрасца кроз историју до данас?

Да бисмо одговорили на наше питање, морамо прво да одговоримо на једно друго веома важно питање, а то је – шта се подразумева под појмом „политички образац“ и каква се веза може направити између њега и религије? Наредно поглавље ћемо посветити овом питању, за које сматрамо да је веома важно и да представља основу за даљи рад.

Политички образац и религија

Политички образац свакако је нешто што не може да настане у кратком временском року. Дакле, он би требао да представља један поглед уназад, како би нас спремио за корак унапред. Као такав, политички образац би требао да има улогу *hard disc* - а модерних рачунара, мјесто у којем се складишти сва културна и политичка традиција и баштина једног народа, мјесто гдје се налазе упоришта за сваку идеју и политичку акцију, и мјесто гдје оне остављају неизбрисив траг и чувају се за нека следећа покољења. Са друге стране, слично се може рећи и за политичку културу, те са тог становништва се може закључити да су ова два појма уско повезана. Поставља се онда следеће питање, какав је однос политичке културе и политичког обрасца?

Ако прихватимо дефиницију политичке културе као „део опште културе једног друштва који обухвата вредности, уверења, ставова, симболе, склоности и обрасце понашања у односу на политику и политичка питања као она питања која се односе на опште услове заједничког живота у једном друштву и на избор праваца и циљева укупног друштвеног развика (управљање развојем)“ (Матић, Подунавац, 1993: 830) онда би се могло рећи да је политички образац само једна од рефлексива политичке културе. Али, да ли постоји културни образац? Према Слободану Јовановићу, да. Али Јовановић примећује да је стварање српског културног обрасца било испрекидано непрестаним борбама и ратовима са разним непријатељима, те да је у таквој атмосфери стварање једног културног обрасца немогуће. Он сматра да „наша интелигенција није пресадила никоји стран културни образац, нити је из културних елемената нашег народног живота израдила један оригинални образац“ (Јовановић, 1992: 231). Управо и наши културни делатници (између осталих Доситеј Обрадовић, Петар II Петровић Његош, Светозар Марковић и други) кроз историју нису били у стању да оставе иза себе културни образац, већ само национални и политички. Јовановић са жалом пише као и нас није постојао неки делатник као Бернард Шо који је у Енглеској „претресао општепримљена мерила вредности“ и да из свега тога произилази да „у наш није било ни културног обрасца ни покушаја да се он изради. То је празнина тим осетнија, што је културни образац нужна допуна у националном и политичком обрасцу...“ (Јовановић, 1992: 231). На том трагу можемо читати и Андрића који пише „Сувише је овај народ патио од нереда, насиља и неправде, и сувише навикао да их подноси са подмиклим роптањем или да се буни против њих, већ према временима и околностима... Понекад се човек пита да није дух већине балканских народа заувек отрован и да, можда, никад више неће ни моћи ништа друго до једно: да трпи насиље или да га чини.“ (Џацић, 1987: 5). Но, да се вратимо на политичку културу. Традиција и социјализација, као два основна чиниоца у настанку и преношењу политичке културе (и културе уопште) на појединце утичу и на стварање „колективних образаца идентификације, колективног духа, обичаја и склоности, заједничког етоса и приступа решавању отворених проблема заједнице“ (Матић, 2000: 18). У оба чиниоца се може приметити присуство религије и верских идеја. Традицијски обрасци се формирају вековима и под утицајем „најзначајнијих историјских догађаја, искушења, или колективних подухвата и често се везују за појаву и улогу великих личности, које временом добијају симболички, а у случају народних великана и магијски и светачки значај и ореол“ (Матић, 2000:

18). Улогу религије у историји је сјајно описао и Мирча Елијаде који каже „без религије, историја је само пепео“ (Јевтић, 2009: 12).

Као пример значаја традиције за историјску судбину једног народа Матић узима пример Јевреја, који су изгнани из своје постојбине 132. године нове ере, а вратили су се тамо тек 1948. године. Апсолутно се слажемо са Матићевим примјером, али питамо следеће – колико је могуће посматрати Јеврејску традицију независно од јеврејске религије? Аутор сматра да је скоро немогуће направити разлику између вере и традиције Јеврејског народа, те да у складу са тим није традиција спасла Јевреје од присилног нестанка са земљине кугле, већ је то била управо њихова вера, која је окосница њиховог базичног идентитета. Управо је и тај верски идентитет послужио као камен темељац успостављања јеврејске државе, скоро две хиљаде година после.² Чини нам се да је слична ситуација и код односа традиције српског народа и православља. Припадност православљу је, ако не најважнији, онда сигурно један од најважнијих одлика српске традиције. А ако традицији чини основу политичког обрасца, онда је више него јасно да православље заузима важно место у српском политичком обрасцу. Са друге стране, аспект социјализације се односи на „процес социјалног учења којим појединци и друштвене групе стичу релативно трајне оријентације и обрасце понашања у вези са политичким институцијама, процесима и вредностима“ (Васовић, 2007: 52). Значај традиције и социјализације за политички образац се види и кроз константност неких идеја и појмова у њима. Свакако да је религија један од њих, односно један од оних елемената који „стичу право на конститутивне елементе истинске националне идеје“ (Матић, 2000: 23). У складу са тим, српска идеја се може замислити као „скуп највиших и најбољих достигнућа једног народа у читавом његовом досадашњем развиту, као избор његових најбољих тековина и вредности, онога што будућим нараштајима може послужити као мера, полазна основа и циљ будућих, још виших остварења, као идеал коме треба тежити“. У том смислу, Матић се слаже са Берђајевим који пише о руској идеји која обухвата не само ономе што руски народ мисли о свом месту у свету, већ и оно „што Бог хоће са руским народом у историји“ (Матић, 2000: 23).

² Додуше, постоје и извори који говоре у прилог тврдњи да је Ционистички покрет, на челу са Теодором Херцлом, бечким новинаром, био у основи секуларан покрет који није придавао много значења религији. Међутим, када је дошло до успостављања јеврејске државе након Другог Светског рата, успоставило се да је вера један од фундаменталних темеља јеврејског идентитета. Погледаги више у: Миролуб Јевтић, *Политикологија религије*, поглавље „Место јеврејске религије у политичком животу Израела“, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, 2009, стр. 331-336.

Кратак историјски приказ односа цркве и државе у Србији

Православље се схвата(ло) као најважнији елемент идентитета Срба и Србије. Његова функција у идентиту Срба је вишеструка, од политичке, образовне, културне, до еманципаторске. Нас интересује свакако политичка улога која се рефлектовала на традицију и српску баштину јер је „заснивање традиције у светосављу и држави Немањића дало је главне оријентире сигурнијем путу српског народа у историју и огромна историјска искушења пред моћним и затирујућим силама са којима се одржавање те изворне традиције вековима суочавало“ (Матић, 2000: 28). На самом почетку треба истаћи једну веома важну чињеницу, а то је да је након пада српске средњовековне државе под османску власт, једини репрезент народа и једина институција која је окупљала Србе била је православна вера и црква. Иако је и прије тога однос црква – држава био веома јак, од тренутка нестанка српске државе и државности, црква преузима улогу и функцију заштитника идеје српске државе и државности и наде да ће се она кад тад обновити.

Укидањем Пећке патријаршије 1766. године улога цркве се увећала, јер како Бранислав Ђурђев пише „... српска црква је после обнављања Пећке патријаршије обухватила својом организацијом сав српски народ под турском влашћу... Како су се у турској феудалној држави народи делили по вери, што је природно за једну феудалну и теократску државу, то је и црква постала политички представник српског народа (курзив М.В.)“ (Јевтић, 2009: 454). Историјско – политички контекст обнављања Пећке патријаршије је такође важан јер указује на то да је патријаршија обновљена онда када је „политички значај српског народа за стабилност османске државе био важан и када се на месту великог везира нашао Мехмед-паша Соколовић...“ (Јевтић, 2009: 454). Након борби за ослобођење српског народа оличених у борбама династије Петровић у Црној Гори и наравно I и II српским устанком и стварањем аутономне кнежевине, створени су и предуслови за обнову државности. Упоредо са обновом државности, долази и до поновног успостављања српске цркве као једног од елемената државности. После добијања аутономије 1830. године, Србија добија право да бира свог епископа. „Тако се види како се са развојем државе развија и црква и како те две институције иду једна са другом. Тачније речено како црква даје држави легитимитет“ (Јевтић, 2009: 455). Важно је истаћи да се црква простирала само на на територији аутономне покрајине, дакле православни Срби који су живели ван територије покрајине су били ван јединства са црквом у Србији.

Након ослободилачких ратова и Берлинског конгреса 1878. године, Србија је проширила своје границе. У складу са тим „и црква је ширила опсег свог дјеловања. На молбу кнеза Милана и тадашњег митрополита Михаила, цариградски патријарх Јоаким III је издао писмени акт о успостављању аутокефалности цркве.³ Какав је положај након тога црква имала у Краљевини Србији најбоље се види из њеног Устава, који је чланом 3. одредио следеће „Државна црква у Србији је источно православна. Православна Црква краљевине по догматима једнака је са источном васељенском Црквом. Независна је и аутокефална“ (Устав Краљевине Србије, 1901, члан 3). Такође је важан члан 7. који каже да „Краљ и његова деца морају бити вере источно православне“ (Устав Краљевине Србије, 1901)

Ова пракса се промијенила након Првог светског рата и стварања једне вишенационалне и вишевјерске државе. Положај православља се променио и оно сада постаје равноправно са римокатолицизмом и исламом, док остале вере остају само признате. Верске нетрпељивости су се показале као неизбежне, и то не само због питања вере, већ посебно у питању ситуација гдје су вјерско и политичко ишли заједно. Такав пример је било рецимо потписивање Конкордата са Ватиканом 1937. године, када је СПЦ повела жестоку кампању против тог потписивања. Али како је потписивање изгласано у скупштини, СПЦ се одлучила да искључи све посланике који су гласали за потписивање. Занимљиво је да је у ту групу спадао и тадашњи председник владе Милан Стојадиновић, који је касније из своје странке искључио све посланике који су били против конкордата (Јевтић, 2009: 457). Конкордатско питање је завршило да демонстрацијама које је организовала СПЦ, а епилог је био одлука сената да се повуче потписивање конкордата, Црква је повукла акт искључења посланика из свог крила 1938. године док је тадашњи патријарх Варнава умро по неразјашњеним околностима.

Након Другог светског рата и успостављања ФНРЈ поново долазе тешка времена за СПЦ. Она постаје предмет тајног, а неријетко и јавног, прогона. После дужег времена, црква се нашла одвојена од државе, како

³ Аутор сматра да је веома важно истаћи да црква у Црној Гори никада није тражила аутокефалност од цариградског патријарха, те се са тог становишта не може говорити о „обнови аутокефалности Црногорске православне цркве“, нечега што се често може чути у последњих десетак година у Црној Гори. Важна чињеница за политикологију религије јесте да је ово одличан показатељ да власти у Црној Гори сматрају да је аутокефална црква важна за обнову државности једне земље. О томе како прича о „обнови аутокефалности ЦПЦ“ нема историјско утемељење погледати: Љубомир Дурковић, *Митрополија црногорска никада није била аутокефална*, Свети архиепископски Синод СПЦ и Митрополија црногорско-приморска, Београд – Цетиње, 1991.

правно – формално тако и неформално. Уставом из 1948. године црква се, између осталог, одваја од државе а грађанима је зајемчена слобода свести и слобода вероисповести. Забрањена је злоупотреба цркве и вјере у политичке сврхе и постојање политичких организација на вјерској основи.⁴ Политика комунистичких власти према СПЦ није била нимало пријатна. Одсјечена од своје материјалне базе (одузето јој је око 70.000 хектара земље и 1180 црквених зграда), СПЦ је запала у незавидан положај, што се нарочито одразило на свештенство, које је било приморано да ради у фабрикама и сл. Само у периоду од краја октобра 1944. до децембра 1948. убијена су 22 свештеника без суђења.⁵ Покушај стварања нових нација на простору тадашње Југославије и нових аутокефалних цркава (рецимо Македонски раскол је одличан примјер) је такође један удар на СПЦ од стране тадашњих власти.

Након распада велике Југославије и увођења вишестраначја, улога православаља и СПЦ се мењала на боље. Од приснијег односа са политичким странкама па све до увођења крсних слава истих, посећивања храмова на велике хришћанске празнике од стране високих државних функционера, и много других примера, указују на ојачану улогу СПЦ у политичком животу Србије. Како правно раздвојене, држава и црква данас имају доста присан однос. Ниједно важно политичко питање не може да прође без мишљења цркве, које је често веома цењено и уважено. Одличан је примјер улоге цркве по питању решавања косовског проблема. Иако неки политичари сматрају да црква не треба да се меша у политику⁶, чини нам се да је то немогуће у случају Србије. Како смо кратко указали у претходним редовима, црква и држава су имале веома присан однос током историје (сем у време комунистичке Југославије) те да због тога СПЦ заузима важно мјесто на политичкој мапи Србије. Као таква, њен утицај на српски политички образац је дефинитивно важан и вредан за истраживање.

⁴ Погледати више о правним одредбама о вери и верским заједницама Устава из 1948. у: Димшо Перић, *Црквено право*, Правни факултет Унивезитета у Београду, Београд, 1999, нарочито стр. 202.

⁵ О томе каква је политика комунистичких власти према СПЦ била може илустративно послужити примјер судбине манастира Ђурђеви ступови код Берана, родног мјеста аутора. Овај манастир је скоро славио 800 година постојања (саграђен још 1213. године!), али је рецимо током '70тих и почетком '80тих година прошлог вијека служио као остава, простор за војне вјежбе, па чак и мјесто за чување стоке током хладних зимских мјесеци.

⁶ То је рецимо мишљење тренутког првог потпредсеника српске владе Александра Вучића, који је једном приликом рекао да Црква је сме да се меша у политику, а ако баш то жели, да треба да оснује политичку странку и да изађе на изборе.

<http://www.pobjeda.me/2013/04/26/aleksandar-vucic-crkva-i-mitropolit-amfilohije-nece-voditi-politiku-srbije/#.UsIYoIakqzo>, приступљено 30.12.2013.

Православље и српски политички образац

У овом поглављу ћу покушати да укажем на везу између православља и одлика српског политичког обрасца онако како их види Матић, те да стога овај раду буде један скроман допринос разумијевању српског политичког обрасца. Наиме, према Матићу, српски политички образац одликује неколико особина, али као језгро и саму суштину он види у следећем: *бити и остати свој и својствен, на своме*. (Матић, 2000: 27). Важно је указати да су све остале саставнице српског политичког обрасца награђиване на ову основу.

Геополитички положај српске државе, који смо раније описали употребљавајући римски израз „промаја“, је умногоме условио формирање српског политичког обрасца. Након 1054. године и Велике шизме унутар хришћанства које се поделило на две струје, римокатолицизам са сједиштем у Риму и православље са седиштем у Цариграду, Балканско полуострво је постало полигон на којем се ове две струје сударају, мешају и у великој мери утичу на политичке прилике. Након историјских догађаја и формирање српске средњевековне државе и добијања аутокефалне цркве 1219. године, које је мало детаљније описано у претходном поглављу, настаје симбиоза између српске државе у православља. Национални принцип давања аутокефалних цркава је први од неколико утицаја православља на српски политички образац, супротно рецимо Римокатоличкој цркви и њеној централистичкој организацији. Са друге стране, Римокатоличка црква је свакако ширила свој утицај на Балканско полуострво, нарочито после појаве протестантизма 1517. године у Западној Европи и продирања Османске империје са истока, када римокатолицизму почиње масовно да опада број верника. Управо из тог разлога они су се окренули агресивној пропаганди вере, која је започела са формирањем „Конгрегације за пропаганду вере“ у Риму 1622. године. Према списима из Ватиканског архива они су се окренули, између осталог, и Балканском полуострву. Планови Ватикана су били да преко Црне Горе, коју су сматрали „вратницом за Србију“, допру дубље на Балканско полуострво.⁷ Чини нам се да је то права суштина поруке који нам шаље Матић – бити и остати свој и својствен и на своме, значи држати до себе и свог идентитета, као јединог начина да се остане посебан у балканском лавиринту народа и вера. Уколико је тај идентитет базиран на припадности једној религији, то значи чувати православље као суш-

⁷ Погледати више о томе у: Марко Вековић, *Црна Гора и Римокатоличка црква (1622-1878)*, Задужбина Андрејевић, Београд, 2012.

тину свог идентитета и чувати своју територију. Како се другачије може разумети Косовски бој ако не борба за своју државу, народ и веру, у то схваћених као тројство у једноме. Слика која сјајно илуструје ову идеју јесте филм Здравка Шотре „Бој на Косову“ и сцена када се српски јунаци причешћују прије него ли оду у борбу са Османлијама.

Претходно смо указали једну одбранбену (дефанзивну) улогу који је православље имало у српској историји. Са друге стране, офанзивна улога православља се једино може схватити у политичком смислу, али не и у верском. Односно, мисионарење а посебно прозелитизам су слабо развијени принципи у православљу, нарочито када се оно упореди са другим верским учењима.⁸ Како Матић тачно пише „српској религиозности, која је један од темеља свеукупног националног идентитета, нису својствени фанатизам ни искључивост, па према томе ни прозелитске претензије“ (Матић, 2000: 35). Али у политичком смислу, православље је имало више него офанзивну улогу у иницирању, организовању а понекад и у извођењу политичких акција. Узећемо овдје примјер Првог српског устанка. Свакако да постоји неколико различитих теорија о разлозима за почетак Првог српског устанка, а једна од њих коју ћемо изложити овде јесте управо везана за припадност православљу и снагу тог идентитета за покретање једне шире политичке акције. Наиме, као што се зна, Османска империја није делила људе по народној припадности, већ према верској припадности, односно имала је систем милета. У складу са тим уређењем, сваки муслиман, био он из Турске, Босне, Србије или неке друге земље која је била у саставу османске империје је имао идентична права као и сви остали муслимани. Његова пређашња припадност некој нацији није била битна. Иста је ситуација била са припадницима других религија, који су имали лошији статус у друштву само због тога што су били римокатолици, јевреји или православци. Тако да се лош друштвени положај Срба за вријеме дуге османске окупације могао ријешити једноставним чином напуштања своје вере и преласком на ислам. То је и један део народа и учинио, како би се решио беде и сиромаштва. Када је положај постао несношљив а политичке прилике биле повољне, православни Срби су устали на устанак. Сматрамо да из овог примера можемо извести барем двије особине српског политичког обрасца: прво, једна позитивна дрскост у очување идентитета (оног што Матић зове бити свој и својствен) која се огледа у отпору према туђинској власти на српској територији (остати на своме) и друго, прелазак из једне вере у другу се од тада сматра као један вид издаје, што се пренело и на поље политике, гдје политичари који мијењају сво-

⁸ Погледати теоријска одређења о мисионарењу и прозелитизму у: исто, стр. 15-18.

ју страначку припадност углавном имају веома лош углед, па самим тим и резултат на изборима. Матић се такође слаже и пише да „познавање феномена провере у проучавању политичке традиције и политичког понашања уопште значајно је због тога што се обрасци слични реаговању и држању после „политичке провере“ у доброј мери подударају са онима у случају религијског преобраћеништва. Уосталом, идеолошка и политичка конверзија, по себи је и усвајање нове „политичке религије“, што доводи до појачаног испољавања жестине, осветољубља и других негативних страсти према ранијим политичким истомишљеницима и сарадницима“ (Матић, 2000: 59).

Са друге стране, кроз српски политички образац провејава идеја жртвовања вође за добро народа, мада је прецизније рећи да се овдје ради о покушајима владара (данас носиоца политичких функција) да убеди народ како они „владају из народа а за народ“. Иако у последње вријеме (барем од краја Другог светског рата) ова одлика представља негативну страну српског политичког обрасца, њен почетак је имао изузетно позитивну конотацију, повезану са религијом. Историјски пример Св. Саве и његовог оца Стефана Немање, који окрећу главу од овоземљског материјализма и приклањају се „царству небеском“, даје нашем политичком обрасцу тај „потез величине“, како га назива Матић. „Тај момент... у коме управо најзаслужнији за огромно стваралачко дело и успехе не траже за њих награде у власти и овоземљским добрима, већ у духовном животу, одрицању и примеру наследницима и будућим нараштајима. Тиме се јавно показује да суштина српске идеје није власт и користољубље, него личне жртве и прегнућа за добро своје земље и свог народа“ (Матић, 2000: 31). Модерна српска историја, нажалост, није имала много сличних позитивних примјера.

Следећа одлика је „осјећај величине“ се извлачи из једне много дубље приче, која има за производ мишљење Срба о својој величини, која је у реалним оквирима, више него прецењена. Осећај изузетности и величине се, могуће, извлачи из два извора. Први је „царска свијест“ српског народа, за који поједини аутори често говоре да је имала јак утицај на Србе. Како се кроз историју мали број народа може подичити са чињеницом да је имао цара и царство, као што су Срби имали цара Душана, и та је чињеница утицала на Србе да се осећају посебно и изузетно.⁹ Још већи утицај је имао Косовски бој на осећај величине Срба,

⁹ Ова теорија се често може чути на предавањима проф. др Драгана Симеуновића, који управо појмом „царске свести“ објашњава рецимо незадовољство наше нације када кошаркашка репрезентација освоји треће мјесто на првенству света, што је реално огроман успјех у односу на габарите Србије. Али „царска свест“ утиче да увек тежимо најбољем и највећем достигнућу. То неријетко може бити и извор фрустрација.

што је свакако и доказивија претпоставка од „царске свести“. Утицај религије у овом историјском тренутку није могуће заобићи, те заједно са њом и идеју осећања величине, посебности и изузетности. Та одлика има једну јаку хришћанско – културну позадину, која заједно са тадашњим политичким приликама, чини да се ова одлика задржи јако јако дуго након саме битке на Косову. „Поред прастаре и поткопане Византије, од Татара заробљене Русије и раскомадане Бугарске, *српска је држава у четрнаестом столећу понела барјак источно – хришћанске културе... Српско са својим владалачким, феудалним и црквеним представницима, осетило се чуварем и браниоцем хришћанског Истока и то је средњовековној Србији, њеном државном експанзивном стремљењу и њеним борбама надахнуло онај потез величине, иако је географски и етнички основ био сразмерно мален* (курзив М.В.)... Сви ти владоци (Немањићи, примедба Милан Матић) испуњени су мање више свешћу да су у служби једне религиозно – културне идеје... Као представница целог источног хришћанства, сударила се Србија са турством, носиоцем ислама. Србија је била једина држава на Балкану која је дала озбиљног отпора османлијској инвазији...” (Матић, 2000: 71).

Однос српског народа према вођама је као медаља са две стране. Срби имају образац побуне против туђинске власти и аутократских вођа, мада неријетко се дешавало и да подлегну манипулацијама, популизму и подаништву. Чини нам се да и овдје можемо пронаћи везу са црквом и религијом. Наиме, аутор сматра да што је однос вође према СПЦ и православљу био приснији, то је и његова подршка у народу била већа. Али, са друге стране, овај став трпи критике у смислу да су неки од политичара који су имали изузетно негативан став према религији имали и највећу подршку народа (Броз је најбољи пример). То се са једне стране може приписати популизму тих владара, али и тренутним положај цркве у друштву. Са друге стране, рецимо Милошевић, иако социјалиста и наследник политике КПЈ-а, је увидио значај религије и користио га у политичке сврхе након увођења вишестраначја (сетимо се само говора на Газиместану). Оно што се може тврдити са извесном дозом сигурности јесте да подршка СПЦ у данашњем времену политичким партијама и њиховим лидерима може донети само јачање угледа и изборног резултата. То су схватиле и политичке партије, од којих велика већина имају партијске крсне славе, као што рецимо Демократска странска слави Ђурђевдан. Такође, велики број политичких слогана упућује на ову везу, као што је рецимо онај „С вером у Бога, за краља и отаџбину“.

Снажан осећај за правду и правичност је такође одлика српског политичког обрасца. Чини нам се да се овај осећај изводи управо из обе

улоге православља у биткама српског народа – офанзивним и дефанзивним. Те битке су скоро увијек биле у име хришћанске идеје, идеје у чијој суштини правда и правичности имају веома истакнуто мјесто. Колики утицај ове идеје имају у српском политичком обрасцу најбоље можемо видети из текста химне „Боже правде“, која самим својим насловом упућује на религију и правду.

И на крају желимо да укажемо на аспект епске културне баштине Срба и религије, која се делимично рефлектовала и на политички образац. Религија и религозно има истакнуто мјесто у српској епској баштини. Кроз социјализацију, о којој је такође било речи и претходном тексту, епско – религијско је постало важан дио српског културног идентитета. А како смо већ рекли, политички образац је и настао као део ширег културног обрасца, и као такав неодвојив је од религије.

Закључак

Аутор се нада да је у претходним поглављима указао на везу православља и формирања српског политичког обрасца, као и на улогу религије и религиозних идеја у њему. Са друге стране, ако пођемо од претпоставке да смо успјешно доказали овај однос, поставља се једно веома важно питање са којим желимо и да закључимо овај рад – да ли је такав политички образац, са истакнутим мјестом православља у њему, брана демократизацији Србије?

Принцип на који су православне цркве организоване сам по себи указује на посебно присан однос цркве и државе. Такође, како је православље одржало „догматску чистоћу“ (на то алудира и сам назив), она нема потенцијале да иде корак у корак са савременим друштвом и његовим напретком. Иако се цркве труде да одрже корак (користећи савремене методе комуникације, интернет, фејсбук, твитер и слично), тај процес не иде баш глатко. А како православље инсистира на догматској чистоћи, утолико му је и теже да се адаптира на савремене токове. Нарочито на оне које иду руку под руку са савременошћу – овде ћемо истаћи само права жена, право на абортус, контрацептивна средства, истополне бракове и сл. У том случају православље показује једну слабост – немогућност да се адаптира на савременост. То се одразило и на демократизацију. Ако се погледају савремени политички системи земаља са доминантним хришћанским становништвом, лако је закључити да је демократије много виђе развијена у римокатоличким и протестантским срединама. За православље се не може закључити исто. Чини нам се да је један од разлога управо тај присан однос православља и традиције, која може „бити извориште крутости и конзервативизма, дакле, ометати

цивилизацијске, па и демократске процесе и преображаје у једном народу“ (Матић, 2000: 89, фн. 31). Упоредна анализа¹⁰ држава са доминантно православним становништвом нам указује на недостакак демократије у њима. Србија, Црна Гора, Македонија, Украјина, Русија, Молдавија, Белорусија итд су само неке од земаља у којима је бифизитско православље¹¹ доминантна религија, а чију владавину можемо одредити као ауторитативну, са неким елементима демократичности. Али оне нису демократије. Са друге стране, позитивни примери могу бити рецимо Грчка која је чланица Европске уније и НАТО-а, у којој православље има такође истакнуту улогу а ипак се она сматра демократијом. Према неким ауторима, управо је црква у Грчкој била један од најважнијих елемената демократизације Грчке. Такође, још три чланице ЕУ имају доминантно православно становништво – Бугарска, Румунија и Кипар. Дакле, православље ипак нема непрелазне теолошко – политичке препреке које би зауставиле процес демократизације. Управо смо и на неколико примера одлика српског политичког обрасца указали да оно има потенцијала за демократију, само то није довољно. Потребна је политичка воља са врха, која ће заједно са снагом коју православље има, повести земљу ка демократизацији.

Са друге стране, не морамо се ни сложити да православље и његова везаност за традицију представљају основу конзерватизма, који има негативан однос према демократији. Управо је у томе шанса Србије, јер је њена политичка традиција и баштина пуна сјајних примјера демократичности и развијених демократских идеја још много раније нешто што се мисли. Народни сабори, устави, закони, аутономија, права и друге демократске институције су итекако присутне у српској традицији, па у том случају оне могу бити само подстрек демократизацији, а не супротност.

¹⁰ Погледати: Alfred Stepan, Religion, Democracy, and the ‘Twin Tolerations’, *Journal of Democracy*, Vol. 11, No. 4, 2000, pp. 37-57. У овом чланку Степан се пита да ли су сви религијски системи компатибилни са демократијом, или неки нису? Концентрише се на конфуцијанизам, ислам и православље. Што се тиче православља, тачно приказујући неке теолошке елементе који се могу повазати са политичким (не)деловањем Степан закључује да православље није антидемократска сила. На примеру Грчке он показује да ако је политичка воља спремна да ради за демократију, онда се и православље може ставити у ту функцију.

¹¹ На четвртм Васељенском сабору у Халкедону, 451. године, дошло је до поделе на монофизитске и бифизитске цркве. Укратко, монофизитизам је усвојио учење да Исус Христ има само једну природу, божанску, док бифизитско православље (коме припада и Српска православна црква) учи да Исус има две природе, божанску и људску. У монофизитске цркве данас спадају рецимо Копти у Египту, црква у Грузији, Јерменији, Етиопији и Еритреји.

Литература:

1. Andrić, Ivo (2000): *Znakovi pored puta*, Kairos, Sremski Karlovci..
2. Vasić, Dragiša (1992): „Karakter i mentalitet jednog pokoljenja“, u: Bojan Jovanović, *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd.
3. Vasović, Mirjana (2007): *U predvorju politike, politička socijalizacija u detinjstvu i ranoj adolescenciji*, Službeni glasnik, Beograd.
4. Veković, Marko (2012): *Crna Gora i Rimokatolička crkva (1622-1878)*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
5. Dvorniković, Vladimir (1995): *Borba ideja*, Tersit, Službeni list SRJ, Beograd.
6. Dvorniković, Vladimir (1990): *Karakterologija Srba*, Prosveta, Niš.
7. Durković, Ljubomir (1991): *Mitropolija crnogorska nikada nije bila autokefalna*, Sveti arhijerejski Sinod SPC i Mitropolija crnogorsko-primorska, Beograd – Cetinje.
8. Jevtić, Miroljub (2009): *Politikologija religije*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd.
9. Jovanović, Slobodan (1992): „Srpski nacionalni karakter“, u: Bojan Jovanović, *Karakterologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd, 1992.
10. Matić, Milan (2000): *O srpskom političkom obrascu*, JP Službeni list SRJ i Institut za političke nauke, Beograd.
11. Matić, Milan, Podunavac, Milan (1993): *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd.
12. Perić, Dimšo (1999): *Crkveno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
13. Stepan Alfred, Religion, Democracy, and the ‘Twin Tolerations’, *Journal of Democracy*, Vol. 11, No. 4, 2000.
14. „Ustav Kraljevine Srbije“ (1901): Državna štamparija, Beograd.
15. Crnjanski, Miloš (1989): *Politički spisi*, Sfairis, Beograd.
16. Džadžić, Petar (1987): *Homo balkanicus, homo heroicus*, BIGZ, Beograd.

THE ROLE OF RELIGION IN FORMING THE SERBIAN POLITICAL PATTERN

Summary: Serbian political pattern is made under the influence of several different factors. However, this paper focuses on just one of them – religious one and accordingly, it states the following research question: what was the role of religion in forming the Serbian political pattern, and how it is today? Within the paper, the author emphasis the role of Christianity, or to be more exact, the Orthodoxy, as one of the most important factors of Serbian political sphere. Throw the centuries, Orthodoxy followed the Serbian state development, and influenced it by using the Serbian Orthodox Church in this purpose. Therefore, throw ages, Serbian politics was under influence of religion. By following this, within this paper the author will try to explain how religion influenced the formation of Serbian political pattern.

Introduction is used to state the fact that the political science researches lack of topic on political pattern. However, many Serbian writers, such are I. Andric, S.

Jovanovic, J. Ducic, J. Cvijic, D. Vasic and many other, have left something behind themselves which can be used as a good starting point for research on Serbian political pattern. Yet, Milan Matic is the main source for this kind of research in Serbia, and his book *About Serbian political pattern* (Matic, 2000). On the other hand, given literature lack of two defiance's – both in scientific and methodological sense. All these sources, along with Matic's book, represent one general view on the problem which is not even defined as it should be. Therefore, in Serbian political pattern many different things were pushed in, but very few of them were properly explained. Based on this assumption, main research question of this paper is - what was the role of religion in forming the Serbian political pattern, and how it is today?

In order to give a proper answer to this question, the following text is devoted to the question – what political pattern is and what sort of connection can be found between political pattern and religion? The author states that political pattern is a sort of a modern PC's hard discs, where the cultural and political heritage of one people is placed, and where they can found answers on many future questions. Also, the question of relationship between political pattern and political culture is briefly shown, where author follows the argumentation that political culture is a general picture, from which political pattern evolves. As tradition and socialization are two most important factors in political culture transmission, it can be assumed that religion is important part of both tradition and socialization. In order to show how tradition and religion are closely connected the author point out the example of Jews and Jewish people after they were expelled from their country in 132.

Next part of this paper is used to point out the brief history of church – state relation in Serbia. Main goal of this part of the text was to indicate the fact that church and state was strongly connected through history and that this fact must have left some influence on Serbian political pattern.

After this, the author tried to point out the role of religion in forming the Serbian political pattern. By using some of Matic's determinants of Serbian political pattern, the author tries to connect them with religion. Determinants such as “be your own and on your own”, defensive and offensive role of Orthodoxy, leader sacrifice in the name of people, keeping its own identity, sense of justice etc. are all closely connected with religion and its socio – political teachings and consequences.

In conclusion, the author assumes that he managed to show the role of religion (Orthodoxy) in forming the Serbian political pattern and he asks – is this kind of political pattern a barrier to a process of democratization in Serbia? Or in other words, is Orthodoxy compatible with democracy and democratic political culture, or not? As a conclusion, the author states that even though orthodoxy is, in general, found as a conservative force in one society, on the other hand, Serbia's political history and heritage is full of democratic examples way before many Westerners think. In that case, Orthodoxy can be used as a force for democratization, not against it.

Key words: political pattern, Serbia, religion, Orthodox Christianity, politics, the role, function, establishing

IV

СОЦИОЛОГИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, КОНФЛИКТИ

ВЛАДАН ВИДИЦКИ
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.35:316.334.2
Монографска студија
Примљен: 22.12.2013
Одобрен: 29.01.2014

ТЕОРИЈСКИ ДОПРИНОСИ ГАБРИЈЕЛА ТАРДА СОЦИОЛОГИЈИ ОРГАНИЗАЦИЈА: ОД ТЕОРИЈЕ ИМИТАЦИЈЕ КА ИДЕЈИ ИЗОМОРФИЗМА ОРГАНИЗАЦИЈА

Сажетак: Рад представља покушај проналаска одређених теоријских доприноса Габријела Тарда социологији организација. Анализа почиње разумевањем друштвеног контекста из којег израста овај теоретичар, да би се схватили узроци његове маргинализације током живота, али и раст интересовања за његову теорију у последњих двадесетак година. Након тога, објашњава се Тардово схватање друштва које је важно за разумевање његових теорија, али које на специфичан начин може да буде веома интересантно за социологију организација. И коначно, приказано је неоинституционалистичко схватање изоморфизма које у својој основи садржи одређене елементе Тардове теорије имитације, као и његово схватање односа рада и слободног времена, а која представљају директан допринос социологији рада и социологији организација. Основна претпоставка рада јесте да у социологији постоји потреба да се скрене пажња на неке готово заборављене идеје класичних теоретичара. Таква потреба произилази из тежње социологије, као и социологије организација, за формирањем нових концепата и нових приступа у сагледавању друштва, односно организације.

Кључне речи: Габријел Тард, социологија организација, имитација, неоинституционализам, изоморфизам

Социологија организација, као већ увелико етаблирана социолошка дисциплина, у својој тежњи да се бави актуелним темама и проблемима садашњице често запоставља или чак заборавља класике социо-

лошке мисли и њихове могуће доприносе разумевању организација. Иако су у савременим социолошким теоријама организација инкорпорирани одређени директни доприноси социолошких класика, готово да није било покушаја да се пронађу такође класични аутори чији би макар индиректни доприноси могли да буду од велике користи за ову социолошку дисциплину. Када се и говори о класицима у оквиру социологије организација најчешће се мисли на Макса Вебера (Max Weber), Роберта Михелса (Robert Michels) и Владимира Иљича Лењина (Владимир Иљич Ленин) (види Милошевић 2013) или на оне који су се уско специјализовали за изучавање организација, те представљају класике у овој области попут Питера Блауа (Peter Blau), Зигмунта Баумана (Zygmunt Bauman), Амитаја Еционија (Amitai Etzioni) итд. (Болчић, 2003). Чини се да чак и страни учбеници из ове области у потпуности игноришу разноврсну плејаду социолога који, иако нису говорили о организацијама, могу да понуде помоћ при њиховом разумевању (види Hatch, 2006; Laegaard, 2006). У складу са таквим претпоставкама овај рад представља покушај да се открије има ли „живота“, када је реч о организацијама, изван устаљених класичних теоретичара социологије организација. Фокус је пре свега усмерен на теорију Габријела Тарда (Gabriel Tarde) као једног од заборављених социолога у овом дисциплинарном пољу. Преко потенцијалних теоријских доприноса Тарда социологији организација представљена је основна идеја овог рада – да поред директних доприноса појединих класика социологија организација треба да трага и за индиректним доприносима како би објаснила и разумела основне проблеме организација и друштвеног организовања уопште.

Од маргинализације Тардових идеја до “тардоманије”

Габријел Тард (1843-1904) је био један од водећих француских социолога 19. века, а остварио је допринос у области права, криминологије, статистике и социјалне психологије. У Француској је био првенствено познат по дебатама са Диркемом (Durkheim) у периоду од 1902. до 1904. године (види Vargas et al. 2008; Katz, 2006; Thomassen, 2012).¹ Тард истиче да између њих двојице заправо „стоји“, дебата између номинализма и реализма, те да он заступа номиналистичко становиште.

¹ Тард је већ био један од највећих социолога тог доба, професор на Collège de France и аутор великог броја студија, када је Диркем као млади провинцијски професор тек започињао своју каријеру. Међутим, неколико година касније ствари се драстично мењају – Диркем постаје један од главних представника социологије, Тардов утицај опада, а његова теорија добија предзнак психологизма и спиритуализма (Latour, 2002).

Сходно томе јасна је и његова тврдња да се једино може говорити о индивидуалним акцијама и интеракцијама, док је све остало „метафизички ентитет, мистицизам“ (Geiger, 1975).² Већина теоретичара верује да узрок пада Тардове репутације управо лежи у његовој дебати са Диркемом и у критикама које му је упутио (Katz, 2006). Међутим, релативна опскурност Тардовог рада још од самог почетка може се на одређен начин разумети ако узмемо у обзир три чињенице: (1) он није живео у Паризу, (2) није радио у француским универзитетским оквирима и (3) његов рад у великој мери није био у хармонији са доминантном интелектуалном климом времена (Tosti, 1897). Док су социолози деветнаестог века сматрали да друштво, односно друштвене норме и правила претходе појединцима, Тард је веровао да оно израста из груписања појединаца. Затим, док је већина њих веровала у науку као гаранцију прогреса, Тард је сматрао да наука није гарант прогреса и није понудио неке програме друштвене промене који би ишли у прилог томе да је социологија наука друштвене кризе и да самим тим треба да решава постојеће проблеме друштва (Czarniawska, 2009).

Према неким тумачењима Тард је постао познат социолог у периоду када социологија још увек није била формирана, а његово бављење психологијом, економијом, историјом и статистиком није било дочекано са великим ентузијазмом, управо због тога што су ове науке већ биле формиране, те је његов рад из ових области одбијан и игнорисан као исувише радикалан (Czarniawska, 2009). Супротно томе, Тард је имао могућност да се несметано бави питањима социологије, а пошто је био изузетно литерарно надарен, он је ову релативну „нестабилност“ тадашње социологије користио. „У последњих петнаест година свог живота он је објавио укупно петнаест књига и око стотинак радова“, а то је представљало почетни „краткорочни успех Габријела Тарда“ (Geiger, наведено према Czarniawska, 2009: 248). У овом периоду настају његова најзначајнија дела, пре свега *Закони имитације* (Tarde, 1903б), *Социјални закони* (Tarde, 1899) и *Социологија и монадологија* (Tarde, 1893/2012), али убрзо након тога пада у заборав. Неки од основних узрока маргинализације и кратког одјека његових идеја јесу управо неслагање са доминантном интелектуалном климом времена у којем је живео, као и сукоб са Диркемом који паралелно са Тардовим падом све више добија на популарности.

² Из тога следи Тардова критика Диркема у вези са ставом да друштво може и треба да се узме као почетна јединица анализе. Позивајући се управо на Тарда, Бруно Латур (Bruno Latour) истиче да је Диркем помешао узрок и последицу, те да друштво представља крајњу тачку коју треба на крају објаснити (Филиповић, 2012).

Намеће се питање да ли теоретичар који је развио теорију имитације, остаје без својих „имитатора“? Тард заиста није имао превише ученика и каснијих следбеника, иако су му идеје биле инспиративне и свеже за доба у којем је живео.³ Из тог разлога, Еверет Хјуз (Everett Hughes) ће један свој рад насловити „Тардова *Психологија Економије*: један непознат класик заборављеног социолога“, како би указао управо на ово игнорисање Тардовог наслеђа (Hughes, 1961). Можемо поставити питање шта би се десило да Тард неким случајем није пао у заборав, те да је његово дело постало популарно попут неких дела класичне социологије?

Замислите да је Маркс објавио *Капитал* и да нико није обратио пажњу на то. Да се откриће књиге догодило тек један век касније . . . и да ово изоловано и заборављено дело није имало утицаја на науку, политику и друштво; да није имало следбенике или критичаре . . . Колико би се разликовала историја двадесетог века да је Тардова *Психологија економије* 1902., а не Марксова књига, постала подстрек људима од акције? (Latour and Lepiney, 2009: 1)

Међутим, било би погрешно рећи да Тард није остварио никакав утицај, а за пренос његових идеја у Америку најзаслужнији Едвард Рос (Edward Ross). Оне су се даље провлачиле кроз различите теорије, али су највећи утицај оствариле на теорије културне дифузије и друштвене интеракције. Тардову основну теоријску претпоставку да друштвена интеракција доводи до формирања друштвених норми користили су Чарлс Х. Кули (Charles H. Cooley) и Џорџ Х. Мид (George H. Mead), само што су они отишли корак даље анализирајући процесе посредством којих друштвена интеракција доводи до промена у самој личности учесника (Cooley, 1956; Mead, 2009).

Затим, Тардова идеја имитације нашла је своје место у социјалној психологији и то у теоријама социјализације и у теоријама социјалног учења. Ова идеја остварила је свој утицај и у антропологији, пре свега у објашњењу механизма дифузије културе (нпр. Kroeber, 1940). Посредством његове теорије имитације развијен је велики број различитих теорија о културној дифузији у социологији, антропологији, руралној социологији, социологији образовања итд. Одређен утицај Тард је остварио и у области истраживања јавности, јавног мњења и понашања маса и то посредством теорија које су развили А. Лоренс Ловел (A. Lawrence Lowell), Сипио Сигеле (Scipio Sighele), Роберт Е. Парк (Robert E. Park),

³ Диркем, Вебер и Парк, како наводи Хјуз, остављају своје „социолошке синове“ наследнике, што када је реч о Тарду, није случај. Међутим, Хјуз закључује да је Тард, иако не оставља директне „потомке“, великој већини ипак „рођак“ (Hughes, 1961).

Гистав Ле Бон (Gustave Le Bon) итд. (Clark, 1969; Katz, 2006; Geiger, 1975). Чак и у чувеној студији и уџбенику *Увод у науку социологије* Парк и Берџес (Burgess) око четрдесет пута цитирају Тарда, што га заједно са Диркемом, Зимелом (Simmel) и Спенсером (Spencer) ставља у групу најцитиранијих аутора у овој студији (Park and Burgess, 1921).

Затим, последњих двадесетак година Тардова дела са маргина поново долазе у фокус интересовања, тако да данас можемо говорити и о „тардоманији“ (Candea, 2010). О томе сведочи и све већи број његових књига које се поново објављују и преводе на разне језике, али и стварање нових идеја и публикација којима су инспирација Тардове најзначајније идеје.⁴ Поставља се питање зашто долази до поновног откривања Тарда у социологији, а потенцијално и у социологији организација? Одговор се можда налази у чињеници да социологија, као и социологија организација, непрекидно теже формирању нових концепата, а у том процесу неки аутори чији допринос можда до сада није уочен бивају поново откривени, јер се испоставља да ипак поседују плодне теорије које би се могле применити на одређене области социолошког интересовања.

Одмах се намеће и следеће питање: зашто баш Тард? Одговор је врло једноставан. Тард је постао поново интересантан зато што су његове идеје компатибилне савременим теоријама. Он је (својевремено) понудио нов начин разумевања и анализирања савременог капитализма, може се рећи да је био претходник теорије мрежа и теорија културног капитала, културне индустрије (моде), технологије итд.⁵ Међутим, иако Тард још увек није постао популаран у теоријама организација, „закони имитације“ према мишљењу Чарњавске предвиђају да је само питање времена када ће то и постати (Czarniawska, 2009).

⁴ Ричард Докинс у својој књизи *Себични ген* (Dawkins, 1976/2006) користи Тардову идеју имитације како би објаснио меме – навике, вештине или понашања који се преносе са једне особе на другу путем имитације (Blackmore, 1999). Како наводи Докинс „[п]римери мема су мелодије, идеје, слогани, мода, начини израде лончарије или зидање лукова“. Психолошки процес који подупире пренос мема је управо имитација и то имитација у ширем смислу – било који процес посредством којег појединци уче једни од других (Dawkins, 1976/2006: 192).

⁵ Једно од теоријских поља у којима је Тард поново „откривен“ јесте поље науке и технологије, где је једна од најпопуларнијих теорија актера и мреже која је почела да се развија средином осамдесетих година у радовима Калона (Callon), Лоа (Low) и Латура. Основна претпоставка ове теорије јесте да ентитети не поседују неке своје инхеренте карактеристике, већ се обликују и формирају повезивањем са другим ентитетима, а ова тврдња се односи и на материјалне објекте (види Шкорић, 2010). Одређене сличности између Тардових претпоставки и претпоставки представника теорија актера и мреже могу се одмах уочити (види Latour, 2002) и могу да се инкорпорирају и у теорије организација.

Монадологија и идеја имитације

Идеје о друштву, друштвеној организацији и друштвеном преображају које се рађају и доминирају деветнаестим веком могу се пре свега разумети као одговор тадашњих друштвених мислилаца на горуће проблеме и догађаје којима су у том периоду били окружени (Tili, 1997). Тадашњи социолози били су занесени Спенсеровом теоријом (нпр. Spencer, 1873), а органицистичка визија друштва управо у овом периоду достиже свој врхунац. Међутим, у таквом друштвеном контексту тада још увек непознат судски чиновник, Габријел Тард, почиње да развија теорију друштва која је била у супротности са овим доминантним идејама (Geiger, 1975). Према његовом мишљењу „нова наука“ треба првенствено да изолује посебне друштвене феномене и да их објасни не служећи се биологистичким објашњењима (Tosti, 1897). За посебне друштвене феномене „нове науке“ Тард одређује веровања и жеље, који се у друштвеној стварности испољавају кроз обичаје, догме, законе, морал, а социологија има за задатак да проучава: (1) друштвене групе у којима долази до односа између умова људи (унутар породице, одређене класе, нације); и (2) групе акција помоћу којих се људи повезују и које обезбеђују контакт умова унутар тих група (језици, обичаји, институције). Први задатак упућује на проучавање организација, док други представља откривање начина повезивања људи унутар тих организација, што значи *проучавање организовања* (Czarniawska, 2009).

Овакво Тадово схватање предмета социологије у складу је са његовим основним схватањем друштва које он „обавија“ у теорију о монадама које преузима од Лајбница.⁶ Овај концепт, тврди Тард, провлачи се „независним путевима, без знања научника“ и директно „улеће у само срце савремене науке“ (Tarde, 1983/2012: 5). Он је присутан у хемији, физици, чак и у математици, а претпоставља идеју по којој не постоји континуитет, већ „дисконтинуитет елемената и хомогеност њиховог бића“ који је садржан у монади (Tarde, 1983/2012: 5). Преко теоријских примера из природних наука, Тард покушава да докаже да уколико желимо да објаснимо неку појаву, морамо разумети да је она састављена

⁶ Оно што су атоми у физичком свету, то су у области метафизике за Лајбница монаде. Оне представљају коначне елементе универзума, а карактерише их вечност, недељивост, јединственост и подвргљивост сопственим законима. Онтолошка есенција монаде је њена једноставност коју је немогуће даље редуковати, међутим, за разлику од атома оне не поседују никакав материјални или просторни карактер, а међусобно су независне и не ступају у интеракцију. Свака монада је попут малог огледала универзума, извор им је у богу (који је и сам монада), а свако људско биће представља једну монаду (Лајбниц, 1714/1957). Ове идеје преузима Тард, али их на изванредан начин модификује.

од мноштва различитих једноставних елемената.⁷ У складу са тим, он предлаже идеју да се и друштвени свет сагледа на основу овог модела. Сходно томе, Тард позива на теоријско преусмерење ка „јаснијој и позитивнијој врсти објашњења, која историјски догађај расветљава само индивидуалним акцијама, а нарочито акцијама инвентивних људи који служе као модел који други репродукују у небројено примерака . . .“ (Tarde, 1893/2012: 8).

Монаде су заправо Тардова метафора за индивидуе, које у његовом систему поседују одређена веровања и жеље. Веровања и жеље су две друштвене силе, односно два „стања душе“ које управљају монадама, а из којих произилазе потврђивање и воља (Tarde, 1893/2012). Тард говори и о хомогености њихове природе и о њиховом универзалном присуству у свим психолошким феноменима човека и животиње. Међутим, док је предмет психологије да истражује међуодносе веровања и жеља у индивидуалном уму, социологија има за предмет изучавање односа између умова, као и трансфера, односно имитације одређених веровања и жеља међу умовима унутар групе (Tarde, 1903). Показујући велико поштовање према Тардовом раду, а посебно према *Законима имитације*, Георг Зимел тврди да је Тард веома успешно показао начин на који „индивидуална психологија“ треба да буде инкорпорирана у објашњење неких аспеката друштвене групе (Borch, 2010).⁸

Тард је посматрао свет као испуњен монадама, које поседују одређена веровања и жеље, а те монаде су међусобно повезане:

Као идеалисти, можемо рећи да је материјални универзум састављен од других ја, да је све моје, искључиво моје, и да је састављен од мојих стања духа, или могућих стања духа уколико их одобравам, хоћу рећи уколико су она сама једна од мојих стања духа. *Ако одбацимо ову интерпретацију, не остаје ништа друго него да признамо, заједно са монадолозима, да је цео спољашњи универзум састављен од других душа, али које су суштински сличне мојој* (Tarde, 1893/2012: 15; курзив додат).

Дакле, ако је неко „биће по себи, суштинско слично нашем бићу“, оно није несазнатљиво (Tarde, 1893/2012: 15). На тај начин, тврди Тард,

⁷ Тард, између осталог, као пример наводи Њутнову хипотезу да гравитација небеског тела представља збир гравитације свих делова од којих је тело састављено. Према његовом мишљењу Њутн је „разбио индивидуалност небеског тела, које је до тада посматрано као повлашћена јединица, чије унутрашње релације немају ничег заједничког са њеним интеракцијама са другим телима“. Дакле, у питању је привидно јединство које окупља мноштво одвојених елемената који су између себе повезани на исти начин као и са елементима других агрегата (Tarde, 1893/2012: 6).

⁸ Интересантна је чињеница да је Зимел написао приказ Тардове књиге *Закони имитације*, у којем износи и похвале и критике (Borch, 2010).

монизам води у универзални психоморфизам. Монаде (индивиде) су засебне јединице, али то не значи да су изоловане од осталих – оне имитирају веровања и жеље других монада (индивидуа). Дакле, нема изолованих појединаца, јер повезивањем индивиде дају само један аспект себе другима. На основу овога јасна је идеја Чарњавске да је свака монада већа од било које групе међусобно повезаних монада. Преведено на „језик“ организација, може да се каже да је сваки радник у одређеном предузећу много „већи“ и „комплекснији“ од самог предузећа којем тај исти радник даје само један аспект себе (Czarniawska, 2009).

Према наводима Еверета Хјуза, Тард на првим странама *Психологије економије* дефинише друштво „као мрежу међудуховних акција“ у којој изречене идеје или мишљења делују једна на другу. Свака „међудуховна акција“ увек постоји у односу између најмање два жива бића и овај процес се најчешће одиграва у случајевима када једна особа импресионира другу, на пример у ситуацијама када она говори, а особе око ње је слушају. На тај начин једна особа утиче на другу тако што модификује њено мишљење (Hughes, 1961).

Најбољи пример овога била би учионица, која је организована на такав начин да професор има централну улогу и он предаје градиво, док студенти седећи испред њега слушају и на тај начин модификују нека своја дотадашња схватања или „убацују“ нека нова сазнања у свој когнитивни апарат. Другим речима, наведена ситуација представља пример за Тардово схватање процеса дифузије идеја и пракси.⁹ Када се на једном месту нађе неколико различитих људи и када ступе у „ментални контакт“, уколико једна особа осмисли одређену нову идеју или нову акцију и уколико се та идеја или акција покажу као добре, вредне или плодне, тада ће се оне ширити даље посредством имитације. Процес ширења идеја и акција наставиће се све док не досегну границу групе у којима су створене, међутим Тард расправља и о питању шта то детерминише границе одређене групе, а према његовом мишљењу ту су одређени оквири који могу да буду професионални, национални, политички и религијски (Hughes, 1961).

Дакле, када говоримо о стварању неке нове идеје заправо се говори о процесу адаптације, а када та идеја почне да се шири и да се преноси на остале појединце реч је о имитацији (односно пукој репродукцији).¹⁰ У поменутом примеру професор би се водио процесом адаптације, а студенти процесом имитације.

⁹ Тард се сматра и једним од оснивача теорија о културној дифузији у социологији, а поред њега, најчешће се истиче и утицај Сорокина (Kinnunen, 1996; Katz, 1999).

¹⁰ Ово је битна идеја, јер ће на основу ње Тард расправљати о економији, односно његова критика економије ће се базирати на разликовању адаптације од имитације, о чему ће бити речи касније.

Тардова теорија имитације постала је толико утицајна и хеуристички плодна да је примењена у многим дисциплинарним социолошким подручјима (социологија културе, социјална патологија). Своје место нашла је и у теоријама организација и то пре свега у неоинституционалистичком приступу, чије ће схватање изоморфизма у теоријама организације бити анализирано у наставку рада.

Неоинституционалистичко схватање изоморфизма у теоријама организације

Постоје велике тешкоће приликом дефинисања институционализма, а оне произилазе из чињенице да сам термин има различита значења, у зависности од тога о којој дисциплини је реч. Исти је случај и са термином неоинституционализам – постоји онолико значења овог термина, колико има социолошких дисциплина (DiMaggio and Powell, 1991). Институционалистичке теорије, између осталог, покушавају да понуде објашњење свих оних процеса посредством којих одређене легитимне форме организовања постају доминантне у одређеном организацијском пољу (Lawrence, 1999). Нови институционализам или неоинституционализам представља социолошку теорију која покушава да изгради одређени поглед на институције, како би схватила начин на који оне комуницирају и како оне утичу на друштво, а то чини изван устаљеног модела економских наука.¹¹ Централна идеја ових теорија јесте да су током свог развоја институције постале све сличније, хомоген(и)је, иако су настајале на различите начине и оваква тенденција организација назива се изоморфизам.¹² У социологији, изоморфизам је сличност процеса или структура код неких организација који израста услед притисака за конформистичко понашање, а чији су резултат различите хомогенизоване организационе форме (Lawrence, 1999).

¹¹ Први оквири неоинституционалистичког правца у теоријама организација изграђени се серијом радова америчког социолога Џона Мејера (John Meyer) и његових сарадника (Meyer and Rowan, 1977) као и веома утицајним радом Лин Зукер (Lynne Zucker) (Zucker, 1977). Овај правац заступа тезу да формалну структуру организација не обликују само технички захтеви и њена зависност од различитих ресурса, већ је она такође обликована одређеним институционалним силама као што су легитимно знање, различите професије, јавност и закон. Заправо, у питању је схватање које почива на идеји да су организације чврсто уграђене у друштвено и политичко окружење у којем делују, те да структура организације, организацијске праксе и начин рада у њима представља најчешће или одраз правила и веровања ширег друштвено-политичког окружења или су настале као реакција на њих (Powell, 2007).

¹² Неоинституционалистички концепт изоморфизма говори и о њиховом независном развоју на сличан начин, унутар сличних друштвених услова.

У савременим теоријама организација, у којима доминира нови институционализам, изоморфизам поново добија централно место у критици теорија рационалног избора (Czarniawska, 2009). Димацио (DiMaggio) и Пауел (Powell) праве разлику између принудног, нормативног и миметичког изоморфизма организација:

1. Принудни изоморфизам настаје као резултат како формалних, тако и неформалних притисака на организације од стране других организација. Такође, ова врста изоморфизма може настати и под утицајем социокултурних очекивања у друштву у којем одређена организација функционише. Механизми преко којих се ово постиже су: присила, наговарање или позивање неке организације да се прикључи осталим организацијама (DiMaggio and Powell, 1983). Одређени елементи принуде могу постојати и при увођењу одређених организационих форми и пракси у једној организацији, међутим принуда се као главни механизам након имитације углавном ретко јавља у нетоталитарним режимима, док у тоталитарним најчешће представља главни механизам (Czarniawska, 2009).

2. Нормативни изоморфизам примарно произилази из процеса професионализације (DiMaggio and Powell, 1983). Норме, а поготово професионалне норме, играју веома важну улогу у организацији рада у савременом друштву. Док су за Диркема правила била узрок друштвене акције (Durkheim, 1895/1982) за Гарда, правила су била само производи друштвене акције. Ова разлика, између схватања правила код Диркема и Гарда обједињује се у термину „норма“. Са једне стране норма говори људима шта треба да раде, како треба да се понашају, а с друге стране она указује на то шта је „нормално“ понашање, односно како се остали понашају. Професионалне норме постоје због тога што радници својевољно имитирају једни друге и на тај начин стварају норме понашања или обрасце професионалне културе (Czarniawska, 2009).

3. Миметички изоморфизам произилази из релативне несигурности организација, а та несигурност решава се имитирањем оних организација које добро функционишу. Другим речима, када постоји неразумевање технолошких елемената одређене организације, када њени циљеви нису јасно постављени и имају двоструко значење или када окружење изазива несигурност по одређену организацију, тада оне обично прибегавају имитирању других организација и обликују себе у складу да њима (DiMaggio and Powell, 1983). Имитирају се идеологија као и поглед на свет, тако да организације које се баве истим пословима стварају заједничко организацијско поље пословања. Како често на истом тржишту постоји више организација које су усмерене ка истој категори-

ји чланова, потрошача, клијената, јавља се појачана конкуренција међу њима и следствено томе борба за опстанак на тржишту. У тежњи за опстанком организације посматрају и имитирају оне ефикасније, а иду толико далеко да преузимају професионалне норме, па чак и званична правила која су се показала као успешна.¹³ Димацио и Пауел истичу да када се на тај начин понашају, организације показују само своју нестабилност, односно несигурност. Попут људи и организације имитирају друге онда када не знају како да контролишу саме себе, у таквим случајевима користе успешније организације као модел за сопствено функционисање (Czarniawska, 2009).

Дакле, хомогенизација различитих организација може представљати резултат принуде, употребе сличних или истих норми или свесног имитирања других успешнијих организација. Међутим, могло би се рећи да се савремене организације налазе негде између тежње за имитацијом оних успешнијих и изградње сопственог идентитета. Појаву потребе за стварањем идентитета можемо пронаћи још у 19. веку, када се јавља забринутости градске елите за одвајање своје класе од придошлица, услед процеса урбанизације, као и услед тежње земаља да се ограде од других и изграде нешто што ће их разликовати.¹⁴ На сличан начин поступају и организације. Из тих разлога, конструкција идентитета се супротставља имитацији, а идентитет за Тарда није “разлика” схваћена у ширем смислу, већ идентитет представља само “минималну разлику”. Зато он наводи следеће:

Постојати значи разликовати се, и у извесном смислу, разлика је супстанцијална страна свих ствари . . . [И]дентитет није ништа до *минимум*, и стога једна врста, једна бесконачно ретка врста разлике, као што је мировање само један случај кретања, а круг једна специфична врста елипсе (Tarde, (1893/2012: 40; курзив у оригиналу).

¹³ Према еколошким теоријама организација, организације заузимају одређене области ресурса (нишу), у оквиру које се, уколико постоје у већем броју, такмиче за ресурсе. Када једна област ресурса постане превише искоришћена, организације одумиру, односно њихов број се смањује (Tamer, 2009). Екологија организација обухвата сазнања из биолошких, економских и социолошких наука и посредством статистичких графикана покушава да објасни услове посредством којих се организације рађају, расту или умиру (види Hannan and Freeman, 1977).

¹⁴ На тај начин идентитет са услоном национализма, услед револуција из 1848. године и стварањем националних држава, добија на свом значају. Људи покушавају у оквиру одређених граница (група, покрета, организација, заједница, држава) да схвате и пронађу шта то имају заједничко међу собом, а шта различито у односу на друге.

Разлика није идентичан појам са идентитетом – идентитет не представља знатну разлику, већ било коју разлику (Tarde, 1893/2012). На овом месту налази се веза између Тардовог наслеђа и савремене теорије, пре свега преко употребе и примене теорије имитације на неке савремене проблеме са којима се срећу организације.

Тардова критика економије: схватање односа рада и слободног времена

У својој критици економије Тард оптужује економисте да рад схватају као такву активност која је од изузетне важности за човека, а слободно време као одмор од рада који има сврху само да омогући његов наставак. Хјуз наводи цитат из *Психологије економије* у којем Тард излаже своје схватање односа рада и слободног времена:

[Ч]овеков економски живот не састоји се само из рада, него исто тако и из слободног времена; слободно време, за које економисти нису показали интересовање, много је важније размотрити, у одређеном смислу, него рад; слободно време не постоји због рада, већ рад због слободног времена. Својим радом људи служе једни другима; својим слободним временом . . . они се уједињују . . . и пружају једни другима истински друштвени ужитак (Тарде, наведено према Hughes, 1961: 557).

Ова Тардова тврдња представља само уводни део његове касније расправе о раду и слободном времену. Слободно време и потрошња добара иду једно са другим, не само у смислу да у току свог слободног времена ми вршимо потрошњу одређених добара, него и да се у току слободног времена јавља “комуникација умова” посредством које се јављају нове жеље. Дакле, како се рад усложњава, количина слободног времена се повећава и тада настаје проблем његове дистрибуције. Према Тардовом мишљењу, слободно време се не може дистрибуирати на једнак начин и једно од решења јесте да само неколико људи (мањина) поседује огромну количину слободног времена, односно да они уопште не раде, док би други људи (већина) увек радили, односно не би имали уопште слободног времена.

Овакво решење у складу је са Тардовим схватањем, да уколико желимо да дође до раста научних открића и културног стваралаштва, мањина мора да има више слободног времена од других (Hughes, 1961). То би били појединци који су у стању да стварају плодне идеје које ће се ширити међу осталим појединцима, јер ће се само неке идеје и вештине и само неки појединци издвајати од осталих, а ти остали ће тежити да их имитирају. Једнака дистрибуција слободног времена међу појединцима,

према Тарду, изазвала би само пораст масовне културе која не би толико била вредна (Hughes, 1961). Вероватно су баш ова схватања односа рада и слободног времена послужила као повод за критику Тардовог елитизма.¹⁵

У складу са овом Тардовом критиком економије може се рећи да он сматра да се извор богатства не налази у раду, земљи, капиталу, већ у изумима и кооперацији. Посматрано из Тардове перспективе, политичка економија нема никакве везе са продукцијом, већ са репродукцијом, дакле у питању је репетитивни рад, а не константна инвенција (Czarniawska, 2009). Ово схватање произилази из његовог разликовања имитације од адаптације. Политичка економија се базира на имитацији, тј. на репродукцији, што значи да се само мањина бави адаптацијом, тј. продукцијом, односно да се само појединци баве изумима, док се сви остали баве репетитивним радом. Међутим, дистинкција између инвенције и репетиције, не одговара дихотомији мануелни-умни рад. Инвенција и репетиција, заправо захтевају оба. Дакле, овде је пре реч о две димензије (односно два екстрема у погледу рада) него о дихотомији (Czarniawska, 2009).

Ипак, Тард је сматрао да друштво треба да буде егалитарно, али не у смислу да раднике треба да повезују заједнички интереси, већ заједничке жеље и веровања. Идеално друштво би тако могло да се заснује на политеизму веровања и жеља, организованих према диференцијацији која је омогућена њиховим удруживањем (Czarniawska, 2009). Оваква удруживања, где донекле постоје заједничка веровања (у нешто) као и заједничке жеље (у постизању одређеног циља) данас називамо организацијама.

¹⁵ „Развој француске социологије од 1871. до 1905.“ је наслов докторске дисертације историчара социологије Роцера Гајгера. Између осталог, он говори и о својим критикама Тарда. Његова прва критика, критика Тардовог елитизма, тиче се тврдње да је проналазак много битнији од имитације, а да су проналасци карактеристични за елиту. Гајгер још помиње, по његовом мишљењу битну чињеницу из Тардовог живота која може послужити за потврђивање присутности елитизма код Тарда. Реч је о Тардовим захтевима за враћањем „де“ испред презимена, што према Гајгеру само потврђује Тардове аристократске амбиције (Czarniawska, 2009). Међутим, Кларк (Clark) тврди да Тард никада није користио „де“ испред свог презимена у својим радовима, пре је на томе инсистирао његов син Алфред де Тард (Clark, 1969). Када је реч о другој критици, критици ненаучног карактера Тардове теорије, Гајгер критикује Тардово схватање науке. Наиме, према Тарду циљ науке није у проналаску каузалних узрока и веза, већ у сличности и понављању неких случајева. Такође, Тард није сматрао да друштвене науке треба да буду попут природних, односно да их имитирају. Чврсто се држао сопственог уверења да људи највише познају сами себе, те да природне науке треба да буду те које ће имитирати друштвене (Czarniawska, 2009). Дакле, и када је реч о науци, Тард није био у хармонији са интелектуалном климом времена у којем је живео.

Закључак

У овом раду направљен је покушај да се „открије“ Габријел Тард, али на начин на који се то ретко чинило раније. Поменуте су неке његове идеје које су инкорпорирани у савременим теоријама организација, али и оне које би могле да буду потенцијално употребљене за разумевање неких проблема организација. Јасно је да постоји одређена потреба за откривањем запостављених класика која произилази из тежње социологије, као и социологије организација за формирањем нових концепата. У овом процесу социологија поново открива поједине ауторе чији допринос можда до сада није уочен, који су игнорисани, а који поседују плодне теорије које би се могле применити на одређене области социолошког интересовања.

Теорије Габријела Тарда нуде се као веома плодне и применљиве на теорије организације, пре свега због њихове савремености, односно компатибилности са савременим теоријама. У периоду када социологијом доминирају теорије о друштвеним мрежама и друштвеном капиталу, Тардове идеје све више добијају на значају. О томе сведочи и развој меметике, као још увек нестабилне дисциплине, која почива на тези да постоји процес, попут оног у теорији еволуције, који у културној еволуцији обавља варијацију, селекцију и адаптацију (Dawkins, 1976/2006; Blackmore, 1999).

Одређењем социологије као науке која треба да проучава друштвене групе у којима долази до одређених процеса адаптације и имитације, Тард индиректно говори о значају проучавања организација и начина организовања. Његова тврдња да се друштвене групе образују, пре свега, повезивањем заједничких веровања и жеља различитих индивидуа, представља оно што данас зовемо циљевима одређене организације.

Када је реч о савремености Тардове теорије, она је демонстрирана указивањем на везу између теорије имитације и концепта изоморфизма у неоинституционалистичком приступу теоријама организације – идеја имитације се и те како може употребити у објашњењу хомогенизације различитих организација. Међутим, процесу хомогенизације (посредством имитације) супротстављена је тежња организација за конструкцијом сопственог идентитета. Јасно се може видети да се савремене организације могу промишљати на релацији имитација vs. идентитет, а теоријску подлогу за ово промишљање нуди управо Тард.

Схватање односа између рада и слободног времена, које произилази из његове критике економије, нуди другачије објашњење савременог капитализма. Политичка економија заснована је на репродукцији (имитацији) коју обавља већина, док је продукција (адаптација), према Тардовом схватању увек била „посао“ стваралачке мањине. Када на овај начин говори о економији, чини се да Тард заправо говори о организацији економије у једном друштву.

На крају се може закључити да Габријел Тард заиста има шта да понуди социологији организација, међутим погрешно је сматрати да је само он усамљени “заборављени класик” јер одређени доприноси могу да се пронађу и код Токвила, Зимела, Сорокина, Шумпетера и других аутора. Зато је за потпуније разумевање организација потребно темељно преиспитивање класика, како би се и њихови доприноси инкорпорирали у даљи развој социологије организација или социолошке теорије уопште.

Литература:

1. Blackmore, S. (1999). *The Meme Machine*. New York: Oxford University Press.
2. Bolčić, S. (2003). *Svet rada u transformaciji*. Beograd: Plato.
3. Borch, C. (2010). Between Destructiveness and Vitalism: Simmel's Sociology of Crowds. *Conserveries mémorielles*. <http://cm.revues.org/744>
4. Candea, M. (2010). Revisiting Tarde's House. In: M. Candea (ed.), *The Social after Gabriel Tarde: Debates and assessments*. London and New York: Routledge.
5. Clark, T. N. (1969). *Gabriel Tarde on Communication and Social Influence*. Chicago: University of Chicago Press.
6. Cooley, C. H. (1956). *Social Organization: A Study of the Larger Mind*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
7. Czarniawska, B. (2009). Gabriel Tarde and Organization Theory. In: P. S. Adler (ed.), *The Oxford Handbook of Sociology and Organization Studies: Classical Foundations*. Oxford: Oxford University Press, pp. 246-267.
8. Dawkins, R. (1976/2006). *The Selfish Gene*. New York: Oxford University Press.
9. DiMaggio, P. J. and Powell, W. W. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review* 48 (2): 147-160.
10. DiMaggio, P. J. and Powell, W. W. (1991). Introduction. In: P. J. DiMaggio and W. W. Powell (eds), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: Chicago University Press, pp. 1-38.
11. Durkheim, E. (1895/1982). *The Rules of Sociological Method (and Selected Texts on Sociology and its Method)*. Edited by Steven Lukes. New York: The Free Press.

12. Filipović, B. (2012). Bruno Latur i teorija aktera-mreže. *Filozofija i društvo* 12 (1): 129-149.
13. Geiger, R. L. (1975). The Institutionalization of Sociological Paradigms: Three Examples from Early French Sociology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 11 (3): 235-245.
14. Hannan, M. T. and J. Freeman (1977). The Population Ecology of Organizations. *American Journal of Sociology* 82 (5): 929-964.
15. Hatch, J. M. and L. A. Cunliffe (2006). *Organization Theory: Modern, Symbolic and Postmodern Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
16. Hughes, E. C. (1961). Tarde's *Psychologie Économique*: An Unknown Classic by a Forgotten Sociologist. *American Journal of Sociology* 66 (6): 553-559.
17. Katz, E. (1999). Theorizing Diffusion: Tarde and Sorokin Revisited. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 566: 144-155.
18. Katz, E. (2006). Rediscovering Gabriel Tarde. *Political Communication*. 23(3): 263-270.
19. Kinnunen, J. (1996). Gabriel Tarde as a Founding Father of Innovation Diffusion Research. *Acta Sociologica* 39 (4): 431-442.
20. Kroeber, A. L. (1940). Stimulus Diffusion. *American Anthropologist* 42 (1): 1-20.
21. Laegaard, J. and M. Bindslev (2006). *Organizational Theory*. Ventus Publishing ApS. <<http://www.academy-british.co.uk/Library-eng/organizational-theory.pdf>>.
22. Lajbnić, G. L. (1957). *Monadologija*. Beograd: Kultura.
23. Latour, B. (2002). Gabriel Tarde and the End of the Social. In: Joyce, P. (ed.), *The Social in Question: New Bearings in History and the Social Sciences*. London: Routledge, pp. 117- 132.
24. Latour, B. and V. A. Lepinay (2009). *The Science of Passionate Interests: An Introduction to Gabriel Tarde's Economic Anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
25. Lawrence, T. B. (1999). Institutional Strategy. *Journal of Management* 25: 161-187.
26. Mead, G. H. (2009). *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago and London: University of Chicago Press.
27. Meyer, W. J. and B. Rowan (1977). Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology* 83 (2): 340-363.
28. Milošević, B. (2013). *Organizacija rada u globalnoj tranziciji*. Beograd: Filip Višnjić i Prosveta.
29. Park, R. E. and E. W. Burgess (1921). *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
30. Powell, W. W. (2007). The New Institutionalism. In: S. R. Clegg and J. Bailey (eds), *The International Encyclopedia of Organization Studies*. Thousand Oaks: Sage Publishers, pp 975-979.
31. Spencer, H. (1873). *The Study of Sociology*. London: Henry S. King & Co.
32. Škorić, M. (2010). Sociologija nauke: mertonovski i konstruktivistički programi. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

33. Tarde, G. (1893/2012). *Monadology and Sociology*. Melbourne: re.press.
34. Tarde, G. (1899). *Social Laws: An Outline of Sociology*. New York: The Macmillan Company.
35. Tarde, G. (1903). Inter-psychology, the Inter-play of Human Minds. *International Quarterly* 7: 59-84.
36. Tarde, G. (1903b). *The Laws of Imitation*. New York: Henry Holt and Company.
37. Tarner, Dž. H. (2009). *Sociologija*. Novi Sad: Mediterran Publishing i Beograd: Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka.
38. Thomassen, B. (2012). Émile Durkheim between Gabriel Tarde and Arnold van Gennep: Founding Moments of Sociology and Anthropology. *Social Anthropology* 20 (3): 231-249.
39. Tili, Č. (1999). *Suočavanje sa društvenom promenom*. Beograd: Filip Višnjić.
40. Tosti, G. (1897). The Sociological Theories of Gabriel Tard. *Political Science Quarterly* 12 (3): 490-511.
41. Vargas, E. V., B. Latour, B. Karsenti, F. Ait-Touati, and L. Salmon (eds) (2008). The debate between Tarde and Durkheim. *Environment and Planning D: Society and Space* 26: 761-777.
42. Zucker, L. (1977). The Role of Institutionalization in Cultural Persistence. *American Sociological Review* 42 (5): 726-743.

GABRIEL TARD'S THEORETICAL CONTRIBUTION TO SOCIOLOGY OF ORGANISATIONS: FROM THE THEORY OF IMITATION TO THE IDEA OF ORGANISATIONAL ISOMORPHISM

Summary: The paper sets out to identify certain theoretical contributions of Gabriel Tard to sociology of organisations. The starting point of the analysis is to understand the social context out of which this theorist emerges, in order to comprehend the causes of the marginalisation he was subject to during his lifetime, as well as the growing interest in his theory in the last twenty years. Afterwards, some light is shed on Tard's view of society, which is important for understanding his theories but which can also be quite interesting with regard to sociology of organisations. Finally, neoinstitutionalistic understanding of isomorphism is presented, the basis of which includes certain elements of Tard's theory of imitation along with his understanding of rest and work ratio, which represent a direct contribution to sociology of work and sociology of organisations. The basic assumption of the paper is that there is a need to put some focus on the ideas of classical theorists of sociology that have nearly been forgotten. This need arises from the tendency of sociology, as well as sociology of organisations, to create new concepts and new approaches while analysing the society and organisations.

Key words: Gabriel Tard , sociology of organizations, imitation , neoinstitutionalism, isomorphism.

LISAN BE. ASSEN*
Rijksuniversiteit Groningen
SRĐAN LJ. ŠLJUKIĆ
Faculty of Philosophy
Novi Sad

УДК 316.48:323(430)
Оригиналан научни рад
Примљен: 17.12.2013
Одобрен: 19.01.2014

THE EMERGENCE OF THE NSDAP AND THE UNDERLYING SOCIAL CONFLICTS

Summary: Multiple causes can be identified which led to the appearance and the success of the NSDAP. Focus of this paper is upon the role that the social conflicts have played in Germany during the first decades of the 20th century. However, it should be acknowledged that other factors, such as the historical development of the nation and economic misfortunes played a significant role as well, therefore these factors are also incorporated. Furthermore, the Treaty of Versailles has created a fertile basis for the emergence of Hitler's party, since it stirred great feelings of hatred among the German people. The most important social conflicts that can be identified in the period are economical and social; there were clashes between the different classes in society. There were also political conflicts between the several political groups in society, with communists on the left and the NSDAP and other right-extremist parties on the right. Some segments of Lewis Coser's theory of social conflict will be used in this paper to explain the nature of the social conflicts and its outcome.

Key words: NSDAP, economic misfortunes, history, political party, social conflicts

Social conflicts have existed among all societies and between societies at particular times in history. Social sciences, including sociology, have made significant effort to understand conflict as a phenomenon. Some conflicts, however, are so peculiar and special in its nature that further light should be shed upon them, perhaps in an attempt to prevent them from happening aga-

* lisanassen@gmail.com

in. This paper aims to answer the questions concerning the emergence of the *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP). Which social conflicts existing in Germany at the time, led to the possibility of the NSDAP to become the leading party and eventually the only party of Germany? We are all aware where the emergence of the NSDAP eventually led to, but this paper will not focus on the result but on the process leading to it.

The theory of Lewis Coser about social conflicts and the difference between realistic and unrealistic conflicts will be used in order to see the subject from a different angle and perhaps reach new conclusions (Kozler 2007).

It is important to note that the NSDAP did not appear out of nothing and vanished after the Second World War. Right-extremism and nationalism existed for a long time in Germany; it just did not appear so clearly to the surface until after the end of the First World War. It is important to also look at the history of Germany in order to be able to answer the question how the NSDAP could grasp the power. The other factors such as the Treaty of Versailles and the economic depression also played a significant role. Furthermore, there were also clashes between the different political ideologies in society, for example the communist who tried to start a communist revolution in Germany. Although this paper focuses mainly on the social conflicts in the Weimar Republic, it is important to point out that we do not believe social conflicts to be the only cause of the success of the NSDAP.

Historical framework of the nation-state Germany

In order to be able to fully understand the situation of Germany in the decades following The First World War it is crucial to incorporate an historical background. Many feelings and ideas existing in those two decades were not as often thought new for Germany. Let us first start with an account of the developments that Germany went through. The starting point of this historical account will be the year 1760. There are several reasons to start the story from there: it was the middle of the Seven years war, which played a crucial role in the surviving of Prussia, not because of its inner strength, but by the death of the Russian empress Elizabeth in 1762 and the withdrawal of the Russian troops from the war; international relations played a decisive role in the unfolding of German history. Other reasons for starting this account from 1760 have nothing to do with war, they are demographic, because of the rapid growth of the German population; cultural, because of a massive increase in German literature; the agricultural revolution, because it determined

human possibilities as surely as industrial take-off shaped what was possible in the century thereafter, and finally because Germany was rapidly becoming more urban. The year 1860 marks the time when the history of the nation and the history of the state came together. This process was not only seen in Germany, but in many other nations as well. Until then the nations were confederations of loosely organized polities (regions) with a relatively weak central government. Germany had to give up a massive amount of area in order for unity to be achieved. It gave up approximately one fourth of its territory. The composition of religious affiliation also changed due to the changes of territory, a protestant majority emerged. The theologically-framed and religiously inspired nationalism exacerbated religious conflict with Catholics and in some cases denied Jews, granted full citizenship in the imperial constitution, the status of fully-authentic Germans. It is clear in this example that anti-Semitism was not something the Nazi's came up with, but it was something which existed for a long time already in the German society. Once political nationhood had been achieved, the divisiveness of nationalism became clearer. A division between Protestants and Catholics (and both from Jews), liberals among themselves, and the majority of Germans from the socialists emerged. The socialists were portrayed as being anti-national. Many social conflicts existing at the time of the Weimar Republic originate from earlier times, such as the anti-Semitism and the conflict with the communists (socialists in earlier times). Prussia developed enormous power with King William and the prime minister of Prussia Otto von Bismarck, who became the first *Reichskanzler* of the German empire, while William became the *Kaiser* of Germany in 1871.

The German army remained effectively insulated from democratic pressure and constitutional control. It had the most efficient, the best equipped and apart from Russia the largest army. The empire however did create a democratic institution, the *Reichstag*. Not democracy but democratic practices followed. The economy after 1871 grew immensely and soon became one of the biggest in the world until 1914, and this situation created a deep connection between the first German nation state and the experience of material improvement and peace, cementing the Germans' loyalties and constraining radicalism. When in 1919 the Weimar Republic was formed, so-called revisionists hoped to restore Germany to its pre-war imperial borders. These revisionist claims enjoyed wide consent among the population in Germany (Smith 2011; Gustav 2002).

After the end of the First World War, the victorious side felt the need to punish Germany. There was a strong cry for justice and reconciliation, which dominated the political agenda. However, reconciliation and justice

stand in conflictual relationship to one another. Demands for justice often involve a backward-looking process of moral accounting that assigns responsibilities for the wrongdoings, whereas reconciliation is a forward looking process aimed at building positive bonds among victims, perpetrators, and their communities, basically creating solidarity. It is very difficult indeed to find the right combination of both justice and reconciliation that will deal in a right manner with the consequences of violence and war. The result is often a perpetuation of grievances and resentments that will serve only too well to pave the road to further mistrust, cruelty, and instability (Lu 2002). The victorious side viewed Germany as the instigator of the conflict, and felt that they should be punished in several ways. The Treaty of Versailles obligation put enormous pressure upon the German society, both in economic and non-economic ways. Germany was forced to concede Eupen-Malmédy to Belgium, the Hulschin district to Czechoslovakia, Posen, West Prussia and Upper Silesia to Poland, and Alsace and Lorraine to France. The German colonies became League of Nation mandates and the city Gdansk, with its large ethnically German population, became a free city. The Treaty demanded demilitarization and occupation of the Rhineland, and special status for the Saarland under French control (*TREATY OF VERSAILLES 1919b*). Probably the most humiliating part of the Treaty was the 'War guilt Clause', which forced Germany to accept complete responsibility for initiating the First World War. The Germans were also forced to pay reparations for the damage caused: the astonishing amount ruined the economy. Furthermore, they were not allowed to have an army exceeding 100 000 men.

The Germans felt as if they were punished in an unfair way. The Treaty was an attempt to create enduring peace, but also a 'peace of justice'; it failed in both attempts. It neither brought peace nor justice, but only paved the way to a second world war. The Treaty of Versailles brought disaster after disaster upon the German society, which led to hostilities and social conflicts. The Treaty of Versailles including its harsh punishments on the German population laid the ground for feelings of hatred, which the NSDAP took advantage of. Because of the Treaty the Germans felt that injustice was done to them. These feelings reduces sensitivity to threats and value trade-off, which leads to an increasing willingness to run risks, and an increasing likelihood of violent behaviour, which can clearly been seen in the Weimar period in Germany (Lu 2002). The Treaty of Versailles thus contributed in a great deal to the existing social conflicts and also created them. The harsh punishments pushed the German economy in a downward spiral, which lead to feelings of hatred towards the allied forces and hatred and hostility within society between the different social groups, each blaming one another. The

NSDAP offered the solution to the economic crisis, by promising to create jobs and get the economy out of its downward spiral, and was therefore able to attract more and more votes during the years, which eventually led to them becoming the largest party in 1932.

Germany before the Weimar Republic did not have much experience with democracy and the Republic showed itself to be unstable in its 14 years of existence; it could not cope effectively with the economic crises of 1929 (*Kwetsbare democratie* 2013).

Many of the NSDAP ideas such as anti-Semitism and nationalism were not new phenomena in Germany, but the genocide was. Contrary to the most theorists and “ordinary” people who see the year 1933 as a rupture in the German history, Walsler Smith sees it differently: he states that the breaking point was in 1941 when the Genocide started and not the time frame before when there was simply a continuity of Anti-Semitism and nationalism (Stroo 2012).

The Economic misfortunes of the Weimar Republic and social conflicts

The economy has always been a crucial factor for the stability within society. When an economic crisis occurs, figures show that the stability of the society also finds itself in a crisis and tensions between social groups emerge. It started with the Treaty of Versailles, which demanded great reparations for the damage done in the war. The German nation suffered a great deal from these enormous payments. They were also forced to give up vital industrial territory, which turned out to be a severe blow in the attempts of Germany to rebuild their economy, especially the coal lost from the Saar and Upper Silesia was a vital economic loss (*The Treaty of Versailles* 1919a). The economy in the beginning after the war showed economic growth, due to integrated economic, social and financial policy. Unfortunately, it was very unstable and the attempt was subverted by the non-compliance of businesses and by tax evasion by wealth-holders, which drove the economy into inflation (Balderston 2002). In 1923 the Weimar Republic experienced its first hyperinflation. The United States therefore provided two big loans to Germany in 1924 with the Dawes Plan and in 1929 with the Young Plan. This initially gave a big boost to the German economy. However, it was already noted by some economists of that time, that if the US demanded the short-term credits back the German economy would collapse. This is exactly what happened in 1929, after the Wall Street collapse: the US government demanded that Germany

would start paying back its loans in 90 days. The other world powers were still in devastation and were incapable of lending money to Germany. Many companies in Germany went bankrupt and people got fired by the millions, nearly all the families were affected. Because of the printing of extra money hyperinflation also occurred, and money was starting to become useless (*Weimar Republic and the Great Depression* 2013). The German people were in despair, which led to great opportunities for the NSDAP to gain votes. They benefited from the insecurity and social misery that afflicted broad sections of the German population. Because of the Great Depression the NSDAP was able to become the largest party after the elections in 1932, but it was not able to attain an overall majority (Childers 1990).

A good reflection of the social differences in Germany at the time of the Weimar Republic can be seen when looked at the political parties. There existed around 40 different parties, all with their own ideology. One of the most important differences between the political parties was whether they supported the Republic or not. One of the fiercest opponents of the Republic was the German National People's Party. They were monarchist and conservative, they fought the democratic system; most large landowners were part of the party. The Communist Party of Germany, although with a completely different ideology also fought the Republic, they sought the establishment of a socialist soviet dictatorship like that of the Soviet Union. Their party membership consisted largely out of socialist members of the labour force (*The Weimar Republic (1919 – 1933)* 2013). They started a failed revolution in 1917, in an attempt to seize the power.

A party in favour of the democratic system was the German Democratic Party. Members of this party were mostly the middle class intellectuals and the small traders. The National Socialist German Workers' Party (NSDAP, formed in 1919) in the beginning gathered support mostly from the lower middle class around Munich. They tried to stir up the widespread hostility to the Weimar Republic that existed in nationalist circles, by nationalist and anti-Semitic demonstrations and acts of violence. Furthermore, they protested against the Treaty of Versailles. Lots of political parties existed in the Weimar Republic, but the most important ones that show the existing social differences are listed above. They show the clear opposites that existed, ranging from people in favour and people that criticized the new democratic system (*The political parties in Weimar Republic* 2006). There were extremist parties on both sides of the political spectrum: on the left side the communist and on the right side the National Socialists.

The political parties believed the most important social difference was the difference between occupational positions, and the political discourse and

the strategies of the parties were deeply sensitive to occupational status. Although their appeals differed according to a party's social and ideological orientation, their day-to-day campaign literature and activities reveal a striking and suggestive uniformity in the way the parties identified and approached different social and demographic groups. All the political parties focused on the middle-class in an attempt to attract as many votes as possible. They also focused on the specific occupational groups within the middle class, for example the "the white collars". Pamphlets were issued where they explained the party stance on the concerns and problems of the major occupational groups. Each party thus tried to convince its targeted occupational audience that it best understood the special economic needs and social virtues of the occupational position. The leaflets occupied a central position in propaganda; there was an assortment on leaflets for different types, directed mostly to the different occupational groups. Of all political parties, the NSDAP was definitely the most focused on occupational groups, but the other parties also paid much attention to it; they all assumed the centrality of occupation in the formation of social identity. Even the Marxist parties were no less occupationally oriented when addressing middle-class audiences, although they emphasized the need for solidarity among all *Arbeitnehmer*. Campaign literature was also addressed to Protestants, Catholics, women, youth and the elderly, who formed the major demographic components of German society. So the parties of the Weimar Republic also sought to establish their position along the traditional nineteenth-century lines of class or religion. "The bourgeois parties also were attacking the Marxist left and embracing the cause of German nationalism; the intent of most campaign activities directed at the *Mittelstand* or *Burgertum* as a whole was to establish the credentials of the party in question as a defender of middle-class interests and values (Childers 1990).

There was also a conflict going on between the small shop owners and small businesses and the large department stores. Lot of parties warned for the danger that the middlestand will seize to exist, and therefore promised that they would fight for them, especially the NSDAP. Much focus was also directed to German farmers; all the parties actively engaged in recruiting rural support. They did that by focusing on threats to the German peasantry from hostile social and political interests: the Marxists, the bankers, the Jews, and the urban liberals. For the liberals, for example, the language of the profession may have served as a tactical device to mobilize support across a fragmented middle class, by claiming to protect them from socialism; this would then provide liberalism with an attractive political mission. The danger, however, was the idea of seeing the people overwhelmed by the idea of

occupation; the *Deutsche Demokratische Partei* (DDP) warned for this in 1930. Between 1920 and 1928 a range of small regionalized or single-issue alternative parties emerged, which were founded in direct opposition to the mainstream liberal and conservative parties, while they also employed the same occupational categories. All of them were anti-Marxist, yet their greatest hostility was towards the large national parties for allegedly failing to protect the interests of the middle class. Almost all of those parties attacked the Weimar party parliamentary system for being dominated by big business and big labor and they advocated the creation of some form of corporatist political and economic order. The NSDAP also clearly had a view on how the economic order should be organized; they wanted a corporatist society as an alternative to Marxism and capitalism, which clearly distinguished them from their bourgeois rivals. They called for national unity that would vanquish class conflict once and for all. It is crucial to keep in mind that support for the NSDAP was not uniformly developed: the Nazi's had a highly unstable coalition of shifting social forces; support for the party was strongest and most durable in the old middle class. In the other social groups significant support for the NSDAP could be mobilized only in periods of severe economic crisis—briefly during the inflation and stabilization crises of 1923-1924 and massively between 1928 and 1933. The people voted for the NSDAP as a protest vote against a system that had produced a seemingly endless stream of economic and political disasters (Childers 1983, 1985, 1990).

Although the main focus was on the occupation stand, the parties also formulated appeals to gender, generation, religion, region, and patriotism and class solidarity. In the end the corporatist language in the programs of the parties became more negative, and increasingly anti-Marxist, anti-liberal and ultimately anti-parliamentarian. It can thus be concluded that all the Weimar parties were convinced that an occupation-specific approach was the best strategy in order to gain votes and to mobilize important groups in the middle class.

The *Deutsche Arbeiterpartei* itself was founded in 1919 by Anton Drexler. He was very nationalistic and had anti-Semitic feelings. Adolf Hitler soon became involved in the party and his talent for speaking was soon noticed, which made him the mouthpiece of the movement. He became fascinated by the political orientation of the party, which in 1920 was renamed as the Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. In the beginning the party was only one of the right-wing extremist party's. In 1920 Hitler and the party came forward with a 25 points program, listing its most important ideas ranging from unification of Germany, from the expulsion of the Jews, to economic plans. In the beginning years the party stayed at the margins, it was unab-

le to create a big group of followers. In 1923 the party attempts a failed Putsch, known by the name the 'Munich Putsch'. After this Hitler was sentenced to five years in prison; it was a rather mild punishment and he served only one year. However, it gave him crucial time to rethink his strategies in order to attract a larger group of followers. He realized that the best way to do that was through a legal revolution, via the democratic process (*Ein Volk, ein Reich, ein Fuhrer!* 2008). The people in Germany started to feel desperate and were willing to take drastic decisions to turn the tide. The NSDAP through its ideas was able to attract the people. The personality of Hitler also played a significant role in the success, since he was gifted with the ability to gather a group of people and unite them for a common goal.

Coser's theory and the social conflicts in the Weimar Republic

Lewis Coser is most known for his contribution to the theory of social conflicts. He defined conflict as "a struggle over values and claims to scarce status, power and resources in which the aims of the opponents are to neutralize, injure, or eliminate their rivals" (Kozler 2007: 14). Coser believed that conflict is part of relationships and society and is not necessarily a sign of instability; he also states that it can be healthy to have conflicts because they ensure innovation (Coser 1957). He also made clear that not all social systems show the same amount of conflict: they vary according to the type of structure, the patterns of social mobility, of ascribing and achieving status and of allocating scarce power and wealth (Kozler 2007).

Coser argued that conflict within a group may help to establish or re-establish unity and cohesion, where it has been threatened by hostile and antagonistic feelings among the members. A distinction is also made between the processes within a system and processes of change of the system; we can talk of a change of system when the major structural relations, its basic institutions and its prevailing value system have drastically changed. He proposed a distinction among social conflicts, dividing them into realistic and non-realistic conflicts. Social conflicts that arise because of specific demands and from estimates of gains, may be called realistic conflicts. Non-realistic conflicts on the other hand do not have rival ends, but there is the need of tension release of one or both of the groups involved. The conflict is an end in itself, and not oriented towards any specific goals. Realistic conflicts cease to exist when the objective is reached, or when the actor can find other ways to achieve his end (Kozler 2007).

It is clear that there were many different social groups and classes in Germany after the end of the First World War. The groups can be divided in different categories such as religious, economic, educational, and political. All these different groups were searching for their place in society in the new political system of the Weimar Republic. This situation perfectly fits into Coser's definition of social conflicts as a struggle over values and claims to scarce status, powers and resources. There were many social conflicts and struggles going on between the different groups within society, partly due to the economic miseries the new Republic faced, partly because of the Treaty of Versailles and partly because of the collapse of the world economy.

Coser has made a distinction between two kinds of conflicts, realistic and unrealistic as defined above. Both kinds of conflicts can be noticed within the German society. Let us first have a look at the realistic conflicts existing at the time. The German economy experienced extreme economic inflation and depression; at the height of the economic crises 6 million people were unemployed. These problems were not properly taken care of because the different social groups, the industrialists, the labor union leaders, land owners, and the members of the middle class were all caught up in their particular short term self-interests. Perhaps if there would have been proper cooperation between the social groups instead of social conflicts to maximize individual gains, the crisis could have been faced and the NSDAP would perhaps not have been able to grasp the power (Bookbinder 2011). There were also conflicts going on between the different political parties, who all had a different view on how to solve the crisis, and they all tried to gain as much power as possible.

The social conflicts existing in the Weimar Republic were not all realistic conflicts, also non-realistic conflicts can be discovered, which did not have rival ends, but there was the need of tension release. There was a lot of rage within the society, due to the Treaty of Versailles and the war guilt clause and the economic miseries; therefore, the people needed tension release. That manifested itself in conflicts and clashes between the different political ideologies and the different social classes on the left (communist) and the right (NSDAP) sides of the political spectrum.

The conflicts existing within the German society that eventually led to the Third Reich, can be seen as conflicts that changed the system, from a democracy to an authoritarian fascist regime. Coser argued that social conflicts can establish or re-establish unity. This statement can also be seen in the German society, where the economic and social conflicts eventually united the vast majority of the German people behind Hitler and his party and create unity within Germany.

Conclusion

In order to be able to fully understand the situation of Germany in the decades following the First World War it is crucial to incorporate an historical background. Many feelings and ideas existing in those two decades were not as often thought new for Germany. Anti-Semitism can be traced back in the German history. Furthermore, the divisiveness of nationalism arose in 1860. Also a division between Protestants and Catholics, and the majority against socialism emerged. It is thus safe to conclude that many social conflicts existing at the time of the Weimar Republic originate from earlier times.

The new democratic system in Germany had a false start due to the Treaty of Versailles. The Treaty was aimed to serve justice and reconciliation, but it failed dramatically in the latter, creating a lot of hostility among the Germans. These feelings reduced sensitivity to threats and value trade-off, which leads to an increasing willingness to run risks, and an increasing likelihood of violent behaviour.

The economy of a nation has always been a crucial factor for the stability within society. When an economic crisis occurs, figures show that the stability of the society also finds itself in a crisis and tensions between social groups emerge. In Germany there was a dramatic economic depression due to the Treaty of Versailles and the collapse of the world economy; hyperinflation occurred and enormous numbers of people became unemployed. This led to tensions within society because the different social groups were only looking at their own short-term interests. The German people were in despair, and this situation led to great opportunities for the NSDAP to gain votes; they benefited from the insecurity and social misery that afflicted broad sections of the German population.

A striking similarity between all the political parties was that they all paid much attention to the occupational position of the people in campaigning. The NSDAP was able to appeal a lot of people only partly due to its ideas; the most crucial was the economic and political situation in Germany at the time being. The economy was devastated and the democracy was fragile. Many social conflicts existed among the different social groups, on a number of grounds, such as economic, religious and political. All these factors played a vital role for the NSDAP to grasp the power and to overthrow

the democratic system into a fascist one. The people voted for the NSDAP as a protest vote against a system that had produced a seemingly endless stream of economic and political disasters. As a final remark it is crucial to note that although social conflicts played a significant role in the appearance and the success of the NSDAP it was not the only factor. Other factors, such as historical development and economic misfortunes, also played an important role.

References:

1. Balderston, T. (2002). *Economics and Politics in the Weimar Republic*. Cambridge University Press 2002. Accessed on January 5, 2013 at <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam033/2002073751.pdf>.
2. Bookbinder, P. (2011). *Why Study Weimar Germany?* Accessed on January 5, 2013 at <http://weimar.facinghistory.org/content/why-study-weimar-germany>.
3. Childers, T. (1983). *Nazi Voter*. University of North Carolina Press.
4. Childers T. (1985). Interest and Ideology: Anti-System Politics in the Era of Stabilization. In: Feldman, G. D. (ed.), *Die Nachwirkungen der Inflation auf die Deutsche Geschichte* Munich, pp. 1-19.
5. Childers, T. (1990). The Social Language of Politics in Germany: The Sociology of Political Discourse in the Weimar. *The American Historical Review* 95 (3): 331-358.
6. Coser L. (1956). *The Functions of Social Conflict*. Glencoe, IL: Free Press. Accessed on January 5, 2013 at <http://www.d.umn.edu/cla/faculty/jhamlin/4111/Coser/The%20Functions%20of%20Social%20Conflict.htm>
7. Coser, L. (1957). Social Conflict and the Theory of Social Change. *The British Journal of Sociology* 8 (3): 197-207.
8. *Ein Volk, ein Reich, ein Fuhrer!* (2008). Accessed on January 5, 2013 at <http://www.freewebs.com/hiedler/nsdap.htm>.
9. Gustav A. (2002). *The German Empire*. Accessed on January 5, 2013 at http://www.allempires.com/article/index.php?q=german_empire.
10. Kozar, L. (2007). *Funkcije društvenog sukoba*. Novi Sad: Mediterran publishing.
11. *Kwetsbare democratie*. (2013). Duitsland instituut Amsterdam. Accessed on January 5, 2013 at http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Geschiedenis/Weimar+Republiek_x003a_+1919-1933.
12. Lu, C. (2002). Justice and Moral Regeneration: Lessons from the Treaty of Versailles. *International Studies Review* 4 (3): 3-25.
13. *The political parties in the Weimar Republic*. (2006). Deutscher Bundestag. Accessed on January 5, 2013 at

- http://www.bundestag.de/htdocs_e/artandhistory/history/factsheets/parties_weimar_republic.pdf.
14. Smith, H. W. (2011). *The Oxford Handbook of Modern German History*. Oxford University Press.
 15. Stroo, L. (2012). *De lange geschiedenis van Duits antisemitisme*. Duitsland instituut Amsterdam. Accessed on January 5, 2013 at <http://www.duitslandweb.nl/actueel/uitgelicht/2012/10/masterclass-helmut-walser-smith.html>.
 16. *The Treaty of Versailles*. (1919a). History Learning Site. Accessed on January 5, 2013 at http://www.historylearningsite.co.uk/treaty_of_versailles.htm.
 17. *TREATY OF VERSAILLES* (1919b). United States Holocaust Memorial Museum. Accessed on January 5, 2013 at <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005425>.
 18. *The Weimar Republic (1918 - 1933)*. (2013). Deutscher Bundestag. Accessed on January 5, 2013 at http://www.bundestag.de/htdocs_e/artandhistory/history/parliamentarism/weimar/index.html.
 19. *Weimar Republic and the Great Depression*. (2013). History Learning Site. Accessed on January 5, 2013 at http://www.historylearningsite.co.uk/weimar_depression_1929.htm.

ПОЈАВА НСРПН И ДРУШТВЕНИ КОНФЛИКТИ

Сажетак: Узроци који су водили до појаве и успеха Национал-социјалистичке радничке партије Немачке (НСРПН) многобројни су. У овом се раду аутори концентришу на улогу коју су друштвени конфликти имали у Немачкој у првим декадама двадесетог века. Међутим, свакако да и други фактори треба да буду узети у обзир, као што су, на пример, историјски развој нације и економска криза. Версајски споразум (1919) створио је плодно тле за појаву Хитлерове партије, пошто је изазвао снажно осећање мржње код Немаца. Најважнији друштвени конфликти који могу бити идентификовани у овом периоду јесу економски и друштвени; на делу су биле борбе међу различитим друштвеним класама. Постојали су и политички конфликти међу неколико политичких група у друштву, са комунистима на левици и НСРПН на крајњој десници. Неки сегменти Козерове теорије конфликта у овом се раду искоришћени за објашњење природе наведених друштвених конфликата и њихових последица.

Кључне речи: друштвени конфликти, економска криза, историја, НСРПН, политичка партија

БОЈАНА КОМАРОМИ*
Пољопривредни факултет
Нови Сад

УДК 378.1:004.7
Прегледни рад
Примљен: 12.12.2013
Одобрен: 05.01.2014

АКАДЕМСКЕ СОЦИЈАЛНЕ МРЕЖЕ**

Сажетак: Иако се дуго сматрало да у академским круговима не постоје развијени облици друштвене организације, средином прошлог века дошло се до сазнања да се међу научницима створила распрострањена и утицајна мрежа неформалне комуникације и друштвених веза у оквирима тзв. невидљивих факултета. Данас су академске социјалне мреже врло развијене и сматрају се зачетницима нових облика постојања организација: мрежних и виртуелних организација. Овај рад пружа преглед досадашњих истраживања и сазнања о развоју и особеностима академских социјалних мрежа, док је посебан акценат стављен на карактеристике ових мрежа, на врсте веза у мрежама и њихове импликације, као и утицај модерних средстава комуникације, пре свега интернета, на природу комуникације у академским мрежама и њихов развој.

Кључне речи: академске социјалне мреже, невидљиви факултети, снага везе, виртуелне организације, цитираност

Увод: Настанак академских социјалних мрежа

Изучавање академских социјалних мрежа (у смислу научних заједница чији се чланови баве сличним или повезаним научно - истраживачким областима) дуго је било запостављено у социолошким истраживањима јер се – због аморфног карактера ових заједница – постављало питање да ли у академским круговима постоји било каква врста друш-

* bojana.komaromi@gmail.com

** Рад је настао као део пројекта „Значај партиципације у друштвеним мрежама за прилагођавање евроинтеграцијским процесима“ Министарства просвете и науке Републике Србије (евид. бр. пројекта: 179037).

твене организације (Crane 1969: 335). Ове заједнице описане су као аморфне, пре свега, због проблема дефинисања граница научно-истраживачких области, због великог промета чланова у академским заједницама (при чему су неки чланови мање а неки више активни), затим, због чињенице да велики број научника пише и објављује радове самостално, што не указује на било какву интеракцију са колегама, као и због географске удаљености чланова, итд. (Crane 1969: 335).

Средином прошлог века, међутим, показало се да у академским заједницама постоји врло висок ниво неформалне комуникације. Иако су стручњаци у некој научно-истраживачкој области најчешће просторно удаљени (јер на једном факултету углавном не постоји потреба за више стручњака у истој области), током прошлог века научници су почели интензивно да се повезују организујући конференције и штампање научних часописа и стварајући стручна удружења, што је омогућило честе сусрете, размене идеја и искуства, као и сарадње на истраживањима и научним радовима. На овај начин, научници су почели да се повезују, стварајући такозване невидљиве факултете (енгл. *invisible colleges*) (в. Прице 1961, Crane 1969), односно мреже које се темеље на заједничким научним интересима и некој врсти друштвених веза. Основна одлика невидљивих факултета је то што немају формалну структуру, већ у њима комуникација зависи од структуре, учесталости и квалитета веза остварених међу појединцима (Коку ет ал. 2001). Значај овог облика неформалних академских мрежа је изузетан јер се сматра да невидљиви факултети јачају идентитет и сврху одређене научне заједнице (Cronin 1982: 215) и представљају основни извор информација о најновијим напрецима у науци (Gresham 1994: 38). Комуникација остварена кроз невидљиве факултете препозната је као главни покретач научног прогреса како у природним тако и друштвеним наукама (Cronin 1982: 225).

Временом су многи невидљиви факултети почели да прерастају у „видљиве факултете“, тј. организације са именом, буџетом, директором и особљем (Коку ет ал. 2001). На овај начин везе међу члановима, комуникација као и само чланство постају формални и мање флексибилни него код невидљивих факултета, али заузврат ове организације добијају стабилност, институционалност и веће могућности за добијање финансијске подршке.

Карактеристике академских социјалних мрежа

Стварање (не)видљивих факултета и умрежавање научника у складу је са општим тенденцијама везаним за начине повезивања људи и институција током последњих педесет година. Ако погледамо облике друштвене организације у прошлости, видимо да је појединац, као члан друштва, имао контакте углавном само са члановима група којима је припадао, почев од породице и комшијске заједнице, до групе колега на послу. У питању су биле мале, хијерархијски уређене групе са густо испреплетеним везама унутар самих група, и јасним границама као и правилима приступа (Koku et al. 2001). Данас, међутим, уместо друштва базираног на групама, или како их Велман и Хамптон (Wellman & Hampton 1999: 648) називају – „малим кутијама“, припадамо различитим социјалним мрежама. У социјалним мрежама границе су пропустљиве, појединац је члан бројних мрежа и има контакте са различитим људима унутар тих мрежа, док хијерархије (ако уопште постоје) нису тако изражене као у групама (Wellman & Hampton 1999, Коку ет ал. 2001). Социјалне мреже постале су, дакле, основни облик друштвене организације у различитим сферама живота. На пример, у свом послу појединац се више не ослања као некад само на тимове и заједнице унутар своје јасно дефинисане и стабилне организационе и друштвене улоге на радном месту, већ се све више мора ослањати на изворе добијене кроз сопствене социјалне мреже – структуре које сам ствара и одржава (Nardi et al. 2000). Успешно функционисање појединца у мрежи подразумева следеће задатке: прво, појединац гради мрежу, стварајући нове контакте у својој мрежи као ресурсе који ће бити доступни када неки посао буде требало да се изврши; затим, мрежа се одржава кроз одржавање контаката; и везе се активирају онда кад је потребно добити неку информацију или извршити неки посао (Nardi et al. 2000). Социјалне мреже појединца, дакле, нису пасивне структуре већ континуирани процес стварања, одржавања и активирања веза.

Академске мреже не само да одражавају ове промене у начинима повезивања, већ се сматрају и зачетницима нових облика постојања организација, а то су мрежне организације (енг. *network organisations*), које функционишу у оквиру једне организационе структуре, нпр. универзитета, и виртуелне организације (енг. *virtual organisations*), које су сачињене од чланова многобројних организација (Koku et al. 2001). Њихове основне одлике су аморфне границе, у смислу честих промена чланова, сарадника и претпостављених као и честих промена у задужењима појединца (Koku et al. 2001, Nardi et al. 2000), те је рад у групи,

који је постојао у традиционалним организационим структурама, замењен новим облицима сарадње који се огледају у краћој или дужој сарадњи на пројектима (Nardi et al. 2000). Чланови ових организација истовремено су чланови и других академских мрежа и радних група које такође имају променљиве саставе и организације, и свака од њих захтева од својих чланова само део њиховог времена и рада. Услед ових околности, рад појединца више није у оквиру надлежности само једне институције којој припада и са којом се идентификује, што води ка слабљењу контроле и моћи једне институције и хијерархије у њој (Koku et al. 2001).

Везе у академским социјалним мрежама и њихове импликације

Фокус анализа социјалних мрежа су односи међу друштвеним ентитетима, правилности које постоје код ових односа, као и њихове импликације (Wasserman & Faust 1994: 3). Да бисмо разумели природу неке социјалне мреже, морамо се упознати са природом веза које се у њој остварују, пре свега, факторима који одређују снагу тих веза и њиховим импликацијама. Грановетер (Granovetter 1973: 1361) је написао да је снага веза „(вероватно линеарна) комбинација количине времена, емоционалног интезитета, интимности (међусобног поверавања) и узајамних услуга које карактеришу ту везу“. И поред изузетног значаја Грановетеровог рада, указано је на недостатак ове дефиниције (ког је и сам аутор је био свестан, а којим су се касније бавили други аутори), а који се односи на проблем операционализације јачине веза, тј. начина мерења снаге веза у мрежама (Marsden & Campbell 1984, Шкорић и Томашевић 2011). Марсен и Кембел (1984: 483) примећују да је снага веза у дотадашњим истраживања одређивана углавном на основу само једног од набројаних индикатора, без испитивања њиховог квалитета или њихове конвергенције са осталим индикаторима. На пример, у контексту истраживања академских мрежа, а на основу Грановетеровог рада, Фридкин (Friedkin 1982: 413) је дефинисао везе базирајући се на једној компоненти могућег комплексног односа у академским мрежама: јака веза између два научника дефинисана је као она у којој се разговарало о тренутном истраживачком раду и једног и другог научника, тј. где је постојала узајамна дискусија, док је слаба веза она у којој се разговарало о раду само једног од истраживача, што је у складу са, између осталих, и Грановетеровим ставом да је асиметричан контакт слаба, а узаја-

ман контакт јака веза (в. Granovetter 1973: 1364). Марсен и Кембел су, с друге стране, кроз комплекснији приступ проблему, дошли до закључка да је од предложених индикатора из Грановетерове дефиниције блискост, односно емоционални интензитет, најбољи индикатор снаге везе (v. Marsden & Campbell 1984).

У изучавању академских мрежа, снага везе се често посматра, с једне стране, кроз компоненту емоционалног интензитета (тј. снагу пријатељске везе међу научницима), и с друге стране, кроз интензитет научне сарадње (тј. снагу интелектуалне везе), док је акцент на узајамном утицају ових компонената. Истраживања су показала да је постојање пријатељске везе између научника од великог значаја за грађење интелектуалне везе јер ће колеге међу којима постоји јака пријатељска веза вероватније сарађивати и у науци, док они који нису пријатељи готово никад не сарађују (Koku et al. 2001). Према Коку и сарадницима, овај процес није једносмеран, већ једна врста односа подстиче другу: јаке пријатељске везе подстичу сарадњу на академском нивоу, док јаке везе на научном нивоу подстичу стварање пријатељских веза. Гарфинкел (Garfinkel 1967 и White et al. 2004: 112) је овај други смер међуутицаја објаснио тако што уколико су два аутора сарадници, долази до стапања заједничких интереса, заједнички интереси воде ка сарадњи, сарадња води ка заједничком дискутовању идеја и радова, стварању заједничких идеја и међусобном цитирању идеја у радовима, а све ово утиче на стварање и ојачавање пријатељства. Овоме у прилог иде и чувена реченица космолога Џејмса Хартла, који је, описујући сарадњу са Стивенем Хокингом, рекао: „У принципу, наука је оно што покреће, док пријатељство из тога природно проистиче“ (Glanz 1999).

С обзиром на повезаност снаге пријатељске везе и академске сарадње, поставља се питање на које ће се аспекте научног рада, и у којој мери, такво пријатељство одражавати. У науци, суштински показатељ тога колико је рад неког научника цењен је цитираност, тј. позивање других аутора на нечије идеје или резултате и закључке истраживања. Питање које се намеће је да ли је узајамно цитирање условљено социјалним везама и комуникацијом међу ауторима, тј. да ли су за цитираност важније друштвене везе („кога знаш“) или интелектуални афинитети („шта знаш“). Два екстремна виђења о овом проблему дата су кроз хипотезу о социјалним мрежама и хипотезу о интелектуалним мрежама (White et al. 2004: 112). Према првој хипотези, чланови једне групе у великој мери цитирају једни друге зато што се познају и зато што међу њима постоје друштвене и комуникативне везе. Према другој хипотези, међусобно цитирање повезано је са заједничком научном дисциплином

и областима којима се научници баве. Међутим, интелектуалне и социјалне везе је често тешко раздвојити јер су научници, рецимо, колеге на департману, сарадници или коаутори, и сл. Ове везе називамо социокогнитивним везама и, према хипотези о социокогнитивној мрежи, оне су најважније за узајамно цитирање (White et al. 2004: 112).

Вајт (White 2001) истиче да, иако се припадност неком видљивом или невидљивом факултету може препознати у историји цитирања неког научника, припадност социјалној мрежи и постојеће друштвене везе нису ни неопходан нити довољан услов за цитирање (нису неопходан јер аутори цитирају и ауторе које не познају лично, а с друге стране, нису ни довољан јер аутори не цитирају све чланове своје мреже). Аутор наглашава да друштвене везе могу утицати на то да научник буде упознат са радом других чланова своје мреже, што може водити ка цитирању, али оно што је суштинско за одабир цитирања је релевантност и корисност за сопствену научну идеју. Истраживање које су неколико година касније извели Вајт и сарадници (White et al. 2004) показало је да аутори најчешће цитирају оне ауторе са којима су заједно цитирани код неких других аутора, тј. да се узајамно цитирање (енг. *intercitation*) може предвидети на основу коцитаности (енг. *cocitation*), а коцираност нам указује управо на заједнички интелектуални афинитет научника. Другим речима, Вајт и сарадници (2004) долазе до закључка да основу за цитирање чине интелектуалне мреже, такође закључујући да од тога што неког знамо имамо користи само ако ти људи знају нешто за нас вредно, тј. релевантно за наше научне ставове.

Поред значаја јаких веза у мрежи, у изучавању социјалних веза, треба обратити пажњу и на улогу слабих веза у академској мрежи појединца. На значај слабих веза уопште први је указао Грановетер (1973), који је истакао њихову улогу, пре свега у ширењу информација и идеја, али и за интеграцију појединца у заједници. Према Грановетеровој теорији о снази слабих веза, до појединаца који немају много слабих веза неће допирати информације и идеје из других делова друштвеног система (већ ће бити упознати само са информацијама и ставовима блиских пријатеља, тј. јаких веза), што се одражава на успех на пословном плану, али и у свим осталим сферама живота. Слабе везе су оно што повезује нашу сопствену (обично густу) друштвену структуру (јаких веза) и другу такву друштвену структуру; другим речима, слабе везе представљају мостове између две структуре које иначе не би биле уопште повезане (Granovetter 1973, 1983, Friedkin 1982, Шкорић и Томашевић 2011). У контексту анализе академских социјалних мрежа Фридкин (1982) је потврдио значај слабих веза (пре свега за проток информација), које и у

овим мрежама функционишу као мостови, тј. везе које спајају подгрупе веће мреже (као на пример у датом истраживању, департмане једног универзитета).

Комуникација у академским мрежама и утицај модерних комуникационих технологија

Постојање академских социјалних мрежа у облицима који се јављају данас условљено је у значајној мери доступношћу и употребом модерних средстава комуникације међу научницима¹. Описане промене у начинима повезивања (померање од група ка мрежама) почеле су још шездесетих година прошлог века, тј. у времену пре интернета, али интернет свакако и осликава и потпомаже овај процес (Koku & Wellman 2004), омогућујући лакшу, бржу и јефтинију комуникацију и знатно смањујући ограничења која намећу простор и време². Од свих компјутеризованих или уопште машинских облика комуникације, показано је да се у академским мрежама данас најучесталије користи имејл, и то како за друштвене тако и за инструменталне сврхе, док се остали облици комуникације, као што су телефон, факс и видео конференције, користе много ређе³ (Haythornthwaite & Wellman 1998: 1106).

С обзиром на то да је за убрзан развој социјалних академских мрежа у великој мери заслужна компјутеризована комуникација и да је значајан део комуникације данас премештен у виртуелни простор, поставља се питање да ли постоји тенденција потпуне виртуелизације контаката у овим мрежама. Другим речима, да ли употреба имејла и оста-

¹ Значајан допринос истраживањима у овој области дао је канадски социолог Бари Велман (Barry Wellman), заједно са групом колега (Emmanuel Koku, Nancy Nazer, Caroline Haythornthwaite и др.), који се последњих петнаест година баве испитивањем утицаја модерних комуникационих технологија на развој и структуру академских мрежа и степен њихове виртуелизације.

² Више о истраживањима друштвених мрежа која указују на утицај интернета на развој социјалног капитала у Katz et al. 2001; Quan-Haase & Wellman 2002; Bargh & McKenna 2004.

³ Иако телефон и видео конференције омогућују веће друштвено присуство, синхроност ове врсте комуникације захтева од особа које комуницирају да буду у исто време доступне за разговор, што није случај са имејлом. Основне предности имејла у односу на друге облике комуникације, поред могућности асинхроне комуникације, су и могућност комуникације не само са једном особом већ са читавом групом, кроз рецимо заједничке мејлинг листе, које омогућују лак и брз проток информација и међу особама које нису део истих друштвених мрежа као и прилику за интеракцију, затим слање документа у имејловима, итд (Haythornthwaite & Wellman 1998: 1106)

лих машинских облика комуникације замењује контакте, састанке и дискусије лицем у лице и шта утиче на то да се изабере један облик комуникације уместо другог?

Истраживања су показала да, без обзира на велику присутност виртуелног контакта, примарни облик комуникације, како у локалним тако и у глобалним академским мрежама, и даље јесте интеракција лицем у лице⁴ (Koku et al. 2001; Haythornthwaite & Wellman 1998). Упркос претпоставкама да се имејл у овим мрежама користи првенствено за одржавање контаката међу научницима који живе далеко и ређе се виђају, резултати истраживања упућују на то да се имејл више користи међу научницима који живе ближе и виђају се чешће (за организовање састанака, дружења и сл.) (Koku et al. 2001). Компјутеризоване облике комуникације, дакле, не треба посматрати као основу за засебан систем односа у мрежама већ као облик комуникације који функционише заједно са контактима лицем у лице. Имејл не замењује контакте лицем у лице већ их надопуњује и у позитивној је корелацији и са осталим облицима комуникације (укључујући телефон, факс и пошту), те један облик комуникације подстиче учесталост другог (Koku et al. 2001). Научници који су у сталном контакту користе све облике комуникације који су им у датој ситуацији потребни или погодни (Коку ет ал. 2001). Употреба одређеног облика комуникације повезана је и са снагом везе: имејл се, на пример, више користи међу научницима који су блиски сарадници и пријатељи, дакле међу јаким везама, него за одржавање контаката међу slabим везама (Koku et al. 2001). Хејторнтвејт и Велман (Haythornthwaite & Wellman 1998: 1102) истичу да је свака размена информације, без обзира на то да ли се одвија лицем у лице или преко компјутера, сама по себи друштвена појава, те да друштвени односи утичу на то шта је пренесено комуникацијом, између кога и путем ког облика комуникације. Ово је у складу са теоријском основом анализе социјалних мрежа а то је да на понашање више утичу врсте веза које појединац остварује и врсте мрежа којих је он део него постојеће норме и особености појединца (Wellman 1998) или сврха комуникације (Koku & Wellman 2004). Према томе, што је јача веза међу научницима (пријатељска или интелектуална) и што се више виђају, то је комуникација учесталија, размењује се

⁴ Коку и сарадници (2001) показали су да је најмање половина контаката међу члановима две академске мреже које су истраживали била лицем у лице. Интересантно је да се чланови испитиване мреже која је глобалнијег карактера, чији су чланови, дакле, просторно више удаљени, чак и више ослањају на комуникацију лицем у лице од чланова испитиване локалне мреже. Међутим, ово је условљено постојањем организованих састанака обавезних за све чланове глобалне мреже више пута годишње (што није правило на свим пројектима ове врсте), те се овај закључак не може генерализовати.

више врста информација и користи више облика комуникације (Haythornthwaite & Wellman 1998), при чему контакт лицем у лице остаје основни облик комуникације.

Компјутеризовани облици комуникације могу имати значајну улогу у повезивању особа и група са периферија са централним деловима мреже, омогућујући олакшано одржавање директних веза, повећање густине у мрежама и већу укљученост периферија у централне активности (Koku & Wellman 2004). Коку и сарадници (2001), међутим, објашњавају да, иако интернет сам по себи пружа могућност комуникације, он не пружа неизоставно и повод за комуникацију нити приморавање да се остварују и одржавају контакти. Они истичу да је за учествовање у комуникацији најчешће потребна нека врста организоване сарадња међу просторно удаљеним колегама кроз обавезне састанке и конференције (на којима се остварују лични контакти), чиме се ствара не само прилика већ и разлог и нека врста обавезе да се комуникација и сарадња остваре.

С обзиром на значај контакта лицем у лице, можемо закључити да, чак и у ери брзог развоја комуникационих технологија, баријере које намеће простор, иако смањене, нису у потпуности превазиђене.

Закључак

Научни рад се ретко остварује без интеракције са истомишљеницима: кроз улоге ментора, сарадника, коаутора, уредника и рецензента или рецимо чланова истих стручних удружења, научници стварају социјалне мреже у којима размењују информације, идеје и савете, траже и пружају подршку, траже нове сараднике на пројектима, итд (Koku et al. 2001). Некада неформалне организације препознате као „невидљиви факултети“ данас прерастају у формалне организације у виду мрежних и виртуелних организација које окупљају стручњаке из различитих фрагмената институција, односно различитих институција из земље или света. Академске социјалне мреже представљају зачетнике ових организација, чија су основна обележја пропустљиве границе у смислу честих промена чланова, сарадника и претпостављених, промена у задужењима појединца, као и слабљење хијерархије у односу на некадашње облике друштвених структура. Везе које се остварују у овим социјалним мрежама темеље се више на заједничком интелектуалном интересу него на заједничкој територији, радном простору или друштвеном статусу (Koku et al. 2001). Иако рад у овим организацијама може бити отежан услед

нпр. интердисциплинарне природе сарадње или просторне удаљености⁵, постојање ових организација је веома важно за научни напредак. Значајна предност ових организација је то што се кроз њих могу ангажовати стручњаци из различитих области науке, а у виртуелним организацијама и из удаљених делова земље или света, чиме се остварују могућности за размену и интегрисање идеја и знања које пре нису постојале.

Литература:

1. Bargh, J.A., & McKenna, K.Y.A. (2004). The Internet and Social Life. *Annual Review of Psychology* 55: 573–590.
2. Crane, D. (1969). Social structure in a group of scientists: A test of the „Invisible College“ Hypothesis. *American Sociological Review*, 34, 335-352.
3. Cronin, B. (1982). Progress in documentation: invisible colleges and information transfer, a review and commentary with particular reference to the social sciences. *Journal of Documentation*, 38, 212-236.
4. Cummings, J. N., & Kiesler, S. (2008). Who Collaborates Successfully? Prior Experience Reduces Collaboration Barriers in Distributed Interdisciplinary Research. *Proceedings of the ACM 2008 Conference on Computer Supported Cooperative Work, CSCW '08*. NY: ACM Press
5. Glanz, J. (1999). What fuels progress in science? Sometimes, a feud. *New York Times*, September 14, pp. D12. www.nytimes.com/1999/09/14/science/what-fuels-progress-in-science-sometimes-a-feud.html?pagewanted=all&src=pm
6. Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360-1380.
7. Granovetter, M. (1983) The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1, 201-233.
8. Gresham, J.J. (1994). From invisible college to cyberspace college: Computer conferencing and the transformation of informal scholarly communication networks. *Interpersonal Computing and Technology*, 2, 37–52.
9. Haythornthwaite, C., & Wellman, B. (1998). Work, friendship, and media use for information exchange in a networked organization. *Journal of the American Society for Information Science* 49, 12.
10. Katz, J.E. et al. (2001). The Internet, 1995-2000: Access, civic involvement, and social interaction. *American Behavioral Scientist*, 45 (3): 404-419.
11. Koku, E., Nazer, N., & Wellman, B. (2001). Netting scholars: online and offline. *American Behavioral Scientist*, 44 (10): 1752-1774.
12. Koku, E., & Wellman, B. (2004). Scholarly Networks as Learning Communities: The Case of TechNet. U: Sasha Barab, Rob Kling & James H. Gray (Ur.) *Designing Virtual Communities in the Service of Learning*, 299-337.

⁵ Више о потенцијалним проблемима али и факторима који утичу на успешност пројекта виртуелних организација у Cummings & Kiesler 2008.

13. Marsden, P. & K. Campbell (1984). Measuring tie strength. *Social Forces* 63 (2), 482-501.
14. Nardi, B.A., Whittaker, S., & Schwarz, H. (2000). It's Not What You Know, It's Who You Know: Work in the Information Age. *First Monday*, 5(5).
15. Quan-Haase, A., & Wellman, B. (2002). Capitalizing on the Net: Social Contact, Civic Engagement, and Sense of Community. In: B. Wellman C. Haythornthwaite, *The Internet in Everyday Life*. Blackwell Publishers Ltd, 291-324.
16. Price, D. d. S. (1961). *Science since Babylon*. New Haven: Yale University Press.
17. Škorić, M., i Tomašević, A. (2011). Granoveterova teorija o snazi slabih veza. *Sociološki pregled*, XLV (3), 323-336.
18. Wasserman, S., & Faust, K. (1994). *Social Network Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Wellman, B. (1988). Structural analysis. From method and metaphor to theory and substance. In B. Wellman & D. Berkowitz (Eds.). *Social structures: A network approach*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 19-61.
20. Wellman, B., & Hampton, K. (1999). Living networked on and offline. *Contemporary Sociology* 28 (6): 648-654.
21. White, H.D., Wellman, B., & Nazer, N. (2004). Does Citation Reflect Social Structure? Longitudinal Evidence from the "Globenet" Interdisciplinary Research Group. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 55 (2): 111-126.
22. White, H.D. (2001). Authors as citers over time. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 52 (2), 87-108.

SCHOLARLY NETWORKS

Summary: Although it was long assumed that in academic circles there were no forms of developed social organization, during the mid-twentieth century it was discovered that an extensive and influential network of informal communication and social connections existed among scholars within the so-called invisible colleges. Today, scholarly networks are highly developed social networks, considered even to be the harbingers of new forms of organizations: network organizations and virtual organizations. The aim of this paper is to provide an overview of scholarly networks, focusing on their characteristics, social ties and their implications, as well as the impacts of modern means of communication, primarily the internet, on the nature of communication in scholarly networks and on their development.

Key words: scholarly networks, invisible colleges, strength of ties, virtual organizations, citation

V

ЕКОЛОГИЈА И ДРУШТВО

ЈЕЛЕНА Д. МАТИЈАШЕВИЋ-ОБРАДОВИЋ*

Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

АЛЕКСАНДАР М. ОБРАДОВИЋ**

МУП Републике Србије

УДК 351.78:316.42

Монографска студија

Примљен: 22.12.2013

Одобрен: 27.01.2014

УГРОЖАВАЊЕ БЕЗБЕДНОСТИ САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА У СВЕТЛУ УГРОЖАВАЊА ЕКОЛОШКЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак: Савремено друштво се последњих година суочава са бројним изазовима и претњама. Све оне имају изузетно велико психолошко дејство, али и публицитет. Интегрални део културе безбедности, између осталог је и еколошка безбедност. Животна средина, као и односи који настају деловањем људи на природу, има свој реални друштвени, правни, економски, политички, као и безбедности аспект. Еколошка безбедност је нови, савремени облик безбедности настао као потреба спречавања угрожавања животне средине. Деградација животне средине и недостатак ресурса на локалном и регионалном нивоу важни су фактори који могу да изазову или допринесу неповољној националној безбедности. Очување животне средине као темеља живота и развоја људи, животиња и биљака, представља незаобилазан фактор унутрашње стабилности и безбедности једне земље. Република Србија, оптерећена бројним изазовима транзиционог процеса, има и неповољне еко-безбедносне услове. Стога је неопходно перцепирати животну средину као посебну вредност и валоризовати њену заштиту кроз систем безбедности.

Кључне речи: безбедност, еколошка безбедност, животна средина

Увод

Појаве угрожавања друштва и његових вредности јављају се још од његовог настанка. Историјски посматрано, нема облика друштвене

* jelena@pravni-fakultet.info

** jela_sup@yahoo.com

заједнице који није, у извесној мери, био изложен угрожавању у различитом облику и обиму. Сва друштва у свету, без обзира на друштвено уређење или степен развијености економских, политичких, културних или других добара, подлежу одређеном облику угрожавања који носи већи или мањи степен опасности по њихов опстанак и развој.

Посматрано са безбедносног аспекта, под појмом угрожавања подразумевају се друштвене појаве или понашање настало деловањем човека, природе или техничких система у дужем периоду које су значајнијег обима, при чему настају или могу настати штетне последице по интегритет човека, његову слободу, имовину у здравље, као и по интегритет и субјективитет државе и њених институција, вредности које она штити као и вредности међународне заједнице (Стајић, 2005: 45).

Очување животне средине представља незаобилазан фактор унутрашње стабилности и безбедности једне земље. Међутим, проблематика угрожавања животне средине одавно није само проблем унутрашње безбедности. Наиме, животна средина представља све оно што нас окружује, односно све оно са чиме је директно или индиректно повезана човекова животна и производна активност. Када причамо о животној средини, њеном значају и аспектима угрожавања, неминовно констатујемо да је питање еколошке безбедности значајан сегмент примарно унутрашње безбедности сваке државе појединачно, али и безбедности друштва уопште, зато што радијација, биолошка или хемијска контаминација, загађење ваздуха, водених површина и копна, итд., не познају границе.

Упркос свести о значају наведене проблематике, која се последњих година у великој мери развила и још увек развија, питања заштите животне средине још увек нису високо рангирана на нивоу националне и глобалне безбедности. Они који разматрају еколошке проблеме, као што су губитак биодиверзитета климатске промене или пак проблематика одрживог развоја, углавном не виде везу са безбедносним ефектима. Они који се баве безбедносним проблемима, као што су: тероризам, цивилни и војни сукоби, диверзивне и остале деструктивне активности, разне криминалне и социопатолошке појаве, техничко-технолошки акциденти и друго, често не препознају значај проблема угрожавања животне средине у смислу узрока неким појавама, али и утицај тих појава / проблема на животну средину. Због тога је потребно да се угрожавање еколошке безбедности сагледа као значајан безбедносни проблем.

Водећи се претходно реченим, у раду су размотрена најзначајнија питања везана за угрожавање еколошке безбедности као једног од облика угрожавања безбедности савременог друштва.

О концепту безбедности

Савремено друштво се последњих година суочава са бројним изазовима и претњама. Њихова разарајућа природа је најчешће последица удруженог деловања природних, економских и социјалних чинилаца. Без обзира на мноштво чинилаца који могу проузроковати различите последице, закључак је да већина опасности долази од природних катастрофа, терористичких напада, техничко – технолошких акцидената и других несрећа које погађају савремени свет. Све оне имају изузетно велико психолошко дејство, али и публицитет. Уколико ова два обележја повежемо и са могућностима њиховог удруженог дејства, као и са великим финансијским губицима, постаје јасно то да је својеврстан систем безбедносних проблема заиста веома битно питање савременог друштва, као и то да је управљање кризама битно питање националне безбедности свих земаља.

Многе кризе потврђују правило да су у оквиру држава и између њих безбедносне претње такве природе да се може говорити о узајамној рањивости угрожене инфраструктуре, те заједничкој бризи и напорима појединаца, организација, приватног сектора и влада у припреми, превенцији, одговору и опоравку фундаменталних функција и вредности. Подела на државне и друштвене функције је овде ирелевантна, будући да се ангажују сви капацитети друштва и у свим кључним фазама неке ситуације која има потенцијал да изазове кризу. Концепт друштвене безбедности је универзалан јер је од интереса за сва друштва. Уједно, он је јединствен. Друштвена безбедност је релевантна за све функције у друштву и то је разлог што је политичку, економску, техничку, регулаторну, правну и социјалну динамику и промене у безбедносном окружењу тешко описати другим термином (Кековић, Кешетовић, 2008: 186).

По својој природи, овај појам уважава и интегрише цео низ повезаних дисциплина као што су: заштита ресурса (физичка, заштита околне, финансијска, информациона и хумана), управљање ванредним (хитним) ситуацијама, управљање ризиком, кризни менаџмент, управљање континуитетом пословања и управљање опоравком. Као функција друштва и референтни објекат безбедности, она постаје интегрални део политике безбедности друштва (Ibid, 189).

Безбедност државе (state security), односно концепт националне безбедности (national security) спада у тзв. старе, традиционалне приступе безбедности. У средишту безбедности налази се суверена држава, односно њен „опстанак“, државна територија и национални суверенитет као виталне вредности и интереси које се штите војним капацитетима и способношћу да се одврати војна агресија или да јој се успешно одговори (Мијалковић, 2009: 58).

Неопходно је разликовати појам безбедности државе од појма безбедности друштва, уз нагласак да основни критеријум безбедности државе представља њен суверенитет, а безбедности друштва идентитет, тј. свест о припадности заједници. Кроз оба термина прожима се, у бити, егзистенција или преживљавање државе и друштва. Држава која изгуби суверенитет престаје да буде држава, а друштво кад изгуби идентитет престаје да постоји као суверена јединка (Стајић, 2005: 25).

Ово раздвајање државне од друштвене безбедности треба схватити условно као два нормативна појма безбедности који се, у суштини, обједињавају у један интегрални појам означен термином национална безбедност. И у једном и у другом термину, у епицентру безбедносне дилеме налази се држава која пружа легитимитет и заштиту друштва (Гађиновић, 2007: 9).

У 21. веку ратне претње су могуће као и пре, можда чак и више него у доба хладног рата. Људи из безбедности тврде да то нису једине претње са којима се сусрећу државе, људи и свет око њих. У прошлости су људе безбедносно угрожавале и друге ствари – међуетничка и верска нетрпељивост, истрошени ресурси, демографски притисци. Као новонастале претње уочавају се проблеми са животном средином, смањивањем озонског омотача, глобалним отопљавањем, унутрашњим проблемима неразвијених земаља – које могу бити главна претња безбедности. Претње и рањивост могу да произиђу из више различитих подручја, војних и невојних, али да би се сврстала међу безбедносна питања треба да испуне неке стриктно дефинисане критеријуме како би се разликовале од политичких (Петрески, Илијев, 2013: 448).

У савременим земљама, политички, безбедносни и други интереси грађана из дана у дан се моделирају, трансформишу се, добијају на садржају у сагласности са општим цивилизацијским променама. Постоји велики број изазова и разне форме деструкција, више извора угрожавања, који добијају глобални карактер и доводе у питање опстанак и егзистенцију људи. Разне форме и инструменте насиља, као што су верски и културни тероризам, организовани криминал, наркоманија, те оружје за масовно уништење и разарање, недвосмислено подсећају на данашњу

друштвену реалност. Безбедносна парадигма (изазови, проблеми, угрожавање, процеси и институције) са почетком 21. века, у односу на прошлост, добија неке нове значајније карактеристике. Темељно су се изменили битни фактори који одређују безбедносну реалност у појединим земљама и у међународној заједници у целини. Такође се променило разумевање безбедности у савременом друштву, и то као комплексна појава за коју нису карактеристичне само војно-политичке, него и шире друштвене и културно-цивилизацијске димензије (Ibid, 448-449).

Промене настају у оквирима процеса глобализације и интернационализације, а земље и међународна заједница их при заштити безбедности стављају испред нових изазова и проблема. Безбедност представља структурни елемент опстојања и деловања појединаца, друштва, државе и међународне заједнице, и она представља једну од основних животних функција (Таталовић, 2006).

Утврђивањем, описивањем и дефинисањем концепта безбедности долази се до главних циљева безбедносног деловања који представљају основу за разматрање безбедности. Одређивањем референтних објеката безбедности, као и њихових свеукупних вредности и карактеристика, долази се до утврђивања значења и значаја културе у еколошкој безбедности, као и изналажења њене улоге и места у савременим концептима националне и међународне безбедности.

Концепт савремене националне и међународне безбедности постао је незауостављив и трајан процес како на националном, тако и међународном плану у којем је садржана еколошка безбедност. На исти начин ће и култура безбедности и њена улога у националном наслеђу државе и међународној заједници постати незауостављив процес усавршавања и неизбежних промена. На то неће утицати само истраживачи и научни сарадници, већ ће је условљавати држава и међународна заједница које ће захтевати изналажење одговарајућих решења како би се могао очувати одрживи развој здраве животне средине. Како се повећава интересовање код појединаца, тако ће се повећавати и интересовање код група, држава и организација међународне заједнице (Пејановић, 2013: 489).

Еколошка безбедност

Животна средина, као и односи који настају деловањем људи на природу, има свој реални друштвени, правни, економски, политички, као и безбедности аспект.

Иако су се многи теоретичари бавили истраживањима и питањем културе безбедности, између осталог и еколошке безбедности, још увек није потпуно дефинисан овај феномен, а тиме и сагласност у вези са смањењем загађења животне средине. Многобројни теоретичари покушали су да својом литературом, као и утврђивањем, описивањем и анализама допринесу објашњењу појма културе безбедности, па и културе еколошке безбедности. Стога, одређење еколошке безбедности у теорији није јединствено. Међутим, свака од понуђених дефиниција или ставова о еколошкој безбедности, садржи елементе који доприносе стварању што целовитије слике о овој појави, њеном значају и последицама које различити варијетети нарушавања животне средине изазивају.

Еколошка безбедност подразумева квантитативну и квалитативну оцену могућих измена природних компоненти животне средине и еко система при којима се не нарушавају њихове основне структуре и функционисане карактеристике и односи (Matijević, 2009: 1).

Еколошка безбедност може бити нарушена људским деловањем услед: незнања, инцидента, лошег управљања, лошег пројектовања, због узрока који се налазе унутар или изван државних граница. Еколошка безбедност може се дефинисати и на начин да је то термин који повезује услове животне средине са условима укупне безбедности. У том смислу, еколошка безбедност обухвата решавање проблема који могу настати због: недостатка ресурса, деградације животне средине, биолошке опасности, климатских промена, итд (Бакрач, Вуруна, Милановић, 2010: 315).

Према неким ауторима, под еколошком безбедношћу подразумева се способност нације или друштва да одоли оскудицама животне средине, ризицима и нежељеним променама у животној средини или напетостима и евентуалним сукобима (Barnett, 2001).

Дакле, из приказаних ставова који се односе на појам еколошке безбедности и њен значај, закључује се да је еколошка безбедност нови, савремени облик безбедности настао као потреба спречавања угрожавања животне средине. Њоме се штите основне компоненте животне средине без којих нема опстанка живих бића. Ако се иједна безбедност може сматрати глобалном, онда је то еколошка безбедност. Међутим, облици угрожавања еколошке безбедности су бројни. Обично се сви они групишу у две категорије:

- облици угрожавања еколошке безбедности на које човек не може да утиче,
- и
- облици угрожавања еколошке безбедности на које човек може да утиче.

Као највеће пријетње еколошкој безбједности у будућности нарочито се издвајају:

- болесна трка за профитом на рачун одрживости (неконтролисана сеча шума и других природних ресурса без адекватне обнове, куповина научних изума и уз помоћ корумпиране власти производња и злоупотреба материјала који загађују животну средину),
- сталан пораст броја становника на планети што изискује већу потрошњу енергије која негативно утиче на глобалне климатске промјене, производњу нездраве хране и др (Гаћеша, 2013: 441).

Деградација животне средине и њен однос са концептом еколошке безбедности

Основни облици угрожавања животне средине су разноврсни видови загађивања воде, ваздуха, земљишта, деловање јонизујућих зрачења, бука, итд. Узроци угоржавања наведених вредности су веома бројни и различити. Тако је вода угрожена свим облицима људског деловања, почев од индивидуалних радњи човека, па до процеса на глобалном плану (мора, океани и др). Ваздух се угрожава посебно од индустрије, грејања, моторних возила, нуклеарне енергије, разних отпадака, опасних материја. Земљиште је такође угрожено процесима урбанизације, индустријализације, где посебно страда пољопривредно земљиште, шуме природна богатства. Шуме су угорожене свим облицима деловања човека, почев од индивидуалног уништавања, сече, па до масовних уништења и претварања шума у друге површине, чиме се смањује физички обим тог извор живота (Matijević, 2009: 2).

Деградација животне средине и недостатак ресурса на локалном и регионалном нивоу важни су фактори који могу да изазову или допринесу неповољној националној безбедности, пре свега у смислу политичке нестабилности или насилног сукоба (Малиш Саздовска, 2008, цит. према Бакрач, Вуруна, Милановић, 2010: 317).

С тим у вези, може се очекивати да услед деградације животне средине становништво одређеног простора буде приморано на миграције. На пример, у случају да на једном простору дође до крчења шума и хемијског акцидента обе појаве имају једну заједничку особину – представљају претњу безбедности услед штете нанете животної средини. Затим, с обзиром на то да животна средина не познаје вештачки наметнуте границе, постоји претња да се последице наведених појава прошире и ван граница одређеног простора (државе и сл.). Тако тај проблем може постати и проблем за шири простор (међународни проблем), како

у еколошком, тако и у безбедносном смислу, а може довести и до повећања тензија и стварања услова за оружани сукоб (Бакрач, Вуруна, Милановић, 2010: 317).

Укратко, деградирање животне средине води ка еколошкој кризи, која опет води ка еколошкој несрећи „која подразумева ванредни догађај проузрокован деловањем или утицајима човека или природе који нису под надзором и имају за последицу угрожавање живота или здравља људи и у већем обиму наносе штету еколошкој околини“ (Пејановић, 2013: 490).

Еколошка криза, у најчешћем броју случајева, означава постојање и могућност повећања проблема у вези са животном средином, а тиме и еколошке безбедности. Ради се о појави нарушавања, равнотеже околности и утицаја који постоје у животној средини због чега долази до угрожавања стабилности функционисања процеса у биосфери и друштву. Овај проблем обухвата све оне појаве и стања који имају за резултат угрожавање животне средине или еколошке безбедности. Постојећи проблеми представљају одраз дубоке поремећености у природним системима изазвани људском делатношћу због којих је неопходно предузимање мера ради њиховог ублажавања. Узроци ове кризе леже у повећању наталитета становништва, густини насељености и проблемима исхране, исцрпљивању природних ресурса и насељености и проблемима исхране, проблему енергије, загађивању као универзалном проблему од чега зависи опстанак живота на планети (Ibid.).

У циљу садржајнијег објашњења међусобног утицаја угрожавања животне средине и еколошке безбедности као елемента целокупне безбедности савременог друштва, послужиће пример штетних ефеката које изазивају глобалне климатске промене.

Климатске промене представљају оне промене климе које се директно или индиректно приписују људским активностима које мењају састав атмосфере и које се за разлику од климатских варијабилности бележе током дужег временског периода.

Утицај човекових активности на климу је дуго био занемариван. Године 1990. припремљен је Први извештај Међувладиног панела о климатским променама (IPCC, 1990) и њиме је практично постигнут глобални консензус о дејству човека на климу, а уједно је то била и основа за Оквирну конвенцију Уједињених нација о климатским променама. Основни закључци овог извештаја:

- ефекат стаклене баште постоји, емисије које настају људским активностима значајно повећавају атмосферске концентрације гасова стаклене баште (угљен-диоксид, метан, фреон, азотсубоксид и др.). Повећањем концен-

- трације ових гасова интензивира се ефекат стаклене баште што резултира загревањем атмосфере;
- угљен-диоксид је одговоран за преко половину појачања ефекта стаклене баште;
 - очекивани пораст глобалне средње годишње температуре током XXI века је 0.2 °C по декади;
 - и даље постоји доста непоузданости у прогнозама и пројекцијама климатских промена нарочито у погледу временског оквира, интензитета и регионалних посебности;
 - очекивани пораст нивоа океана услед термалне експанзије и топљења леда је 6 cm на годишњем нивоу (Извештај: *Процена рањивости на климатске промене*, 2012: 13).

У основи, климатске промене су једноставна појава. Настају тако што Сунчева светлост пада на Земљу и од ње се рефлектује као инфрацрвена топлота која се враћа у свемир. Без тог ефекта не би било живота на Земљи, јер доприноси да површина планете и њеног омотача буде топлија од околног простора. Међутим, услед антропогене емисије гасова у атмосферу, као што су угљен-диоксид (CO₂), метан (CH₄) и трифлуорометил сумпор пентафлуорид (SF₅CF₃), спречава се да та рефлектована Сунчева топлота прође у свемир. То доводи до појаве ефекта „стаклене баште“, посебно у новијој историји (индустријској) Земље много више и брже него било када пре (Бакрач, Вуруна, Милановић, 2010: 320).

За најзначајнијег покретача глобалног загревања узима се угљен-диоксид. Концентрација овог гаса у атмосфери значајно зависи од човекових активности, односно пораст концентрације слободног угљен-диоксида у атмосфери настаје услед емисија овог гаса које настају као последица сагоревања фосилних горива и превођењем природних станишта у урбане и пољопривредне површине. Концентрација атмосферског угљен-диоксида значајно је порасла у последњих неколико деценија и доводи се у директну везу са осматреним порастом температуре на глобалном нивоу (Извештај: *Процена рањивости на климатске промене*, 2012: 14).

Последице климатских промена су многобројне. Утицај климатских промена може се испољити на више начина кроз: пораст глобалне средње температуре, пораст нивоа мора, промене у падавинама и измене хидролошког и режима водних ресурса, утицај на екосистеме, пољопривреду и шумарство, импликације на људско здравље и сл.

Постепено загревање атмосфере изазива бројне и далекосежне последице за целокупну људску заједницу. Људска цивилизација је и по-

ред снажног технолошког развоја и даље суштински везана за природне системе и директно зависи од процеса који се у њима одвијају. Директне последице климатских промена као што је пораст температуре, топљење леда, пораст нивоа мора и океана и измена режима падавина могу проузроковати значајне проблеме у функционисању људског друштва. Производња и доступност хране и воде, здравље људи, транспорт, снабдевање енергијом само су неки од елемената на којима је засновано функционисање људских заједница, а који су веома зависни од климатских услова и који могу бити значајно дестабилизирани климатским променама. Повећање учесталости катастрофалних појава као што су поплаве, суше, пожари такође се повезује са климатским променама. Може се рећи, уз средњи ниво поузданости, да је учесталост суша и поплава порасла у неким деловима света и да је такав тренд повезан са климатским променама. Врло је вероватно да ће човечанство убудуће бити изложено све већем ризику од оваквих појава. Према IV извештају Међувладиног панела о климатским променама из 2007. године, и најоптимистичнијем сценарију температура ће у 21. веку порастати за 1.8°C (1.1°C до 2.9°C), а према најпесимистичнијем сценарију за читава 4 °C (2.4°C до 6.4°C). Према истом сценарију ниво мора ће порастати за 18-38 cm, односно 26-59 cm (Ibid, 14-15).

Поред наведеног, климатске промене ће повећати ризик од инфективних и заразних болести широм света којима ће бити изложени не само људи већ и биљни и животињски свет.

Сматра се да ће климатске промене најтеже погодити енергетски сектор, и тиме угрозити енергетску безбедност како на националном, тако и на глобалном плану. На пример, како расте амбијентална температура ваздуха, потражња за енергијом – за хлађењем ће се повећати. Уопштено речено, савремени свет се не може одрећи потребе за енергијом, тако да нафта, електрична енергија и други природни облици извора енергије вероватно неће бити довољни да се надомести мањак. То ће условљавати потребу за све већим учешћем нуклеарне енергије у укупном енергетском билансу, што ће представљати још један скуп безбедносних проблема (Бакрач, Вуруна, Милановић, 2010: 322).

Деградација животне средине и њен однос са унутрашњом безбедношћу

Очување животне средине као темеља живота и развоја људи, животиња и биљака, предстаља незаобилазан фактор унутрашње стабилности и безбедности једне земље.

Показатељи угрожавања животне средине дају нам за право да устврдимо да су друштвени узроци угрожавања претежнији у односу на природне и да од схватања узрока угрожавања зависи и организовање система њене заштите и унапређења. Под друштвеним узроцима подразумевамо, пре свега, активности човека као доминантног фактора заштите и угрожавања животне средине: ствараоца и управљача технологијама, изазивача ратова, модификатора климе и мора, градитеља градова, саобраћајница итд. Зато можемо рећи да је друштво, као сложен феномен кога чине различити елементи и процеси, неумитно и генератор узрока угрожавања животне средине. С обзиром на начине и порекло, угрожавање животне средине условно можемо класификовати као (Кековић, Тодоровић, 2008: 24-26):

а) *Угрожавање радиолошко-хемијским, физичким (бука, вибрације, честице и др.) и биолошким агенсима, са бројним модификацијама извора и облика угрожавања који потичу из мирнодопских или ратних услова. Овај начин угрожавања превасходно је везан за његово вештачко порекло, као производа научно-техничког и технолошког напретка у области цивилних и војних технологија. Он има две модификације.*

Прва је заснована на даљем интензивном научно-техничком развоју, чији производ представља проналазак нових РХБ-агенаса, овладавање њиховом (зло)употребом;

Друга је његова супротност и тиче се примене заосталих научно-техничких принципа и технологија у процесима у којима се ови агенси неконтролисано ослобађају.

Контаминација животне средине РХБ агенсима може бити и најчешће је последица застарелих технологија и неизграђеног система заштите и спречавања неконтролисаног ослобађања, изливања и растурања сировина, полуфабриката и нуспродуката (Стајић, 2005: 287).

Савремени развој праћен је акцидентима¹ на нуклеарним електранама, у хемијској индустрији, биолошким и фармацеутским лабораторијама итд, а њихове последице су најчешће катастрофалне (Чернобил, Бопал итд.). На територији Републике Србије, уз велике градове, реке и саобраћајнице, изграђен је велики број хемијских постројења у којима се производе, примењују, складиште и транспортују опасне материје, где су настајали и сада настају хемијски акциденти (Панчево, Шабац, Суботица, Сремска Митровица итд.) (Кековић, Тодоровић, 2008: 25).

РХБ контаминација животне средине може бити последица намерно изведене акције у виду: саботаже, диверзије, терористичке акције, ратних дејстава, и то РХБ средствима или пак изазивањем оштећења или експлозија на објектима или средствима где се она производе, транспортују или складиште (Стајић, 2005: 287).²

Као објекти напада (у миру и у рату) чини је циљ РХБ контаминација, наводе се:

- објекти за производњу и коришћење нуклеарне енергије,
- организације и институције које раде на истраживањима, развоју и коришћењу нуклеарне енергије,
- организације и институције које употребљавају радиоактивне изотопе у истраживањима, медицини и слично,
- рафинерије нафте,
- производња пестицида, боја, лакова и слично,
- производња и прерада пластичних маса,
- складишта хемикалија и опасних материја,
- производња фармацеутских и козметичких производа,
- термоелектране и друго (Ibid.).

Сви ови извори угрожавања животне средине јављају се као тихи и свакодневни загађивачи или као загађивачи путем акцидената у

¹ Према Закону о заштити животне средине, Службени гласник Републике Србије, број 135/2004, синоним за термин „акцидент“ је „удес“ под којим се подразумева изненадан и неконтролисани догађај или низ догађаја, који настаје неконтролисаним ослобађањем, изливањем или распањем опасних материја при производњи, промету, употреби, превозу, преради, складиштењу, одлагању или дуготрајном неадекватном чувању. Узроци акцидената су субјективног и објективног карактера: непажња запослених, виша сила, неконтролисани технички услови итд.

² Пример: Бомбардовање рафинерије нафте у Новом Саду и Панчеву током агресије НАТО-а на СРЈ. Од 4. априла до 8. јуна 1999. године, Рафинерија нафте Панчево, гађана је седам пута са више од 20 бомби и ракета.

случају пожара, експлозије или другог неконтролисаног ослобађања отровних и штетних материја (Ibid.).³

б) Угрожавање геофизичким оружјем за промену времена и климе, мора и океана, изазивање земљотреса и олуја иманипулисање електромагнетним зрачењем које допире на земљу, у литератури често називано „оружје за промену човекове средине“, „еколошко оружје“ итд. Ради се о намерним геофизичким модификацијама које се примењују у миру и рату ради подривања безбедности одређене земље. Темелји се на чињеници да је у неким регионима света нагомилана већа количина природне енергије него обично, и да је могуће изазвати њену нестабилност ако се она идентификује и покрене мањим енергетским потенцијалом (Бхупенр, 1976: 157 цит. према Кековић, Тодоровић, 2008: 26).⁴ Дакле, могуће је вештачким путем изазвати земљотресе, високе таласе, поремећај еколошке равнотеже неког предела, промене режима падавина итд.

Да су се сумње о вишегодишњим експериментима на контроли климатских промена изгледа обистиниле говоре и резултати које су бројни учесници изнели на Међународној конференцији одржаној у августу 2012. године у Лос Анђелесу под називом «Consciousness Beyond Chemitrails». Наиме дошло се до закључка да је у току реализација планова за стварање „најмоћнијег оружја у историји човечанства ради успостављања глобалне технолошке диктатуре“. Отишло се толико далеко да је чувени часопис Гардијан објавио „Мапу програма за модификацију времена“ са означеним ударним зонама над којима ће се обављати геоинжењеринг експерименти. Један од учесника скупа Клифорд Карником (оснивач чувеног Института Карником) обелоданио је да је прва жртва тог програма био Вијетнам путем програма названог „Попај“ који је требао да продужи сезону монсонских киша тако што је небо над том земљом засипано тонама сребројодида (Стајић, Вујић, 2012: 122).

У овом случају се не ради о „појединачном“ оружју, већ о комплексу метода. Већи део досадашњих промена заснива се на чињеници да је у неким областима природа прикупила знатно веће количине енергије него што је то у другим регионима или деловима, што изазива неста-

³ Познато је да сагоревањем 1 000 л бензина у атмосферу оде 96 кг. угљен – монооксида, 68 кг. азотних оксида, 45 кг. сумпорних једињења и 50 кг. олова.

⁴ Опасност од употребе геофизичких оружја одавно је уочена, па су 1975. године САД и СССР, након тајних преговора, одвојено и истовремено поднеле Комитету за разоружање предлог Конвенције о забрани примене метода за промену човекове околине у војне или било које друге непријатељске сврхе.

билност. Ако би се енергија појачала, односно ако би јој се додала нова количина вештачке енергије, дошло би до тренутног ослобађања акумулиране енергије у огромним количинама (Ibid, 124).

Данас човек може својом делатношћу, свесно или несвесно, узроковати покрете Земљине површине. На принципу покретања огромних сила напетости у појединим деловима Земљине коре, уз помоћ одређених количина додатне („иницијалне“) енергије која би била детонатор, могу се изазвати различити разорни ефекти. У литератури се најчешће под ову могућност подводе изазивања таласа тсунами, великих земљотреса и локалног кретања земљишта, али и реактивирање угашених вулкана Ibid, 125).

Иако се о геофизичком оружју у литератури налази релативно мало, углавном теоријских радова, свакако се не може демантовати чињеница да су у тој области вршена значајна истраживања са променљивим резултатима. У већини случајева технологија развоја средстава и метода геофизичког оружја није далеко одмакла у односу на теорију, углавном због чињенице да се није много напредовало у схватању механизма дејства одређеног броја метода геофизичких промена, пре свега због немогућности предвиђања њихових краткорочних или дугорочних еколошких последица. Но, свакако се постигнути резултати не могу занемаривати, нарочито они у променом времена и климе. Један од узнемирујућих аспеката геофизичких промена изазваних људском делатношћу јесте и то што се такве операције могу изводити прикривено. Нека држава, познавајући метеоролошку ситуацију над својом и суседним државама, може засејавати облаке на својој граници, знајући да то може изазвати промену у кишним и снежним падавинама над суседном државом. Техника засејавања облака је релативно јефтина за већину држава, тако да је могу користити многе државе (Ibid, 138).

Српско поднебље било је суочено са променом атмосфере током НАТО бомбардовања 1999. године. Тада је ваздушни простор Србије бомбардован ракетама чији су садржаји мењали микро-физичке особине облака како би се повећала или смањила видљивост приликом навођења пројектила НАТО-снага, или ометала српска противваздушна одбрана. Оба начина угрожавања у највећој мери су производ људског делања (постоје и природни РХБ агенси чије је присуство у животној средини свакодневно, као што је зрачење Земљине коре или космоса), што потврђује став о човеку као главном узрочнику угрожавања животне средине (Кековић, Тодоровић, 2008: 26).

Закључак

Глобализацијом економије и многих других питања, као што су: здравље, безбедност, животна средина, друштвена безбедност као референтно подручје безбедности све више је оријентисана ка ширим аспектима регионалне и глобалне безбедности.

Питања еколошке безбедности и заштите животне средине јесу питања укупне безбедности, јер директно изазивају: отворене сукобе, имају потенцијал да дестабилизују режим, могу довести до расељавања становништва, па чак и до распада државе. Животна средина и питање еколошке безбедности је легитимно национално, али и планетарно питање и зависи од политичке, друштвене, културне, верске, економске и сваке друге подршке и сарадње.

Република Србија, оптерећена бројним изазовима транзиционог процеса, има и неповољне еко-безбедносне услове. Они су производ политичко-економских, нормативних, социјалних, културолошких, социо-патолошких и других услова који владају у нас. С друге стране, услов структурисања поузданог система заштите и унапређења животне средине представља идентификација узрока, као и појединачних извора и облика угрожавања животне средине. Дакле, неопходно је перцепирати животну средину као посебну вредност и валоризовати њену заштиту кроз систем безбедности.

У Србији се све више говори о заштити животне средине. У развијеним земљама су отишли даље од приче и већ раде на томе улагањем новца и знања и доношењем одговарајућих закон, прописа и стандарда. Да би се све ово остварило у једној заједници потребни су одговарајући услови. Потребно је да сваки појединац, фирма, удружење, влада и остали дају свој допринос развоју цивилног друштва и обезбеђењу тих услова.

Угрожавање животне средине кривичним делима је све распрострањенији проблем који проузрокује изузетно велику штету животној средини, како на локалном, тако и на глобалном нивоу. Међутим, поред реакција које иду ка кривичном гоњењу и кажњавању, посебно значајне јесу превентивне активности, засноване на неколико битних постулата. Два најбитнија су свакако:

1. формирање и развијање еколошке културе и
2. формирање и развијање еколошке свести.

У формирању еколошке културе савременог човека важну улогу има систем еколошког образовања и васпитања. Образовно – васпитни процес у функцији заштите и унапређивања животне средине представ-

ља свесно и планско развијање знања о човековој средини у току читавог живота, које има за циљ развијање свести о основним карактеристикама човекове средине, односа у њој и односа према њој, на основу које ће човек тежити очувању и унапређивању средине. Еколошко образовање треба да пружи веома сигурна знања о основним еколошким питањима савременог друштва, развија критички став према растућој деградацији животне средине и указује на неопходност рационалног коришћења природних ресурса.

Што се тиче еколошке свести, њен развој потенцира схватања да човек својим радњама не сме да доведе до прекида процеса у природи, уређујући је према својим потребама, нити до поремећаја функционисања равнотеже која од памтивека постоји између живих бића и њихове животне средине.

Материјална пракса одрживог друштва мора да подразумева:

- вечиту потрагу за ефикаснијим еколошким решењима;
- озбиљан третман свих еколошких опасности;
- сталну проверу пројектоване еколошке политике;
- информисање јавности о еколошким перформансама еколошких активности;
- производне процесе усаглашене са најновијим научним и техничким могућностима;
- све производње морају давати предност, тј. приоритет реализацији еколошких циљева, тј. да их инкорпорирају у своју политику;
- еколошке мере, циљеви и стандарди, морају бити интегрирани у све области управљања предузећима;
- реализацијом активности еко-менаџмента очекује се развој екологије као сталног процеса;
- еко стручњаци треба да имају главну и завршну реч у уређивању пословних привредних ситуација и последица;
- све запослене у пословним системима, требало би едуковати у циљу изградње еколошки одговорног помагања и свести;
- главни императив пословне политике мора бити еколошка подобност која настаје као последица: заштите животне средине, рационалне употребе енергије и ресурса, безбедне употребе новонасталих производа, поновним коришћењем производа, рециклажом, те безбедним депоновањем (Васовић, Биочанин, 2007: 67-70).

Дакле, изводи се закључак да еколошка свест представља образац живота, који је оријентисан ка поштовању и уважавању природних закона, односно ка новом односу према животној средини, у ком преображај духа савремене сфере рада постаје императив.

Литература:

1. Bakrač, Saša, Vuruna, Mladen i Milanović, Miško (2010): *Degradacija životne sredine – uticaj na ekološku bezbednost*, Zaštita životne sredine, Vojno delo
2. Barnett, John (2001): The Meaning of Environmental Security, Ecological Politics and Policy in the New Security ERA, Zed Books, str. 15–25
3. Gačinović, Radoslav (2007): Klasifikacija bezbednosti, NBP – Beograd, God. 12, broj 2-3
4. Gaćeša, Dragan (2013): Značaj ekološke bezbednosti u savremenom društvu, IV međunarodni naučni skup
5. „Multikulturalnost i savremeno društvo – pravo, bezbednost“, Zbornik radova, Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad, str. 436-446
6. Izveštaj: *Procena ranjivosti na klimatske promene* – Srbija, WWF (Svetski fond za prirodu), Centar za unapređenje životne sredine, Beograd, 2012, ISBN 978-86-915643-0-8
7. Keković, Zoran i Kešetović, Želimir (2008): *Društvena bezbednost u Srbiji*, Srpska politička misao, broj 1-2, God. 15, vol. 20, str. 181-200, Beograd
8. Keković, Zoran, Todorović, Zoran (2008): *Ugrožavanje životne sredine u Republici Srbiji - bezbednosni aspekt*, Nauka bezbednost policija, Kriminalistično-policijska akademija, Beograd, God. 13, broj 3
9. Mališ Sazdovska, Marina (2008): Ekološka kriminalistika, Policijska akademija Skoplje, str. 10–21
10. Matijević, Mile (2009): *Specifičnosti suzbijanja ekološkog kriminaliteta*, 1st International Conference „Ecological Safety in post-modern Environment“, 26-27. Juny, Banja Luka, RS, BiH, Plenary Lecures, Panevropski Univerzitet „Apeiron“
11. Mijalković, Saša (2009): Nacionalna bezbednost – od vestfalskog koncepta do posthladnoratovskog, Nacionalna bezbednost, Vojno delo, broj 2
12. Petreski, Drage i Iliev, Endrej (2013): *Bezbednosni izazovi u regionu*, IV međunarodni naučni skup „Multikulturalnost i savremeno društvo – pravo, bezbednost“, Zbornik radova, Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
13. Pejanović, Ljubo (2013): *Problemi ekologije i ekološko-bezbednosne kulture u Republici Srbiji*, IV međunarodni naučni skup „Multikulturalnost i savremeno društvo – pravo, bezbednost“, Zbornik radova, Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad, str. 486-500
14. Stajić, Ljubomir (2005): *Osnovi bezbednosti – sa osnovama istraživanja bezbednosnih pojava*, Fakultet civilne odbrane, Izdavačka kuća „Draganić“, Beograd
15. Stajić, Ljubomir (2005): *Osnovi bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd
16. Stajić, Ljubomir, Vujić, Dragan (2012): *Uticaj geofizičkog oružja na ugrožavanje životne sredine za potrebe rata*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, broj 2, str. 121-141
17. Tatalović, Siniša (2006): Nacionalna i međunarodna sigurnost, Politička kultura, Zagreb

18. Vasović, Vesna, Biočanin, Rade (2007): *Održivi razvoj*, Ecologica, Naučno-stručno društvo za zaštitu životne sredine Srbije, Beograd, vol. 14, broj 49
19. Zakonu o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 135/2004

ENDANGERING THE SECURITY OF MODERN SOCIETY IN THE LIGHT OF ENDANGERING ENVIRONMENTAL SECURITY

Summary: Modern society in recent years, faced with many challenges and threats. They all have a very big psychological effect and publicity. Environmental security is generally an integral part of the culture of security. Environment, as well as relations that arising between people and nature, has a real social, legal, economical, political and security aspect. Environmental security is a new, modern form of global security, emerged as the need to prevent damaging the environment. Environmental degradation and lack of resources at the local and regional level are important factors that could cause or contribute to unfavorable national security. Preservation of the environment as the basis of development and life of humans, animals and plants, is an essential factor of internal stability and security of a country. The Republic of Serbia, burdened with numerous challenges of the transition process, and also has adverse ecological security conditions. Therefore, it is necessary to understand the environment as a special value and valorize its protection through the national security system.

Key words: Security, Environmental Security, Environment

ДРАГАН Б. БУКАНОВИЋ*

Институт за међународну политику и привреду
Београд

МИЛОВАН ЈОВАНОВИЋ**

Београд

УДК 316.334.5:316.334.56

Монографска студија

Примљен: 23.01.2014

Одобрен: 10.02.2014

ЕКОЛОШКА КРИЗА У САВРЕМЕНОМ ПОЛИСУ***

Сажетак: Светска еколошка криза, која условљава значајне промене у другим сферама живота утицаће и на квалитет живота становништва у великим градовима – полисима. Аутори, полазећи од релевантних анализа, сматрају да ће климатске промене утицати и на националне и регионалне системе безбедности и да ће додатно усложнити савремене међународне односе. Зато на крају рада, аутори сумирају своје закључке и указују на одређене мере које је на националном, регионалним и глобалном плану потребно предузети да се спрече изразито неповољне последице еколошких катастрофа и климатских промена у урбаним срединама.

Кључне речи: еколошка криза, климатске промене, еколошке катастрофе, полис, становништво, међународне организације

Уводне напомене

Савремени свет одликују значајне промене и превазилажење традиционалних форми живљења. Шта више, динамика савременог света и убрзање тежњи да се остварује профит у савременом либерално-капиталистичком друштву не остављају могућност да се очува равнотежа у природи, те да се екосистем одупре тежњама савременог друштва за његовом експлоатацијом. Масовно уништавање шумских површина,

* dragandjuk@yahoo.com

** miki80miki@gmail.com

*** Рад је реализован у оквиру пројекта „Србија у савременим међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни, економски, правни и безбедносни аспекти“ Министарства просвете, науке и технолошког развоја, бр. ОИ179023.

измене регулације вода и убрзана урбанизација доприносе да се постепено мењају климатски услови на земљи. Овоме доприноси масовно загађење ваздуха и уништавање озона, као и стварање мањих области углавном везаних за одређена урбана подручја која се одликују посебном микроклимом.

Протекла, 2013. година била је праћена бројним еколошким катастрофама готово у свим деловима света. Филипине је задесио разорни ураган *Хаијан* (*Haiyan*), Руску Федерацију су погодиле незапамћене поплаве током лета, а током децембра исте године Сједињене Америчке Државе је погодио талас екстремно ниских температура ваздуха.¹ Истовремено, суше су погодиле поједине државе у Африци, олујни ветрови у Европи, а све то је оставило велике последице по људске животе, као и нанело значајну материјалну штету. Дунав је умало половином 2013. године поплавио главни град суседне Мађарске – Будимпешту и излио се у великом делу јужне Немачке и у свом току у Словачкој.

Наведено указује на чињеницу да климатске промене остављају значајне последице у свим деловима света, те да се јављање екстремних временских услова не може предвидети нити у земљама које поседују поуздане техничке могућности и системе за одређивање дугорочних временских прогноза. Са друге стране, и бројне међународне организације се током протекле и ове деценије баве анализама глобалних трендова везаних за промену климатских услова. У том смислу посебно треба истаћи систем Уједињених нација (односно њених појединих специјализованих агенција), Европску унију, Саверноатлантски савез (НАТО) и Организацију за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС).

Концентрација великог дела светског становништва у урбаним срединама може тако утицати на одређену врсту њихове парализе у условима одређених екстремних временских услова (олује, поплаве или изразито високе температуре ваздуха), као и у случају драстичнијих еколошких катастрофа које би посредно или непосредно биле узроковане људским фактором.² Поједине релевантне анализе глобалних еколошких трендова попут анализе Универзитета на Хавајима из 2013. године указују на чињеницу да су климатске промене у свету процес који већ

¹ Видети „2013. - година екстремних непогода“, *Радио Слободна Европа*, Праг, 28. децембар 2013, Интернет, <http://www.slobodnaevropa.org/media/photogallery/godina-vrijemeperogoda-svijet/25194471.html>, 15/01/2014.

² Видети: Elike van Sluis and Maarten van Aalst, “Climate Change and Disaster Preparedness Climate changes and disaster risks in urban environments“, *Humanitarian exchange magazine*, Issue 35, 2006, Internet, <http://www.odihpn.org/humanitarian-exchange-magazine/issue-35/climate-change-and-disaster-risk-in-urban-environments>, 15/01/2014.

увелико тече и који је у властитој еволуцији драстично одмакао.³ Аутори ове веома интересантне анализе указују да ће због климатских промене у свету, а које ће понајпре погодити државе средишње Африке, утицати на напуштање већих градова, као и да ће такав след догађаја условити појаву нових глобалних безбедносних ризика и претњи.⁴ Оне ће, како је истакнуто у овом истраживању, условити масовни егзодус градског становништва у потрази за водом и виталним намирницама, а истовремено може узроковати и међународне сукобе око одређених ресурса, а најпре око питке воде.

Савремени градови у еколошким кризама и катастрофама: новији примери из Србије и региона

Премда је у нашој, односно домаћој јавности, еколошка свест била недовољно развијена, а пре свега захваљујући заокупљености решавања бројних такозваних националних на постјугословенском подручју током протеклих деценија, актуелни догађаји нас упућују на размишљања о бројним проблемима везаним за животну средину.

Акциденти који су могли уништити читаве делове Србије, попут великог пожара у хемијској индустрији *Вискоза* у Лозници, крајем 2008. године, када је претила опасност шире еколошке катастрофе са значајним последицама по становнике западних делова Србије, као и североистока Босне и Херцеговине, и даље се могу појавити као реална опасност.⁵ Наиме, у току транзиције опустошени фабрички кругови у Србији и њеним суседним државама и даље крију бројне резерве високоотровних материја, чијим би се активирањем могли угрозити пре свега градови у којима су ове фабрике смештене (Ниш, Ваљево, Лозница, Чачак, Београд...)⁶ Приликом сличних акцидентата веома је било значајно да се укључе шири ресурси од ватрогасних служби, преко јединица оружаних снага државе, тако и до локалних и регионалних власти.

³ Видети више анализу Camilo Mora and group of authors, "The projected timing of climate departure from recent variability", University of Hawai'i at Mānoa College of Social Sciences, Department of Geography, Hawaii, 10 October 2013.

⁴ Детаљније о наведеној анализи видети – „Београд град ‘духова’ 2054. године?“, *Радио-телевизија Србије*, Београд, 12. октобар 2013, Интернет, <http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/511/Zanimljivosti/1416764/Beograd+-+%E2%80%9Egrad+duhova%E2%80%9C+do+2054.+godine%3F.html>, 15/01/2014.

⁵ Видети: Зоран Мајдин, „Катастрофа, за длаку“, *Време*, Београд, 11. децембар 2008, Интернет, <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=770584>, 15/01/2013.

⁶ Е. В. Н., „Отрови прете Србији“, *Вечерње новости*, Београд, 17. јул 2013, Интернет, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:444886-Otrovi-prete-Srbiji>, 15/01/2014.

Наведени проблеми одлагања отровних материја у напуштеним фабричким постројењима захтевају да се оне што пре изместе, али зато недостају значајнија финансијска средства. Србија, као и друге државе региона Западног Балкана, могу заједно аплицирати код бројних међународних фондова да се ови еколошки проблеми санирају. Државе региона, па самим тим и Србија, нису у стању да из властитог буџета систематски реше наведене проблеме. Међутим, последице које би изазвало активирање наведених отровних материја биле би несагледиве, како у људским жртвама, тако и у материјалном смислу. Наиме, у овим ситуацијама не постоји могућност да се објективно што боље заштити локално становништво захваљујући чињеници да су бројне отровне хемијске материје лако запаљиве и да могу проузроковати значајније проблеме.

Премда западнобалкански медији ретко извештавају о знатном нестанку четинарских шума у региону (Србија, Босна и Херцеговина и Црна Гора), које представљају значајан извор кисеоника.⁷ Ова појава је ескалирала током 2013. године захваљујући претходном изразито сушном лету (2012) и малој количини падавина наредне зиме, као и појави одређених губара и значајно је осиромашила шумски фонд држава региона. Такође, велики пожари у западним деловима Србије (Тара и планине у околини Чачка) током два лета – 2012. и 2013. године додатно су девастирали шумски фонд наше земље.⁸ Евентуално стварање голети на наведеним површинама, које су веома простране, могле би дугорочно изменити климу у Србији и региону. Зато је и у наведеној области неопходан својеврсни регионални одговор држава Западног Балкана, дакле у оквиру бројих регионалних иницијатива и форума. Међутим, примери великих пожара у Херцеговини, у околини Јабланице, показао је бројне недостатке регионалне сарадње на овом пољу.⁹ Проблеми везани за ангажовање хрватских авиона (канадера) у овом делу Босне и Херцеговине били су узроковани и сложеном процедуром давања сагласности унутар Федерације БиХ, односно ентитету са бошњачком и хрватском већином.

⁷ Видети: Аида Ђогум, „Стање елементарне непогоде за шуме у Босни и Херцеговини“, Радио Слободна Европа, Праг, 14. јул 2013, Интернет, <http://www.slobodnaevropa.org/content/stanje-elementarne-nepogode-za-sume-u-bih/25044465.html>, 15/01/2014.

⁸ „Столетна стабла немоћна против суше“, *Радио-телевизија Србије*, Београд, 10. јун 2013, Интернет, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/Srbija+danas/1340356/Stoletna+stabla+nemo%C4%87na+protiv+su%C5%A1e.html>, 15/01/2014.

⁹ Марија Арнаутовић, „Док се свађају шуме изгорјеше“, *Радио Слободна Европа*, Праг, 30. август 2013, Интернет, <http://www.slobodnaevropa.org/content/dok-traju-svadje-okonadleznosti-sume-u-bih-izgorjese/24693156.html>, 15/01/2014.

Загађење воде у вештачкој акумулацији Вртуци из које се водом снабдева глад Ужице изазвало је значајно ремећење живота у овом граду са више од 60.000 становника крајем 2013. и почетком текуће године.¹⁰ Наиме, захваљујући појави отровних алгу у језеру Вртуци, вода за пиће и кување у Ужицу је постала неупотребљива што је изазвало бројне проблеме у самом граду. У граду су нестале залихе флаширане воде, а рад одређених система, попут градске болнице у Ужицу били су угрожени. Ово је захтевало хитну реакцију локалних органа у граду Ужицу, као и републичких инспекција и органа. Како би се избегла оваква ситуација Војска Србије је отпочела са хитним радовима на спајању система за водоснабдевање града Ужица и суседне општине Чајетина.

Наведени „свежији“ примери потенцијалних еколошких катастрофа и криза из Србије и окружења показују да се налазимо пред новим раздобљем великих и изразито разорних елементарних непогода (олује, торнада, суше...), као и потенцијалних еколошких акцидената. На овај начин би се угрзорио живот становника великих градова и појавила могућност за стварање стања неконтролисаних сукоба локалног становништва око виталних намирница.

Живот полиса - између комфора и потенцијалних криза

Комфоран живот у урбаним срединама, какав познајемо данас, са ефикасним и веома добро уређеним комуналним системима (водоснабдевање, електрична енергија, изношење смећа, одржавање јавних површина, и сл.) веома лако може да се претвори у своју супротност. Наиме, потенцијалне еколошке катастрофе могу утицати значајно на ремећење живота у урбаним целинама и на тај начин витално угрозити локално становништво. То би могло резултирати најпре недостатком виталних животних намирница, кризом у водоснабдевању а потом и парализом свих јавних комуналних система, а на крају и појавом заразних болести.

Систем за превенцију и санирање последица ванредних ситуација који постоји у свим урбаним целинама може често бити недовољан за превазилажење проблема који се могу јавити. Оквири и системи цивилне заштите, такође, могу утицати на то да се новонастале ситуације превазиђу у вези са последицама еколошких катастрофа. Недавни тајфун *Хаијан* (*Haiyan*) на Филипинима (8. новембар 2013.) показао је колико могу бити драстичне последице еколошких катастрофа. Он је однео

¹⁰ Д. Б., „Алге бујaju, надлежни ћуте“, *Побједа*, Подгорица, 5. јануар 2014, Интернет, <http://www.pobjeda.me/2014/01/05/uzice-alge-bujaju-nadlezni-cute/#.UtVuZPv6eqA>, 15/01/2014.

више од 10.000 живота.¹¹ Штавише, показало се да се проблеми везани за хитно санирање последица тајфуна могу превазићи и захваљујући подршци изван земље у виду обилне хуманитарне помоћи.

Додатни проблем у оваквом виду катастрофе представљају бројна клизишта, која могу онемогућити саобраћај и нормално допремање хуманитарне помоћи. Такође, ситуација се може додатно угрозити уколико одређени екстремни временски услови проузрокују и еколошку катастрофу, што показује ефекат земљотреса у Тохоку (Јапан), активирања цунамија и угрожавања рада нуклеарне електране Фукушима (*Fukushima*) 11. марта 2011. године.¹² Због ширења радијације било је неопходно овом приликом раселити сво становништво ове области у кругу од 20 квадратних километара. Држава Јапан се веома успешно суочила са бројним проблемима који су пратили ову еколошку катастрофу и успела је да поступно осигура нормализацију живота у ширем региону у околини нуклеарне електране Фукушима. Значајан степен радијације је проширен по земљишту у околини ове електране те је било забрањено коришћење пољопривредних производа из ове области.¹³

Градови ће у перспективи бити угрожени захваљујући појави новог феномена „острва топлоте“, која су конкретна последица деловања савременог човека. Наиме, захваљујући изразитој густини насељености, појачаној густини саобраћаја, раду бројних индустријских постројења, итд. ствара се нова микроклима у градовима, која се разликује од њиховог непосредног окружења. Према појединим истраживањима микроклима града Београда умногоме се разликује од других градова у околини – нпр. Зрењанин, Панчево или Смедеревска Паланка.¹⁴ Градски завод за заштиту здравља града Београда је 2002. године указао да постоје различита микроклиматска подручја у граду Београду (видети прилог бр. 1) Ово је урађено на основу анализе средњих годишњих температура, количина падавина, као и средњих температура ваздуха у јануару и јулу.¹⁵

¹¹ „Oluja Haiyan na Filipinima ubila 10.000 ljudi, preživjelima treba hrana“, 10. novembar 2013, Интернет, <http://www.politikaplus.com/novost/90960/olujha-haiyan-na-filipinima-ubila-10.000-ljudi-prezivjelima-treba-hrana>, 15/01/2014.

¹² Видети више на „Фукушимска катастрофа“ - http://sh.wikipedia.org/wiki/Nesre%C4%87a_u_nuklearnoj_elektrani_Fukushima_1.

¹³ Исто.

¹⁴ „Острва топлоте“, *Wikipedia*, Интернет, http://sr.wikipedia.org/sr/Ostrva_toplote, 15/01/2014.

¹⁵ О овој анализи видети више – Владимир Билак, „Карактеристике (градске) климе Београда“, *Метеопланета*, Београд, 11. мај 2012, Интернет, <http://meteoplaneta.rs/2012/05/11/karakteristike-gradske-klime-beograda/>, 15/01/2014.

Прилог бр. 1:

Микроклиматска подручја у граду Београду

Извор: Владимир Билак, „Карактеристике (градске) климе Београда“, Метеопланета, Београд, 11. мај 2012, Интернет, <http://meteoplaneta.rs/2012/05/11/karakteristike-gradske-klime-beograda/>, 15/01/2014.

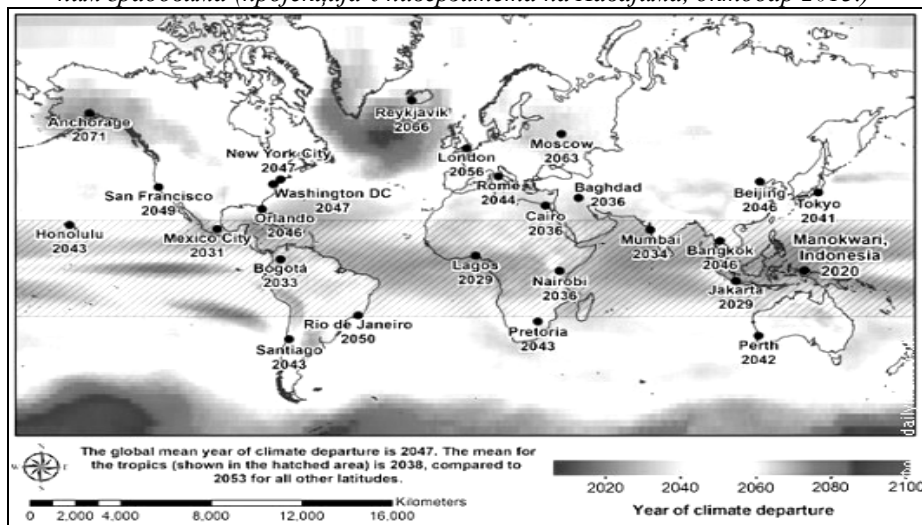
Драстичнији пораст температура у градским срединама може проузроковати и масовна исељавања из њих и касније њихову потпуну девастацију. То предвиђа и анализа Универзитета са Хаваја, која садржи наводе да су климатске промене неминовне и већ увелико у току, те да ће живот у градовима бити неподношљив због превисоких температура ваздуха, а што ће директно условити и масовно исељавање становништва.¹⁶ Према овом истраживању Њујорк ће драстичним порастом температуре бити погођен 2047. године, Лондон 2056, Москва 2063, а Београд 2054. године. (Видети прилог бр. 2)

Овакав след догађаја, према наведеној анализи, ће утицати на нагла кретања становништва и изазивање одређених регионалних и глобалних проблема. Наведене климатске промене ће поред утицаја на становништво, оставити последице и по готово све животињске врсте.

¹⁶ Видети: Camilo Mora and group of authors, “The projected timing of climate departure from recent variability“, op. cit., и „Београд град „духова“ 2054. године“?, op. cit.

Прилог бр. 2:

Мапа глобалних климатских промена и повећања температуре ваздуха по већим градовима (пројекција Универзитета на Хавајима, октобар 2013.)

Извор: „Београд град „духова“ 2054. године“, Радио-телевизија Србије, Београд, 12. октобар 2013, Интернет, <http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/511/Zanimljivosti/1416764/Beograd+-%E2%80%9Egrad+duhova%E2%80%9Cdo+2054.+godine%3F.html>, 15/01/2014.

Потенцијалну опасност представља и глобално отопљење великих количина леда на земљиним половима. Ово би допринело да порасту нивои мора и река, а како се наводи у анализи часописа *National Geographica* земљи прети могућност да услед повећања загађења угљеника дође до драстичног отопљења ледених површина на Северном и Јужном полу.¹⁷ То би узроковало драстично повећање температуре ваздуха и повећање нивоа вода. Ово би условило и нестанак читавих градова попут Лондона, али и значајних делова Данске и Холандије. Кина и Бангладеш би се, такође, нашле суочене са значајним проблемима везаним за поплаве у градовима. (Видети прилог број 3)

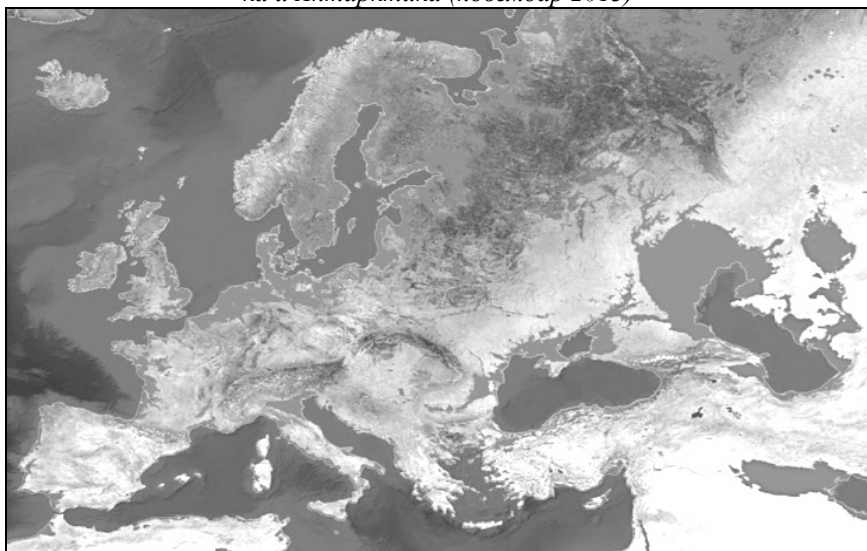
Према овој анализи Дунав би се у свом току кроз Србију умногоме проширио и тако рећи надовезао на Црно море. Истовремено настало би неколико језера на територији Војводине и севера уже Србије. Поду-

¹⁷ Видети детаљније о овој анализи - „И Србији прети потоп“, *Вечерње новости*, Београд, 8. новембар 2013, Интернет, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:462688-Kako-izgleda-mapa-sveta-nakon-topljena-leda-na-polovima>, 15/01/2014.

навски градови попут Смедерева, Пожаревца и Голупца би такође били угрожени, као и нижи делови града Београда и делови Посавине и Мачве.¹⁸

Прилог бр. 3:

Пројекција часописа National Geographic везанана за отапање ледника Арктика и Антарктика (новембар 2013)

Извор: Фотографија из часописа National Geographic објављена у: „И Србији прети потоп“, Вечерње новости, Београд, 8. новембар 2013, Интернет, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovnna/reportaze/aktuelno.293.html:462688-Kako-izgleda-mapa-sveta-nakon-topljena-leda-na-polovima>, 15/01/2014.

Сви наведени сценарији указују управо на потенцијалну кризу живљења у урбаним срединама у случају еколошких катастрофа и климатских промена. Градови би постали напуштене средине препуштене зубу времена са крајње небезбедним условима за живот. Аветињски празни полиси и велика брзина њиховог напуштања од стране локалног становништва проузроковали би масовне миграције ка мање насељеним деловима земаља, али би условиле и илегалне миграције у друге делове света. Ове миграције би могле проузроковати и шире сукобе у одређеним деловима света са крајње несагледивим последицама.

¹⁸ Исто.

Међународне организације и климатске промене и еколошке катастрофе

Забринутост међународних организација за климатске промене је све евидентнија током протеклих неколико деценија. Уједињене нације још од 2003. године анализирале актуелне климатске промене и с тим у вези актуелне социјалне и глобалне промене.¹⁹ Оснивање Енергетске и безбедносне иницијативе (*Environment and Security Initiative – ENVSEC*) 2004. године подржале су Уједињене нације, Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) и Северноатлантски савез.²⁰ Партнер овој организацији је и Регионални еколошки центар Централне и Источне Европе (*Regional Environment Center for Central and Eastern Europe – REC*), са седиштем у Мађарској, односно у Сентандреји. Циљ наведене иницијативе је да се осигура заштита природе у Источној Европи, на Балкану, региону Кавказа и у Азији.

У оквиру Северноатланског савеза (НАТО) постоје и два посебна тела – Евроатлантски координативни центар за отклањање последица катастрофа (*Euro Atlantic Disaster Response Coordination Centre – EADRCC*) и Планирање у ванредним ситуацијама (*Civil Emergency Planning – CEP*).²¹ Основни циљ ових НАТО механизма је припрема деловања у ванредним ситуацијама, а у вези са заштитом становништва.²² Са друге стране, регион Југоисточне Европе има и своју регионалну иницијативу – Иницијатива за превенцију и спремност за деловање у случају катастрофа у Југоисточној Европи (*Disaster Preparedness and Prevention Initiative – DPPI SEE*) у чијем раду учествују све земље региона.²³ Седиште ове регионалне иницијативе налази се у Сарајеву, а њен основни задатак је вршење благовремених припрема за потенцијалне еколошке катастрофе и ванредне ситуације, као и њихову превенцију.²⁴ Од 2008. године ДППИ делује у оквиру Регионалног савета за сарадњу.

¹⁹ Видети: “Environmental Security“, NATO, Internet, http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49216.htm, 15/01/2014.

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

²² Исто.

²³ Драган Ђукановић, Сергеј Уљанов, Жељко Јовић, „Мултилатерални видови сарадње у Југоисточној Европи у области спречавања еколошких катастрофа и сузбијања екотероризма“, у: Жељко Никач (ур.), *Сузбијање криминала у оквиру међународне полицијске сарадње*, Криминалистичко-полицијска академија и Фондација *Hanns Seidel*, Београд, 2011, стр. 69-78.

²⁴ Исто.

Закључак

Непредвидљивост климатских промена и брзина урушавања природног екосистема на земљи може изменити живот становника планете. У том смислу посебно би становници већих урбаних целина били угрожени. Градови би постале средине у којима би у екстремним климатским условима био угрожен опстанак локалног становништва, а што би могло да резултира не само престанком елементарних комуналних функција урбаних целина него и појавама разних заразних болести међу становницима.

Сви покушаји да се наведене еколошке катастрофе предвиде до сада нису дали значајније резултате. Изненадност наведених еколошких катастрофа условљених евидентним климатским променама подразумевају укључивање више међународних актера у вези са санирањем њихових последица. Солидарност држава одређених субрегиона, која укључује ангажовање материјалних и људских капацитета (од локалног и регионалног до државног) у савладавању последица ових несрећа, поставља се не само више као потреба него као једна врста императива. Зато савладавање последица еколошких катастрофа и климатских промена и у нашој земљи мора да подразумева пуну сарадњу са суседним државама и бројним релевантним међународним организацијама.

За разлику од одређених катастрофичних пројекција климатских промена које указују на њихову неумитност и не везаност за људски фактор, међународне организације, а посебно специјализоване агенције Уједињених нација (Програм Уједињених нација за развој – УНДП и Програм Уједињених нација за животну средину – УНЕП) сматрају да би се сузбијањем даље емисије штетних гасова и рационализацијом људског понашања климатске промене могле ублажити. У том смислу и Србија активно учествује у регионалним и међународним организацијама, како би се спречиле последице климатских промена.

Литература:

1. „2013. - godina ekstremnih nepogoda“, *Radio Slobodna Evropa*, Prag, 28. decembar 2013, Internet, <http://www.slobodnaevropa.org/media/photogallery/godina-vrijeme-nepogoda-svijet/25194471.html>, 15/01/2014.
2. “Environmental Security“, NATO, Internet, http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49216.htm, 15/01/2014.

3. Mora, Camilo and group of authors, "The projected timing of climate departure from recent variability", University of Hawai'i at Mānoa College of Social Sciences', Department of Geography, Hawai, 10 October 2013.
4. „Oluja Haiyan na Filipinima ubila 10.000 ljudi, preživjelima treba hrana“, 10. novembar 2013, Internet, <http://www.politikaplus.com/novost/90960/olujahaiyan-na-filipinima-ubila-10.000-ljudi-prezivjelima-treba-hrana>, 15/01/2014.
5. van Sluis, Elike and van Aalst, Maarten "Climate Change and Disaster Preparedness Climate changes and disaster risks in urban environments", *Humanitarian exchange magazine*, Issue 35, 2006, Internet, <http://www.odihpn.org/humanitarian-exchange-magazine/issue-35/climate-change-and-disaster-risk-in-urban-environments>, 15/01/2014.
6. Arnavtović, Marija, „Dok se svadaju šume izgorješe“, *Radio Slobodna Evropa*, Prag, 30. avgust 2013, Internet, <http://www.slobodnaevropa.org/content/dok-traju-svadje-okonadleznosti-sume-u-bih-izgorjese/24693156.html>, 15/01/2014.
7. „Beograd grad ‚duhova‘ 2054. godine?“, *Radio-televizija Srbije*, Beograd, 12. oktobar 2013, Internet, <http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/511/Zanimljivosti/1416764/Beograd+-+E2%80%9Egrad+duhova%E2%80%9C+do+2054.+godine%3F.html>, 15/01/2014.
8. Bilak, Vladimir, „Karakteristike (gradske) klime Beograda“, *Meteoplaneta*, Beograd, 11. maj 2012, Internet, <http://meteoplaneta.rs/2012/05/11/karakteristike-gradske-klime-beograda/>, 15/01/2014.
9. D. B., „Alge bujaju, nadležni ćute“, *Pobjeda*, Podgorica, 5. januar 2014, Internet, <http://www.pobjeda.me/2014/01/05/uzice-alge-bujaju-nadlezni-cute/#.UtVuZPv6eqA>, 15/01/2014.
10. Đogum, Aida, „Stanje elementarne nepogode za šume u Bosni i Hercegovini“, *Radio Slobodna Evropa*, Prag, 14. jul 2013, Internet, <http://www.slobodnaevropa.org/content/stanje-elementarne-nepogode-za-sume-u-bih/25044465.html>, 15/01/2014.
11. Đukanović, Dragan, Uljanov, Sergej, Jović, Željko, „Multilateralni vidovi saradnje u Jugoistočnoj Evropi u oblasti sprečavanja ekoloških katastrofa i suzbijanja ekoterorizma“, u: Željko Nikač (ur.), *Suzbijanje kriminala u okviru međunarodne policijske saradnje*, Kriminalističko-policijska akademija i Fondacija *Hanns Seidel*, Beograd, 2011, str. 69-78.
12. E. V. N., „Otrovi prete Srbiji“, *Večernje novosti*, Beograd, 17. jul 2013, Internet, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:444886-Otrovi-prete-Srbiji>, 15/01/2014.
13. „I Srbiji preti potop“, *Večernje novosti*, Beograd, 8. novembar 2013, Internet, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:462688-Kako-izgleda-mapa-sveta-nakon-topljena-leda-na-polovima>, 15/01/2014.
14. Majdin, Zoran, „Katastrofa, za dlaku“, *Vreme*, Beograd, 11. decembar 2008, Internet, <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=770584>, 15/01/2013.
15. „Ostrva toplote“, *Wikipedia*, Internet, http://sr.wikipedia.org/sr/Ostrva_toplote, 15/01/2014.

16. „Stoletna stabla nemoćna protiv suše“, *Radio-televizija Srbije*, Beograd, 10. jun 2013, Internet, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/Srbija+danas/1340356/Stoletna+stabla+nemo%C4%87na+protiv+su%C5%A1e.html>, 15/01/2014.
17. „Fukušimska katastrofa“, Wikipedia, Internet, http://sh.wikipedia.org/wiki/Nesre%C4%87a_u_nuklearnoj_elektrani_Fukushima_1., 15/01/2014.

ENVIRONMENTAL CRISIS IN THE MODERN POLIS

Summary: The world ecological crisis, which caused significant changes in other areas of life, will affect the quality of life in big cities – the polis. The authors, based on the relevant analysis, they find that climate change will have an impact on national and regional security systems and will further complicate the contemporary international relations. So, the authors summarize their conclusions and suggest specific measures at the national, regional and global levels need to be taken to prevent the extremely adverse consequences of environmental disasters and climate change in urban areas.

Key words: environmental crisis, climate change, environmental disasters, polis, population, international organizations

VI

КУЛТУРА И ИДЕНТИТЕТ

СНЕЖАНА БЕСЕРМЕЊИ*
Природно-математички факултет
Нови Сад
САША МАРКОВИЋ
Педагошки факултет
Сомбор

УДК 316.7(497.13):338.483
Монографска студија
Примљен: 27.12.2013
Одобен: 18.01.2014

КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ ВОЈВОДИНЕ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА**

Сажетак: Војводина има веома сложену националну структуру, у којој две трећине становништва представљају Срби, а једну трећину националне мањине, које бележе изразиту депопулацију. Да би се очувао сложени национални састав Војводине, у Војводини треба развијати културни туризам, који би се заснивао и на културном наслеђу националних мањина.

Фолклорна архитектура, амбијент и све оно што га прати, као сегмент етно-социјалних туристичких мотива, добија све више на значају, као туристички потенцијал у развијеним туристичким земљама. Војводина има особен потенцијал и могућност за формирање оригиналног туристичког производа. Такође, национални идентитет националних мањина, могуће је очувати кроз презентацију фолклорног наслеђа националних мањина.

Културни туризам би допринео остварењу економских ефеката, који би донели корист локалној средини из које наслеђе потиче, али и мотивацију о потреби пажње и бриге о сопственом наслеђу и његовом одржавању.

Кључне речи: Војводина, националне мањине, културно наслеђе

Увод

Развој етничке структуре на простору Војводине током 20. века, може се поделити у више фаза. Прва фаза је доминација Аустроугарске

* atena21000@yahoo.com

** Рад је реализован у оквиру пројекта “Културни туризам Војводине у функцији очувања националног идентитета националних мањина, Секретаријата за науку и технолошко развој АП Војводине

до 1918. године и њу карактерише пораст броја становника у свим етничким групама, што је последица високог природног прираштаја. Најдинамичније је растао број Мађара, јер број Мађара у периоду између 1880. и 1910. године, порастао је у југоисточној Бачкој за 66,3%, у средњем и јужном Банату за 82,3%, а у Срему за 130% (Kocsis, 1995).

У време аустроугарске доминације, тачније 1900. године, у Војводини је живело 1. 432.748 становника, али је национални састав становништва у процентима био веома различит. И у то време Српско становништво је било најбројније са 33,7%, али су Мађари тада чинили 26,4% становништва, Немци 23,5% становништва, Румуни 5,2% становништва, Словаци 3,8% становништва, Хрвати 2,3% становништва и Русини 0,9% становништва.

После Првог светског рата, број свих етничких група је у порасту, осим Мађара и Румуна. Број Мађарског становништва је опао, јер су се дотадашњи државни службеници и интелигенција иселили у матичну земљу, а број Румуна се смањио, јер је тада у непосредној близини била граница њихове матичне државе. Екстремни пораст је регистрован код Хрвата, што је последица промене у изјашњавању дотадашњих Буњеваца, односно, њиховим конвертирањем у Хрвате.

У међуратном периоду, у Војводину је колонизовано Српско добровољачко становништво, тачније око 48 хиљада Срба, па је дошло до повећања броја Срба у Војводини.

Други светски рат је значајно утицао на промену етничког састава становништва у Војводини, јер је дошло до иселјавања (у организацији *Wehrmacht*-а) и протеривања Немаца из Војводине, а затим су у њихова насеља досељени становници из читаве Југославије. Од укупно 225.696 колониста, њих 162.447 су били Срби, 40.176 Црногорци, 12.000 Македонци, 7.134 Хрвати, 2.091 Словенци (Гаћеша, 1984).

Према попису становника Србије из 2011. године, на територији АП Војводине живело је 1.931.809 становника. Две трећине, односно 66,75% становништва су Срби. Међу националним мањинама су најбројнији Мађари, који чине 13% становништва Војводине, затим Словаци 2,6%, Румуни 1,31%, Хрвати 2,43% Русини 0,72%, Украјинци 0,72% и Немци 0,17%. Данас слика сложеног етничког састава Војводине бледи, јер све националне мањине бележе изразиту депопулацију (Кицошев, Његован, 2013).

Културни туризам

Културни туризам означава кретање људи, које је изазвано културним атракцијама изван њиховог места живљења, са намером сакупљања нових информација и искустава, како би задовољили своје културне потребе (Richards, 2000).

Културни туризама је облик туризма, чија је сврха, између осталог, откривање туристима споменика и локалитета. Због тога што је то допринос њиховом одржавању и очувању и има позитивне учинке на исте. Овај облик туризма оправдава напоре, које поменуто одржавање и очување захтева од заједнице, због социо-културне и економске користи, које доносе становништву (Group of authors, 2002).

Културни туризам је друштвени, људски и економски феномен, тако да ће се забринутост за интегритет споменика и културне баштине уопште, повећати, како се културни туризам буде даље развијао. Посетиоци морају да буду боље припремљени и информисани, да би поштовали културне вредности земље домаћина (Group of authors, 1997). Важан аспект задовољства услугама у културном туризму је квалитет интерпретације културних добара. Велики број радова се бави овим проблемом, као и састављањем упитника, којим се може измерити квалитет интерпретације (Uzzell, 1996).

Веће Европе је основано 1949. године, са основним задатком стварања могућности заједничких акција на подручју културе. Њен циљ је био и да се постигне веће јединство између чланица, са задатком очувања Европског културног наслеђа. Веће Европе сматра, да је културни туризам средство ширења сазнања о Европском наслеђу. Зато је 1984. године, почело са разматрањем могућности развоја културног туризма, кроз постављање програма културних рута, као један од начина повећања свести о Европској култури, кроз туристичка путовања. Та су размишљања довела до стварања пројекта “Европске културне руте” 1987. године (Jansen-Verbeke, 1995). Међународни савет за споменике и споменичке целине је 1976. године усвојио прву Повељу о културном туризму, а затим је допунио 1999. године под називом Међународна повеља о културном туризму. Повеља сугерише достизање одрживог развоја, а инсистира и на принципима по којима културна баштина, поред физичке и интелектуалне доступности, мора да буде и емотивно доступна, што подразумева савремене видове интерпретације у циљу остваривања доживљаја. Истовремено, морају да се поштују и императиви њене заштите, што подразумева и сталну процену утицаја туристичких активности на само наслеђе и његову околину, како би се

оно не само искоришћавало већ и перманентно штитило (Group of authors, 1997). У Паризу, 1957. године, Први конгрес архитектата и специјалиста за историјске објекте, препоручује, да земље, које још увек немају централну организацију за заштиту историјских зграда успоставе такву организацију и да се све државе чланице UNESCO-а придруже Међународном центру за проучавање конзервације и рестаурације културних добара са седиштем у Риму. На Другом конгресу архитектата и специјалиста за историјске зграде, одржаном у Венецији 1964. године, усвојено је 13 резолуција, прва је била Међународна повеља о рестаурацији, познатија као Венецијанска повеља, а другом, коју је предложио UNESCO, предвиђено је стварање ICOMOS-а, што се десило 1965. године у Варшави (www.icomos.org/tourism). Данас ICOMOS представља невладину организацију, која окупља преко 11.000 чланова, из више од 100 земаља, који су својим професионалним радом укључени у активности заштите културног наслеђа. То је утицајна мрежа стручњака, која промовише принципе савремене конзервације и афирмише вредности културног наслеђа (<http://icomos-serbia.com/>).

Етнографско наслеђе националних мањина у Војводини

Културна добра у Војводини су творевина материјалне и духовне културе различитих етничких група, због чега је њихова атрактивност повећана. Разноликост културне баштине у Војводини представља опипљив туристички производ. Оваква шароликост Војводине уопште је непоновљива у Европи и то треба искористити за симбол културног туризма у Војводини. Садржајна историја и бројне миграције су довели до мултиетничности овог простора, која је савршено очувана и у споменичном фонду. То је јединствена предност културног туризма у Војводини и она треба да буде основа у пропаганди овог простора (Бесермењи, 2005).

Етнографско, односно фолклорно наслеђе националних мањина у Војводини представљају:

- зграде и простори народног градитељства, у које спадају стамбене куће и разни помоћни објекти, као што су на пример амбари, који су фиксно везани за одржну локацију и они се као такви презентују на месту свог настанка;
- остварења материјалне и духовне културе стваралаца из народа, као што су народна ношња, музика, наивно сликарство, вајарство и традиционална кухиња;

Остварења техничке културе, које представљају производи разних старих заната.

Зграде и простори народног градитељства

Природно-географски услови и историјско-културни развој Војводин, утицале су формирање препознатљивог народно архитектонско наслеђе. Амбијенталне и физиономске вредности данашњих војвођанских села датирају из 18. века, из времена терезијанске и јозефинске колонизације, када су се оне почеле плански градити и по одређеним правилима (Томић и др., 2002). Прве колонијалне куће су биле дводелне, са малом кухињом и великом собом. На дворишној страни се налазила дубока настрешница, као претходница трема. Прве куће су биле делимично укопане у земљу, а кров је био покривен трском. Додавањем још једне просторије дводелним кућама, настала је троделна кућа, а неки аутори ову кућу називају основном панонском кућом. Овај тип куће је увећаван низањем просторија у дубину парцеле, као и дуж улице, а такве куће представљају пуну форму војвођанске куће, такозвана швапска кућа (Ђекић, 1994). Најатрактивнији облици фолклорне архитектуре данас су законом заштићени, а то пре свега културна добра од изузетног значаја, као што је кућа у Бачком Петровцу у улици Б. Мокића бр.7, јер је то вероватно једина сачувана кућа са карактеристикама из прелазне фазе од укопаних кућа ка надземним кућама. Та кућа је претворена у Народни музеј, од августа 1949. Године и представља установу културе са основним циљем да прикупља, проучава, чува, документује и излаже историју културе, као и материјалну и духовну културу Словака из целе Војводине. Од самог оснивања музеј се бави чувањем материјалне и духовне културе војвођанских Словака. На почетку свог деловања, већ приликом оснивања, Народни музеј у Бачком Петровцу је садржао пет компоненти: етнографску, културно-историјску, археолошко-нумизматску, природњачку и уметничку збирку. Такође је имао и своју библиотеку са 1141 књига. Од тих збирки до данас сачуване су етнографска и културно-историјска збирка, као и остаци других. У етнографској и културно-историјској збирци доминирају предмети из Бачке, али се у склопу ње такође налазе и предмети са територије целе Војводине. Етнографска збирка садржи мноштво предмета, који се тичу материјалне и духовне народне културе, пре свега старих предмета и народне ношње. Од народних одевних предмета из етнографске збирке највредније су „*четце*” из година 1840. до 1880, а када се ради о предметима, музеј у власништву има много старије изложбене примерке, најчешће предмете кућне израде за домаћинство. Музеј у власништву званично има 1041 фотографију. У овој збирци се налазе фотографије скоро свих села и градова Војводине у којима живе Словаци, али и села из Румуније и Бугарске са словачким живљем. Од 1970. године саставни

део музејске збирке Народног музеја је постала кућа у Бачком Петровцу из 1799. године, која се налази у улици Бранислава Мокића бр. 7/9. Објекат представља пример народне архитектуре из времена почетака насељавања Словака у Бачки Петровац. Данас се овај објекат води као етнокућа, осим изворне градње поседује и одговарајуће предмете и алат који спада у домаћинство. Кућа је позната под називом Најстарија кућа у Бачком Петровцу је и данас део туристичке понуде Туристичке организације општине Бачки Петровац као значајна туристичка атракција. У просторијама које припадају Народном музеју у Бачком Петровцу (у самом музеју и у најстаријој кући) тренутно је евидентирано укупно 3081 експоната (предмета, докумената, фотографија, мапа, књига, народне ношње итд.), који се односе на живот и културу словачке националне мањине у Војводини. Већина предмета из збирке датира из друге половине 19. и почетка 20. века. Музејска збирка садржи мноштво раритетних предмета. Најстарији експонат музеја је сврдло са дрвеном дршком, који датира из 1783. године. Предмет је пореклом из Бачког Петровца и у музеј је на поклон био донет из Словачке 1954. године. Народни музеј у Бачком Петровцу је најбољи пример очуваног етнографског наслеђа, у овом случају Словачке националне мањине, која је као уставна културе оспособљена за туристичку презентацију.

У групу културног наслеђа од великог значаја спада и кућа у Бачкој Тополи у улици Моше Пијаде бр. 19. чија изградња, судећи по години урезаној на носећој греди, датира из 1843. Чињеница је да представља једино сведочанство традиционалног градитељства. Током 150 година трајања, на згради су извршене само мале преправке, тако да јој се изглед и функција у суштини нису мењали. Представља типичну панонску кућу са три просторије. Унутрашње уређење датира са прекретнице XIX-XX века. Етнолошки предмети, који се налазе у кући већином су поклоњени. У садашњем облику, са доминирајућом плавом и белом бојом, помало одудара од осталих традиционалних тополских кућа. Власника је пореклом био Словак. Етнокућа је 1986. године добила своју функцију и постала значајни културни споменик града.

Туристичка валоризаци културних добара националних мањина у Војводини по моделу Хилари ду Крос

У планирању одрживог развоја културног туризма на некој дестинацији од великог је значаја туристичка валоризација културних добара, тј. процена њихове вредности са становишта туризма. То ће омогућити сагледавање могућности да се ова добра укључе у развој туризма.

Хилари ду Крос (H. du Cros, 2000) је увела у процесу туристичке валоризације дестинације културно-туристичке субиндикаторе и степен њиховог градуирања. Модел је врло комплексан и комплетан, будући да вреднује како туристички, тако и сектор управљања културним добрима, као и његову осетљивост (ХаџићО, 2005).

Субиндикатори у моделу Х. ду Крос

1. Туристички сектор (субиндикатори се оцењују оценом од 0 до 5, бодови се затим сабирају и тржишна привлачност културних добара у туристичком сектору се оцењује на следећи начин: слаба привлачност 0-20, средња привлачност 21-40, висока привлачност 41-60).

Тржишна привлачност обухвата субиндикаторе, који се могу оценити оценама од 0 до 5):

- Амбијент поседује добар потенцијал, оцена је 5(оцене од 0 до5).
- Културно наслеђе националних мањина је *познато ван локалне области* и у неким случајевима је предмет посете великог броја индивидуалних посета и екскурзија, као например галерија „Бабка“ у Ковачици, оцена је 3 (оцене од 0 до5).
- Културно наслеђе националних мањина представља *важан национални симбол*, оцена је 5 (оцене од 0 до5).
- *Могу да се испричају “интересантне приче”* оцена је 5(оцене од 0 до5).
- Културно наслеђе националних мањина *поседује особине које га јасно диференцирају од осталих културних добара*, оцена је 5(оцене од 0 до5).
- Културно наслеђе националних мањина је привлачно за одржавање специјалних догађаја, било да су установе културе или просторне културно-историјске целине, оцена је 4(оцене од 0 до5).
- Културно наслеђе националних мањина поседује велики степен *комплементарности са другим туристичким производима на дестинацији, односно у региону* (манифестациони туризам, наутичкитурizam, верскитурizam), оцена је 4 (оцене од 0 до5).
- *Туристичка активност у региону* постаје све јача и организованија. Међутим, потребно је још чвршће повезивање туристичких и културних радника, јавног и приватног сектора, који би радили на промоцији културног туризма, оцена је 3(оцене од 0 до5).
- *Дестинација се асоцира са културом*, јер је центар бројних културних активности, оцена је 4 (оцене од 0 до5).

Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа

- *Приступ културном наслеђу етничких мањина је добар*, јер се налазе у селским и градским насељима Војводине, па је оцена 4 (оцене од 0 до 4).

- *Транспорт до културног наслеђа* је добар, узимајући у обзир како доступност од емитивних центара у унутрашњости Србије, тако и у оквиру Војводине. До локалитета се може стићи аутомобилом, возом, бродом, оцена је 2 (оцене од 0 до 3).
- *У непосредној и ближој околини* се налази велики број културних атракција, оцван је 2 (оцене од 0 до 3)
- *Услужне погодности* - паркинг, обележени путеви, доступност информација су на задовољавајућем нивоу, оцена је 3 (оцене од 0 до 5).

Субиндикаторе тржишне привлачности и факторе од значаја при дизајнирању туристичког производа (48) је оценила Сандра Арбутина, дипломирани туризмолог, запослена у туристичкој агенцији „Компас“ Нови Сад.

Укупна оцена индикатора туристичког сектора је 59, односно степен тржишне привлачности културног наслеђа националних мањина је висок. (Слаба привлачност 0-20, средња привлачност 21-40, висока привлачност 41-60).

2. Сектор менаџмента културних добара подразумева нешто другачији систем бодовања:

Културни значај

- *Естетска вредност* културног наслеђа етничких мањина је добра, али се морају предузети одговарајуће мере како би била атрактивнија за посетиоце, оцена је 1 (оцене од 0 до 2 упрвих пет субиндикатора)
- *Историјска вредност* је висока, јер нам сведоче о историји националних мањина на простору Војводине, оцена је 2.
- Културно наслеђе етничких мањина поседује велику *едукациону вредност*, јер нас упознају са историјом насељавања Војводине, као и са етничким особеностима свих националних мањина на простору Војводине, оцена је 2.
- *Друштвена вредност* је висока, јер то могу бити места окупљања људи и дружења, као и места одржавања бројних манифестација, оцена је 2.
- *Научно-истраживачка вредност*, под којом подразумевамо интересовање разних стручњака из области историје, археологије и туризма је веома висока, оцена је 2.
- Културно наслеђе етничких мањина представља *ретко културно добро на дестинацији, односно у региону*, оцван је 3 (оцене од 0 до 3).
- Културна наслеђа националних мањина (просторне културно-историјске целине) могу постати *репрезентативни* локалитети привлачни за туристичке посете, оцена је 3 (оцене су од 1 до 4).

Субиндикаторе за културни значај (15) је оценила др Јасна Јованов, историчар уметности, директор Спомен збирке Павле Бељански и

професор на Департману за географију, туризам и хотелијерство, П.М.Ф. у Новом Саду.

Робусност (*зграде и простори народног градитељства*)

- Културно наслеђе националних мањина углавном није на адекватан начин заштићен, мада оно може да прими посетиоце, без оштећења, уз услов да су они едуковани о потреби адекватног понашања, па је према томе *осетљивост културног добра* велика, оцена је 0 (оцене су од 0 до 4).
- Стање репарације културног наслеђа националних мањина је слабо, оцан је 0 (оцене су од 0 до 4).
- *План управљања са културним наслеђем националних мањина не постој, јер постоји проблем непознавања припадности*, оцена је 0 (оцене од 0 до 5).
- *Регуларни мониторинг и одржавање* су приступи у малој мери, оцан је 0 (оцене од 0 до 5).
- *Потенцијал за текуће инвестирање и консултацију кључних стејхолдеар код културног наслеђа националних мањина је одличан*, оцан је 5 (оцене од 0 до 5).
- *Мogućност негативног утицаја великог броја посетилаца на физичко стање културног наслеђа националних мањина* свакако постоји, али до сада овај фактор није значајно утицао на његово нарушавање, оцена је 3 (оцене од 1 до 5).
- *Мogućност модификације, као део развоја производа, које би имале негативан утицај на физичко стање културног добра националних мањина* постоје, оцена је 4 (оцене од 1 до 5).

Субиндикаторе робусности (12) је оценила мр Мирјана Ђекић, етнолог, запослена у Заводу за заштиту споменика културе Војводине, Петроварадин.

Укупна оцена индикатора за сектор менаџмента културних добара је националних мањина је 27, што представља осредњу вредност (осетљивост/малакултурнавредност 0 до 20, осредњавредност 21-40 и високавредност 41-60).

На основу извршене анализе поставља се “матрица тржишне привлачности/робусности” са 9 ћелија, које су означене са М (и, ј) (и, ј=1, 2, 3) и за свако културно добресе одређује којој ћелији припада, у зависности од оцене, коју је добило, у претходном поступку оцењивања.

Ћелије су дефинисане на следећи начин:

М (1,1) - висока вредност индикатора културна значајност/робусност и мала тржишна привлачност

М (1,2) - висока вредност индикатора културна значајност/робусност и средња тржишна привлачност

- М (1,3) - висока вредност индикатора културна значајност/робусност и велика тржишна привлачност
 М (2,1) - осредња вредност индикатора културна значајност/робусност и мала тржишна привлачност
 М (2,2) - осредња вредност индикатора културна значајност/робусност и средња тржишна привлачност
 М (2,3) - осредња вредност индикатора културна значајност/робусност и велика тржишна привлачност
 М (3,1) - мала вредност индикатора културна значајност/робусност и мала тржишна привлачност
 М (3,2) - мала вредност индикатора културна значајност/робусност и средња тржишна привлачност
 М (3,3) - мала вредност индикатора културна значајност/робусност и велика тржишна привлачност

Табела 1. *Матрица тржишне привлачности и робусности*

Робусност	41-60	М (1,1)	М (1,2)	М (1,3)
	21-40	М (2,1)	М (2,2)	М (2,3)
	0-20	М (3,1)	М (3,2)	М (3,3)
		0-20	21-40	41-60
Тржишна привлачност				

Извор: Hilari du Cros, 2000.

При формирању туристичког производа треба предвидети посету културном добру, које је након вредновања придружено ћелијама М(2,3) и М(1,3). Посета добру са средњом и великом тржишном привлачношћу, али малом вредношћу индикатора културне значајности / робусности, ћелије М(3,2) и М(3,3) може бити предвиђена, али тек када се обезбеди такво управљање културним добром, које ће онемогућити његово оштећење у току посете туриста. Она културна добра, која имају малу тржишну привлачност не могу бити кључне атракције, које ће привући већи број туриста М(3,1). Културна добра са високом или осредњом вредношћу индикатора културне значајности/робусност и осредњом тржишном привлачношћу, ћелије М(1,2) и М(2,2) треба да буду на квалитетан начин промовисана, али и предмет пажње конзерватора и менаџера културних добара у циљу одређивања оптималног броја посетилаца са становишта одрживог развоја туризма. Културно наслеђе националних мањина у Војводини се према матрици налази у категорији **М(2,3)** те је подесно за развој туризма на дестинацији, и најзначајнији је елемент туристичке понуде Војводине.

Закључак:

Развој културног туризма у Војводини, омогућио би заштиту културних традиције националних мањина и очување њиховог идентитета. Остварени економски ефекти од културног туризма, користили би се за обнову и заштиту културних добара. Развој културног туризма у Војводини, зависи од развоја ресурсног менаџмента, у којем се култура и културна добра истражују и одређују, као туристички ресурси. У том смислу, потребно је предложити сегментацију културног тржишта у Војводини, према културним моделима и њу узети као оријентир приликом усмеравања маркетиншких активности ка специфичним деловима тржишта. У Војводини би био применљив доминантни културни модел, који је просветитељско догматски, за популација блиску властима и модел елитне културе, који је посвећен радницима и ставраоцима у култури, као и интелигенцији. Затим би у Војводини био применљив модел масовне културе, који је стандардни културни модел, а посвећен је широком средњем слоју. Нарочито атрактиван културни модел за Војводину био би традиционалан модел културног живота појединих етничких група, због изузетно сложеног националног састава становништва Војводине (Бесермењи, 2009). Развој туризма у Војводини, може да се заснива на богатом и разноврсном културном наслеђу. За стварање и обликовање понуде културног туризма, потребно је менаџменту Војводине одредити туризам, као важан део целокупног развоја покрајине, подстицати развој ресурсног менаџмента, истражити и одредити културу, као ресурс за стварање туристичке привлачности Војводине. Такође, је неопходно подстицати туристичке агенције на стварање културне понуде на тржишту.

Веома је тешко створити имиџ Војводине, као туристичке дестинације. Међутим, развој културног туризма у Војводини, допринео би бржем развоју идентитета и имиџа Војводине, као туристичке дестинације. Зато је неопходно културни туризам Војводине укључити у развојне планове на свим нивоима, тачније од повезивања Покрајинских секретаријата за културу и привреду, до повезивања градских насеља у Покрајини. У Војводини културни туризам још није ушао у планове развоја туризма и још увек постоји погрешан став, да је култура елемент производа масовног туризма.

Међутим, Војводина може бити важна дестинација за оне које привлачи културно наслеђе, које је веома разноврсно због сложеног етничког састава покрајине, односно, великог броја националних мањина. Да би се развијао културни туризам у Војводини, потребно је ствара-

ти одговарајуће законске, маркентишке и друге оквире, који ће омогућити и подстицати стратешко планирање културног туризма, укључивањем културног наслеђа националних мањина у туристичку понуду.

Литература:

1. Besermenji S. (2005): Turistički značaj seoskih stambenih objekata Vojvodine kao spomenika kulture od velikog i izuzetno velikog značaja. Naučno-stručni časopis iz turizma 2005, Savremene tendencije u turizmu, hotelijerstvu i gastronomiji, br.9, Prirodno-matematički fakulteta, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad, strana 136-138.
2. Besermenji S. (2009): Cultural tourism in Vojvodina utilised for educational purposes. Rad je prezentovan na 10th International Joint World Cultural Tourism Conference 2009. Cultural Touris: Inovations and Strategies, strana 627-638.
3. Cros du H. (2000): Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism in Hong Kong, SAR, Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council.
4. Jansen-Verbeke M. (1995): Cultural tourism in the 21st Century, 9th ELRA Congress, Ceski Krumlov, st.8.
5. Kocsis K. (1995): Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Matthias Corvinus publishing, Toronto-Buffalo.
6. Kicošev Saša, Njegovan Drago (2013): Razvoj etničke i verske strukture Vojvodine, Prometej, Novi Sad.
7. Richards G. (2000): Production and Consumption of European Cultural Tourism. Annals and Tourism Research, 23 (2), st.261-283.
8. Tomić I dr. (2002): Kulturna dobra u turističkoj ponudi Vojvodine. Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad, st. 64.
9. Gaćeša N. (1984): Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948. Matice srpska, Novi Sad.
10. Group of authors (2002): ICOMOS International Cultural Tourism Charter, Principles and Guidelines for Managing Tourism at Places of Cultural and Heritage Significance, ICOMOS International Scientific Committee on Cultural Tourism.
11. Group of authors (1997): Statement of principles for the balanced development of cultural tourism, International Council on Monuments & Sites UK.
12. Uzzell D. (1996): Creating place identity through heritage interpretation, Int.J. Heritage Studies, 1(4), pp. 219-228.
13. Hadžić O. (2005): Kulturni turizam, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
14. Đekić M. (1994): Kuća kao spomenik culture, Narodno graditeljstvo Vojvodine. Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad.
15. Svetska turistička organizacija
16. www.icomos.org/tourism
17. <http://icomos-serbia.com/>

CULTURAL TOURISM OF VOJVODINA IN THE FUNCTION OF PRESERVING THE NATIONAL IDENTITY OF NATIONAL MINORITIES

Summary: Vojvodina has a very complex ethnic structure, in which two thirds of the population are Serbs, and one-third of the national minorities, which recorded a marked depopulation. To preserve the complex ethnic composition of Vojvodina, Vojvodina should develop cultural tourism, which would be based on the cultural heritage of national minorities.

Traditional architecture, ambience and all that accompanies it, as segment etnosocijalnih tourist motives, gaining more and more importance, as the potential of the developed tourist countries. Vojvodina has a particular potential and possibility for the formation of tourism product. Also, the national identity of national minorities can preserve the presentation folkloric heritage of national minorities. Cultural tourism to contribute to the achievement of economic effects, which would bring benefits to the local environment of the heritage comes from, but also the motivation of the need for attention and care about their own heritage and its maintenance.

Key words: Vojvodina, ethnic, cultural heritage

БУДИМИР ПОТОЧАН
Факултет за културу и медије
Београд

УДК 169.942:316.66
Прегледни рад
Примљен: 20.12.2013
Одобрен: 23.01.2014

ЕМОЦИОНАЛНА ПИСМЕНОСТ УЗ „ГРАМАТИКУ“ ДРУШТВЕНОГ СТАТУСА

О специфичним (и ексклузивним) новинарским изворима информисања у савременој пракси, о приступу, ословљавању и обраћању

Сажетак: У оквиру теме о специфичним и ексклузивним изворима информисања у савременој пракси посебно је осветљена вештина доспевања до таквих извора с адекватним приступом, ословљавањем и обраћањем изузетним саговорницима новинара. Да би се та вештина приближила младим и будућим посленицима јавне речи, протумачени су појмови емоционална писменост и емоционална интелигенција, из домена савремене психологије, широко иначе популарисаним у науци и публицистици, о чему су данас већ написани и неки светски бестселери. На тој основи приступило се обради специфичних новинарских извора информисања. Текст је базиран на постулату у новинарству да је информација онолико квалитетна колико је квалитетан извор информације, што се емпиријски потврђује мноштвом одабраних примера који су изложени. Из тога проистичу и појмови ексклузивност и ексклузивна вест, због чега су и они обрађени у овоме раду.

Кључне речи: извори информација, емоционална писменост, емоционална интелигенција, друштвени статус, ословљавање и обраћање, ексклузивност

Рецепција текста било научног, уметничког, било новинарског подразумева неизбежну узајамност у тројству између писца, текста и читаоца. Прихватање и усвајање садржаја пријемчиво је само уз један услов, а он се једноставно и назива – поверењем. И заиста, сматра се темељним баш у новинарској професији. Ствара се и развија првенствено између извора информисања и новинара, али и између новинара и његове редакције. Тек задобијањем поверења, којем је залог поузданост новинара, остварује се предуслов за прихватање новинарског рада и код

извора информисања, и у матичној редакцији и, нарочито, код оних којима се обраћа - рецепијената (читалаца, слушалаца, гледалаца). Без тога, како се то у пракси каже и увелико потврђује, нити се може стећи нити се може постати новинарско име.

На почетку ма каквог новинарског рада неизбежан је одговор на питање: уз помоћ којих извора информисања обрадити тему? Који су усмени извори? Које личности могу валидно да одговоре на питања новинара? Уз помоћ којих веродостојних докумената? Да ли и уз архивско истраживање? На основу овакве првобитне упитаности некако проистиче и могућа најшира подела новинарских извора информисања: на **персоналне**, личне, усмене и на **писане**, докуменотоване, уз писани доказ. Каквегод и којегод изворе информисања да користи новинар у своме раду, мораће унапред да зна – преваходно од квалитета извора зависиће и квалитет истраживања а, у крајњој консеквенци, и квалитет текста. Зато и јест од толике важности да новинар јасно зна колико веродостојним и колико квалитетним изворима информисања располаже при заснивању истраживања.

Из праксе је добро познато да информација уобичајено вреди онолико колико је вредан извор информације. У томе су углавном сагласни и теоритичари који се баве разматрањем питања извора информација у новинарству.¹ Заједничко им је и то што, осим најшире поделе извора, указују и на оне електронске и дигиталне, затим на истраживања на терену, па и на лична запажања новинара, што даровитом новинару може додатно да подстакне критички начин размишљања. У новије време посебно се указује и на документацију, као банку података, из које се црпе информације и са фотографија, аудио и видео записа, јер и оне представљају валидан документ с веродостојним чињеницама, па као такве такође постају добродошао извор информација. Даљи корак напред у добром правцу је рад данског новинара Ларса Милера, чији синопсис истраживачког чланка, са дванаест поглавља и седамдесет питања, као некакав практикум, омогућава широк увид у начине доспевања до поузданих новинарских извора информисања.² Својом мозаичном структуром, укрштањем питања и новинарских извора информисања посредно указује на предности образовања новинара, али, чини нам се, још можда значајније на вештину сналажења у увек изнова новим ситуацијама. Подробнијем и бољем разумевању тих вештина, верујемо, може притећи у помоћ савремена психологија

¹ О томе видети: Тодоровић, Н; Бјелица, М. /Јевтовић, З; Ђурић, Д; Милер, Ј. итд.

² *Синopsis истраживачког чланка данског новинара Ларса Милера, у рукопису, љубазно нам је ставио на увид др Радивоје Петровић на чему му захваљујемо.*

Емоционална интелигенција као професионално преимућство

Један појам, утемељен у психологији тек у претпоследњој деценији XX века, могао би бити позајмљен доброј новинарској пракси у погледу делотворног приступа персоналним новинарским изворима информисања, због чега би даље заслуживао да протумачимо његове домете и, поготово, да установимо његову применљивост. Тај појам у психологији је емоционална писменост. Дефинише се као препознавање осећања, али и спознавање шта их узрокује у нама и у другима. Једноставно казано, емоционално писменим могли би се сматрати они људи који су у стању да разумеју туђа осећања и да саосећају с другима. Ипак, прецизира др Зоран Миливојевић, емоционална писменост почиње развојем способности да се осећања именују и изразе речима.³ Аутор даље објашњава да се о емоционалној писмености не може говорити само као о индивидуалној већ и као о социјалној категорији.

Пошто је савладана азбука емоционалне писмености, може се уз именовање појмова дефинисати и емоционална интелигенција: Основна теза од које полази концепт емоционалне интелигенције јесте да су емоције веома важни аспекти реалности, и то како сопствене емоције, тако и емоције друге особе.⁴ Суштина би била у томе да се емоционално интелигентим може сматрати особа чије освешћене емоције омогућавају и самоспознају и познавање других. Дабоме, и управљање према томе. А поента би била то да се препознавањем туђих осећања омогућава добро разумевање психолошких збивања у другима и, отуд, добар контакт с другима. Зар то није најважније за новинара? Управо у тој тачки долази се до сврсисходности тумачења емоционалне интелигенције, што би сваком појединцу могло бити од користи у друштвеном саобраћању, али сматрамо нарочито корисним у служби доброг приступа новинарским персоналним изворима информисања.

Зашто и беседник указује част најугледнијим слушаоцима

И у реторици је посебна пажња посвећена онима којима се беседник обраћа, слушаоцима, па првенствено оним слушаоцима чији друштвени статус и лични углед заслужује да буду и апострофирани. Истов-

³ Миливојевић, др Зоран (2008) *Емоције – Психотерапија и разумевање емоција*, „Психополис институт“, Нови Сад, стр. 243; више о томе: Големан, Данијел (2010) *Емоционална интелигенција*, „Геополитика“, Београд;

⁴ Миливојевић, наведено дело, стр. 245.

ремено, ословљавањем се чини част и поштовање... Ословљавање треба да одсликава искрено уверење говорника и стварно уважавање слушаца.⁵ Скуп, којем се говорник обраћа, може понекад да буде састављен од најугледнијих представника једне државе и њихових гостију тако да ће беседник, већ на самом почетку, најпре њима и да се обрати: „Ваше величанство, Ваша височанства, Ваша светости, Ваше високо преосвештенство, Ваше екселенције, Господо министри, даме и господо...“ Овакав скуп, узет за пример, састављен је од самих високих и највиших званичника: краља, принчева и принцеза, патријарха, митрополита, иностраних званичника као што су амбасадори акредитовани у нашој земљи.⁶

Да би написао извештај са таквог скупа новинар мора најпре познавати друштвени статус личности којима се беседник посебно обратио и разумети градацију у титулисању. Промисљајући критички, према новинарским критеријумима о важности и значају, схватиће да и најугледнији слушаоци, својим присуством, доприносе значају тога скупа. Зато је новинар дужан да и у свом извештају некако апострофира најугледније присутне. Али како? Набрајајући име и титулу уз сваког понаособ? То би захтевало простора (или времена) и могло би оптеретити извештај. Било би можда најекономичније и најцелисходније да новинар, негде на почетку извештаја, цитира беседника баш онако како је и он апострофирао најугледније личности. Ако је извештај намењен штампи, онда би се цитат можда могао издвојити и у посебан антрфиле. Сматрамо да би тако погодио суштину и то у најсажетијем облику.

Откад исказивање поштовања у персоналном обраћању

Ословљавање и обраћање, којим новинар стиже до сваког свог персоналног извора информисања, уз поштовање друштвеног статуса и личности свога сабеседника, за новинара и његов професионални успех је значајнији и важнији, чини нам се, него за ма коју другу професију. Да зато једним историјским примером осветлимо мало познату занимљивост из античке старине. Одакле и откад обраћање са „ВИ“? Потиче из Римске империје и из IV века. Од тих времена заменицом „ВИ“ ословљавани су само и искључиво императори, цареви. Сви други поданици,

⁵ Животић, др Радомир (2013) *Небрига о језику и политичко општење*, „Јасен“, Београд, стр. 206.

⁶ Нушић, Бранислав Ђ. (2009) *Реторика – наука о беседништву*, приредио Војислав Јелић, „Чигоја“, Београд, стр. 66.

без обзира на друштвени статус, обрађали су се једни другима са „ТИ“. Требало је да протекне готово читав један миленијум, тачније до освита средњег века, па да се овај обичај учврсти у Западној Европи и значајно прошири. И даље је ословљавање владара остало са „ВИ“, као ознаком поштовања, али је проширено и на друге сходно њиховом угледу и друштвеном статусу. У том духу и отад је овај обичај захватао људе и народе на удаљенијим меридијанима - од запада до истока и од севера до југа Европе.⁷

Шта данас све садржи однос комуникатора који је у амплитуди од „ВИ“ до „ТИ“? И семиотички и метафорично тај однос асоцира на релацију у чијем је средишту друштвени статус комуникатора манифестован културом говора. Зато се узајамни статус двају комуникатора може представити следећим релацијама: ТИ – ТИ; ВИ – ВИ; ТИ – ВИ и ВИ – ТИ.

ТИ – ТИ је ословљавање комуникатора које означава друштвену равноправност и емоционалну блискост. Тако се обрађају једни другима генерацијски блиски људи, или колеге истога ранга, или чланови породице... ВИ – ВИ је ословљавање које такође изражава друштвену равноправност, али без присности и емоционалне блискости, због чега је онда формално, званично, с резервисаношћу између комуникатора... ТИ – ВИ одликује неравноправност у комуникацији било због генерацијског односа старији – млађи, било због друштвеног статуса надређени – подређени. И о супротном односу између комуникатора у релацији ВИ – ТИ може се рећи нешто слично. У претходним двама релацијама је важно утврдити шта проузрокује било какво ремећење у ословљавању. Свакако сугерише промену односа између комуникатора. Можда и друштвеног статуса. Несумњиво и емоционалног односа међу говорним лицима. Није редак случај да се може тумачи и као увреда.⁸ (Занимљиво је, па зато и вредно напоменути да, два језика у свету, енглески и хебрејски, имају само заменицу ТИ, па је на тај начин комуникација, не само у граматичком него и у психолошком смислу, растерећенија и једноставнија.)

Сликвито представљање четири релације с различитим односима говорних лица у комуникацији не може се сврстати ни у какве граматичке категорије. Језичка средства су, у преносном смислу, послужила да окарактерису друштвени статус учесника у вербалној комуникацији. Зато је та појава, опет у преносном смислу, и названа „граматиком“

⁷ Шипка, Милан (2008) *Култура говора*, „Прометеј“, Нови Сад, стр. 218.

⁸ Шипка, наведено дело, стр. 219/220.

друштвеног статуса.⁹ Условљена је мноштвом чинилаца, почев од типа културног модела из којих потичу учесници у комуникацији, затим средином и традицијом, понекад можда и званичним протоколом или и бонтоном, а свакако је артикулисана особеном културом говора сваког учесника у комуникацији понаособ.

Ословљавање најугледнијих сходно друштвеном статусу

Као и у животу, тако и у новинарству, некако је најважнији баш први корак. Отуд је адекватно ословљавање саговорника увек прва и права препорука новинару према извору информисања.

Ако не звањем или титулом, сходно друштвеном статусу, даму ћемо ословити са **госпођица** или **госпођа**. Али ако при писању хоћемо да додамо и презиме, онда је као удата жена **госпођа Петровић** или **госпођа Петровићка**, а њена још неудата кћер је госпођица Петровићева, никако Петровићка, јер би се неодговарајућим ословљавањем могао погрешно, и чак увредљиво, протумачити њен друштвени статус.

Разумљиво је онда што би поготово новинарство ословљавање и обраћање личностима високог друштвеног статуса, на високим државним функцијама, требало да буде одговарајуће и унапред смишљено. Тако се председнику државе, председнику владе, министру, државном секретару у министарству, заменицима и помоћницима министарским, посланицима у парламенту и, у сваком случају званичницима, доследно треба обратити са **господине председниче, господине министре, господине државни секретару, господине посланиче...** У томе није само протоколарно понашање или и уважавање бонтона, него суштинско поштовање друштвеног статуса те личности, уз одговарајуће омеђивање дистанце између те личности и новинара. Евентуално изостављање ословљавања са „господине“, чак и ако новинар лично и од раније познаје такву личност, може се протумачити као неспретно, неумесно и у сваком случају недопустиво ремећење неопходне дистанце, чиме новинар ризикује да и пре почетка разговора отвори дијалог сасвим неучтиво или чак и увредљиво.

Универзитет у Болоњи, *Alma Mater Studiorum*, као најстарији у свету с непрекинутом традицијом високошколског образовања од XI века,¹⁰ више се данас помиње по Болоњској декларацији него као узорит

⁹ Шипка, стр. 218.

¹⁰ Најстарији универзитет у Европи, основан 1088. У XII и XIII веку постао је главни центар студија грађанског и црквеног права, и узор универзитетима широм Европе.

и за све друге потоње универзитете. Свакако је он претеча и у формирању односа између професора и студената, па и у обраћању и ословљавању. Вековима су студенти могли ословити и обратити се свом професору искључиво са **господине професоре**. То је однос с поштовањем, с дистанцом и свакако с уважавањем друштвеног статуса. Данас се од тога ословљавања одступа и на том најстаријем Универзитету, баш као и на Универзитету у Венецији или било где другде у свету. Дух времена? Ново доба? Можда и друштвени статус универзитета данас? На то питање као да одговора засад нема. Али има једног подсећања на дојучерашњи свет социјализма који је, од када је нестао, оптуживан за штошта, па и за доследност у недоследности. Ипак, званично ословљавање на универзитету било је сасвим доследно са **друже професоре, другарице професорка**. Одступање занемарљиво. Будући да су универзитети и данас образовно-васпитне установе, добро би било подсетити их и на ову њихову другу, углавном и увелико занемарену функцију, ако не и на друштвени статус, због чега онда и подсећање на *Alma Mater Studiorum* као и на овај краћи преглед данданашњег ословљавања и обраћања на универзитету. За новинаре је, дакако, корисно да се и с тиме упознају.

Још је у деликатнијем положају новинар ако се нађе пред саговорником, чији га друштвени статус сврстава, ни мање ни више, него баш у бесмртника. Дабоме, реч је о члану академије наука и уметности за којег се уобичајено каже да је тим избором овековечен у бесмртника. До тога највише држи Француска академија,¹¹ једна од најстаријих у свету у коју је ваљда најтеже и ући, јер јој је број чланова ограничен. Неопходан услов за избор новог члана Француске академије је да претходно умре неки од тачно четрдесет доживотних академика, јер нови може бити изабран само на тако упражњено место. Али толико ригорозе при избору нових чланова нема у другим националним академијама, па ни у нашој српској. Редовни чланови Српске академије наука и уметно-

Његов Медицински и Филозофски факултет основани су око 1200, а Факултет природних наука у XVII веку. Жене су добиле право да на њему студирају и предају крајем XVIII века. *Енциклопедија Британика*

¹¹ Француска академија основана је 1635. године. Оснивач је кардинал Ришеље за владавине краља Луја XIII. Разлог за оснивање проистиче из дужности која јој је намењена, а то је уједначавање и усавршавање француског језика, што је задржала и што остварује до данас. Чланови Француске академије, академици, носе популарно име „бесмртници“ зато што је кардинал за Академију установио крилатицу „За вечност“. Није имао у виду чланове академије, него бесмртност француског језика. Та је чињеница најпре занемаривана, а онда и заборављена, тако да је појам „бесмртник“ усвојен и за академике најпре у Француској, па у Европи, а затим и широм света.

сти носе титулу **академик**. Али том титулом новинар се никад не обраћа академику, него, на пример, са господине професоре, ако је професор универзитета, или маестро¹², ако је композитор или диригент. Међутим, у писаном тексту уз име личности написаће академик тај и тај ако жели да нагласи његову изузетност у струци и посебност чланством у академији.

Да се зачас осврнемо на тему, опет примерице, али са духовитије стране. Није новинар можда ни био свестан кад се великом драмском уметнику, данас покојном Петру Краљу, обратио током интервјуа са **господине Краљу**. Спонтану шалу режирала је брзоплетост новинара и презиме драмског уметника. Међутим, обраћање крунисаним главама, то јест личностима краљевског или кнежевског порекла, искусили су као искушење многи новинари нарочито у бившим комунистичким државама. Веома упечатљиву анегдоту испричао нам је принц Томислав Карађорђевић. После вишедеценијске законске забране повратка у отаџбину свим члановима династије, он је деведесетих година прошлог века био први међу Карађорђевићима коме је то одобрено. Мноштво несналажења и још више недоумица о томе шта и како с принцом, па разуме се и у погледу његовог друштвеног статуса и, нарочито, ословљавања. Приликом првог интервјуа за локалну телевизију новинар је успео да се обавести и како да ослови свог краљевског госта. Али, чим су се камере упалиле као да му је сва припрема нетрагом ишчилела. У духу ондашњег времена водитељ се обратио госту са – **друже принче...** На свој посебан начин препричавао је принц Томислав ову анегдоту, свакако духовито, али више сажаљиво него супериорно.

Иако се таква прилика ретко указује, суверену неке краљевине, краљу и краљици, новинар се може обратити само са **Ваше величанство**, док ће у тексту написати **Његово, Њено величанство**. Краљевске потомке, принчеве или принцезе ословиће са **Ваше височанство** и при писању **Његово, Њено височанство**. Још једна финеса постоји ако је суверен жена, то јест краљица, што није редак случај у Европи. Њен супруг не може имати краљевску титулу, него само принца или војводе, па ће, сходно томе, и бити ословљен са **Ваше височанство**. И кнез на челу кнежевине је титулисан као височанство.

Ипак, чешће контакте новинари остварују с иностраним дипломатским представницима акредитованим у нашој земљи. Изванредног и опуномоћеног амбасадора, што је званичан назив његове титуле и што

¹² Маестро, од италијанске речи *maestro*, значи *мајстор, учитељ, уметник, вештак; нарочито велики мајстор у стварању музичких дела, учитељ музике.*

дефинише његов дрштвени статус, новинар ће ословити са **Ваша екселенцијо**,¹³ док ће то поштовање исказати у писању речима **Његова екселенција** амбасадор те и те земље у Србији уз име и презиме. На истоветан начин са Ваша екселенцијо новинар ће ословити и председнике влада или држава, као и друге истакнуте иностране званичнике.

Обраћање верским великодостојницима и исправно ословљавање

Најчешће контакте новинари имају с верским великодостојницима, поготово од када они знатније учествују у јавном животу. Зато ћемо тим њиховим хијерархијским чиновима, од којих неки трају и хиљадама година, чинећи обележје друштвеног статуса, посветити дужну пажњу, и истовремено упутити младе и нарочито будуће представнике медија у ту толико важну а ипак некако неоправдано занемарену област. Изложићемо исправна ословљавања верских великодостојника у правословљу, у католичанству, у исламу и у јудаизму, као највећим монотеистички религијама заступљеним у Србији.

Тако је на врху пирамиде православних цркава Васељенски патријарх са седиштем у Цариграду. Потпуна титула актуелног васељенског патријарха гласи **Његова свесветост архиепископ цариградски, новомирски и васељенски патријарх Вартоломеј Први**. Он је први међу једнакима према готово двехиљадугодишњем црквеном канону, али је његова титула јединствена. Обраћање Васељенском патријарху је **Ваша свесветости**, а у писању **Његова свесветост Васељенски патријарх**. Колико је вековне патине, умне учености и достојанственог традиционализма у само једном писму Његове свесветости Васељенског патријарха Мелетијуса, лако ћемо се уверити захваљујући његовом писму и обраћању великом научнику Милутину Миланковићу, због чега га као илустративан пример преузимамо из књиге *Кроз васиону и векове*.¹⁴

¹³ Екселенција, од латинског појма *excellentia*, у значењу *одличност, изврност*; као титула министра; *узвишеност, преузвишеност*. У широкој употреби је поједностављен појам *екселенција*.

¹⁴ Писмо васељенског патријарха Милутину Миланковићу: „Мелетиус, милошћу божјом архиепископ Константинопоља – Новог Рима и васељенски патријарх. Велеучени гоподине професоре, Чедо у Господу љубљено Наше Смерности, благодат нека је с Вашом Великоучености и мир од Бога. Пошто је у Нашем Светом и Часном Синоду прочитана одлука Свеправославног Конгреса о календару, у циљу правилног усвајања њеног, које је усвајање већ следовало, као што то јављамо Пресветим Православним Црквама, Часни Синод је с особитим признањем примио к знању најдрагоценију сарадњу Ваше дубоке

Титула свих других патријарха православних цркава је **Његова светост**. На челу Српске православне цркве је **Његова светост архиепископ пећки, митрополит београдско-карловачки и патријарх српски Иринеј**. У директном обраћању новинар ће га ословити са **Ваша светости**, а нипошто свет(л)ости. Уз ово још једно подсећање. Дакле, Његова светост, блаженопочивши патријарх Павле, привлачио је пажњу медија и нарочито фоторепортера. Један међу њима, који се посебно одликовао у портретисању знаменитих личности, приближивши се патријарху, осмелио се толико да је чак почео понешто и да зановета, очекујући ваљда да му патријарх помало и позира. Притом се Његовој светости непрестано обраћао са **Ваша свет(л)ости**. Једног момента патријарх се обазре на њега рекавши: - Моја је светост, а твоја је светлост, млади човече! Уз поуку о исправном ословљавању и друштвеном статусу, алузија је била на светлост блица.

Ословљавање других православних црквених јерарха у директном обраћању и при писању је на следећи начин: архиепископа са **Ваше блаженство, Његово блаженство**; митрополита са **Ваше високо преосвештенство, Његово високо преосвештенство**; епископа или владикау са **Ваше преосвештенство, Његово преосвештенство**; истоветно се титулише и викарни епископ (епископ без епископије). Остали црквени великодостојници – протојереј ставрофор, протојереј, чтец, ипођакон, ђакон, протођакон титулишу се само са **отац, оче** уз лично име. На тај начин је и обраћање монасима и монахињама, па и када су старешине манастира у својству игумана или игуманије, са **оче** и **мати** уз монашко име.¹⁵

На челу свих хришћана католичке вероисповести је **Свети Отац Папа**, коме је обраћање са **Свети Оче** или **Ваша Светости**, а при писању **Његова Светост поглавар Католичке цркве папа Фрања**; кардиналу се обраћа са **Ваша узоритости** и при писању се користи **Његова узоритост**; бискупу је обраћање са **Ваша преузвишености** и при писању **Његова преузвишеност**. Неће погрешити новинар ако бискупа ослови и са **Ваша екселенцијо**, поготово ако је новинар друге вероиспо-

Великоучености као члана Свеправославног конгреса при састављању те одлуке, којом је тако срећно и потпуно решен један од првих задатака Свеправославног Конгреса, и у опште тако важно календарско питање. С тога, по једногласној синодској одлуци, изјављујемо драге воље овим Нашим честитим писмом нарочиту похвалу и захвалност Вашој Великоучености за такву просвећену и корисну сарадњу њену. Шаљући пак уз то и наше очинске поздраве и благослове, молимо се за све што је најбоље Богу, чија благодат нека буде са Вашом дубоком Великоучености.“ (Миланковић, *Кроз васиону и векове*, стр.77/78)

¹⁵ Извод Патријаршија

вести, ако је гностик или атеиста. Редовни католички свештеник осло-
вљава се са **дон** (скраћеница потиче од латинске речи *dominus*, у
значању господин), док је редовницима обраћање **фра** (скраћеница ла-
тинске речи *frater* са значењем брат) уз лично име и једног и другог.¹⁶

Званичан назив поглавара Исламске заједнице у Србији је **реисул-
улема** што према изворном арапском значењу именује врховног верског
поглавицу. У Србији је та личност **реисул-улема хаџи Адем ефендија
Зилкић**. Да протумачимо непознате речи: хаџи потиче од хаџија, што
означава оног верника који је посетио света места за муслимане¹⁷; ефен-
дија значи господин, господар. Поглавара Исламске заједнице у Србији
новинар ће ословити са **ефенџија** или са **Ваша екселенџија**. Верски
старешина муслима у Београду је **муфтија**, као најстарији по рангу му-
слимански свештеник у једном округу или у једној покрајини.¹⁸ Назив
верске титуле уз његово лично име пише се муфтија **београдски Муха-
мед-ефендија Јусуфспахић**. Обраћање муфтији је са **ефендија**.

Јудаизам је најстарија од три велике светске монотеистичке рели-
гије, уз хришћанство и ислам. Као најстарија, има одређених специ-
фичности које се односе на друштвени статус свештеника, као и на хо-
ризонтално друштво и његове вредности. О тим специфичностима пише
Исак Асиел, главни рабин у Србији: У јудаизму нема хијерархије као у
хришћанској цркви. Бог је Јеврејима заповедио да буду царство свеште-
ничко (Израцк, 19:6). Свештеници су у античко време били образована
елита за разлику од народа који је био неписмен. Конкретно у древном
Египту свештеничка каста је 20 година учила хијероглифе, и њихова
моћ и положај у друштву била је последица њиховог знања. Египат је
био пирамидално, вертикално, друштво са јасним границама где ко
припада. Идеја да читав народ буде царство свештеничко је у то време
била револуционарна идеја која је заговарала демократизацију образо-
вања и укидање касте. Тора, јеврејска Библија била је написана прото-
синајским писмом које броји 27 слова (не хијероглифа) и лако је могло
да се савлада. Библијска идеја изложена у наведеном стиху заговара
хоризонтални тип друштва у којем је свако могао, на основу својих спо-
собности, да оствари место у друштву. Стога је у јудаизму учење вид
богослужења и неписмен човек не може бити побожан. Истина, у касни-

¹⁶ Извор Надбискупија у Београду

¹⁷ Хаџија и хаџи је реч арапског порекла и значи *онај који је извршио хаџ, тј. код мусли-
мана који је посетио свету зграду Кабу у Меки, а код хришћана који је ишао на покло-
њење Христовом гробу у Јерусалиму*. Извор: Шкаљић, Абдулах (1985) *Турџизми у срп-
скохрватском језику*, „Свјетлост“, Сарајево, стр. 296.

¹⁸ Шкаљић, стр. 468.

јем јеврејском друштву је постојао цар, и посебно свештенство које је служило у Храму, али друштво је као највиши идеал ценило учењаке Торе без обзира на њихово порекло. Стога је речено у Талмуду¹⁹ да постоје три круне: круна краљевства, круна свештенства (коени) и круна Торе, али круна Торе је највиша. Једном када је после јомкипурске службе²⁰ у јерусалимском Храму народ кренуо да прати првосвештеника до његове куће, и када су наишла два највећа учењака тога времена Шемаја и Авталијон, народ је оставио првосвештеника и кренуо је за Шемајом и Авталијоном, који су били потомци Санхериба²¹ и преобраћеници на јудаизам. У хоризонталном друштву постоји природна селекција на основу способности, а не према функцији или статусу. То је разлог зашто нема хијерархије и стога сваки Јеврејин старији од 13 година може једног дана да води службу у синагоги, да венчава и сахрањује уколико је довољно учен.²²

Хебрејски језик веома је стар и, због тога што му је корен у класичном хебрејском на којем је пре више од 3000 година писан Стари завет, сматра се „светим језиком“. Из старине потиче и особина савременог хебрејског језика да има само заменицу „ТИ“, за друго лице јединине, али не и заменицу „ВИ“, за друго лице множине, па је у складу с тиме и обраћање. Због тога је и ословљавање рабина поједностављено. Званичан назив за верског поглавара Јевреја у Србији је **главни рабин**.²³ Актуелна личност на овом положају је **господин рабин Исак Асиел**. Новинар му се може обратити са **господине рабине**. Верници могу да га ослове и присније са **раби Асиел**.

*

Преглед који смо изложили о адекватном ословљавању и обраћању високим званичницима, крунисаним главама и верским великодостојницима има, у контексту наше теме, бар двоструки циљ. Прво, да буде упутство и подсетник младим и будућим новинарима, Пи-Ар менаџерима и другим који се баве медијима у јавној комуникацији. Друго,

¹⁹ Талмуд, у јудаизму, систематска разрада и анализа одлокама Мишне, Гемаре и других усмених закона, укључујући и Тосефту. Постоје два Талмуда, које су написале две различите групе јеврејских учењака: вавилонски Талмуд (око 600. н. е.) и палестински (око 400. н. е.). Вавилонски Талмуд је обимнији и стога цењенији. Оба Талмуда излажу сопствену херменеутику, саопштавајући сопствени теолошки систем тако што тумаче Тору и показују њено савршенство и свеобухватност. Талмуд остаје текст од суштинске важности, посебно у правоверном јудаизму. *Енциклопедија Британика*

²⁰ Јомкипур, Дан очишћења, Дан помирења, један од најважнијих јеврејских празника.

²¹ Санхериби, пореклом Асирци, који су ратовали против Јевреја.

²² Текст Исака Асиела, главног рабина јеврејске заједнице у Србији

²³ Рабин је појам који значи *јеврејски свештеник, јеврејски вероучитељ*, а слободнији превод ове хебрејске речи је *мој учитељ*.

да укажемо на друштвени статус личности које су носиоци тих високих и највиших функција или звања као на веома вредан, у сваком случају специфичан, али и као могућ ексклузиван извор информисања за новинара.

Млад а даровит будући новинар, који је захваљујући теоријама и техникама још на универзитету савладао вештину сналажења и долажења до поузданих извора информација, свакако жели и корак даље, да стиче углед и име својим ексклузивним текстовима. Осврнућемо се зато и на то питање, којем, ни у литератури, није посвећена одговарајућа пажња.

Лексикограф и енциклопедиста у новинарству Душан Ђурић уочава да су о ексклузивним вестима, пре него што је и постојало новинарство, говорили антички филозофи. Подсећа на латинску пословицу *Raritas pretium facit* (Реткост подиже цену), затим на Марцијалову (*Marcus Valerius Martialis*) максимуму *Rara iuvant* (Што је ретко, годи), као и на Платонову сентенцу Изврсне ствари су ретке. Ђурић је о ексклузивним вестима писао: „Реткост, а нарочито ексклузивност, подижу углед новинару, а тираж листу и слушаност-гледаност електронским медијима. Ипак, нико не објављује ексклузивну вест по сваку цену. Зато енглеска новинарска изрека сажима професионално правило: Буди први, али буди у праву. Ексклузивна вест, дакле, мора да буде истинита.“²⁴

Речници српског језика или речници страних речи и израза дају следећа објашњења појмова ЕКСКЛУЗИВНО – искључиво, једино, само; док за појам ЕКСКЛУЗИВАН – строго усмерен, строго ограничен, искључив, који није доступан свима. Ако би се овај језички дискурс применио на новинарску праксу, онда би најближе објашњење било за, на пример, ЕКСКЛУЗИВНУ ВЕСТ – једина, искључива, строго усмерена, која није доступна свима.

Новинар који даје ексклузивну вест, да би био најбржи, да би био први и једини, мора да претекне, да надмаши, да надмудри, па и да победи све колеге на истом догађају. Али, да би то остварио, неопходно је да претходно убеди своју редакцију. Сва би му настојања остала узалудна ако према вести, или према њему као новинару, не би било поверења и ако му се не би указала подршка.

Ексклузивна вест је ауторско дело једног новинара, и на њу нико други не може да полаже право; а толико је драгоцену да би је свако пожелео. Зато што не познаје границе, стреми према највишим дометима.

²⁴ Ђурић, Душан (2003) *Новинарски лексикон*, „Уи маркетинг прес/Компанија *Новости*“, Београд, стр. 53.

Како би се онда могла дефинисати ексклузивна вест у новинарској пракси? То је прва, једина, најбржа, вест која није доступна свима. Од најширег је значаја. Најбоља је уз услов ако јој је значај глобалан. Тиме јој је онда условљена и прихваћеност у медијасфери.²⁵

*

Уверили смо се да специфични извори информисања, о којима је било речи, представљају праву благодат новинаровог адресара. Личности из врха власти, крунисане главе, угледници највиших научних институција и са универзитета, јерарси монотеистичких религија, као извор информисања, често могу, а неретко то и чине, да и недоступне информације учине доступним јавности. Реткост, као у сентенци, свакако подиже цену. Ни ексклузивност притом није далеко. Недостаје још покушај да дефинишемо друштвени статус тих специфичних извора информисања, уместо на почетку, на крају, јер, будући толико разнородни и специфични, лакше их је сагледати и размотрити тек пошто су одреда прегледно изложени. Он, то јест друштвени статус тих личности највишег интегритета огледа се и у и у титули, у звању и у знању, и у посебности, у јединствености и у непоновљивости, па и у извесној неприкосновености... Свакако још у понечему. Можда и у харизми, у оном изворном значењу њеном, као о милосном дару, дару од милоште, то јест нарочитом духовном дару. Заиста, она недоступна информација и јест духовни дар тек пошто се обелодани у јавности. Тиме се верујемо потврђује, и емпиријски доказује, да је друштвени статус личности с харизмом директно сразмеран вредности информација, које су од њих потекле. Новинар који то схвата, развија своју емоционалну писменост и усавршава емоционалну интелигенцију, на добром је путу да задобије поверење и стекне неопходне добре контакте са изворима информисања који му, опет према својој вредности и значају, и доносе одговарајуће професионално преимућство.

Литература:

1. Todorović, Neda (2002) *Novinarstvo – istraživačko i interpretativno*, „Ћigoja“, Beograd;
2. Bjelica, Mihailo / Jevtović, Zoran (2008) *Novinarstvo u teoriji i praksi*, „Pres-servis“, Beograd;
3. Jevtović, Zoran (2009) *Novinarski izvori informacija*, CM, časopis za upravljanje komuniciranjem, broj 11, godina IV, leto 2009;

²⁵ Поточан, Будимир (2007) *Агенцијско новинарство у теорији и пракси*, у електронској форми, стр. 79-92.

4. Miler, Lars (2013) Sinopsis istraživačkog članka, u elektronskoj formi
5. Potočan, Budimir (2007) Agencijsko novinarstvo u teoriji i praksi, u elektronskoj formi;
6. Goleman, Danijel (2010) Emocionalna inteligencija, „Geopolitika“, Beograd;
7. Milivojević, dr Zoran (2008) Emocije – Psihoterapija i razumevanje emocija, „Psihopolis institut“, Novi Sad;
8. Šipka, Milan (2008) Kultura govora, „Prometej“, Novi Sad;
9. Nušić, Branislav Đ. (2009) Retorika – nauka o besedništvu, priredio Vojislav Jelić, „Čigoja“, Beograd;
10. Životić, dr Radomir (2013) Nebriga o jeziku i političko opštenje, „Jasen“, Beograd;
11. Milanković, Milutin (1952) Kroz vasionu i vekove, „Tehnička knjiga“, Beograd;
12. Đurić, Dušan (2003) Novinarski leksikon, „Yu marketing pres/Kompanija Novosti“, Beograd;
13. Popović, Tanja (2007) Rečnik književnih termina, „Logos Art“, Beograd;
14. Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika (1968) Knjiga 5, SANU/Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd;
15. Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika (1967) „Matica srpska/Matica hrvatska“, Novi Sad/Zagreb;
16. Škaljić, Abdulah (1985) Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, „Svjetlost“, Sarajevo

EMOTIONAL LITERACY IS THE "GRAMMAR" OF SOCIAL STATUS

Resume: Within the framework of the topic on specific and exclusive sources of information in contemporary practice, a particular emphasis is on the mastery of access to such sources through adequate approach, naming and addressing the exquisite interlocutors of the journalists. In order to familiarise this skill and the young, future representatives of the public word, in reference to contemporary psychology, the terms emotional literacy and emotional intelligence are interpreted, being considerably popular, in general, in science and fiction, to the point that even some world's best-sellers have been written about it. On those grounds, we approached the processing of the specific journalists' sources of information. The text is based on the postulate in journalism that the quality of the information is equal to the quality of the source of information, which is empirically grounded through the report of numerous selected examples. In addition, from the above mentioned stem the terms exclusivity and exclusive news, for which reason they are tackled in this essay, as well.

Key words: sources of information, emotional literacy, emotional intelligence, social status, naming and addressing, exclusivity

VII

ДРУШТВО И ПРАВО

ДАРКО ГОЛИЋ*

Правни факултет за привреду и правосуђе

Нови Сад

САРА ПОЧУЧА

Правни факултет

Београд

УДК 316.334.3:324.17

Монографска студија

Примљен: 12.01.2014

Одобен: 02.02.2014

СТАТИСТИЧКИ РЕГИОНИ У СРБИЈИ

Сажетак: У раду је дат приказ статистичке регионалнизације у Србији. Посебно су обрађени њени циљеви и институционални аспекти. Приказ решења прати њихов критички осврт, те генералне смернице у вези са могућим изменама, са основним циљем да се омогући симетричан третман статистичких региона и обезбеди већа функционалност у планирању регионалног развоја. Такође, анализирана је и улога међуопштинске сарадње у обезбеђењу регионалног развоја, те могућност њене афирмације на регионалном нивоу.

Кључне речи: статистички региони, регионални развој, регионализација, међуопштинска сарадња

Увод

Иако су идеје о регионализацији Србије присутне још од почетка 90-их година двадесетог века,¹ Устав из 2006. године гарантује унитарни карактер државе, без елемената регионализације који су у различитим верзијама циркулисали у стручној јавности. Ипак, Устав Србије прописује обавезу Републике да се стара о равномерном и одрживом регионалном развоју, у складу са законом.² Такође, Република Србија уређује и обезбеђује „развој Републике Србије, политику и мере за подстицање равномерног развоја појединих делова Републике Србије, укључујући и развој недовољно развијених подручја.”³ Унитарни карактер

* g.darko83@gmail.com

¹ Више о настанку и развоју идеје о регионализацији Србије у: Лончар, 2009: 333–344.

² Устав Републике Србије, 2006, чл. 94.

³ Ibid., чл. 97, т. 12.

државе, ипак, не представља препреку да се путем одговарајућих институционалних механизма обезбеди задовољење регионалних потреба, посебно у области регионалног развојног планирања.⁴ Неки од тих механизма су статистички региони, као и међуопштинска сарадња⁵ у извесној мери, с тим што се учествовање у доношењу развојних докумената, иако изворно републичка надлежност, може поверити нецентралним органима. С обзиром на асиметричност децентрализације, те непоклапање јединица локалне самоуправе са границама статистичких региона или области, природа и карактер тих тела остављају простор креативним решењима законодавца.

Средином 2009. године донет је Закон о регионалном развоју.⁶ Непуну годину дана касније Закон је измењен са основном намером да се промени регионална организација на НУТС 2 нивоу – број региона је смањен са седам на пет – те да се рационализује број институција које се баве регионалним развојем.⁷ Сврха овог закона састоји се у потреби да се обезбеди равномернији регионални развој и побољша регионална конкурентност. Он пружа изванредан институционални оквир и механизме за обезбеђење развоја који је оптерећен или чак онемогућен изразитим разликама у развијености, деиндустријализацијом и депопулацијом великих делова земље, немогућношћу коришћења постојећих ресурса, односно управљање средствима из фондова ЕУ.

Основна питања која се тичу статистичких региона, а заслужују посебну анализу, тичу се институционалног оквира управљања регио-

⁴ Поповић истиче: „Сматра се да је један од разлога за појаву регионализма и потреба за увођењем нових техника планирања, које иначе не могу да да се уклопе у постојећу административно-територијалну поделу. Нарочито потребе просторног планирања захтевају планирање на ширим подручјима, тако да су локалне јединице уски оквири за примену техника просторног и економског планирања. Има, међутим, случајева када примена нових техника економског планирања не захтева нове облике територијалне децентрализације, већ се она уклапа и у постојећу територијалну организацију, али се настоји да се економским планирањем постигне већа ефикасност у оквиру постојеће централне управе.“ (Поповић, 1983: 3).

⁵ Међуопштинска сарадња у бројним европским државама (Француска, Холандија, Финска, Португалија итд.) представља извесну замену за регионални ниво власти, посебно у планирању регионалног развоја и приступу финансијским фондовима ЕУ (Више о томе у: Hulst и Van Montfort, 2007).

⁶ Закон о регионалном развоју, 2009.

⁷ Законом се уређују циљеви и начела подстицања регионалног развоја, начин одређивања области које чине регион и начин одређивања јединица локалне самоуправе које чине област; показатељи степена развијености региона и јединица локалне самоуправе; разврставање региона и јединица локалних самоуправа према степену развијености; развојни документи; институционални аспекти, тј. субјекти регионалног развоја; мере и подстицаји, и извори финансирања за спровођење мера регионалног развоја.

налним развојним планирањем, односно оправданости постојећих законских решења која уведе велики број субјеката и асиметричност у регионалном планирању, те евентуалне промене организације и проширења улоге регионалних развојних савета.

Статистичка регионализација у ЕУ

Између земаља чланица постоје велике разлике у степену развијености. Са овим проблемом Унија се посебно суочила осамдесетих година, када је дошао ред на пријем у чланство мање развијених европских држава (Грчке 1981, односно Шпаније и Португалије 1985. године), а посебно са проширењем на државе које су прошле процес транзиције, где су разлике у степену развоја достигле свој максимум. Тада је постало јасно да велике разлике у развијености појединих територија не одговарају ни неразвијенима, ни развијенима, јер постоји опасност да неразвијена подручја – у условима постојања јединственог тржишта и слободног протока – могу да онемогуће даљи напредак развијених. У циљу решавања наведеног проблема, подстицања кохезије, равномерног развоја и конкурентности, Европска унија је према одређеним критеријумима подељена на статистичке регионе који представљају територијалне целине успостављене за потребе вођења јавне политике, односно за прикупљање података, њихову обраду и унапређење статистике унутар Уније, све у сврху утврђивања јединствене листе развијености њених региона (без било каквих територијално-политичких реперкусија), а који покривају целу њену територију.⁸ Појединачни статистички региони тако чине целине које су често сличних економских, географских, па и културно-историјских карактеристика. Границе статистичких региона нису објективизирани, најчешће се поклапају са административно-територијалним јединицама држава чланица, али то није увек случај јер је број становника пресудан критеријум. Установљене су Уредбом Европског парламента 1059 из 2003. године и Уредбом Савета о заједничкој номенклатури просторних јединица за статистику – НУТС.⁹ Поред НУТС-а, као друга категорија постоје и статистичке класификације локалних јединица, као најмањих у територијалној организацији – ЛАУ,¹⁰ тако да се територија ЕУ дели на пет нивоа: НУТС 1, 2, 3 и ЛАУ

⁸ Према висини бруто друштвеног производа по глави становника у поједином региону спрам оног који представља просек на нивоу ЕУ они се деле на развијене и неразвијене.

⁹ *Nomenclature des Unites Territoriales Statistiques*, НУТС 1 (преко 3 милиона ст.), НУТС 2 (800.000 до 3.000.000 ст.) и НУТС 3 (преко 300.000 ст.).

¹⁰ *Local Administrative Unit*.

1 и 2, где је предмет интересовања регионалне политике и подручје које се не може класификовати у НУТС-у.

Заједно са утврђивањем региона, створени су и финансијски фондови за њихов развој.¹¹ Регионална политика ЕУ за последњи буџетски период (5 година) износи 36% њеног укупног буџета. Основни циљеви те политике, финансијски обезбеђени одговарајућим фондовима јесу: (1) конвергенција (фондови ЕРДФ, ЕСФ и кохезиони фонд); (2) регионална конкурентност (фондови ЕРДФ и ЕСФ); (3) европска просторна сарадња, унутар које постоје програми прекограничне сарадње, међународне и међурегионалне сарадње (ЕРДФ, а у њему могу учествовати и државе кандидати и суседне државе).¹² Функционисање фондова за реструктурирање и кохезију назива се политиком просторног развоја (*Spatial Planning Policy*). Средства из Кохезионог фонда могу да користе за развој великих инфраструктура, подмирење трошкова заштите животне средине, образовања, подршке привредном сектору, и то они региони у којима БДП по глави становника не прелази 75% или 80% (проценти су подложни променама) од просека Уније, при чему принцип суфинансирања представља нужан услов, по којем фонд може да учествује са највише 80% од укупне вредности инвестиције.

Основни елементи статистичке регионализације у Србији

Закон о регионалном развоју би требало да представља основ за доношење регионалних и секторских развојних програма као и закона и подзаконских аката којима ће се уредити политика регионалног развоја. Закон препознаје потребу за већом координацијом и сарадњом свих нивоа власти и различитих субјеката унутар њих. Међу циљевима подстицања равномерног регионалног развоја изричито се спомиње и међуопштинска сарадња, мада су и скоро сви други циљеви с њом најтешње повезани, те се у свим расправама о њеном развоју или унапређењу подједнако помињу.¹³ Такође, као начела подстицања регионал-

¹¹ Међу овим фондовима, два заслужују посебну пажњу јер су у служби искорењивања разлика у развојености територија унутар ЕУ: Фонд за реструктурирање (1985) и Кохезиони фонд (1992). Фонд за реструктурирање је заједнички назив за више различитих извора финансирања – Европски социјални фонд (1961), Фонд за пољопривреду (1962), Европски фонд за регионални развој (1985) и Фонд за риболов (1994).

¹² Уредба Савета ЕУ бр. 1085/2006 успоставља Инструмент предприступне помоћи и Уредба Комисије ЕУ бр. 718 из 2007. о спровођењу Уредбе Савета и успоставља ИПА програм, који обухвата подршку регионалном развоју, сарадњи, руралном развоју, прекограничној сарадњи итд.

¹³ *Закон о регионалном развоју*, 2009, чл. 2.

ног развоја између осталог се наводе синхронизација, партнерство, солидарност, планирање, супсидијарност – која такође подразумевају сарадњу не само на локалном нивоу, него и вертикалну сарадњу субјеката укључених у обезбеђење регионалног развоја.

Закон уређује две врсте јединица – географских и просторних – које се установљавају у сврху планирања и спровођења регионалних развојних политика и ЕУ пројеката: региони (НУТС 2) и области (НУТС 3).¹⁴ Постојећа решења предвиђају пет уместо првобитно одређених седам региона на НУТС 2 нивоу: регион Војводине, Београдски регион, регион Шумадије и Западне Србије, регион Источне и Јужне Србије и регион Косово и Метохија.¹⁵ Регионе на НУТС 2 нивоу чине области, а области нивоа НУТС 3 – општине и градови. Број области и њихову територију не уређује Закон већ Влада – Уредбом о номенклатури статистичких територијалних јединица на основу предлога Републичког завода за статистику.¹⁶ Имајући у виду разлике које постоје међу јединицама локалне самоуправе, (географским) регионима и унутар њих, те да се са већим бројем статистичких региона не повећавају административни капацитети, као ни трошкови, у погледу броја статистичких региона би требало поћи од најнижег стандарда (800.000 ст.), с тим што би Град Београд био један регион, јер би се тако обезбедиле хомогеније географске целине, са већим нивоом заједничких потреба и комплементарнијих интереса, а уједно обезбедило симетрично управљање регионалним планирањем.

Закон одређује три основна документа регионалног развоја: Национални план регионалног развоја (за период од 10 година), Регионал-

¹⁴ Овај систем представља основу за прикупљање статистичких података, реализацију и анализу регионалног развојног планирања. Границе НУТС региона одређују се спрам улоге која се ставља пред ове статистичке јединице. Из практичних разлога, ова номенклатура се, пре свега, заснива на тренутној административно-територијалној подели у земљама чланицама ЕУ. НУТС регулатива прописује минималан и максималан број становника у одређеним регионима. Нове чланице ЕУ (нпр. Чешка, Словачка, Румунија, Пољска) су донеле прописе о регионалном развоју којима се на сличан начин као и у Србији усклађује статистичка регионализација са поменутом номенклатуром.

¹⁵ Имајући у виду решења тзв. Бриселског споразума према коме ће институције Србије на територији КиМ престати да функционишу, те ће у извесној мери бити супституисане Заједницом српских општина (изричито у области политике локалног развоја) која ће функционисати у оквиру правног система тзв. Републике Косово, ова решења неће бити ни примењива у погледу региона КиМ.

¹⁶ У 2010. години измењени су и критеријуми за формирање области, те су напуштени следећи критеријуми: постојећа територијална организација, број становника, географска позиција, природни потенцијали, економија обима и културно-историјско наслеђе а установљени нови: географске целине, мрежа трговачких судова и привредних комора, као и телекомуникациона подручја (*Ibid.*, чл. 5 и чл. 6).

на развојна стратегија (за период од пет година) и Програм финансирања развоја региона (за буџетску годину). Развојни документи се израђују у складу са постојећим документима просторног планирања и представљају основу за израду нових, а регионални просторни планови се израђују у сврху подстицања и усмеравања регионалног и просторног развоја, чиме се по први пут уводи јасна веза и хијерархија планских докумената просторног и економског развоја на свим нивоима – од републичког до локалног.

Иако је Законом о регионалном развоју уведен веома широк дијапазон институција које се на различите начине баве регионалним развојем, планске акте којима се дефинишу циљеви регионалног развоја и установљавају приоритети за спровођење ових циљева доносе државни органи, али одређену улогу остварују и недржавни субјекти, међу којима извесну улогу има и међуопштинска сарадња. Национални план регионалног развоја усваја Народна скупштина на предлог Владе, а регионалне развојне стратегије, осим за регион Војводине и за Београдски регион, где је то у надлежности њихових органа, доноси Влада РС, такође на предлог Министарства које је надлежно за послове регионалног развоја.¹⁷

Ово реше представља једно од најосетљивијих и најспорнијих питања статистичке регионализације, преко кога се прелама, често малициозно, чак и питање територијалне реорганизације Републике. Њиме се уводи асиметричност у планирању регионалног развоја, те се у неравноправан положај стављају поједини региони. Асиметричност децентрализације која је додатно потенцирана и у области регионалног развоја може имати своје оправдање, али и критике. Чини се да су проблеми неравномерног развоја (посебно проблем депопулације као њихов пратећи феномен) знатно израженији у преосталим регионима, те да би препуштање одлучивања о стратегији регионалног развоја неком посебном, нецентралном, изведеном органу, без одговарајуће улоге државних органа, могло представљати изванредан ризик. Ипак, као могуће решење, које је на свој начин већ препознато и примењено у неким европским државама (пример Румуније, Финске, Португалије нпр.),¹⁸ може се наве-

¹⁷ Улога међуопштинске сарадње у доношењу регионалне стратегије може се идентификовати у поступку њене припреме. Наиме, Министарство припрема предлог регионалне стратегије у сарадњи са једном или више надлежних регионалних развојних агенција основаних за одређени регион и јединицама локалне самоуправе које чине регион. Министарство о њему прибавља мишљење надлежног регионалног развојног савета и Националног савета за регионални развој (*Закон о регионалном развоју*, 2009, чл. 16).

¹⁸ Румунија је подељена на осам развојних региона, који не представљају јединицу децентрализације. Они су установљени у сврху прикупљања и обраде статистичких података.

сти већа улога изведених органа који би били формирани на нивоу статистичког региона (по угледу на савете управних округа нпр.), а у којима би Република имала одговарајуће учешће, с основним задатком да усвајају стратегију регионалног развоја. У погледу наведеног би требало поћи од идеје да сваки регион треба да има исту улогу у поступку доношења регионалне развојне стратегије, без обзира на то што сваки од њих нема статус територијално-политичке јединице. Наиме, послови обезбеђења равномерног регионалног развоја представљају републичку надлежност (чл. 94 Устава), у погледу које може доћи до поверавања појединих питања, али имајући у виду циљеве и потребе који се овим путем обезбеђују, те незамењиву улогу републичких органа и средстава, као и интересе јединица локалне самоуправе, као основних јединица децентрализације, да у већој мери буду укључене у ове послове, симетричан третман, а самим тим и једнак статус сваког статистичког региона, морао би у већој мери да буде валоризован. У том контексту се, без увођења нових нивоа власти, што би уосталом било супротно самом Уставом, могу користити постојећи институционални капацитети, првенствено управни окрузи и јединице локалне самоуправе (нпр. председници општина и начелници управних округа као чланови савета по положају). Суштина послова планирања равномерног регионалног развоја захтева координацију и синергију републичких органа и локалних самоуправа, уз извесно учешће стручних тела или служби. Ако су у стручном аспекту за то предвиђене развојне агенције, потребно је успоставити одржив и функционалан механизам на управном и политичком нивоу. Дакле, питање усвајања и реализације стратегије регионалног развоја је потребно решити на једнак начин за све регионе. Регионални развојни савети би били субјекти који би доносили и реализовали (заједно са другим субјектима, првенствено регионалним развојним агенцијама) регионалне стратегије. Имајући у виду осетљивост тог питања, суштину проблема равномерног регионалног развоја и проблеме са којима је он суочен, сагласност Владе би била неопходна. Питање регионалног планирања за територију АП Војводине би се могло решити и

така, планирања и реализације регионалне политике, сагласно класификацији НУТС 2, ЕУРОСТАТ-а. Развојни региони у Румунији представљају један од облика међуопштинске сарадње, која у овом случају обухвата више нивоа власти. На челу развојног региона налази се одбор у чији састав улазе представници округа (њихови председници) са свог подручја, те представници комуна, општина и градова. Функције одбора развојних региона се састоје у планирању регионалног развоја и у координацији локалних политика, мада могу обухватати и друге послове које им окрузи повере. Оперативни органи су им развојне агенције које поседују правни субјективитет. (Више о томе у: *Regions of the European Union: A statistical portrait*, 2009).

увођењем два статистичка региона, у чијим би регионалним саветима били укључени и представници покрајинске Владе, док би сагласност на њихове документе давао надлежни покрајински орган. На основу оваквих решења би се могло говорити о унапређењу децентрализације кроз укључивање у политику регионалног развоја посебног нецентралног тела које је легитимисано да артикулише регионалне интересе. На овај начин била би обезбеђена симетричност, отклоњени приговори о неједнаком третману различитих региона у Србији, као и критике на рачун централизованог планирања, те обезбедило задовољење регионалних потреба, сагласно уставном концепту државног уређења и територијалне организације.

Програме финансирања развоја региона¹⁹ (за пројекте који ће се финансирати из буџета РС) такође доноси Влада Републике Србије, а за оне програме који се реализују на територији Војводине и Београда, Министарство ће затражити мишљење њихових надлежних. За доношење финансијског програма за остале регионе не постоји обавеза државних органа да траже мишљење, као ни институционални механизам преко кога би се таква процедура обезбеђивала. Једно од мањкавости оваквог решења, које такође захтева промену улоге регионалних развојних савета, јесте то што није предвиђена њихова консултативна улога при доношењу овог акта, чиме се оставља додатан простор за актуелизовање питања неравномерности развоја, институционализације регионалног нивоа, односно уставних промена, што само може водити ка дестабилизацији политичких односа у Србији. Такође, имајући у виду да је један од извора финансирања регионалног развоја и буџет АП, непостојање закона који уређује изворне приходе АП Војводине, што представља и уставну обавезу (чл. 184), оставља непотпуним једно од кључних питања регионалног развоја у Србији.

Институционални аспекти статистичке регионализације

Закон познаје дванаест категорија субјеката регионалног развоја: Влада РС, надлежна министарства, АП Војводина, Град Београд, јединице локалне самоуправе, Агенција за привредне регистре, Фонд за развој, Републичка агенција за просторно планирање, регионалне развојне агенције и три нове институције: Национални савет за регионални развој, Национална агенција за регионални развој и регионални развојни савети.

¹⁹ Развојни документи који садрже преглед пројеката за регион и расподелу финансијских средстава за реализацију тих пројеката за сваки регион за буџетску годину.

Регионални развојни савети, као новина у правном систему, представљају вид институционализоване вертикалне, али и међуопштинске сарадње, чији представници чине већину чланова. Улога регионалног савета састоји се у обезбеђивању и унапређивању развоја региона.²⁰ Регионални развојни савет има председника и број чланова који се одређује оснивачким актом, чији мандат траје пет година. Чланови регионалног развојног савета су представници јединица локалних самоуправа које чине регион, представници градских општина, представници јавног и цивилног сектора и других институција и организација са територије тих јединица локалне самоуправе, као и представник Владе. Члан регионалног развојног савета за Регион Војводине је и представник Аутономне Покрајине, а регионалног савета за Београдски регион и представник Града. Већина чланова регионалног развојног савета именује се од представника јединица локалне самоуправе које чине регион, а које предлажу општинска односно градска већа. По позиву, представници других институција, организација и стручна лица могу учествовати у раду регионалног савета без права гласа.²¹ Имајући у виду овакав састав регионалних савета, те његове функције, улога општина и градова ће у погледу утицаја на политику регионалног развоја умногоме зависити од њихове сарадње и међусобне координације.

Овај начин конституисања регионалних развојних савета је у најмању руку споран. Много чланова, крајње споредна улога, као да постоје сами себе ради. Уосталом, постојеће структуре, као и администрација, те захтеви за децентрализацијом, баш по питању структуре регионалних развојних савета могу бити боље искоришћени, односно задовољени. Стога, у случају проширења улоге ових тела требало би размислити о чланству по положају (нпр. учешће председника општина и једног броја постављених чланова од стране Владе, као што су начелници управних округа, те евентуално других, консултативних чланова). Примедбе локалних самоуправа да не учествују у планирању развоја, да су запостављене, дискриминисане, односно да се протезирају по политичком критеријуму би биле елиминисане, а то тело би добило и извесни политички легитимитет.

²⁰ Регионални развојни савет обавља следеће послове: (1) јавно промовише циљеве регионалног развоја и подстиче њихову реализацију на територији региона; (2) даје мишљење о регионалној стратегији; (3) даје мишљење на програм финансирања развоја региона, који се финансира из средстава буџета Републике Србије; (4) даје мишљења и предлоге на остале развојне документе на регионалном нивоу; (5) формира радне групе на нивоу региона за одређена питања од значаја за регион; (6) доноси Пословник о свом раду; и др.

²¹ *Закон о регионалном развоју*, 2009, чл. 31 и чл. 32.

У оперативном и практичном смислу, основне надлежности у домену креирања политике регионалног развоја има министарство надлежно за регионални развој, а одређене надлежности имају Национална агенција за регионални развој (некадашња Републичка агенција за мала и средња предузећа) и Фонд за развој на националном нивоу и регионалне развојне агенције на НУТС 2 нивоу, док је постојећа улога регионалних савета углавном саветодавна или иницијативна.

Уместо првобитно замишљених регионалних агенција, постојеће регионалне развојне агенције се акредитују за обављање свих спроведених активности из стратешких регионалних докумената и за имплементацију пројеката како на НУТС 2 нивоу (региони), тако и на НУТС 3 нивоу (области).²² Зато је овим законом и предвиђено да се за сваки НУТС 2 регион, изузев Београда и КиМ, за које је предвиђено оснивање по једне агенције, омогући акредитација²³ више агенција: за регион Војводине три, за регион Шумадије и Западне Србије четири и за регион Јужне и Источне Србије три агенције.²⁴ Право на акредитацију има: 1) привредно друштво са ограниченом одговорношћу за обављање послова из области регионалног развоја и за пружање подршке привредним друштвима и предузетништву, а чији су већински власници капитала јединице локалне самоуправе; 2) удружење основано ради унапређења регионалног развоја и подршке привредним друштвима и предузетништву, у складу са законом, а чији су већински оснивачи јединице локалне самоуправе.²⁵

²² Према чл. 39 Закона о регионалном развоју, Регионална развојна агенција обавља следеће послове: (1) учествује у припреми и у спровођењу развојних докумената и прати њихову реализацију на нивоу региона и јединица локалне самоуправе; (2) сарађује са АП и јединицама локалне самоуправе у припреми и примени локалних развојних планова; (3) представља интерес региона у односима са Националном агенцијом и у оквиру своје надлежности учествује у реализацији усвојених развојних докумената; (4) припрема и спроводи програме стручног усавршавања за потребе развоја привредних друштава и предузетништва, развоја инфраструктуре, институција и организација и за унапређење капацитета јединица локалних самоуправа; (5) прати и спроводи мере и реализује развојне пројекте за које је овлашћена; (6) обавља послове међународне, прекограничне и међуопштинске сарадње из своје надлежности; (7) води информациони систем од значаја за регион и област; (*Закон о регионалном развоју*, 2009, чл. 39).

²³ Акредитацију регионалних развојних агенција врши Национална агенција за регионални развој. Национална агенција једном годишње врши њихово вредновање, а критеријуме за то вредновање прописује Министарство.

²⁴ У правном систему Републике Србије постоји више врста агенција. Неке од њих располажу и јавним овлашћењима. (Више о врстама и правној природи агенција у: Димитријевић, 2009: 3-9).

²⁵ *Ibid.*, чл. 41.

Регионални развој и међуопштинска сарадња

Закон о регионалном развоју требало би да обезбеди институционализацију организационих облика који су резултат међуопштинске сарадње. То су првенствено регионалне развојне агенције. У постојећим регионалним агенцијама партиципирају чак и представници приватног сектора. Дакле, оне не потпадају под општи режим јавних агенција, али су врло успешан облик међуопштинске сарадње, проширене привредним субјектима и државним органима (настају често путем трансформације ранијих агенција за мала и средња предузећа), а у чијем финансирању учествују и инострани донатори.

Овај закон препознаје значај међуопштинске сарадње у обезбеђењу регионалног развоја. Влада је према његовим одредбама овлашћена, између осталог, да директно подстиче и подржава међуопштинску сарадњу, као једно од средстава обезбеђења регионалног развоја. С једне стране она се прокламује као циљ политике, даје правни основ за њено подстицање и помагање, и за издвајање средстава за конкретне пројекте и подстицаје. С друге стране, она се и институционализује кроз Национални савет, регионалне развојне савете и регионалне развојне агенције које заједнички могу оснивати заинтересоване општине, уз учешће и других субјеката из јавног или приватног сектора. Ипак, улога регионалних савета је доста ограничена, те се улога општина ипак своди на консултативну или иницијативну, што у условима који прате политички систем Србије и стање у којем се већина општина налази (првенствено економско), не оставља велику извесност да ће њихове потребе бити и уважене. Централна улога је ипак остављена државним органима, што се манифестује и организацијом министарстава и других организација на државном нивоу, где се неколико њих бави проблематиком регионалног развоја. У контексту евентуалних измена Закона, кроз институционализацију регионалних развојних савета, требало би конкретизовати сарадњу општина у вршењу комуналних делатности, те у области управљања отпадом,²⁶ регионалним системима за водосна-

²⁶ Проблем управљања отпадом изискује доношење нормативних аката (регионални план), али и организацију служби на ширем нивоу од локалних јединица. Непостојање вишег нивоа надомештено је обавезом међуопштинске сарадње по питањима доношења планова, одређења локације постројења, као и организацијом послова управљања. Закон наводи да две или више јединица локалне самоуправе заједнички обезбеђују управљање отпадом, под условима и на начин утврђеним законом, стратегијом управљања отпадом и споразумом скупштина јединица локалне самоуправе. У случају да две или више јединица локалне самоуправе не обезбеде управљање отпадом под условима када то представља обавезу, одлуку о заједничком обезбеђивању управљања отпадом на њиховој територији доноси Влада, (*Закон о управљању отпадом*, 2009, чл. 21). У случају неса-

бдевање, пољопривреди, туризму, инфраструктури и координацији локалних планова развоја, као и регионалном просторном планирању, као компонентама политике регионалног развоја. Вршење поменутих послова на регионалном нивоу путем међуопштинске сарадње је већ предвиђено кроз неколико секторских закона,²⁷ те би у том контексту требало размотрити и проширење улоге регионалних развојних савета (и савета управних округа) у подстицању и усмеравању сарадње, без којих се, у одсуству искустава и традиције, она отежано остварује, као и конкретизовати подстицаје који би у ту сврху били обезбеђени. С тим у вези је потребно размотрити увођење привилегованих третмана за међуопштинске развојне пројекте у наведеним областима. Обезбеђењу међуопштинске сарадње кроз регионалне савете такође би погодовао већи број региона него што је то сада случај, јер би се она остваривала у оквиру прегледнијих и хомогенијих географских целина.

Такође, надлежност општина и градова за планирање локалног развоја,²⁸ у условима непостојања координације и условима међузависности економских капацитета неће бити адекватно искоришћена. С друге стране, непостојање традиције сарадње, као и њеног усмеравања и подстицања онемогућава коришћење њених позитивних ефеката. Једном речју, регионални развојни савети би имали улогу и у хармонизацији и усмеравању локалних програма и планова развоја, подстицању међуопштинске сарадње на регионалном нивоу у кључним областима, те «заступању» међуопштинских пројеката пред државним органима (Владом), где би, на основу Закона, био обезбеђен њихов привилегован третман у давању подстицаја, уколико су у функцији равномерног развоја.

гласности јединица локалне самоуправе у погледу одређивања локације постројења за управљање отпадом, одлуку о локацији – на предлог министарства односно надлежног органа АП – доноси Влада (*Ibid.*, чл. 34, ст. 1–3). Улога регионалних развојних савета би се могла проширити и на питања обезбеђења сагласности општина у погледу наведених питања (чак и одређивања локација регионалних постројења и израде регионалних планова), јер њихово препуштање самоиницијативном договарању општина може да резултира одсуством споразума и учесталом потребом за Владином интервенцијом.

²⁷Закон о водама. (2010). Службени гласник РС, бр. 30/2010; Закон о комуналним делатностима. (2011). Службени гласник РС, бр. 88/2011; Закон о управљању отпадом. (2009). Службени гласник РС, бр. 36/2009; (2010). Службени гласник бр. 88/2010.

²⁸ Доношење програма развоја, старање о његовом спровођењу и унапређењу општег оквира привређивања представља новију надлежност локалне самоуправе. Ипак, она представља само нормирање већ примењиване праксе у већем броју општина. На овај начин се ствара правни основ за обезбеђење буџетских средстава за конкретне намене у функцији развоја, као што су субвенције, привлачење инвестиција, подстицање запошљавања, организовање посебних тела или служби за послове економског развоја исл. (Закон о локалној самоуправи, 2007, чл. 20).

Закључак

Путем статистичких региона у Србији извршена је „економска регионализација“, тако што се просторно омеђавање делова територије на статистичке регионе (али и области) заснива искључиво на популационим, техничким и економским критеријумима, у сврху вођења економске политике и планирања развоја, који и даље остају у надлежности републичких органа. Постојећи региони не поседују правни субјективитет, нити имају обележја територијалне децентрализације. Путем регионалних савета и регионалних развојних агенција остварени су одређени облици функционалне регионализације, у смислу да постоје посебна тела успостављена од стране државе која поседују одређена овлашћења у креирању и спровођењу политике регионалног развоја. У случају АП Војводине и Града Београда се, имајући у виду њихову улогу у усвајању регионалних развојних стратегија и других развојних докумената (али и територијално поклапање статистичких региона са територијално-политичком јединицом), може говорити и о регионалној децентрализацији као политичкој категорији.²⁹ Иако на преосталом делу територије Републике нису формиран органи који би, на принципу општинског мандата (али и вертикалне сарадње), усвајали развојне стратегије за тај регион, институционализује се одговарајућа сарадња јединица локалне самоуправе, али и Владе и других субјеката на регионалном нивоу. Њена улога је ограничена, али искуства у сарадњи и ефекти који из ње проистекну могу временом довести до проширења улоге регионалних развојних савета, односно до институционализације других међуопштинских регионалних организација.

С обзиром да на већем делу територије Републике Србије не постоји неки други ниво организације власти, доношење регионалних развојних стратегија је у надлежности Владе. Такву стратегију за територију АП Војводине доносе њени органи, као и за Град Београд (статус НУТС 2). Тиме је асиметричност децентрализације додатно потенцирана. Ипак, као могуће решење, које је на свој начин већ препознато и примењено у неким европским државама, може се навести већа улога изведених органа који би били формиран на нивоу статистичког региона с улогом да усвајају стратегију регионалног развоја. Такво тело би могло имати одговарајућу улогу у доношењу одлука и надзору над спровођењем стратегије регионалног развоја. Овим телима би се могли

²⁹ У класификацији појавних облика регионализације пошли смо од одређења професора Славољуба Поповића (више о томе у: Поповић, 1983: 9–13).

поверити и додатни послови, не само у области регионалног развоја, већ и других секторских закона, нарочито у неким од области које су поверене Граду Београду или АП Војводини (нпр. просторно планирање, пољопривреда, водопривреда). Овим би се остварила функционална регионализација, те омогућио одговарајући организациони облик за задовољење регионалних потреба, без увођења политичке регионализације.

Литература:

1. Dimitrijević, Predrag (2010): Javne agencije u upravnom sistemu Republike Srbije. U: N. Petrušić (ur.), Pravo na pristup pravosuđu – instrumenti za implementaciju evropskih standarda u pravni sistem Republike Srbije: tematski zbornik radova, knj. 5 (str. 3–9), Pravni fakultet, Centar za publikacije, Niš
2. Jerinić, Jelena, Pavlović Križanić, Tatijana (2010): Horizontalna i vertikalna koordinacija u postupku donošenja odluka od značaja za lokalnu samoupravu u Srbiji, PALGO centar, Beograd.
3. Lončar, Zoran (2009): Nastanak i razvoj ideje o regionalizaciji Srbije. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 43 (2), 333–344.
4. Popović, Slavoljub (1983): Regionalizacija u svetu i kod nas: pravni aspekt, Republički zavod za javnu upravu, Beograd.
5. Regions of the European Union: A statistical portrait (2009): European Commission.
6. Structure and operation of local and regional democracy: Romania: Situation in 2009 (2009): Council of Europe, Strasbourg.
7. Structure and operation of local and regional democracy: Finland: Situation in 2009 (2009): Council of Europe, Strasbourg.
8. Hulst, Rüdiger, Van Montfort, André (eds.) (2007): Inter-Municipal cooperation in Europe, Springer, Dordrecht.
9. Pravni izvori:
10. Zakon o vodama. (2010). Službeni glasnik RS, br. 30/2010.
11. Zakon o komunalnim delatnostima. (2011). Službeni glasnik RS, br. 88/2011.
12. Zakon o lokalnoj samoupravi. (2007). Službeni glasnik RS, br. 129/2007.
13. Zakon o regionalnom razvoju. (2009). Službeni glasnik br. 51/2009; (2010). Službeni glasnik RS, br. 30/2010.
14. Zakon o upravljanju otpadom. (2009). Službeni glasnik RS, br. 36/2009; (2010). Službeni glasnik br. 88/2010.
15. Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije za period 2007–2012. (2007). Službeni glasnik RS, br. 21/2007.
16. Ustav Republike Srbije. (2006). Službeni glasnik RS, br. 98/2006.

STATISTICAL REGIONS IN SERBIA

Summary: This paper presents the statistical regionalization in Serbia. The primary focus of the paper is on the goals and institutional aspects of regionalization. The outline of the solution is laid out together with those goals and aspects' critical review, general guidelines on possible changes, with the main goal to provide a symmetrical treatment of statistical regions and provide greater functionality in regional development planning. The role of inter-municipal cooperation in ensuring regional development is also analyzed, as well as the possibility of its affirmation at the regional level. Through statistical regions in Serbia, "economic regionalization" was implemented, because spatial delimitation of parts of the territory to the statistical regions (and the areas) is based solely on population, technical and economic criteria, for the purpose of economic policy and development planning, which remain under the jurisdiction of central government authority. The statistical regions do not possess legal subjectivity, nor do they have the characteristics of territorial decentralization. Through regional councils and regional development agencies, certain forms of functional regionalization are created, in the sense that there are specific bodies established by the state, which have certain authority in the creation and implementation of regional development policy.

Key words: statistical regions, regional development, regionalization, inter-municipal cooperation

ИВАН ЈОКСИЋ*

ЗДРАВКО ЈЕЖ**

Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови сад

УДК 340.12:342.7

Прегледни рад

Примљен: 29.11.2013

Одобен: 13.11.2014

ТЕОРИЈСКЕ ПОСТАВКЕ И ИДЕЈЕ О ПРАВНОЈ ДРЖАВИ

Сажетак: Сведоци смо да се свакодневно говори о потреби успостављања правне државе чиме би се отклонило присуство систематског беззакоња у друштву. Прича о правној држави представља основно полазиште у свакој предизборној кампањи које се не одриче било која од политичких странака. Подсећања ради, у времену када је наша држава била у саставу ех Југославије, где је владала једна партија, политичка врхушка је груба кршења људских права над слободоумним појединцима прекривала потребом за очувањем правне државе. Такође, вршење полицијске тортуре праћене неразјашњеним убиствима и недовршеним истрагама, вршено је опет у “име правне државе”. Правна држава је предмет интересовања публицистички оријентисаних појединаца и организација које остварење својих прокламованих циљева врше зарад успостављања правне државе. Нису ретки аутори који са оскудним правним знањем полемишу о правној држави изједначавајући је са потребом успостављања демократије, вишестраначког система, слободе медија, независности државних институција, универзитета итд. Иако су ово услови без којих не можемо говорити о постојању и успешном функционисању правне државе, погрешно је поистовећивати их са правном државом.

Подстакнути експанзијом лаичког и ненаучног третирања правне државе аутори су се определили да оне који о томе знају само подсети, али да већину оних који о правној држави мало знају, али стално о њој дискутују, подсети на теоријске поставке и идеје на којима она почива. Руководјени овим циљем, указаћемо на основна теоријска полазишта која су поставила темеље изградњи правне државе. Будући да су теоријским полазиштима претходиле идеје о правној држави посебна пажња биће посвећена њиховој појави и развоју до нивоа када оне постају саставни делом значајнијих међународних правних докумената.

Кључне речи: правна држава, демократија, слобода, људска права, владавина права, правда, правичност

* ijksic@hotmail.rs, www.ivanjksic.co.nf, tel: 064/599-15-45

** jez@pravni-fakultet.info

Уводна разматрања

Да није свака држава правна и да треба прећи трновит пут у правцу њеног потпуног успостављања знали су још старогрчки филозофи. Они су развијали своја размишљања у оквирима грчких држава-градова познатијих као полиси. С обзиром да је филозофија колевка свих наука за очекивати је да прве идеје о правној држави треба потражити у делима и списима старогрчких филозофа. У ширем смислу, развој идеје о правној држави можемо пратити од Платона и Аристотела, школе природног права, буржоаског либерализма, па све до савремених теоријских схватања. И поред вишевековног интересовања за феномен правне државе, који се понекада поистовећивао са владавином права и демократијом, правна држава остаје велика непознаница и недовољно исцрпљена тема. Отуда је неопходно издвојити посебне разлоге чија присутност указује на овакав однос према идеји и потреби успостављања правне државе.

На првом месту је вишезначни карактер који се испољава приликом одређивања појма и покушаја дефинисања правне државе. Отуда је већ дуже време присутно одсуство консензуса код одређивања конститутивних елемената правне државе. У правној теорији и филозофији права значајно место припада правној држави. Првенствено зато што развој друштвено-економских и политичких односа није могућ без успостављања и изван оквира правне државе. Будући да се друштвене науке (нпр. социологија, право, економија и др.) баве изучавањем друштва као тоталитета, као и специфичном врстом односа који се у њему развијају, природно је да се поље њиховог проучавања креће у оквирима правне државе.

Значај и домети правне државе нису могући без остваривања основних људских права и слобода прокламованих универзалним и регионалним правним инструментима. Њихова заштита је могућа искључиво у оквирима правне државе, где је успостављен систем демократске контроле власти и независности судства. Следствено томе, правна држава представља битну претпоставку којом се омогућава потпуна афирмација и заштита људских права. Непостојање правне државе се неповољно испољава на слободи и права појединца и колективитета, како на нивоу људских права, тако исто и субјективних права која проистичу из уставних и законских решења.

Демократски карактер правне државе представља темељ њеног постојања и нормалног функционисања. Присуство демократских по-

тенцијала у свакој држави, која себе притом сматра правном, неопходно је код утврђивања њеног материјалног карактера. Тиме се утврђује њен легитимитет јер посматрање државе искључиво кроз њену форму може имати тоталитарни карактер што није тако редак случај у новијој политичкој историји. Подсећања ради, фашизам и стаљинизам су покушавали обезбедити легалитет своје власти кроз доношење дискриминаторних устава и закона али то не значи да је њихова власт била легитимна.

Потреба за успостављањем правне државе је добрим делом резултат вишедеценијског присуства социјалистичког друштвено-економског уређења у коме се целокупна власт заснивала на доминацији једне партије. Услед тога, поражавајућа искуства реал-социјалистичких држава чине лако разумљивим све присутнију актуелизацију правне државе. Почетком 90-тих година прошлог века у Србији поново оживљава вишестраначки систем тако да се у средиште актуелних друштвених збивања, правних и политичких расправа, указује на стварање услова за поновно успостављање правне државе.

Но, правна држава је предмет различитих облика злоупотреба од стране оних који нису у стању да одреде њено пуно значење. У скорије време се у нашој правничкој јавности, али и неправничкој јавности, израз “правна држава” користи као оправдање за унапред предузете мере од стране правне или антиправне државе (Перовић, 1991: 103). Правна држава се због нејасне и противречне могућности операционализације приказује као сложен појам чија садржина зависи од врсте конотација у којима се она разматра. Отуда постоји онолико дефиниција правне државе колико има аутора који се њоме баве. Међутим, неспорно је да појам правне државе настаје упоредо са буржоаским револуцијама па своју теоријску супстанцију, уз извесне измене, задржава до данас. При томе се не сме занемарити да је њен неисцрпан резервоар учење о природним правима док је у епохи либерализма остваривала најбоље резултате (Јеж, 2004: 9-10).

Настанак и развој идеје о правној држави

Настанак идеје о правној држави датира из времена Платона, Аристотела и других старогрчких филозофа. Њихово схватање правне државе било је сведено на идеју о државној организацији која треба бити заснована на темељима природних права, разума, добрим законима (легалитет), сагласности опште друштвене воље (легитимитет) итд. Овакво схватање правне државе засновано је на држави ограниченој

правом која је уз то и демократска и праведна. У визури оваквог поимања правне државе можемо говорити о настанку и развоју идеје о правној држави.

Платон сматра да воља закона мора бити изнад воље човека па се њој, као највишој вољи, морају уподобити воље свих других. Надаље, однос власти у држави Платон посматра кроз наметање воље победника над побеђенима. У том смислу он наводи: “Кад се распирила борба око власти, онда су победници сву управу над државом тако искључиво себи присвојили да побеђенима нису уступили ни најмањи део власти, ни њима нити пак њиховим потомцима, него су целог живота будно пазили да не би неко од побеђених дошао на власт и да не би у сећању на претрпљене патње подигао устанак. Ми такве државе не сматрамо правим државама, а оне законе који нису били створени ради заједничке користи државе као целине такође сматрамо да не вреде... А у држави где је закон господар управљача, и где је власт потчињена законима, ја добро видим да постоје и спас и срећа и све благодети које богови дадоше државама” (Платон, 715Б и 715Д: 144-145). Аристотел даље развија идеју о држави ограниченој правом и заснованој на принципима здравог разума и општег права. У свом познатом делу *Политика* истиче да државна власт треба да буде додељена мудрим законима док њени носиоци могу располагати само оном влашћу која није прецизно одређена у законима. Аристотел критикује краљевску власт сматрајући је неправедном и наклоњеном само одређеним деловима људи који су опет део те исте власти. У вези са тим наводи: “О ономе такозваноме ‘свекраљевству’ (које је поредак у којем краљ влада свиме по властитој вољи) некима се чини како није у складу с нарављу да један буде врховник свима грађанима, гдје је држава састављена од сличних. Јер сличнима нарављу мора према нарави припадати исто право и исто достојанство... А слично је и придавати неједнако једнакима. Стога је праведно да ништа више не владају него што се њима влада, и то редомице и наизмјенице. А то је већ закон, јер ред је закон. И боље је изабрати да закон влада неголи један између грађана; и према истоме разлогу, иако би било боље да неки владају, ипак те треба поставити као законочуваре и службенике законима” (Аристотел, 1988: 111-112).

У римском праву није била развијена правна филозофија и теорија већ се водило рачуна да право послужи практичној сврси. Отуда не постоје озбиљнија теоријска дела римских правника али из онога што је сачувано до данашњих дана указује нам на присуство идеје о владавини права. Закон је био израз владаочеве воље а сам владалац је био ослобођен одговорности због кршења закона (Гадић, 1983: 83). Развој правне

мисли у средњем веку био је у потпуности у клерикалном духу који је почивао на праву као божанској вољи. Ова воља је била преточена у законе тако да се њиховим тумачењем настојала утврдити божја воља. Будући да је црквено учење било једино могуће један од значајнијих филозофа и теоретичара државе и права био је Тома Аквински. Он је расправљао о држави, праву, праведности, вредности Платоновог и Аристотеловог учења у оквирима хришћанског учења и црквене догме. Зато његово поимање филозофије, државе и права треба сагледавати искључиво у визури времена у коме је живео и радио.

У периоду хуманизма и ренесансе долази до свеукупног друштвеног преображаја и ревидирања постојећих учења о држави и праву. Извор позитивног права више није Бог, већ народ који је уједно носилац државног суверенитета. Законе уобличава држава и њени органи имају право њиховог тумачења у складу са народном вољом. Међутим, за конституисање модерног појма законитости, из кога је настала правна држава, посебно су значајни мислиоци из периода позног средњег века. Међу њима се издвајају они који гравитирају према новом грађанско-буржоаском духу као што су: Макијавели, Мор, де Монтењ и др. Не треба занемарити деловање бораца против монарха (монархомаси) међу којима се посебно истичу: Хотман, Брутс, Бјукенен и др. Они развијају идеју о правној држави заснованој на владавини закона којом се спречава или у најмању руку сузбија монархова самовоља (Лукић, 1956: 326-333).

Доминација рационалистичког погледа на друштво, у филозофији и праву, довела је до настанка новог европског покрета на челу са чувеним француским филозофом Волтером. Захваљујући њему сусрећемо се са другачијим (рационалнијим) погледом на државу, право, владавину закона итд. Зато се са пуним правом овај период развоја европске правне и уопште друштвене мисли сматра просветитељским. Његови следбеници (Хобс, Лок, Спиноза и др.) су прихватили идеју о успостављању владавине закона у „правној“ држави. Хобс, расправљајући о улози закона у осигуравању безбедности у држави и његовом односу са владаревом вољом, посебно наводи: „Под људима овде подразумевамо не једну грађанску особу, то јест град који влада, већ мноштво поданика који подлежу власти. Град није установљен себе ради, већ за добробит поданика, без посебне бриге за поједине људе. Владар обезбеђује своје људе законима који су универзални. Потпуно је испунио своју дужност ако се здушно трудио добрим законима да установи трајну добробит већине и да нико не буде повређен, осим својом кривицом или неким

случајем који се не може спречити. Међутим, понекад је добро за безбедност већине да зли људи пате“ (Хобс, 2006: 137).

Џон Лок је у својим идејама утемељио теорију индивидуалног либерализма чиме је трасирао пут даљем развоју државе и права. Ради потпуније заштите индивидуалних интереса људи он предлаже склапање једне врсте друштвеног уговора према коме ће се суверенитет са грађана пренети на државу. С друге стране држава се обавезује да обезбеди заштиту и сигурност својим грађанима кроз свој правни систем и механизме који ће обезбеђивати његову неселективну примену. Међутим, друштвеним уговором се не преносе сва права грађана на државу. Напротив, читава лепеза људских права везаних за живот, слободу кретања, слободу мисли, имовину и друга лична добра представљају неотуђива права те их зато није могуће пренети на трећа лица, макар била то и држава. За уобличавање и даљи развој правне државе посебно је важна делатност Шарла Монтескјеа. Он је у свом делу *Дух закона* указао на разлику између политичке слободе као израза друштвеног мира од слободе као дозвољене могућности да поступамо у складу са законима. Стога се правна држава односи само на правну, а не и политичку слободу, која постоји у правном поретку заснованом на усклађеним законима. Монтескје смисао поделе власти и начела законитости види само у ограничавању лоше воље (самовоље) зато што „само власт може да кочи власт“. Слобода духа може бити ограничена законима па се поступци сваког човека морају кретати у законским оквирима. У супротном ови поступци би били инкримисани и санкционисани позитивним законским прописима у држави.

Не мање значајан теоретичар правне државе јесте Жан Жак Русо који, у свом познатом и веома цитираном делу *О друштвеном уговору*, износи свој поглед на државу. Његови ставови су били радикални у времену у коме је живео па је доживео да му књиге буду спаљиване. Суштина Русоове политичке и правне мисли састоји се у достизању друштвене слободе која се заснива на свести о солидарности чланова заједнице и њиховој једнакости. С друге стране, законитост почива на нужности и покоравању појединца општој односно државној вољи оличеној у законима.¹ Основне теоријске поставке овог аутора се засни-

¹ “Питање права би код Русоа такође морало да се посматра из поменуте перспективе конститутивног геста слободе, самозаконодавства. Ако би природно стање било стање у којем права појединца сежу докле и његова моћ (што је опште место новог века), ако би ту, дакле, право било изједначено са моћи, сведено на моћ, то још увек не би било право о којем је реч у грађанском стању. Свет природе представља поље деловања сила – за све важе исти закони: када јача сила делује на слабију, слабија нужно попушта, савија се или ломи. Код живих бића се онда говори о борби за опстанак, борби за самоодржањем у

вају на теорији друштвеног уговора па је стога његово учење неопходно посматрати у овим оквирима. У том смислу он наводи следеће: „Слободан човек слуша, а не служи. Он има закона. У противном, народ има право на побуну. Народ, сматра Русо, добро чини док се покорава, али чини још веће добро када има шефове, али нема господара, јер он слуша само законе. Захваљујући законима он се покорава људима“ (Русо, 1959: 9, 46-47).

Развој теоријске мисли која у центар дешавања ставља правну државу и указује на потребу за њеним даљим развојем није заобишао два велика филозофа, социолога или уопште речено теоретичара правне и политичке мисли. Један од њих је свакако Имануел Кант по многим творац модерне грађанске државе. Он је државу третирао као најбоље човеково окружење у коме његов развој може даље унапредовати. То се првенствено односи на доминацију људских права, једнакост свих грађана итд. При томе, слобода подразумева обавезу поштовања признатих закона док се једнакошћу обезбеђује легитимност донетих политичких одлука. С друге стране, општи оквир за остварење слободе могуће је обезбедити кроз активно учешће грађана у законодавству коме су подређене остале две гране власти (извршна и судска). Ови Кантови ставови представљају важну карику у процесу стварања модерне правне државе. Међутим, коначно правно и политичко уобличавање савремене државе има своје полазиште у природноправним учењима (нпр. подела власти, друштвени уговор, људска права и др.). Јохан Готлиб Фихте је други у низу угледних филозофа свога времена који је својим добро познатим делима, допринео даљем развоју правне државе. Овај аутор је заступао *субјективни идеализам* сматрајући да објекти нису примарни, односно немају своју аутономију, већ да су субјективно обојени. У објашњавању места и улоге државе он полази од слободе личности која се остварује у држави заснованој на друштвеном уговору. Поред тога, држава, као уговорни производ, представља гарант остваривању природних права сваког човека који у њој живи. То је, међутим, не ослобађа обавезе да дела по начелима правне државе (Вид. Фихте, 1976; Фихте, 1979).

Идеје на којима су Кант и Фихте заснивали модерну правну државу нису биле усамљене јер су превазилазиле границе држава у којима су

пољу у којем са свих страна делују различите силе које угрожавају. Природни свет је, тако, поље сила, констелација и стално међудејствовање, тако да су односи моћи динамички, на делу је стална „борба“, или би можда исправније било рећи стално сударање сила. Закон јачег, „право“ јачег би тако био темељни закон, фундаментално „право“ које влада оваквим светом“ (Николић, 2012: 127).

ови филозофи живели и радили. У устаничкој Србији (почетком XIX века) је идеја о успостављању владавине права почела да оживљава код слободоумних људи тога времена. Уосталом, делатност Вука С. Караџића и његово настојање да опишени Србију имала је за циљ и успостављање писаних правних правила. Каснији уставни и законски документи били су у потпуности у равни са европским документима, како по коришћеној правној техници тако и у односу на примењена уставна и законска решења.

У европским државама се током XVIII века отпочело са применом теоријског и идејног концепта правне државе у пракси. Први правно-политички документи су били у функцији успостављања владавине права и ширење начела правне државе. У том циљу, од посебне важности су: вредности, слободе, једнакости и сигурности, услед којих је правна држава одиграла важну улогу у формирању опште свести о друштву, држави, грађанину и др. Захваљујући томе правна држава се доводи у везу са демократским правним поретком. Тиме се не доводи у питање природноправна компонента правне државе која се састоји у учењу о неотуђивом и наднационалном карактеру људских права. Еманципаторска црта правне државе (крајем XX века) доводи се у везу са постојањем материјалних политичких и правних услова за њено остварење. Стицањем ових услова настају нове правне установе, средства и поступци, као и проширивање лепезе људских права са новооткривеним правима. Према томе, развој модерне мисли о правној држави почиње са настанком и циркулацијом природно-правних идеја у политичкој и правној теорији. Оне су у културну, политичку и научну европску стварност унеле битан нови осећај за друштвену реалност, за човека, за социјалне институције, за слободу. Ове идеје се остварују са победом и доласком на власт либералног буржоаског грађанства.

Када доводимо у везу однос либералног буржоаског друштва и правне државе онда је неопходно указати на успостављање механизма функционалног ограничавања државне власти у Енглеској. Наведено се односи на успостављање правних правила (*Rule of Law*) и супремације парламента (*Sovereignty of Parliament*). У Немачкој је појам правне државе (*Rechtsstaat*) први употребио Роберт фон Мохл. Тако је правна држава постала посебан појам у немачкој правној и политичкој теорији сачуван до данашњих дана. Међутим, услови за сазревање идеје о потреби успостављања правне државе настају много раније још из времена пруског апсолутизма. Ова идеја се развијала у јеку борбе либералног грађанства за преузимањем власти у Прусској. Посебно обележје пруског апсолутизма представља настанак државне бирократије. Из данашње

ретроспективе еманципација апсолутне монархије се може препознати кроз тенденцију да се бирократија ослободи индивидуалне монархијске моћи преко правно-државних институција. С друге стране, раздвајање судске од управне бирократије и стална тенденција да се управна бирократија потчини судској, настаје управо кроз механизме правне државе. „Тако се показује да је појам правне државе, који је изворно формиран као доминантно теоријска конструкција, настао под изразитим утицајем слободарских идеја тог времена из европског окружења. Ту се мисли, пре свега, на француску буржоаску револуцију и политичку еманципацију буржоазије у Енглеској. Али истовремено и као производ унутрашњих социјалних напетости између индивидуалног апсолутизма и либералног грађанства, на једној, и судске и управне бирократије на другој страни. Стога се мора констатовати да је суштина правне државе дестилирана из Француске државе-слободе (*Freiheitsstaate*) и Енглеске уставне државе (*Verfassungsstaate*)“ (Јеж, 2004а: 24).

У немачкој правној науци се водило рачуна о неопходности дистанцирања од француског револуционарног концепта правне државе. Значајно је напоменути теоријске ставове и искуства два водећа теоретичара права из XX века Гнајста и Јелинека. Гнајст је заступао тезу о уставу као правном осећању немачког народа којим се постављају границе владиној и самовољи политичких партија. У том смислу, енглески конституционализам је требао да одигра важну улогу у процесу снажења немачке правне државе. Независност државне власти од утицаја политичких странака се требала обезбедити кроз забрану мешања политичких партија. Тако се постиже ефекат одвојености правне од политичке државе. Основа на којој почива правна држава је самовлада (*Self-gouverment*). Овакав начин организовања државне власти своди се на преношење функција владе на локална политичка тела (децентрализација државне власти). Међутим, овакав начин преношења државне власти се мора кретати у уставним и законским оквирима. На овај начин се избегавала могућност упадања у замку француске правне доктрине засноване на народној суверености као основи државног суверенитета.

Присуство етатизма у немачкој правној теорији доводило је до разликовања међу немачким теоретичарима права. Схватање о устројству правне државе се кретало од екстремнијих од умеренијих оријентација у зависности од примене мање или више доследног концепта. Најлибералнији приступ је заступа Јеллинек трудећи се у да у својој теорији субјективних јавних права помири принцип државне суверености са слободама индивидуа (Вид. Jellinek, 1892). Отуда његово разликовање између субјективних јавних и субјективних приватних права. Он је био

уверен да је на тај начин очувао суверенитет државе и слободу индивидуе. Следствено томе, слободе и права појединца нису били схваћени као слобода од државе, већ као слобода и право у држави.

У Немачкој се у XIX и XX веку пробијала либерална али не и демократска институционализација правне државе. Специфичност немачког пута изградње правне државе резултат је политичког компромиса између конституционалног покрета и монархистичко-аристократске моћи у Енглеској. Отуда многи научници сматрају да се идеја о правној држави у Немачкој пробила као духовно кријумчарење из револуционарне Француске. Једном речју, настабнак и утемељење правне државе у Немачкој је израз продора либерално-буржоаских али, још увек, не и демократских тенденција у друштвеним односима (Жеж, 2004б: 26).

Материјално и формално схватање правне државе

Разматрање настанка и даљег развоја идеје о правној држави темељи се на постојећим теоријским концепцијама у правној науци. У мноштву теоријских оријентација које се примарно баве проблематиком правне државе, облицима њеног испољавања, каталогом могућих елемената у њеном саставу, као и правцима њеног даљег развоја, можемо издвојити два основна начина њеног третирања. Они се односе на материјално и формално схватање правне државе. При томе, дихотомно третирање правне државе почива на њеном разумевању као мешавине материјалних и формалних елемената. Стога је за њено потпуно разумевање неопходно указати на специфичности елемената који припадају материјалној и формалној сфери.

Материјални појам правне државе се везује за либералну доктрину о правној држави која је присутна у учењу Роберта Фон Мола. Овај аутор је материјални концепт правне државе развио под утицајем америчког државног права. Разматрајући присуство основних циљева и задатака, код изградње материјалног појма правне државе, Мол у први план ставља остваривање индивидуалне слободе грађана. По њему је слобода састављена из следећих елемената: једнакост пред законом; отвореност свих јавних служби за све способне, односно компетентне грађане; лична слобода са припадајућом слободом испољавања мишљења; слободом испољавања осећања; слободом религије; слободом промене места живљења и друго (Шарчевић, 1989: 416). Дакле, из једне либералне перспективе Мол се залагао да се управа ограничи, а индивидуалне слободе боље заштите. С обзиром да је индивидуална слобода

највиша вредност, без обзира на различита могућа тумачења, Молово схватање је представљало „једно језгро материјалне антиапсолутистичке идеје о правној држави“ (Шарчевић, 1989а: 418).

Присуство претпоставки за остваривање правне државе је неопходно утврђивати кроз однос морала и права.² Њихова повезаност потиче из детерминисаности права моралом, односно моралним нормама преко којих се креирају правне норме у првим правним споменицима. Зато није могуће говорити о постојању правне државе чије право није засновано на моралним нормама. Услед тога, оправданије је говорити о држави као моралној и правној творевини јер се тиме она поставља на место које јој припада. У супротном имамо ситуацију у којој је унутрашње право у супротности са моралним нормама те није могуће говорити о постојању правне државе. Отуда се у тоталитарним државама најпретвара право супротно моралу које „служи“ остваривању идеје о доминацији једне идеологије. Подсећања ради, познати и признати правни филозоф Ђорђо дел Векио сматра да се право не може одвојити од морала. Зато изнад позитивног права постоји виши морал и више право (Упор. del Vekio, 1940). Поред међусобне усклађености и поклапања, између морала и права постоје значајне разлике. Оне се испољавају кроз „спољашњи карактер права“ и „унутрашњи карактер“ морала. При томе, морал се односи на појединачног човека са његовим унутрашњим побудама а право се односи на заједнички живот. Разлика између морала и права је израженија у делу који се односи на начин примене њихових норми. Тако, примена моралних норми почива на постојању свести о обавезности њиховог поштовања док се примена правних норми заснива на „страху од санкције“ услед којег се већина грађана повинује њиховим захтевима и обавезама.

Материјално схватање правне државе није могуће без утврђивања односа правде и правичности са правом. У најширем смислу, однос правде и права треба посматрати кроз обавезу њиховог константног међусобног усклађивања. Аристотел је у више наврата у својим делима говорио о постојању више врста правде. По њему дистрибутивна правда представља принцип који се примењује у подели части и добара, тако да

² Поред општег теоријског разматрања морала и права овом питању је посвећена посебна пажња и у кривичном праву. Морализација права и јуридизација морала представља важно подручје на коме се разматра легитимност кривичноправног поретка. У том смислу, професор Стојановић истиче: „Иако је оправдано уважавање моралних норми приликом обликовања једног легитимног кривичног права, које би истовремено ефикасно обављало своје функције, треба имати у виду да су то ипак два самостална нормативна система и да није пожељно, нити оправдано, тежити морализацији кривичног права или, с друге стране, јуридизацији морала“ (Стојановић, 2006: 32).

сваки појединац по заслуги добија сразмерни део правде. Други облик чини корективна правда која доминира у односима размене и тежи да постигне еквилибријум, тако да се обе стране нађу једна према другој у односу једнакости. Тиме се постиже „једнака размена“ давања и примања оба облика правде. Корективна правда има два облика од којих комутативна правда тежи да одређује однос размене према извесној мери, док судска правда тежи да спорним случајевима кроз интервенцију суда претегне таква мера. Разматрајући питање Аристотелове правде, Ђорђе дел Векио сматра да она у себи обједињава сва обележја правде, јер се изражава у форми једнакости сразмерно заслугама и да се управо у томе потврђује начело да свакоме треба да припадне оно што је заслужио (del Vekio, 1940: 24 и 34).

Питање права, правде, правичности и њиховог међуодноса заокупљало је пажњу и других аутора. Тако, Александар Кожев сматра да идеја правде има своје место у самој основи права и да је она специјална правна категорија (Кожев, 1984: 214). Феудална друштвена и правна мисао полази од природног карактера права у коме се отелотворује божја воља. Бог је створио природно право па оно, као такво, припада човеку. На правницима је да тумаче божју вољу код примене природног права на конкретан случај. У том смислу, средњовековни правни мислиоц Тома Аквински заступа став да је природно право божанског, трансценденталног порекла и да је зато више од људског. Према њему, природно право (природни закон) представља божју творевину коју људи треба само да спознају (Димитријевић и Пауновић, 1997: 45).

Полазећи од историјског контекста и теоријских оријентација аутора који се тежишно баве правном државом можемо уочити неслагање око кључних питања која се управо тичу правне државе. Она се преламају на пољу односа морала, права, правде, правичности нарочито у контексту разматрања о потреби конституисања правне државе. Познато је да право уређује начин функционисања правне државе те да није могуће њено постојање без адекватног права. Отуда се у самом називу „правна држава“ апострофира значај правног поретка за државу. „Правна држава-њено постојање у материјалном смислу и њено остваривање, јесте, у савременим условима човековог живота, једини пут и начин да се његови односи са државом решавају у његову корист“ (Жеж, 2004ц: 32).

Формални појам правне државе се односи на правно уређену државу чије друштвено и економско уређење је засновано на уставу и закону, па се на тај начин обезбеђују услови за примену начела легалитета. У немачкој доктрини је формални појам правне државе доминирао

код већег броја значајнијих аутора, попут: Фридрих Јулијус Штала, Ото Бера, Рудолфа Гнајста, Рикард Тома, Карла Шмита, Ото Мајера и др. Они пружају одговарајуће елементе који улазе у структуру правне државе чиме је створена основа да потоњи аутори, усвајајући и комбинујући ове елементе, изграде формални појам правне државе. На тој основи Штал одређује правну државу кроз форму извршавања (правно уређене) државне власти. Овакав однос према правној држави Штал потврђује у следећем ставу: „Држава мора бити држава права, то је лозинка па и, уистину, развојни позив новијег времена. Она мора путеве и границе свог деловања као и слободну сферу својих грађана, на начин права тачно одредити и безусловно осигурати те моралне идеје државне, дакле непосредно, не сме озбиљити (наметнути) изван правне сфере, тј. само до најважнијег ограничења. То је појам правне државе, а нипошто то да држава рукује правним поретком без административних намера или чак само да заштићује права појединца, дакле, не говори о циљу или садржини државе, него само о начину њиховог озбиљења“ (Нојман, 1874: 95).

У прилог формалном уређењу правне државе говоре нам ставови аутора (нпр. Ханс Келзен) који гравитирају позитивистичком сагледавању улоге и значаја права. Они указују на обавезност поштовања форме правних аката и радњи које предузимају државни органи у циљу обезбеђивања нормалног функционисања правне државе. На тај начин је потпуно истиснуто присуство природног права као важног елемента у конституисању првобитне правне државе. Позитивно-правно схватање правне државе је сагледиво само у односу на присуство формално-правних елемената. Ако узмемо у обзир елементе правне државе у визури аутора који припадају њеној формалној правној концепцији онда можемо указати на следеће: правна држава постоји ако у праву налази основ, услов и оквир сопственог постојања тј. ако у њој постоји владавина права, која поставља границе држави, државној власти; ако постоји подела власти; ако у оквиру поделе власти постоји институција независног судства, које је потчињено ауторитету позитивног права; ако обезбеђује слободу и права човека. С друге стране, ако се систематски изрази формално својство правне државе оно би се састојало у следећем: држава ако хоће да буде правна, мора да осигура оквире, границе и путеве свог деловања, као свих других у друштву, уз поштовање слобода и права грађанина. Прецизније, правна држава у формалном смислу речи, претпоставља владавину закона, владавину права, а не људи, појединца, без обзира на његову садржину и циљ (Јеж, 2004д: 33-34).

У непосредној вези са одређивањем материјалне и формалне компоненте правне државе јесте и питање социјално-правне државе. Везивање елемената социјалног са правним елементима у функцији је обезбеђења социјалне сигурности људи и остваривања слободе појединаца. Актуелност социјалног питања функционално је повезано са развојем индустријске производње и појаве пролетаријата у овим земљама. Услед тога долази до заоштравања класне борбе који ескалирају кроз револуционарна деловања. Отуда се приступило решавању социјалног питања што је резултовало развојем посебне гране социјалног права. Наступањем Првог и Другог светског рата долази до успостављања равнотеже између два опречна типа државе и то: либерално-капиталистичке и социјалистичке. На њиховим темељима настаје концепт социјалне државе или државе благостања у којима на власт долазе социјал-демократске партије. Социјална држава постаје доминантни облик државног и друштвено-економског уређења у скандинавским земљама (Шведска, Норвешка, Данска и др.). Овај облик државе се заснива на продору државне власти у приватни живот са циљем да се уклони или неутрализује тзв. социјално питање. У некој врсти државе благостања су, у прошлом веку, неки конзервативни политичари (Бизмарк) и социолози (Вебер) видели једино средство за обуздавање социјалистичког покрета, односно осигурање међународног положаја националне државе, а не стварне људске среће (Упор. Тадић, 1991). Међутим, последњих година је у светској економији наступила криза која је изазвала озбиљне потресе и у државама које су важиле за економски и политички моћне. У социјалним државама је криза утицала на смањење јавне потрошње кроз реформу државне управе и прилагођавање економије новонасталим околностима. На тај начин су ове државе успеле да терет кризе равномерно распореде и отпочну нову фазу у развоју свог друштвеног, економског и политичког система.

Третирање правне државе у нашој правној теорији

У нашој правној теорији се питању правне државе приступило на различите начине, тј. најпре са социјалистичких позиција а последњих деценија наступа период либерализма који је, поред позитивних, показао велики број негативних особина. Оне се огледају у наступању економске кризе и проузроковању велике социјалне раслојености међу становништвом. Овако стање у друштву, само по себи, намеће питање својстава која треба да има једна правно организована заједница, у виду

државне творевине, да би се чланови те заједнице понашали у складу са правним прописима.

Присуство различитости у појмовном одређењу правне државе можемо уочити у теоријским разматрањима већине аутора који се баве правном и политичком теоријом у нашој земљи. Тако, професор Перовић истиче да би појам правне државе требало да изрази сагласност већине припадника за одређени квалитет и квантитет правних норми по којима ће се они понашати у условима њихове организоване заједнице (Перовић, 1987: 1101-1130). Према томе, легалност и легитимност правне државе се заснива на општој вољи већине грађана који у њој живе. Тиме се предупређује могућност да њихов мањи део руководи и остварује превласт над већином. Овакав начин одређивања правне државе води рачуна о успостављању складног односа између њених формалних елемената (легалност) и материјалних елемената (легитимност). Међутим, по правилу, није увек могуће остварити потпуни склад формалног и материјалног у правној држави па је стога неопходно одредити праг друштвене толеранције на коме ће се утврђивати степен могућих одступања. Истовремено, правна држава мора обезбедити неопходан ниво правне сигурности у корист несметане примене начела легитимитета и легалитета.

Правна држава представља предмет посебног интересовања нашег чувеног правног теоретичара државе и права Радомира Лукића. Она има два основна значења: а) историјски, где се правна држава супротставља полицијској држави, па се правном назива држава у којој је полиција ограничена законом; и б) садашњи где се под правном државом сматра она која је организована на начелу поделе власти, судске независности, законитости, па чак и демократије, у зависности од давања ширег или ужег значења овом појму (Лукић, 1991: 11). Сумирајући претходна теоријска разматрања о правној држави Жарко Пуховски посебно истиче да се проблем правне државе своди на проблем владавине права (Пуховски, 1989: 69). С друге стране, Еуген Пусић је процес постепеног приближавања правне државе према њеном савременом уобличавању посматрао у две равни. Прва се односи на признавање и остваривање одређених људских права, која се сматрају старијима од државе, па их зато она не сме кршити или ограничавати. Друга се тиче развијања институција и метода који су у стању државу фактички спречити у произвољној употреби монопола физичке принуде изван њеног правног система (Пусић, 1990: 81-82).

Важност правне државе и перспективе њеног даљег развоја уочљив је и у теоријској мисли Стевана Врачара. Он сматра да се свеко-

лико богатство значења правне државе може свести на три битне карактеристике: а) правна држава је модерна држава која се обликује у Европи, углавном у периоду после Француске буржоаске револуције; б) то је институционализована држава, као специјална правна организација, чији су базични принципи подела власти, хијерархија инстанци, одговорност и механизам контроле, и правна сигурност, ц) то је демократизована држава у којој је држава доведена под контролу народа (Врачар, 1991: 22-23).

Ђорђе Тасић одређује правну државу као једну од друштвених организација која се разликује од других по томе што располаже физичком силом. Она је организација чија се воља може извршавати у оним стварима, у којима је успела да утврди своју надлежност (Тасић, 1938: 25). Важност правне државе, њене организације, односа са правом, као и начин, односно модалитети њеног испољавања представљају подручје на коме се преламају мишљења различитих теоретичара државе и права. Отуда Данило Баста настоји да отклони несугласице око појма правне државе, тако што таксативно наводи све оно што није правна држава (Баста, 1989: 75):

- Правна држава није (једно) партијска држава, макар та партија себе сматрала (ни мање ни више него) за колективног интелектуалца.
- Правна држава није држава у којој се сви деле на властодршце и поданике („ми горе, ви дело“).
- Правна држава није држава која почива на јединству власти све и ако се оно означава као скупштинско.
- Правна држава није држава у којој нема поделе власти у којој једна власт не обуздава другу.
- Правна држава није држава у којој се, зарад тренутног демагошко-политичког интереса, спремно жртвују и газе древна, опште призната начела правне цивилизације.
- Правна држава није држава правне несигурности.
- Правна држава није држава која примењује револуционарну законитост и целисходност.
- Правна држава није држава политички духовне нетрпељивости и искључивости.
- Правна држава није држава у којој достојанство људске личности није постављено и признато као једно од основних начела целокупног правног поретка.
- Правна држава није држава која непрелазну границу своје власти, нема у неприкосновеним људским правима и слободама итд.

Сумирајући наведена схватања о правној држави можемо закључити да се у ниједном не одређује њен потпун појам. У зависности од припадности некој од теоријских оријентација сваки од аутора апострофира присуство једних елемената и уједно негира важност неких других. Отуда се у литератури бележи онолико схватања о правној држави колико има аутора који се баве овом проблематиком. Покушаји њихове класификације оптирају на линији материјалног или формалног схватања правне државе. Међутим, у нашој правној теорији се, још увек, осећа примарно присуство социјалног приступа код уређења правне државе што донекле одговара нашој правној традицији друге половине прошлог века. С друге стране, продор идеја заснованих на либералном концепту правне државе настоји се прилагодити међународним и европским токовима. Важан датум у овом правцу свакако представља настанак и проширење Европске уније и настојање наше државе да постане њен пуноправни члан.

Закључак

Демократија, право, правда, правичност, владавина права, правна држава појмови су чије значење није увек могуће одредити на једноставан начин. Препознатљива вишезначност ових појмова је нарочито присутна у теоријским разматрањима о правној држави. На овом терену демократија, владавина права, а нарочито људска права, захтевају шири приступ у проучавању, посебно у контексту њихове присутности у правној држави. Чак и онда када смо у стању да одредимо све неопходне елементе, без којих правна држава не би могла бити „правна“, потребно је указати и на околности у којима они добијају другачију политичку и правну димензију. Отуда аутори несклони правној теорији нису у стању да разлуче међусобно испреплетане елементе односно „састојке“ без којих није могуће постојање правне државе.

Проучавање правне државе обухвата разматрање временског и просторног аспекта на основу којих можемо стећи основна сазнања о њеном појму и основним елементима који је чине. Временски аспект обухвата генезу настанка идеје о потреби конституисања правне државе и историјске облике њеног испољавања. Просторни аспект обухвата територијалну заступљеност правне државе, тј. њено присуство на међународном и регионалном нивоу. Међутим, потпуно упознавање са појмом и садржином правне државе није могуће без разматрања основних теоријских оријентација и ставова аутора који њима припадају. Иа-

ко бројне, све теоријске оријентације гравитирају око материјалног и формалног одређивања појма правне државе. Отуда се посебно наглашава важност правилног разумевања материјалне и формалне концепције правне државе у смислу њеног позиционирања у актуелном друштвено-економском и правном поретку сваке државе.

У нашој правној теорији постоји велики број различитих приступа у проучавању а самим тим и појмовном одређивању правне државе. Њихова различитост се може приписати посебним друштвеним и политичким околностима у којима су они настајали. Код старијих аутора доминира социјалистички начин одређивања правне државе који је идеолошки усмерен у правцу очувања постојећег правног поретка. С друге стране, актуелна правна теорија и њено виђење правне државе све више је под утицајем европеизације нашег националног законодавства. Неретко се потреба за увођењем нових правних института у различитим законима оправдава потребом за уподобљавањем нашег са правом Европске уније. Међутим, у којој мери је преузимање туђих законских решења, којима се утиче на промену читавог правног система у нашој земљи, оправдано, а њихово оживљавање у нашој држави корисно, као и до сада, остају на оцену суду научног и стручног дела јавности.

Литература:

1. Aristotel (1988): *Politika*, Globus, Zagreb.
2. Basta, Danilo (1989): *Šta nije pravna država*, *Gledišta*, br. 10-12, Beograd.
3. Del Vekio, Đorđo (1940): *Pravo, pravda i država*, Geca Kon, Beograd.
4. Dimitrijević, Vojin i Paunović Milan u saradnji sa Đerić Vladimirom (1997): *Ljudska prava*, BG Centar za ljudska prava, Beograd.
5. Fihte, Johan Gotlib (1976): *Učenje o nauci*, BIGZ, Beograd.
6. Fihte, Johan Gotlib (1979): *Zatvorena trgovačka država*, Nolit, Beograd.
7. Hobs, Tomas (2006): *Čovek i građanin*, Hedone, Beograd.
8. Jellinek, Georg (1892): *System der Subjektiven öffentlichen Rechte*, Mohr, Freiburg.
9. Жеж, Здравко (2004): *Principi demokratske pravne države*, Kultura, Bački Petrovac.
10. Kožev, Aleksandar (1984): *Fenomenologija prava*, Nolit, Beograd.
11. Lukić, Radomir (1956): *Istorija pravnih i političkih teorija*, I knjiga „Od antike do početka XVII veka“, Naučna knjiga, Beograd.
12. Lukić, Radomir (1991): *O pravnoj državi, Pravna država-poreklo i budućnost jedne ideje*, Beograd.
13. Nojman, Franc (1974): *Demokratska i autoritarna država, studije o političkoj i pravnoj teoriji*, Naprijed, Zagreb.

14. Nikolić, Srđan (2012): O Rusoovoj radikalnosti; sloboda, jednakost, događaj politike, *Filozofija i društvo* XXIII (3), Beograd.
15. Perović, Slobodan (1987): Pravna država i kriza pravnog sistema, *Pravni život*, br. 11, Beograd.
16. Perović, Slobodan (1991): Pravna država i kriza pravnog sistema, U: *Pravna država, putevi uspostavljanja pravne države* (ur. Vasilijević Vladan), Savetovanje u Budvi, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
17. Platon (1971): *Zakoni*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
18. Puhovski, Žarko (1989): Što je pravna država, *Gledišta*, br. 10-12, Beograd.
19. Pusić, Eugen (1990): *Dioba vlasti*, Naprijed, Beograd.
20. Ruso, Žan-Žak (1959): *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd.
21. Stojanović, Zoran (2006): *Krivično pravo-opšti deo*, *Pravna knjiga*, Beograd.
22. Šarčević, Edin (1989): *Pojam pravne države*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 4, Beograd.
23. Tasić, Đorđe (1938): *Uvod u pravne nauke*, Soko, Beograd.
24. Tadić, Ljubomir (1983): *Filozofija prava*, Naprijed, Zagreb.
25. Tadić, Ljubomir (1991): *Metamorfoze pravne države*, *Putevi uspostavljanja pravne države*, Beograd.
26. Vračar, Stevan (1991): *Koorelacija pravne države i države prava*, *Pravna država-poreklo i budućnost jedne ideje*, Beograd.

THEORETICAL ASSUMPTIONS AND IDEAS ABOUT LEGAL STATE

Summary: We see that every day talking about the need to establish the rule of law in order to eliminate the presence of systematic lawlessness in society. The story of the rule of law is a fundamental starting point in every election campaign that does not waive any of the political parties. As a reminder, at a time when our country was part of the former Yugoslavia, which was ruled by one party, the political preoccupations 's gross violations of human rights of individuals covered liberalize the need to preserve the rule of law. Also, the exercise of police torture followed unsolved murders and incomplete investigations, was performed again in the "name of the rule of law." Rule of law is a subject of interest publicist minded individuals and organizations achieve their proclaimed goals done for the sake of establishing the rule of law. Not rare authors with poor legal knowledge polemic on the state of law equating it with the need to establish democracy, a multiparty system, freedom of the media, independence of state institutions, universities etc. Although these conditions without which we can not talk about the existence and successful functioning of the rule of law, it is wrong to equate them with the rule of law.

Encourage the expansion of lay and unscientific treatment of the rule of law, the authors decided that those who do know about it only reminded of, but most of those on the rule of law a know little, but I keep on it discuss, remind the theoretical

assumptions and ideas upon which it rests. Guided by this goal, we will point out the basic theoretical assumptions that have laid the foundation for building the rule of law. Since the theoretical frameworks preceded the idea of the rule of law, special attention will be paid to their appearance and development to the point where they become an integral part of important international legal documents.

Key words: rule of law, democracy, freedom, human rights, rule of law, justice, fairness

VIII
ПРИКАЗИ

Душан Чкречић, Коча Поповић, Дубока људска тајна, Службени гласник, 2012, стр . 437

Намера аутора монографије је била усмерена на откривање „тајне” фасцинантне личности Коче Поповића и система у којем је деловао или односа и сукоба између једне самосвесне личности, врсног интелектуалца и система заснованог на бољшевичким постулатима. Дилема са којом се суочио Коча Поповић је универзална и вечна; како у једном партијском или више партијском систему који се заснива на унутрашњој дисциплини која не прихвата „одступања” од утврђене политичке доктрине остати веран себи и докле досеже слобода мисли једне личности, а од се које границе појединац почиње подчињавати општим циљевима или потребама које прелазе границе увјерења и доводе до конфликта ?

Коча Поповић је ишао кроз живот путем којим се ређе иде; ушао је у систем свесно, без резерве, спреман да се жртвује до краја, а који је још у НОБу имао своју филозофију развоја од борбе против фашизма и која је с временом попримила и друге садржаје послеријатног уређења државе на социјалистичким принципима. Кочу Поповића нико није увео у марксизам већ је он кроз учење и рад дошао до закључка да је марксизам научни поглед на свет ког је он усвојио. Својим уласком у КПЈ Коча уноси свој космополитизам, филозофско образовање, дар за литературу, вокацију песника и полемичарску природу. Уласком у партију свесно се одриче својих интелектуалних слобода, али кроз читав свој живот остаје у мисаоном смислу свој јер му је била страна „слепа послушност” и примитивна идеја о непогрешивости вође те по сопственом казивању није био „идеолошки заслепљен” и није могао бити „лојалан”, снисходљив и слепо покоран. Он се опредељује за Револуцију која нема за циљ

само освајање власти већ да с временом ствара демократско друштво утемељено на слободи говора и деловања и високим степеном социјалне правде. Веровао је у Револуцију, а изнад свега је веровао у људску свест и перспективу слободе за човека . Кроз целу књигу аутор даје психолошку турболентност коју Коча Поповић проживљава како би изнашао снаге за превладавање властитих искушења и велика разочарења јер сваки човек унутар свог круга деловања мора доносити одређене компромисе и доносити тешке одлуке како не би изневерио своја уверења. Људи врло често због конформизма и каријеризма и тежње да „живе своје биографије” а не свој живот, пристају на компромисе који се касније често своде на пуко извршавање датих задатака. Колико је човек јак и спреман да буде свој и не пристати бити „ блато на престолу ”? Да ли је могуће сачувати интелектуални, лични интегритет у политици која од свакога тражи потпуно подређивање? То је могуће, али накнадно, јер унутар „система” то није могуће, тада је човек подређен вишем циљу и интегритет је „сувишан,” нарочито у ратним околностима када је положај интелектуалаца од интегритета суштински неодржив, све док се интелект не пробуди и указује на наказне стране таквог положаја и понашања .

Коча Поповић је сматрао да „снага његове енигме” лежи у његовом образовању и филозофији коју је проучавао, понајвише Спинозу, Канта и Бергсона. И у надреализму, Коча налази снагу и енергију за одржавање себе јер надреализам представља крајњи стадијум у развоју грађанског субјективизма, протесно повлачење у себе унутар извјесног друштва, али не и излазак из тог друштва. (Сретен Марић). Као да је његово опредељење за надреализам било природно, а тежња немогућу сасвим нормална ствар. Отишао је даље од надреализма и суочио се са суровости реалног живота. Сваком човеку је тешко да види рушење света за који се борио и био спреман да умре, а у чијем је стварању и као градитељ активно учествовао, а касније се због изневерених нада и очекивања од њега постепено удаљавао и отуђивао.

Да ли интелектуалац и даље остаје слободан или уласком у политички живот по природи логике политичке теорије губи свој интелектуални идентитет и своју слободу ? Коча Поповић своју оазу очувања себе налази у надреализму будући му је тај начин размишљања помогао у очувању оформљеног критичког односа и својеврсне дистанце да не прихвата „комунистичку утопију” буквално и да на догматизам гледа властитом критиком у границама могућег .

Колико је остао доследан себи и колико је сачувао свој интегритет видљиво је из његових мисли у последним годинама свог живота када

је истицао да „ми је главно било сачувати самопоштовање као човек; сматрајући то највишом обавезом према људима и вредностима на којима је почивала снага и величина наше Револуције.” (стр. 369) Колика је јака вера била у Партију и колика је била јача занесеност срца од ума на примеру Коче Поповића показује се кад је он, по суду Партије, избачен „због лошег држања” у полицији и избачен из саме Партије, отишао у партизане у које су га према речима његове жене Вјере Бакотић једва примили и због чега је морао урадити и све што му се наредило. Често је наглашавао да се личним избором свесно отписивао лични интелектуализам, цинично себе приказујући као обичног кондотијера, иако га Чолаковић види као егоцентрик и циника који се воли подсмехивати људима или гледати на људе супериорно, сувише свестан своје снаге. (стр. 324) Стамболић га описује као човека који је једним делом своје личности „овде, са нама”, и да за разлику од свих нас има још један свој живот у литератури и филозофији. Извансеријски човек, необично духовит, човек опасне ироније који је презирао глупост и није је праштао. Неоспоран ауторитет за своје борце и за народ увек са човеком у првом плану. (Латинка Перовић) У некрологу у Борби, цитирана је његова реченица : „Свуда , на свим пословима, сам био гост.”

С друге стране Коча истиче да је он био он само у периоду од 1941-1945., наглашавајући и у позним годинама да му је најважнија I Пролетерска бригада. Тада његова креативност и његов надреализам добијају пуну слободу деловања јер он проналази интелигентна, али истовремено и веома рискантна решења која непријатељска страна уопште не разматра као могућа. (Игман, Сутјеска, Дрвар) Дубока људска патња и повређеност луцидног војсковође због подхвата пробоја на Балиновцу и због чега је немачки мајор смјењен, а Коча критикован до мере да „више никада неће бити исти” и да је изгубио одлучност описује и сам Коча Поповић и аутор монографије, настојећи проникнути у дубоко сакривену људску тајну човека који има примесе војног генија, мрзи рат, а сав му се предаје. (Дикин) Човек који између битака чита Гетеа, Тарлеа, Горког, Флобера, описује утиске о природи и прелепим пејзажима, али и даје бритке обсервације о људима и њиховим малим слабостима и карјеризма у Врховном штабу који свет око себе и не виде и немају осећај за људске могућности док се Коча срами јунака којима је он старешина, питајући се да ли би он био једнак њима у јунаштву? Примјећује и да су политички на висини борбе, али да културно, литерарно и осећајно заостају за њом. Кочина књига *Белешке уз ратовања*, показује сву суптилност његовог карактера и сву његову сензибилност, промишљен у нападима, истовремено веома брижан према

борцима. С друге стране, бави се од спољних насртаја, њему својственом ароганцијом, градећи свој лични интелектуални Фарадајев кавез као покушај одбране од досадних, неуких и неспртљивих јер је презирао људе малог знања и великих претензија. То је једна од најлепших књига из НОБа јер је пуна испреплетености суровости рата и ратовања и љубави као вечитог саставног дела људског живота. Он је командант, али он размишља, промишља, бритко примећује и пати и све је то саставни део човека, ма како он посебан био, али и дубоке људске тајне коју је носио целог живота у себи .

Комплетна доминација Партије над појединцем Кочу погађа као комунисту, не као појединца јер је његово „легендарно” место за њега Партија одредила која од њега захтева да пише, а он је мајстор писане речи чак и кад жели прикрити душеван бол јер његова жена није ратник као он, а управо због његове превелике љубави не може јој опростити ни мање издајство. Са данашње дистанце можда је нама несхватљив тај кодекс морала и понашања, али и Јара Рибникар је у својим књигама писала да они једноставно нису могли прихватити да људи са којима су блиски не деле исти начин деловања, живљења. Зато он и одлучује, прекинути јер је тако најлакше, иако ствари могу бити толико страшне да сам прекид не буде довољан. Ретко се у ратној литератури могу наћи исписани у толикој мери као у Кочиной књизи *Белешке уз ратовања* осећаји пуни стрепње, љубави, бола, сумњи према вољеној жени али и самоосуђивању у јави и у сновима. Као „верник” Партије која доноси одлуку да му жена више не одговара, он не престаје „надилазити” себе у превазилажењу дубоке душевне патње и питати се колико осећаји, душа и сам човек могу бити толико јачи од присуства једне вољене жене ? (стр. 154)

Послије рата, као начелник Генералштаба Коча Поповић је у позицији организовати одбрану од могућег напада СССР - а која се по његовим речима није догодила јер је Стаљин постао заробљеник ситуације коју је сам створио, прецењујући могући ефекат својих претњи, изгубио је време да своју претњу и оствари па се морао повући. То је време када се оформио Балкански савез између Југославије, Грчке и Турске чиме се Југославија индиректно везује за Европску одбрамбену заједницу, односно Атлантски савез. Изградња или учвршћивање система почиње након завршетка рата на начин да Партија заузима апсолутни примат идеологије која не подноси не истомишљенике и која захтева слепу верност. Намерно или не, заборављало се на Марксову мисао да је свака идеологија лажна свест, па су сходно томе и све идеологије неистине ако и када претендирају да имају одговоре на све проблеме. То

се десило у Русији, иако и у мање страшним облицима и Југославији. У сваком новом освајању власти, нове власти наликују оним претходним.

Именовање за министра спољних послова за Кочу Поповића је нови лични изазов у новом државном послу у који он улази без икаквог искуства. Неизбежно је питање како се тај обртни и спретан, али лукав и циничан, веома образован интелектуалац снашао суочен са бурним догађајима у трајању његовог дванаестогодишењег мандата? Постоји неколико врста познатих дипломата: апстрактни идеалиста, несентиментални практичар и агилни политичар - креатор. Коча Поповић припада овој последњој групи. Он није био склон идеализму, већ дипломатији иницијативе, настојећи да, као иу рату буде корак испред непријатеља. Због своје кретивности он постаје креатор и стваралац (поред Тита и Кардеља) спољне политике. Обично се сматра да је у дипломатији потребна смелост, помало и државништва, међутим Коча дипломатији приступа као уметности прилагођавања те подиже уобичајне стандарде дипломатског позива на виши ниво; систематским изучавањем актуелних проблема, проучавањем билатералних односа, активног односа, а не само пасивног тражења инструкција. Такав креативан начин приступа дипломатији је увелико различит од данашњег приступа који се темељи да томе да безлични стручњаци пролазе обуке за затирање креативности, и постају „стручњаци” по томе колико су спремни у потпуности бирократизирати и уништи сваки вид креативности те нису способни писати концизне извештаје јер кроз преопширности својих извештаја не виде суштину. Данас многи политичари не подразумевају да је спољна политика велико умјеће са мало правила, пуно комбинаторике и надасве међусобних интереса. И данашњи политичари имају смисла за реалност, само не на начин на који ју је поимао Коча Поповић, као прецизност и уравнотеженост која је импонирала у међународним контактима. Данас је политичка реалност сведена на извршавање задатих и незадатих услова светских моћника и међународних корпорација усмјерених на изградњу новог светског поретка. Уносећи сву своју особеност у посао којим се бавио настојао је пронаћи баланс између ставова партијских форума и самог Тита и својих искуства и предиспозиција за западну демократију, а противно једнопартијском систему са примесима личног аутократизма, заправо цело време остајући свој. (Ранко Петровић) Свој принцип из рата, пренео је и на дипломатију; никада не нападати ако је проценио да нема шансе из битке изаћи као победник. Изузев ратне каријере, ово је био Кочин најкреативнији период, а речима Иве Вејводе, он је био најбољи светски министар јер је својом интелигенцијом, виспреношћу, елеганцијом, цинизмом, хумором, елоквентношћу и отмје-

ном жовијалношћу, успевао друге уверити да стварно мисли то што говори, често се служећи иронијом као „незаменљивим оружјем” у разговору са моћницима. Иако је био непредвидив у својим реакцијама и резонима, стекао је углед који га је дигао високо изнад сваког домаћег форумског рангирања. Коча Поповић ће остати трајно упамћен јер је имао много; славу, поштовање, признање света, познавање језика, дипломатско умеће, углед државника, храброст, мудрост. За један људски живот много, можда и превише.

1971. године, у 63. години живота је предложен за члана првог колективног Предсједништва државе. Тада Коча Поповић поново улази у активну политику, пун неверице и сумње да се ишта може померити и променити јер зна да ће опет морати да учествују у плитким и надменим руководилачким разговорима са израженим монополом за просечност. У владајућем форуму у Партији постојали су отпори суштинским променама јер би тиме била доведена у питање и њихова егзистенција. У својим дневничким забелешкама из 1968. године, Коча записује да поуздано зна да је провалија између стварности и привида велика, али да сви верујемо у привид. Одклањањем Ранковића, и завршетком дугогодишње борбе између Кардеља и Ранковића, Партији је била потребна угледна личност из Србије која ће замјенити Ранковића како би се попунила празнина која је настала у међусобној борби за власт. Тада је он политици постао потребан у њиховим кадровским замислима јер је било важно само једно; потребан је човек из Србије како се не би пореметила „равнотежа”, а јавности у Србији лакше „објасни” елиминисање Ранковића, док би се с друге стране поставио човек од ауторитета, али и да се прикрије политика која не прихвата суштинске промене у друштву. „Морал” политике се темељи на дволичности и опортунизму, кукавичлуку и каријеризму, свега што тежи личној моћи, а које свакако у себи не садржи политичко поштење и принципијелност.

Политика увек преферира подручје привида и илузија којима управља јер је стварност превише сурова да би дозволила да се њом манипулише. О том времену Коча Поповић даје оштре описе владара у чијој је служби и сам „протраћио” живот, сматрајући да у средишту наших властитих хтења, разумности и поштења лежи отрован паук, opak, суров, прождрљив, тобоже благ, а себичан и бездушан, од власти и старости ... који хоће да буде главни глумац у свему. Зар то нису описи сваког правога владара и политичара који није руковођен „обичним” моралним нормама јер владар и не може бити обичан и просјечан човек ?

Човек се другачије понаша у ратним околностима јер тада живот нема високу цену, тада су „уски” простори између људи, пријатељства

су чвршћа, скоро вечна, човек даје најбољи или најгори део себе. Касније, када опасности више нема, те танке, али чврсте нити пријатељства бледе, човек је склон забору вредности сваке врсте, мења се ситуација, систем се развија у другом правцу, а саме животне околности потпуно мењају човека те се човек најчешће квари, а пријатељства се губе. Како је знао да у политичком животу постоје обмане које понижавају човека, њих се клонио, а да је од свих растајања, растајање од предрасуде можда најтеже „побећи”, остаје доследан мисли да „војник револуције” не значи да мораш до краја остати и његов генерал, ако си једном то био. (*Дневничке забелешке*, 1972)

Ђиласов пример показује да усамљен појединац, колико год био у праву, није у могућности да утиче на промене у систему, Партији и друштву, изузев ако се не наметне партији па да промене представљају као производ Патрије и њезину интелектуалну својину (Кардељ), али да је конзистентна са постулатом свог постојања и уз сагласност вође. (стр. 306) Одласком из политике, Коча сматра да више није у могућности заложити свој ауторитет и политички углед због политике која захтева послушност и прихватање одговорности, а без могућности да мења такву политику. Тај вечити „црв” интелектуалаца опомиње га да се не може (или ипак неко и може) безусловно покоравати и то сматрати нормалним обликом понашања.

Надреалиста до краја, са великим значењем које даје речима, пред крај живота није више ни хтео живети, али је то говорио филозофским миром, без протеста што одлази, али и без мирења са оним што иза њега остаје. Коча, сходно Монтењу изричито одбацује кајање које је „истовремено и самонегирање и самопревазилажење човека.” Националистичко лудило схвата као несрећу, болест и лудило, жалећи што народ не види болест, јер је био грађанин света, али и још теже, био и остао, по сопственом извору, грађанин Југославије у најплеменитијем смислу те речи. (стр.319)

Крајем 80 тих и почетком 90 тих 20. века Коча Поповић износи своје мишљење о Србима „ по професији ” речима да је био и остао Србин, али не и болесна Србена. Такви су издали и осрамотили српски народ и наругали се његовој славној историји због чије ће превелике бриге за српство, Срби вековима испаштати ... али, Срби су само против оних ко би хтео да их мало опамети, а одушевљено кличу сваком ко их још више заглупљују, уназађују и не унесрећују. Предвидео је и крвав распад земље, нарочито у Хрватској, Босни и Косову уз објашњење да националистичка разрачунавања није увезено зло, већ наше огледало и наша најразорнија жица јер је због нецивилизованости маса, манипули-

сање успешно. Криви су националистичке вође и њихови „пратиоци” које препознаје по томе што верују у силу и пропаганду, а неистомишљенике тешко подносе.

Коча Поповић, дубока људска тајна, настоји дати психолошки и идеолошки профил личности од студента филозофије на Сорбони, преко надреалистичке књижевности, учешћа у Шпанском рату, „третмана” у Специјалној полицији, команданта најелитнијих јединица у НОБу, до активног политичког учесника у бурним послератним дешавањима до 1972. године, али и представља покушај дубље анализе изузетно интелектуалне, политичке, војничке и државничке личности. Како су кроз биографију Коче Поповића лични доживљаји и историјска збивања уско испреплетени, кроз његову биографију могуће је тумачити историју и политику саму, иако је наша историја врло турбулентна и контроверзна те подложна разним тумачењима и сагледавана из данашње перспективе и данашњег начина промишљања подложна многим дневнополитичким тумачењима. Тумачење историје мора полазити од чињенице да су у политици принципи и интереси у сталном сукобу и да свака епоха има своје разумевање и свој специфични контекст у којем је настала. Иако данас Коча Поповић нема у родном Београду, ни улицу ни споменик, српски народ и српска историју не би требала заобилазити личност и деловање Коче Поповића, без обзира на промену политичког система и традиционални немар када су у питању људи који су били сведоци једне епохе. Ова монографија Душана Чкребића је покушај доказивања супротност, покушај одупирању дневнополитичког наметања „промене свести.”

СРБИЈА ДЕВЕДЕСТИХ: ДРАГОЦЕНА ЕМПИРИЈСКА АРХИВА

**Србобран Бранковић, Политичка (не)моћ и јавност,
Сремски Карловци, Каирос, 2011**

Уз већ објављена књишка штива (*Методи искуственог истраживања друштвених појава*, 2009; *Обичан дан – истраживања дневне економије времена*, 2009, *Serbia at War with Itself: Political Choice in Serbia*, 1995. и друга), политиколог др Србобран Бранковић је додао још један, нови наслов. Ради се о студији *Политичка (не)моћ и јавност* у којој је аутор дао преглед резултата различитих јавномњенских истраживања, које је реализовао у последње две деценије. Истраживања су махом била усмерена на проблематику политичке, економске и социјалне стабилности српског друштва, као и на питања легалитета и легитимитета политичке власти. Осим ових тема, књига садржи и поглавље у коме аутор указује на нове продоре на плану мерења социјалне комуникације, посебно се осврћући на социметријску методу.

Представљена студија садржи три уочљиве целине. У првој (*Методолошки концепт политичке, економске и социјалне стабилности*), представљени су и анализирани резултати истраживања јавног мњења Србије о општој клими у друштву у погледу социјалног (не)задовољства, (не)стабилности институција, (не)спремности грађана на ванин-

* senka.bengin@yahoo.com

ституционално деловање, (не)поверењу у европске међународне институције, међуетничким односима (аутор користи термин: напетости), сарадњи у региону, социјалном радикализму и др.

Конструишући, у закључку овог поглавља, збирни индекс политичке, економске и социјалне нестабилности, аутор закључује да је анализирани период (2005. година) бременим социјалним незадовољством и израженим социјалним радикализмом, што увек представља ризик у доношењу политичких и пословних одлука. За овај период др Бранковић наводи да се може сматрати врхунцем политичке нестабилности у постоктобарској Србији.

Други део књиге (*Политички живот: о феномену подршке неуспешној власти*) посвећен је постсоцијалистичком периоду, а обухвата време владавине Слободана Милошевића, период владавине коалиције ДОС-а, као и време постдосовске власти. Аутор је покушао да разјасни парадокс поразних резултата владавине Милошевићевог режима, с једне и политичког опредељења грађана који су утицали да владајућа странка и њен лидер надмоћно победе на четири изборна циклуса, с друге стране. У том смислу наводи да је „ситуација тог чудног грађанина, који из реда за хлеб гласа да све остане по старом, ужасно компликована, али је у исто време суштински прилично једноставна” (48). Одговор на питање како је велики број грађана пристао на неуспешну власт, аутор налази у неколико аргумената, елаборираним кроз фазе политичког процеса легитимације. У првој фази иницијације и привлачења покренута је серија масовних митинга на којима се славила величина српске нације и изноћивала оставка локалних политичара који нису пружали подршку Милошевићу. Национализам је био главно средство у формирању присталица. Друга фаза представља рашчишћавање са противницима новоуспостављеног система власти и моћи. У трећој фази успостављен је безусловни пристанак на политику режима у периоду када земља улази у рат.

Професор Бранковић, надаље, истражује проблем економске изолације Србије, испитујући мишљење грађана (2000 учесника истраживања) да ли је завођење санкција 1992. године било ефикасна мера подршке демократији. Резултати ових истраживања спроведених 1996. године показали су већински став учесника истраживања: промена економских и политичких санкција над Србијом није ништа друго до организована завере против српског народа, што је тзв. „западну идеју” у Србији компромитовало на дужи рок.

Аутор је, такође, истраживао и специфичности владавине социјалиста у Србији, са аспекта њихове идеологије, чланства, утицаја лидера

странке, методе владања, односа према опозицији и др. Уз ову тему Бранковић износи и констатације да је стил владања Социјалистичке партије тог времена био типичан пример ауторитативне политичке елите. Ипак, најтеже последице десетогодишње владавине аутократске владавине су биле урушавање средњег слоја, као и заустављање демократизације политичког живота Србије. Надаље, др Бранковић анализира друштвено-политичке и економске особености тзв. досовског периода, износећи резултате истраживања из 2003. године и 2004. године, који су показали да је сиромашење становништва настављено, па ни поред демократских промена, економска стагнација Србије није заустављена.

Интензивнију пажњу читаоца засигурно ће да привуче поглавље посвећено истраживању фактора (детерминанти) политичке апстиненције. Сумирајући резултате двадесетогодишњег истраживања политичког јавног мњења, аутор је аргументовао разлоге опадања интересовања грађана за политичке изборе. То је, најчешће, недовољна информисаност бирача, али се показала и значајна веза између висине примања и одзива на изборима. Људи са мањим примањима у значајно већој мери апстинирају у свом политичко-изборном активизму, а са порастом примања повећава се и одзив на изборима. Поред ове групе социјалних фактора, повезаност са апстиненцијом показују још и фактори старосне доби, као и степен образовања бирача. Млађи људи мање гласају од старијих, а мање образовани од високо образованих. Аутор закључује да је политичка апстиненција веома сложена појава условљена великим бројем друштвених, демографских и психолошких чинилаца и резимира да неинформисаност људи, разубуђеност њихове перцепције о друштвеној и политичкој стварности, друштвено-економски статус и класна припадност, старост, степен образовања, страховања и наде које људи осећају представљају кључне чиниоце уздржавања од учествовања у политичким изборима.

Пред сам крај књиге, у трећем поглављу (*Нови продори на плану социометрије: мерење обима и смера комуникације; стабло комуникацијске и емоционалне проходности*), аутор се подухватио задатка да у синтетичком облику представи истраживање о дневној економији времена житеља Србије. И овим истраживањем је био обухваћен велики узорак, чак 1600 испитаника, грађана Србије. Иначе, истраживања с овом тематиком последњи пут су реализована давне 1965. године, а спровео их је Институт за социолошка истраживања у Београду. Упоређујући буџет времена становништва, којим се утврђује распоред активности становништва према дневном утрошку времена, с налазима истраживања објављених 1965. године и његових обаљених 2008. године,

аутор указује на знатне разлике у структури и динамици свакодневног живота становништва. Тако је, на пример, време проведено на послу опало за 1,18 часова (са 4,1 на 2,92 сата), изложеност медијима је са 2,8 сати порасла на 4,78 часова, али је истовремено опало читање штампе и књига – са 0,6 часова на свега 0,42.

Рецимо на крају и то да др Србобран Бранковић већ годинама суверено влада пољем емпиријских истраживања, посебно на плану политичке јавности, не само захваљујући руководећој позицији у компанији за истраживање јавног мњења *TNS Medium Gallup* за Србију, већ, пре свега, као врстан истраживач и методолог. Резултати његових истраживања разасути су по бројним стручним и научним часописима. Стога је драгоцен подухват аутора да део својих истраживања систематизује и уклопи међу корице ове књиге, која може да користи не само истраживачима јавног мњења, већ аналитичарима и хроничарима савремене политичке историје турбулентне Србије.

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату C5 (16,2x22,9cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког проредa Line spacing: Single.

Максимални обим ориги-налних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фудноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Излажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине
<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Београдска пословна школа, Краљице Марије 149. Београд.
Економист систем доо Нови Сад

ISSN 1820-4589

9 771820 458005